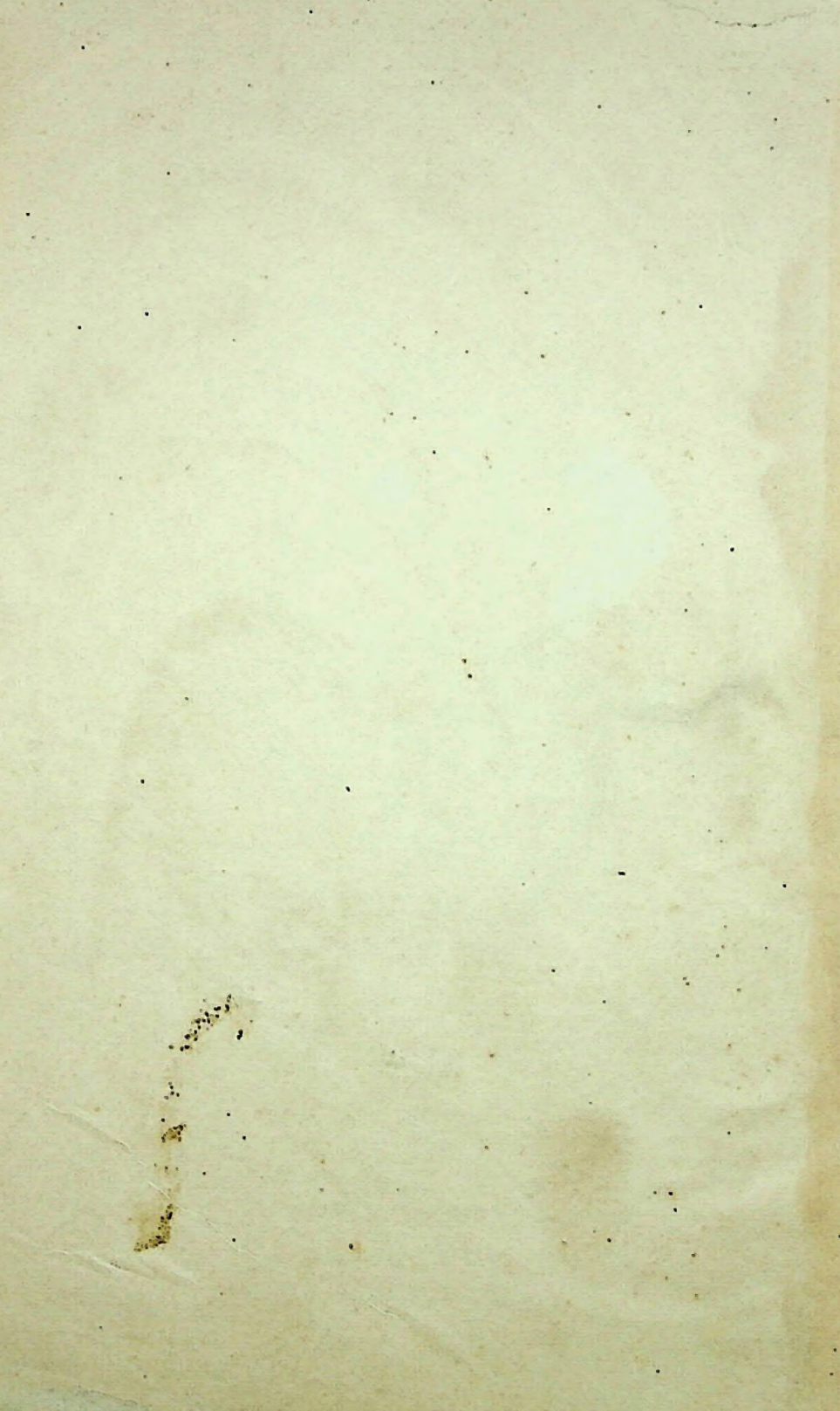
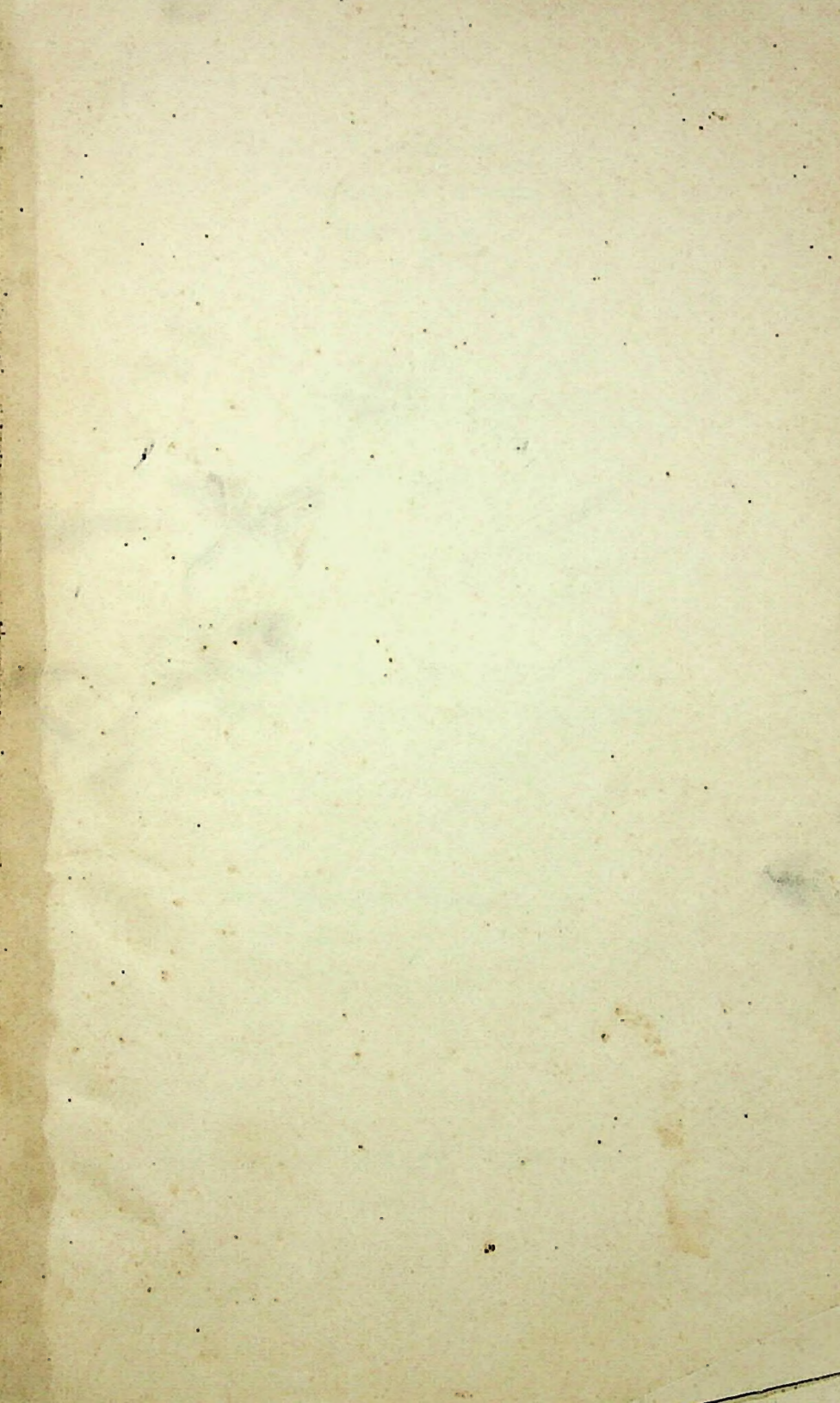
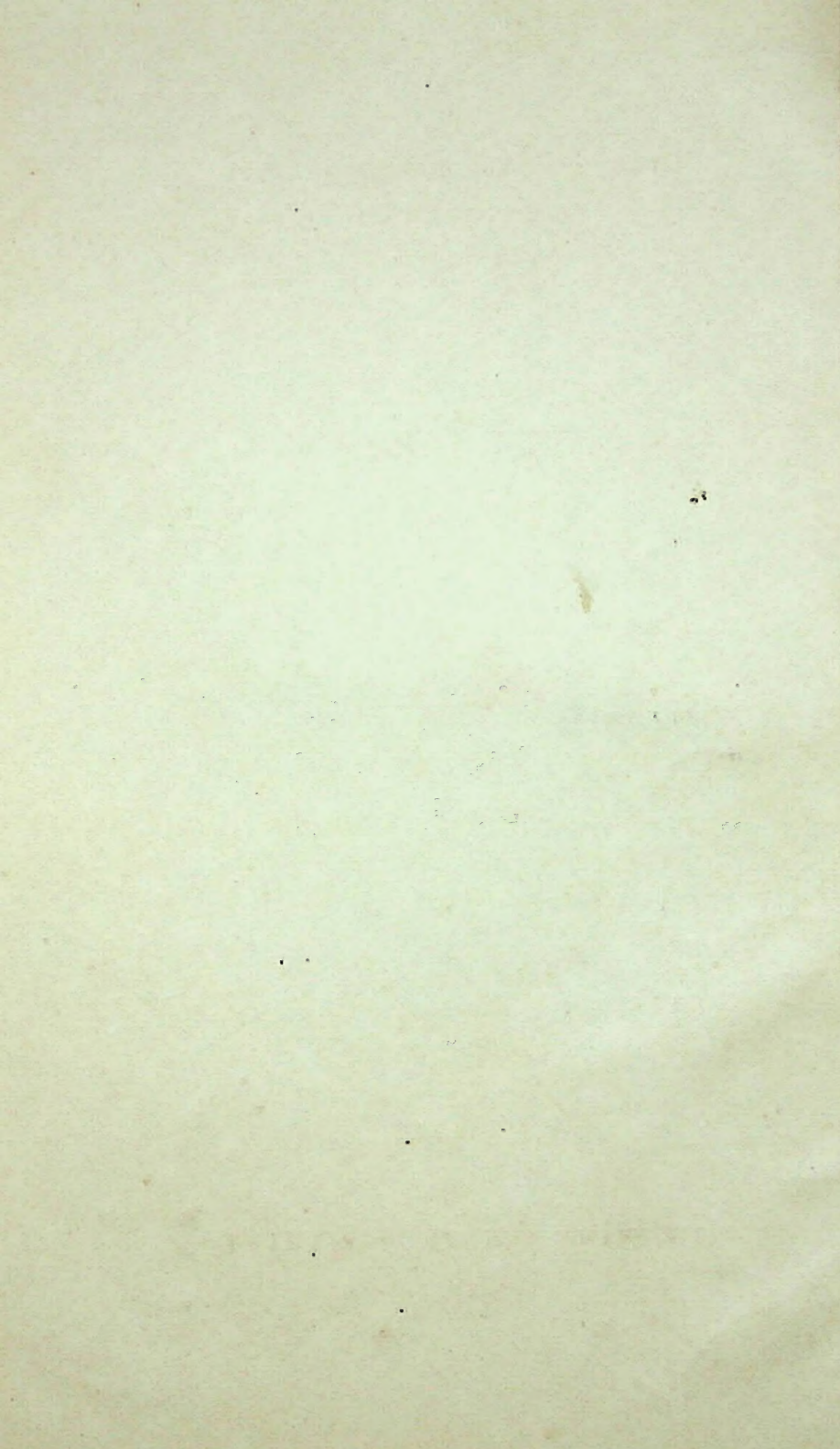

सुत्पत्तिवादः

टीकाकार
शिवदत्त मिश्र

श्रीः

श्रीमन्महामहोपाध्याय तर्कशास्त्रसाम्राज्यधुरन्धरविद्वद्वर

श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः

प्रत्ययार्थनिरूपणपरः

व्युत्पत्तिवादः

(शब्दखण्डग्रन्थः)

वाराणसेय राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालय न्यायशास्त्रप्रधानाध्यापक .

पं० 'शिवदत्तमिश्र' विरचित "दीपिका" टीकासमलङ्कृतः

श्री संन्यासिसंस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाचार्य

प० श्री ज्वालाप्रसादगौड़ विरचितटिप्पण्या भूमिकया च सहितः

तेनैव संशोधितश्च ।

भारतीय विद्या प्रकाशन

वाराणसी

भारतीय विद्या प्रकाशन

पो० बा० १०८, कचौड़ीगली

वाराणसी (भारत)

नवम्बर, १९७३

प्रथम संस्करण

मूल्य १५.००

मुद्रक :

तेजबहादुर सिंह

न्यूकिरण प्रेस

जगतगंज, वाराणसी

विषयानुक्रमिका

विषयः	पृष्ठ
एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य सम्बन्धविचारः,	२
अभेद ,	६
समानविभक्तिवचनकत्वे,	११
अभेदान्वयाकाङ्क्षाविचारः	४८
विशेष विभक्त्यर्थनिर्णयः ।	६२
अभेदस्वरूपम् ।	७३
क्रियाविशेषणानामभेदान्वयाकाङ्क्षास्वरूपम् ।	८०
अभेदान्वयनियामकविचारः ।	९६
घटो घट इत्यत्र शाब्दापत्तिनिरासः ।	९६
अभेदान्वयविचारः ।	११२
अभेदान्वयानुगमः ।	११६
भेदान्वयबोधविचारः ।	१२२
रूपकालङ्कारः,	१२६
राजपुरुषः,	१३२
तण्डुल पचतीति विचारः ।	१४५
पण्ठ्यर्थविवेचनम् ।	१४६
लुप्तविभक्तिस्मरणम् ।	१६४
ऋद्धस्य राजमातङ्गाः ।	१६४
पचति चैत्रः ।	१६७
चैत्रा जानाति ।	१६७
भूतले न घटः, नञ् च ।	१७१
प्रत्ययप्रत्ययार्थयोर्विचारः ।	१७७
एकवचनादिविचारः ।	१७७
संख्यावाचकविचारः ।	१८८
प्राद्युगसगर्थिविचारः ।	१९८
संख्यासम्बन्धविचारः ।	१९८
पदार्थान्वयविचारः	२११
संख्यान्वयविचारः ।	२१८
दशशतान्वयविचारः ।	२२०

त्रिषयाः	पृष्ठ
नित्यबहुवचनान्तशब्दविचारः ।	२२२
आख्यातस्य संख्यार्थताविचारः ।	२२३
द्वितीयातृतीयाप्रयोजकसिद्धान्तः ।	२३२
अख्यातद्विवचनादेः संख्याबोधकत्वम्	२३८
संख्यान्वयबोधकारणम् ।	२३९
गुणादिवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थविचारः	२४०
द्वितीयकारकारम्भः	
द्वितीयाथंघात्वर्थयोनिरूपणम् ।	२४२
नव्यमतेन धात्वर्थविचारः ।	२५०
धात्वर्थद्वितीयाथंयोनर्व्यप्राचीनमतयो समीक्षा ।	२५२
कर्मख्यातार्थनिरूपणम् ।	२५६
दुष्धात्वर्थः ।	२६२
दाधात्वर्थः, प्रतिग्रहार्थः ।	२६६
पच्धात्वर्थः ।	२६७
भुज्धात्वर्थः ।	२६७
सकर्मकधात्वर्थविचारोपसंहारः ।	२६७
द्विकर्मकधानुसमभिव्याहृतद्वितीयाथः ।	२६८
दुहधात्वर्थः ।	२६९
याचधात्वर्थः ।	२७२
रुणद्धर्थः पृच्छत्यर्थश्च ।	२७३
नयत्यर्थो वहत्यर्थः ।	२७५
निरूपयत्यर्थः ।	२७५
ण्यन्तधातुप्रयोगविशेषाः ।	२७६
णिजर्थः ।	२८०
यगन्तप्रयोगः ।	२८२
भावाहारात्प्रयोगः ।	२८६
स्वं गच्छतीतिनिरासः ।	२८८
सत्रिषयकार्थकज्ञादिधात्वर्थः ।	२८९
घ्रावात्वर्थस्तत्रत्यवादश्च ।	२९०
आकाशं न पश्यति ।	२९६

श्रीः

श्रीगणेशाय नमः

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।

तत्त्वालोकप्रकाशाय क्षीपिकेयं प्रकाशयते ॥

शाब्दबोधाऽऽकाङ्क्षाज्ञानयोः कार्यकारणभावज्ञानं व्युत्पत्तिः, तदनुकूल-
व्यापारो वादपदार्थः । यद्यपि ज्ञानानुकूलव्यापारो वादपदार्थः, तत्त्वबुद्ध्युत्सोः
कथाया वादपदार्थत्वात्, तथापि विशिष्टवाचकपदानामितिन्यायेनाऽनुकूल-
व्यापार एव तदर्थ इति ।

ननु ग्रन्थनामनिर्देशेन व्युत्पत्तिवादो मया निरूप्यते इति प्रतिज्ञा
लभ्यते, व्युत्पत्तिवादपदार्थश्चोक्तव्यापारः, तादृशव्यापारश्च “अभेदश्च प्राति-
पदिकार्थे” इत्यादि ग्रन्थेनैव तदुपयोगितयैव “स च कचिदभेदः कचिच्च
तदतिरिक्त एवे” त्यादिग्रन्थसन्दर्भेण संबन्धद्वैविध्यमपि वक्तुमुचितम् ।
परन्तु शाब्दबोधे चेत्यादिग्रन्थस्तु अर्थान्तरग्रस्त एवाऽप्रतिज्ञातत्त्वादिति चेन्न ।
अवान्तरधर्मप्रकारकजिज्ञासां प्रति सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वात्तदर्थं
शाब्दबोधे चेत्यादिग्रन्थः । सामान्यधर्मश्च एकपदार्थानुयोगिकाऽपरपदार्थ-
प्रतियोगिकाऽऽकाङ्क्षाप्रयोज्यत्वरूपः ।

वस्तुतस्तु वृत्त्युपस्थिता एव पदार्थाः शाब्दबोधे भासन्ते इति नियमेन
संबन्धांशेपि शक्तिस्वीकर्तृणामन्विताभिधानवादिनां भट्टानां मतं दूषितं
भट्टाचार्येण । तत्रेदमाशङ्कितम् । ननु वृत्त्यनुपस्थापितस्यापि पदार्थद्वयसंसर्गस्य
शाब्दबोधविषयत्वोपगमे द्रव्यं घट इत्यादौ द्रव्यघटाद्वोरभेदबोधस्येव
संयोगसमवायकालिकानामबाधितयावत्संसर्गाणां भानापत्तिः, एवं चैत्रः
पचतीत्यादौ कालिकादेरपि भानसंभवेन पाकानुकूलकृत्यादिशून्येपि चैत्रादौ
तादृशप्रयोगापत्तिरित्याशङ्कासमाधानपरोयं ग्रन्थः, शाब्दबोधे चेति । चस्त्वर्थे
संसर्गपदोत्तरं योजनीयः । तथाचैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गस्तु इत्यर्थः ।
नच शाब्दबोधे च संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते इत्येव कथं नोक्तमिति
वाच्यम् । वृत्त्युपस्थाप्यसमवायादिसंसर्गस्यापि संग्रहापत्तेः, तथासति तदन्वय-

श्रीः

ओं नमो गणेशाय

अथव्युत्पत्तिवादः

शान्दबोधेचैकपदार्थे अपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते ।

बुद्धेराकाङ्क्षाज्ञानव्यभिचारितयाऽऽकाङ्क्षाज्ञानविशेषकार्यकारणभावबोधक-
स्याऽभेदान्वयबोधश्चेत्यादेरसंगतिः स्यात् । अतोवृत्तिविषयसकलसंसर्गाऽसंग्राहकं
आकाङ्क्षाभास्यसकलसंसर्गसंग्राहकं परिचायकमाह । शान्दबोधेचेत्यादिना ।
शान्दबोधे इत्यत्र निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य भासधात्वर्थविषयतायामन्वयः ।
शान्दबोधत्वं च एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गावगाहिबुद्धित्वम् । एकपदार्थे
इत्यत्र सप्तम्यर्थोऽनुयोगित्वम्, तत्र प्रकृत्यर्थस्याऽऽधेयतयाऽन्वयः । अनु-
योगित्वस्य च प्रथमान्तार्थे संसर्गे निरूपकतयाऽन्वयः । एवमपरपदार्थस्ये-
तिषष्ठ्यर्थः प्रतियोगित्वम्, अन्वयः पूर्ववत् । संसर्गमर्यादा नाम-आकाङ्क्षा,
संसर्गस्य मर्यादा“भानं”यत इति व्युत्पत्तेः । प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः । तस्य
भासधात्वर्थविषयतायामन्वयः । तस्याश्चाऽऽख्यातार्थाऽऽश्रयत्वे । तस्य प्रथमा-
न्तार्थे संसर्गेऽन्वयः ।

तथा च एकपदार्थनिष्ठानुयोगितानिरूपकः अपरपदार्थनिष्ठप्रतियोगिता-
निरूपकः संसर्गः आकाङ्क्षाप्रयोज्यसंसर्गत्वाऽभिन्नशान्दबोधनिरूपितविषय-
तावानिति बोधः । एवं च एकपदार्थानुयोगिकाऽपरपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गत्व-
व्यापकत्वं “असतिबाधके इति न्यायेन” यथा आकाङ्क्षाप्रयोज्यसांसर्गिक-
विषयतायां लभ्यते तथा विनिगमनाविरहेण एकपदार्थानुयोगिकापरपदार्थ-
प्रतियोगिकसंसर्गत्वे आकाङ्क्षाप्रयोज्यसांसर्गिकविषयताव्याप्यत्वलाभात् एक-
पदार्थानुयोगिकापरपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गो न वृत्तिभास्य इति फलितम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । यत्र एकत्वाविवक्षायां घटः इति प्रथमान्तघटपदाद्
घटोपस्थितिः प्रमाणान्तरादस्तित्वोपस्थितिः विनैवाऽऽकाङ्क्षाज्ञानं अस्ति
तावान् घट इति शान्दबोधोभट्टसम्मतः ।

पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।

खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोश्वोधावतीतिधीः ।

इति भट्टोक्तेः । श्रैत्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षजन्यत्वेऽपि विशिष्टज्ञानस्य शाब्द-
बोधेऽन्तर्भावनीयतयाऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्य व्यतिरेकव्यभिचारान्न कारणमिति
मीमांसकमतसमाधानाय शाब्दबोधत्वावच्छेदेन एकपदार्थानुयोगिकापरपदार्थ-
प्रतियोगिकसंसर्गस्य आकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयत्वबोधनाय शाब्दबोधे चेत्यादि-
ग्रन्थः । उक्तज्ञानद्वये चाऽलौकिकप्रत्यक्षत्वस्वीकारान्न व्यभिचारः ।

एतेन प्रत्यक्षविषयीभूतसंसर्गस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्र
विधेयाभावेन व्याप्यव्यापकभावविरहेऽपि न क्षतिः । उक्तग्रन्थस्य मीमांसकमत-
निरासप्रयोजनकत्वात् ।

अथवा सप्तम्यन्तार्थशाब्दबोधनिरूपितत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकीभूतादृश-
संसर्गत्वेऽन्वयः । तथा च शाब्दबोधनिरूपिता या एकपदार्थानुयोगिकाऽपर-
पदार्थप्रतियोगिकसंसर्गनिष्ठसंसर्गता तदाश्रयस्तादृशविषयतावानित्यर्थे तात्पर्यान्न
व्यापकत्वहानिरिति ध्येयम् ।

शक्तिभास्यसंसर्गाऽसंग्रहार्थं एकत्वप्रवरत्वं चेत्युक्तम्, तथा च शक्तिभास्य
संसर्गस्य न संग्रहः, एकपदार्थप्रतियोगिकत्व-एकभिन्नपदार्थानुयोगिकत्वयोर-
भावात् ।

अथैकत्वापरत्वयोर्यदि पदेऽन्वयस्तदा एकं यत्पदं तदर्थानुयोगिकः
एकभिन्नं यत्पदं तदर्थप्रतियोगिक इत्यर्थः । नचैकत्वस्य केवलान्वयितया
एकभेदाऽप्रसिद्धिः, द्वित्वादिना तद्भेदस्य प्रसिद्धावपि स्वस्मिन्नपि तद्भेद-
सत्त्वेन शक्तिभास्यसंसर्गसंग्रहापत्तिः । प्रातिस्विकरूपेण निवेशे तु अननुगम
इति वाच्यम् । पदविशिष्टसंसर्गतानिवेशे दोषाभावात् । वै० स्वप्रयोज्य-
विशेष्यताकत्व, स्वभिन्नपदप्रयोज्यप्रकारताकत्वोभयसं० । संसर्गतायां पद-
वैशिष्ट्यनिवेशेन एकस्यैव समवायस्य शक्तिभास्यतयाऽऽकाङ्क्षाभास्यतया
च न वृत्तिभास्ये आकाङ्क्षाप्रयोज्यत्वापत्तिः, एकत्वप्रकारतानिरूपितघट-
विशेष्यताकसमवायनिष्ठसंसर्गतायाः पदविशिष्टत्वेऽपि घटत्वप्रकारतानिरूपित-
घटविशेष्यताकसमवायनिष्ठसंसर्गतायाः स्वभिन्नपदप्रयोज्यप्रकारताकत्वाभावेन
पदविशिष्टत्वाभावादिति चेन्न ।

आख्यातार्थकालकृत्योराकाङ्क्षाभास्यस्याऽवच्छिन्नत्वसंसर्गस्य संग्रहो न
स्यात् आख्यातस्यैक्यात् । नचाऽऽख्यातेन कालकृत्युभयबोधने सकृदुच्चरित इति
व्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यम् । सकृदुच्चरितपदस्याऽनेकशक्तिविषयार्थाऽबोधकत्वे
तात्पर्यात् । वस्तुतस्तदादृशव्युत्पत्तौ मानाभावः । सकृदुच्चरितादपि उभयबोधस्य

मणिकारादिसम्मतत्वात् । अत एव तात्पर्यसत्त्वे सकृदुच्चरितादपि शब्दादुभय-
बोधस्येष्टत्वादिति मणिकारेणोक्तमित्यन्यत्र विस्तरः ।

नचैकत्वाऽपरत्वयोः पदार्थ एवान्वयोस्तु । तथाचैकपदार्थानुयोगिकः
एकभिन्नोयः पदार्थस्तत्प्रतियोगिक इत्यर्थः । पदार्थविशिष्टः संसर्गः इत्यनुगमः ।
वै०स्वनिष्ठविशेष्यताकत्व-स्वभिन्नपदार्थनिष्ठप्रकारताकत्वोभयसं० । आख्या-
तस्थले च पदार्थद्वैविध्यात्तत्संगस्य नाऽसंग्रह इति वाच्यम् । नीलो घट
इत्यादौ आकाङ्क्षाभास्यस्य तादात्म्यस्याऽसंग्रहप्रसंगात्, तत्र पदार्थयोरैक्येन
संसर्गानुयोगिप्रतियोगिनोरभेदात् ।

नचैकत्वापरत्वयोः पदार्थतावच्छेदके एवान्वयोस्तु । तथासति एकं यत्पदा-
र्थतावच्छेदकं तदवच्छिन्नानुयोगिकः एकभिन्नं यत्पदार्थतावच्छेदकं तदवच्छि-
न्नप्रतियोगिक इत्यर्थः । उक्तस्थले च घटत्वनीलत्वयोर्भेदेन तादात्म्यस्य संग्रहः ।
अनुगमस्तु पदार्थतावच्छेदकविशिष्टः संसर्ग इति । वै० स्वाच्छिन्नविशेष्यताकत्व-
स्वभिन्नधर्मावच्छिन्नप्रकारताकत्वोभयसंबन्धेनेति वाच्यम् । एवमपि संपन्नो
ब्रीहिरित्यादौ ब्रीहित्वानुयोगिकैकत्वप्रतियोगिकसंसर्गस्य स्वरूपसंबन्धविशेषस्य
संग्रहो न स्यात् । ब्रीहित्वस्य स्वरूपतो भानेन पदार्थतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वात् ।
न च ब्रीहित्वेऽन्वयपक्षो न सिद्धान्तः, अन्वयितावच्छेदकरूपेणान्वयिनो “ब्री-
हित्वस्या” नुपस्थितेरित्यग्रेव्यक्तीभविष्यतीति वाच्यम् । चैत्रस्य गुरुकुलमित्यत्र
पदार्थतावच्छेदके गुरुत्वे षष्ठ्यर्थनिरूपितत्वस्याऽन्वयः सर्वसम्मतस्तस्याऽ-
संग्रहप्रसंगात् । चैत्रनिरूपितगुरुत्ववत्कुलमिति बोधे गुरुत्वस्य गुरुत्वत्वेन
भानेपि गुरुत्वत्वं न पदार्थतावच्छेदकं अपितु पदार्थतावच्छेदकतावच्छेदकमिति
गुरुत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः पदार्थतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वादिति । न च
साक्षात्परंपरासाधारणावच्छेदकतानिवेशे नोक्तदोषः । तथाच धर्मविशिष्टः संसर्ग
इत्यर्थे तात्पर्यमिति वाच्यम् । तथापि लोमत्व-लाङ्गलत्वयोरपि पशुपदार्थता-
वच्छेदकतया तदवच्छिन्नयोः संसर्गस्य संयोगस्य वृत्तिभास्यस्य संग्रहप्रसंगात् ।

अयं भावः । चैत्रस्य गुरुकुलमित्यत्र निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः, तस्याऽऽश्रय-
तासंबन्धेन गुरुत्वेऽन्वयः । पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिविरोधस्तु संपन्नो
ब्रीहिरित्यादाविव यत्पदार्थस्य पदार्थतावच्छेदकेन सहान्वयः प्रामाणिकस्तत्प-
दार्थमिन्नत्वं निवेश्य परिहरणीयः । यदि च षष्ठ्यर्थनिरूपितत्वस्य स्वाश्रयगुरु-
त्वसंबन्धेन गुरावेवाऽन्वयः स्वीक्रियते तदा घटो नास्तीत्यादौ स्वरूपतो भासमा-
नघटत्वस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनाभावेऽन्वयाभ्युपगमात्तत्संसर्गताया
असंग्रहापत्तेः ।

उपस्थितीयविशेष्यताविशिष्टः संसर्ग इत्यर्थे तात्पर्यात् । वै० स्वप्रयोज्य-
विशेष्यतानिरूपकत्व-स्वनिरूपितत्वाभाववदुपस्थितीयविशेष्यताप्रयोज्यप्रकार-
तानिरूपकत्वोभयसं० । यथा नीलो घट इत्यादौ उपस्थितीयघटनिष्ठविशेष्य-
ताप्रयोज्या या शब्दबोधीयघटनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपकत्वस्य स्वपदग्राह्यो-
पस्थितीयघटविशेष्यतानिरूपितत्वाभाववती या उपस्थितीयनीलनिष्ठविशेष्यता
तत्प्रयोज्यशब्दबोधीयनीलनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वस्य च तादात्म्यनिष्ठसंसर्ग-
तायां सत्त्वात्तादात्म्यसंग्रहः । वृत्तिभास्यसंसर्गस्य च न संग्रहः । उपस्थितीय-
घटनिष्ठविशेष्यताप्रयोज्यशब्दबोधीयघटनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वस्य समवाय-
निष्ठसंसर्गतायां सत्त्वेपि उपस्थितीयघटत्वनिष्ठप्रकारतायां उपस्थितीयघटनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितत्वाभावविरहेण द्वितीयसंबन्धाभावात् ।

ननु संयोगेनाऽभावोनास्तीति वाक्यजन्यबोधे नञ्भावेऽभावत्वप्रति-
योगिकस्याऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गस्याऽऽकाङ्क्षाभास्यस्य संग्रहानुप-
पत्तिः । उपस्थितीयनञ्भावेऽभावनिष्ठविशेष्यताप्रयोज्यशब्दबोधीयाऽभावनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपकत्वस्योक्तसंसर्गतायां सत्त्वेपि अभावपदजन्योपस्थितीयाऽभाव-
त्वनिष्ठप्रकारतायां स्वपदग्राह्योपस्थितीयाऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभाव-
विरहात्, नञ्पदाऽभावपदजन्योपस्थित्योः समानाकारत्वेन तदीयविषयतयो-
र्निरूप्यनिरूपकभावादिति चेन्न । स्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयविषयत्वाऽनिरू-
पितवृत्तिज्ञानीयविषयताप्रयोज्योपस्थितीयविषयताप्रयोज्यप्रकारतानिरूपकत्वस्य
द्वितीयसंबन्धत्वात् । अभावपदवृत्तिज्ञानं चाऽभावपदजन्यबोधविषयत्वप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यतावानभाव इत्याकारकम् । नञ्पदवृत्तिज्ञानं च नञ्पद-
जन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावानभाव इत्याकारकम् । तथाच
नञ्पदाऽभावपदवृत्तिज्ञानयोरसमानाकारत्वात्तदीयविषयतयोरनं निरूप्यनिरूप-
कभावः । एवं च संयोगेनाऽभावो नास्तीत्यादौ अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
संसर्गं स्वपदग्राह्योपस्थितीयविशेष्यताप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपकत्वस्य स्वपद-
ग्राह्योपस्थितीयविशेष्यताप्रयोजकनञ्पदवृत्तिज्ञानीयविषयतानिरूपितत्वाभाववती
अभावपदवृत्तिज्ञानीयविषयता “तस्याः शब्दबोधीयाभावत्वनिष्ठप्रकारता-
प्रयोजकत्वात्” तत्प्रयोज्योपस्थितीयविषयताप्रयोज्यप्रकारतानिरूपकत्वस्य च
सत्त्वात्तत्संग्रहः । परन्तु अभावद्वयगर्भवाक्यस्थले संयोगेनाऽभावाभाव इत्यादौ
वृत्तिज्ञानयोः समानाकारत्वात्तद्विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावादवच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वसंसर्गस्याऽसंग्रहादुक्तानुगम उपेक्षणीयः । एवं वृत्तिज्ञानीयविषय-

त्वानिरूपितविषयताप्रयोज्यस्य संसर्गत्वे लाघवाद् वृत्त्यविषयः संसर्ग आकाङ्क्षाभास्य इत्येव वक्तुमुचितम्^१ ।

अत्रोच्यते । पदार्थान्तरत्वव्यवहारो हि पदभेदप्रयुक्तः—वृत्तिभेदप्रयुक्तश्च । तदुभयसाधारणमेवापरपदार्थत्वमिह विवक्षितम् । एवंच संसर्गता-विशिष्टसंसर्गत्वमर्थः । वै०स्वतादात्म्य-स्वनिरूपितप्रकारताविशिष्टविशेष्यता-कत्वोभयसं० । विशेष्यतायां प्रकारतावै०स्वप्रयोजकपदभिन्नपदप्रयोज्यत्व-स्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयविषयतानिरूपितविषयत्वाप्रयोज्यत्वान्यतरसं०^२ ।

नत्वा सदाशिवं साम्बं प्रणियत्य गुहं तथा

ज्वालाप्रसादगोहेन टिप्पण्यारभ्यते मुदा

१ एतेन पदार्थत्वं पदवृत्तिज्ञानीयविषयताप्रयोज्यविषयत्वम्, तदघटकवृत्ति-ज्ञानीयविषयत्वे एकत्वाऽपरत्वयो रन्वयः । तथाच संसर्गताविशिष्टसंसर्गत्वमर्थः ।

वै० स्वतादात्म्य — स्वनिरूपकप्रकारताप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयविषयत्वानिरूपित-विषयताप्रयोज्यविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन । अत्रच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठसंसर्गता-निरूपकाऽभावत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजिकाऽभावपदवृत्तिज्ञानीयाऽभावत्वविषयतैव न तु नञ्पदवृत्तिज्ञानीयविषयता तयोरसमानाकारकत्वात्” तादृशविषयत्वानिरूपिता-नञ्पदवृत्तिज्ञानीयाभावविषयता तत्प्रयोज्यविशेष्यताकत्वस्य च तादृशसंसर्गत्वे सत्वात्तत्संग्रहः । समवायनिष्ठसंसर्गतानिरूपकघटत्वप्रकारताप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयघटत्व-विषयतानिरूपितत्वस्यैव घटनिष्ठविशेष्यतायां सत्वा”न्निरूपितत्वाभावविरहेण” न वृत्तिभास्यसंसर्गसंग्रह इति निरस्तम् । विशेष्यतायां तादृशविषयताप्रयोज्यत्वं च तादृशविषयताप्रयोज्योपस्थितिविषयताप्रयोज्यत्वम्, तथाचोपस्थितिविषयतयोः समा-नाकारकत्वादुक्तानुपपत्तितादवस्थ्याच्चेति व्येयम् ।

२ संयोगेनाऽभावो नास्तीत्यादौ स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपसंसर्गताया मस्त्येव, स्वतादात्म्यस्य, स्वनिरूपिताऽभावत्वनिष्ठप्रकारतावैशिष्ट्यमपि प्रकारता-प्रयोजकाऽभावपदभिन्ननञ्पदप्रयोज्यत्वसम्बन्धेनाभावनिष्ठविशेष्यतायां सत्वात् ।

द्रव्यं घट इत्यादौ द्रव्यत्वद्रव्ययोः समवायस्य वारणाय स्वतादात्म्यनिवेशः । अन्यथा अनेदनिष्ठसंसर्गतावैशिष्ट्यस्य स्वपदग्राह्यानेदनिष्ठसंसर्गतानिरूपितप्रकारता-प्रयोजकघटपदभिन्नद्रव्यपदप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन तादृशप्रकारतावैशिष्ट्यस्य द्रव्यत्वनिष्ठ-प्रकारतानिरूपितद्रव्यनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यतायां सत्त्वेन तादृशविशेष्यताकत्वस्य समवायनिष्ठसंसर्गतायां सत्वात्तत्समवायस्य संग्रहापत्तेः । शक्तिभास्यसंसर्गवारणाय

निरूप्यनिरूपकभावस्तु प्रकारताप्रयोजकपदविषयत्व-अव्यवहितोत्तरत्वाव-
च्छिन्नविषयत्व-विशेष्यताप्रयोजकपदविषयत्वानामेव । अस्तिपदविषयत्वस्य
तत्त्वेपि तत्प्रयोज्यत्वस्य घटनिष्ठविशेष्यतायामसत्त्वान्न संग्रहः ।

नन्वेवमपि घटोस्तीत्यादौ घटघटत्वयोः समवायस्य संग्रहापत्तिः, घट-
पदाव्यवहितोत्तराऽस्तित्वज्ञानमिव, अस्तिपदाव्यवहितपूर्ववर्त्तिघटपदत्वज्ञानस्य
कारणतया साक्षात्परंपरासाधारणकारणतावच्छेदत्वस्य वाऽस्तिविषयतायां
सत्त्वाद् घटप्रकारताप्रयोजिका याऽऽकाङ्क्षाज्ञानीयाऽस्तिविषयता, तन्निरूपिता
“व्यवहितपूर्वत्व” सांसर्गिकविषयतानिरूपिताघटपदविषयताप्रयोज्यत्वस्य
घटविशेष्यतायां सत्त्वादिति चेन्न । स्वप्रयोजकविषयत्वे स्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानीय-
पयतासामानाधिकरण्यनिवेशेनोक्तदोषाभावात् तथाहि—उक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञा-
नीयाऽस्ति “तिवन्ताऽऽधातु” विषयतायाः कारणतावच्छेदकतया घटत्वप्रका-
रताप्रयोजकत्वेपि घटत्वप्रकारताप्रयोजकीभूतवृत्तिज्ञानीयघटविषयतासामाना-
धिकरण्यविरहादिति ध्येयम् । नचैवमपि घटत्वप्रकारताप्रयोजिका याऽऽकाङ्क्षा-
ज्ञानीया घटपदविषयता तन्निरूपित “अव्यवहितोत्तरत्व” सांसर्गिकविषयता-

द्वितीयसंबन्धनिवेशः । प्रकारतावैशिष्ट्यघटकप्रथमसंबन्धनिवेशान् नञ्द्वयगर्भवाक्यस्थले
विशेष्यताप्रकारताप्रयोजकपदयोर्भिन्नत्वादेकनवर्त्तीभूताऽभावत्वनिष्ठप्रकारतावैशिष्ट्य-
स्यापरनवर्त्तीभूताऽभावनिष्ठविशेष्यतायां सत्त्वात्तन्निरूपितसंसर्गतायाः संग्रहः ।

द्वितीयसंबन्धनिवेशस्तु पचतीत्यादौ ग्राह्यतार्थकालकृत्योः संसर्गसंग्रहार्थम् ।
अन्यथा पदभेदाभावात्संग्रहो न स्यात् ।

नच यत्र घटोस्ति कलशोस्तीतिसमूहालम्बनाकाङ्क्षाज्ञानं तत उभयपदवृत्तिज्ञानं-
ततो घटोपस्थितिः तदुत्तरघटविषयकशाब्दबोधे घटप्रकारत्वघटविशेष्यत्वयोर्विनि-
गमनाविरहेण पदद्वयस्यैव प्रयोजकतया विशेष्यतायां प्रकारताप्रयोजकपद-
भिन्नपदप्रयोज्यत्वंसत्त्वात्तादृशविशेष्यतानिरूपितसंसर्गतायाः संग्रहापत्तिः । पदे
स्वप्रयोजकपदसामान्यभिन्नत्वनिवेशे-विशेष्यतायां स्वप्रयोजकपदाऽप्रयोज्यत्वस्य वा
निवेशे उक्तापत्तिरपि नञ्द्वयगर्भवाक्यस्थानीयसंसर्गाऽसंग्रह इति वाच्यम् ।
स्वप्रयोजकपदनिष्ठाकाङ्क्षाज्ञानीयविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठ-
विषयताप्रयोज्यत्वसंसर्गस्य स्वप्रयोजकपदभिन्नपदप्रयोज्यत्वस्थाने विवक्षणात् । स्वं-
प्रकारता घटपदकलशपदविषयतयोनिरूप्यनिरूपकभावविरहात् समूहालम्बनऽऽकाङ्क्षा-
स्थले घटघटत्वयोः संसर्गताऽसंग्रहान्नोक्तापत्तिः । नञ्द्वयगर्भवाक्यस्थले नञ्द्वय-
विषयतयोनिरूप्यनिरूपकभावात्संसर्गतासंग्रहः ।

**स च कचिभेदः कचिच्च तदतिरिक्त एवाऽऽधाराधेयप्रतियोग्यनु-
योगिविषयविषयिभावादिः ।**

निरूपिताऽस्तिविषयताप्रयोज्यत्वस्य घटविशेष्यतायां सत्त्वात्समवायसंग्रहापत्ति-
रिति वाच्यम् । स्वप्रयोज्यत्वपदेन स्वसमानाधिकरणवृत्तिज्ञानीयविषयताप्रयो-
ज्यत्वस्य विवक्षाणात् । अस्तिविषयताप्रयोज्यत्वस्य घटविशेष्यतायां सत्त्वेपि
अस्तिपदविषयतासमानाधिकरणवृत्तिज्ञानीयविषयताप्रयोज्यत्वाभावात् ।

तथाच स्वविशिष्टा याऽऽकाङ्क्षाज्ञानीयपदनिष्ठविषयता तन्निरूपित-
सांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठविषयतासमानाधिकरणवृत्तिज्ञानीयविषयता -
प्रयोज्यत्वं फलितम् । स्ववै० स्वप्रयोजकत्व, स्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयविषयता-
समानाधिकरणयोभयसं० ।

सच । आकाङ्क्षाभास्यसंबन्धश्च । कचित् नीलो घट इत्यादौ । अभेदः ।
तादात्म्यम् । यत्तु अभेदो न संसर्गः, संसर्गो द्विष्ट इत्यभियुक्तोक्तेः । तदसत् ।
संसर्गो द्विष्टत्वं न पदार्थद्वयवृत्तित्वम्, किन्तु द्वित्वविशिष्टत्वम्, वै० स्वसामा-
नाधिकरण्य, स्वाश्रयसामानाधिकरण्यान्यतरसं० । एवं विशिष्टबुद्धित्वहेतुकानु-
मानेनापि अभेदस्य संसर्गत्वं साधनीयम् । क्वचिच्च । घटमित्यादौ । तद त-
रिक्त एव । अभेदातिरिक्त एव । आधेयत्वादिः । शाब्दबोधो हि द्विविधः—
अभेदविषयको भेदविषयकश्च । भेदशब्दश्चाऽभेदान्यसंबन्धेषु पारिभाषिकः ।
भेदसंबन्धविशेषानाह । आधाराधेयेत्यादि । अत्राऽऽधारश्चाऽऽधेयश्च प्रतियोगी
चाऽनुयोगी च विषयश्च विषयी चेति द्वन्द्वः । तेषां भाव इति पट्टीतत्पुरुषः ।
आदिपदाजन्यजनकभावस्वरूपसमवाय संयोगादिपरिग्रहः । तथाचाऽऽधारता-
आधेयतेत्यादीनां प्रत्येकस्यसंसर्गत्वम् । ननु आधेयत्वादौ द्विष्टत्वमनुपपन्नं,
निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वात् । संयोगसमवायादिकं विहायाऽऽधार-
तात्वेन संसर्गस्याऽदृष्टचरत्वाच्चेति चेत्सत्यम् । नवीनमतेऽनुयोगिनिष्ठधर्मस्यैव
संबन्धत्वात् । प्राचीनमते आधारतानिरूपिताधेयत्वादिः संसर्गः । तन्मते
आधाराधेयभावः प्रतियोग्यनुयोगिभावः विषयविषयिभाव इत्यर्थः । तत्र वह्नि-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य संसर्गत्वे वह्नित्व-अवच्छिन्नत्व—प्रतियोगित्वानां
संसर्गत्वमिवाऽऽधारत्वाऽऽधेयत्वयोः संसर्गत्वोपपत्तिरिति ध्येयम् ।

कुत्राऽभेदः संसर्गमर्यादया भासते इति सामान्यतो नियमं दर्शयति । अभेद-
श्चेति । अत्र प्रातिपदिकार्थं स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यहितपूर्ववर्तिना च पदे

अभेदश्च प्रातिपदिकार्थे स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना
च पदेनोपस्थापितस्यैव संसर्गमर्यादया भासते । यथा नीलो घटः—
नीलघटमानय इत्यादौ घटादौ नीलादेः,

नोपस्थापितस्यैवाऽभेदः संसर्गमर्यादया भासते इति योजना । प्रातिपदे-
कार्थे इत्यत्र सप्तम्यर्थोऽनुयोगित्वम्, तत्र प्रकृत्यर्थस्यऽऽधेयतया, तस्य च
निरूपकत्वसंबन्धेनाऽभेदेऽन्वयः । उपस्थापितस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थः प्रतियोगित्वम्,
तत्र प्रकृत्यर्थस्याऽधेयतया तस्य च निरूपकत्वसंबन्धेनाऽभेदेऽन्वयः । तथाच
प्रातिपदिकविशिष्टोऽभेदः आकाङ्क्षाप्रयोज्यसांसर्गिकविषयतावानिति बोधः ।
वै०स्वप्रयोज्यविशेष्यताकत्व-स्वविशिष्टपदप्रयोज्यप्रकारताकत्वोभयसंबन्धेन ।
पदेस्ववै०स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्व-स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वान्यत-
रसं० । प्रातिपदिकपदेन स्वपञ्चकेन च विशेष्यवाचकपदग्रहणम् । उदाहरति ।
यथेति । नीलो घट इत्यत्र घटे घटसमानविभक्तिनीलपदोपस्थापितस्य
नीलस्य, नीलघटमित्यत्र घटपदाव्यवहितपूर्ववर्तिनीलपदोपस्थापितस्य नीलस्य
चाऽभेदः संसर्गो भासते इत्यर्थः^१ ।

१ अत्रेदं बोध्यम् । यथाश्रुतमूलग्रन्थतोऽभेदत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं प्रतीयते ।
तथासति अभेदः प्रातिपदिकविशिष्टा याऽऽकाङ्क्षाप्रयोज्यसांसर्गिकविषयता तद्धानित्य-
नुगमः । वै०पूर्ववत् । अत्र कल्पे आकाङ्क्षाप्रयोज्यसांसर्गिकविषयता उद्देश्यतावच्छे-
दककोटौ निवेशनीया । तथा सति आकाङ्क्षाप्रयोज्यभेदनिष्ठसांसर्गिकविषयता
प्रातिपदिकविशिष्टा इत्यनुगमः वै० पूर्ववत् । अन्वया घटपदस्य अभेदसंसर्गेण द्रव्य-
विशिष्टघटे लक्षणाधीनबोधे व्यापकत्वहानिः, प्रातिपदिकवैशिष्ट्याभावात् । तच्च
ग्रन्थकृदसम्मतं प्रतिभाति ।

नच क्रियाविशेषणस्यैव स्तोको पचतीत्यादौ अभेदसंसर्गस्यासंग्रहः, प्रातिपदिक-
विशिष्टत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्र नियामकान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु पदविशिष्टोऽभेद इत्येवोच्यतां किं प्रातिपदिकविशिष्टोऽभेद इत्यनेन । तथाच
यत्र यत्राऽऽकाङ्क्षाप्रयोज्योऽभेदनिष्ठसांसर्गिकविषयतास्त्वं तत्र तत्र पदविशिष्टत्वमिति
व्याप्ती स्तोको पचतीत्यादावपि अभेदे धातुरूपपदविशिष्टत्वसत्त्वान्न व्यापकत्वहानि-
रिति चेन्न । घटमित्यादौ अमात्मरूपपदविशिष्टत्वस्य (व्यापकस्य) आधेयत्वनिष्ठ-
सांसर्गिकविषयतायां तत्र (व्याप्यस्य) आकाङ्क्षाप्रयोज्योऽभेदनिष्ठसांसर्गिकविषयता-
त्वस्य विरहेण व्याप्यव्यापकभावानुपपत्तेः । नच व्यापकत्वे का क्षतिरिति
वाच्यम् । तस्या वक्ष्यमाणत्वात् ।

न तु विरुद्धविभक्तिमत्पदार्थस्य । नीलस्य घट इत्यादौ नीलघटाऽ-
भेदान्वयबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् ।

उपस्थापितस्यैवेति एवकारो भिन्नक्रमः । स्वसमानविभक्तिनैवेत्यन्वयः ।
एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति । नत्विति ।

विरुद्धविभक्तिमत्पदार्थस्येति । विरुद्धविभक्तिकेन पदेनोपस्थापितस्ये-
त्यर्थः । अभेदः संसर्गतया भासते इति पूर्वेणाऽन्वयः । ननु विरोधोऽसामा-
नाधिकरण्यम्, तच्च प्रकृतेऽव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेन विभक्तिमति अव्यवहित-
पूर्वत्वसंबन्धेनावृत्तित्वम्, न तु समवायघटितम् । शब्दात्मकविभक्ती-
नामसामानाधिकरण्यस्याऽसंभवात् । एवं च नीलो घट इत्यादौ विभक्तयो-
र्भिन्नतयाऽसामानाधिकरण्यादभेदान्वयबोधानुपपत्तिरिति चेन्न । विशब्दो
विरुद्धवचनः । विरुद्धेन रुद्ध इत्यर्थात् विरुद्धधर्मवानित्यर्थः । विरोधप्रति-
योगीधर्मश्च प्रथमात्वादिः । तथाच विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिप्रथमा-
त्वादिधर्मविरुद्धधर्मवद्विभक्तिमत्पदार्थस्याऽभेदो नाकाङ्क्षाभास्य इति
ज्ञातः । ननु नीलस्य घट इत्यादौ प्रयोज्यत्वं सप्तम्यर्थः, तस्य बोधेऽन्वयो न

एवं प्रकारतायां स्वविशिष्टपदप्रयोज्यत्वमित्यस्य स्वविशिष्टप्रातिपदिकप्रयो-
ज्यत्वमित्यर्थः । अन्यथा यत्र यत्राऽऽकाङ्क्षाप्रयोज्याभेदनिष्ठसांसारिकविषयतात्वं-
तत्र तत्र प्रातिपदिकविशिष्टत्वम् । वैशिष्ट्यं चोक्तोभयसं० । इति विव-
क्षायां “एकत्व-कृतिनिष्ठप्रकारतायां घट-चैत्रप्रातिपदिकविशिष्टसु-त्तिप्पदप्रयोज्य-
त्वसत्त्वेन” व्यापकसत्त्वेन तत्राकाङ्क्षाप्रयोज्याऽभेदनिष्ठसांसारिकविषयतात्त्विकविरहेण
“व्याप्यविरहेण” व्याप्यवशात्कभावानुपपत्तिः स्यात् । नच व्यापकसत्त्वे न क्षतिरिति
वाच्यम् । उक्तव्याप्ये प्रयोजकान्तरविरहेण परस्परव्याप्यव्यापकभावे पर्यवसानेनोक्त-
सांसारिकविषयताया अभेदसंसर्गत्वापत्तेः ।

द्वितीयव्याप्यव्यापकभावश्च यत्र यत्र पदविशिष्टसांसारिकविषयतात्वं तत्र तत्रा-
भेदसंसर्गतात्त्वम् । वै०स्वप्रयोज्यविशेष्यताकत्व, स्वविशिष्टप्रातिपदिकप्रयोज्यप्रकारता-
कत्वोभयसं० ग्रन्थपूर्ववत् ।

प्रथमव्याप्यव्यापकभावश्च यत्र यत्र प्रातिपदिकविशिष्टसांसारिकविषयतात्वं
तत्र तत्राऽभेदसंसर्गतात्त्वम् वै०स्वप्रयोज्यविशेष्यताकत्व-स्वविशिष्टपदप्रयोज्यप्रकारता-
कत्वोभयसं० । शेषं पूर्ववत् ।

**स्वसमानविभक्तिकत्वं च स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वम् ।
साजात्यं च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना ।**

संभवति, नीलस्य घट इत्यादिवाक्यजन्यनीलघटाऽभेदान्वयबोधाऽप्रसिद्धेरिति चेन्न । तस्यानुभवेऽन्वयात् । तथा च नीलघटाऽभेदान्वयबोधस्य नीलस्य घट इत्यादिवाक्यप्रयोज्यत्वप्रकारकसर्वानुभवविशेष्यत्वाभावादित्यर्थः । अनुभवश्च नीलघटाऽभेदबोधः नीलस्य घट इतिवाक्यप्रयोज्य इत्याकारकः । तथा च नाऽप्रसिद्धिः ।

स्वसमानविभक्तिर्केनेत्यत्र स्वं विशेष्यवाचकपदं तेन समाना विभक्तिर्यस्येति विग्रहः । तेन विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिरुत्पत्त्यविभक्तिकत्वं विशेषणवाचकपदे लभ्यते, तच्च न सम्भवति, विभक्त्योरुत्पत्त्यत्वाद्वाह । स्वसमानविभक्तिकत्वं चेति । स्वकृतिकविभक्तिसजातीयेति । स्वोत्तरविभक्तिवृत्तिजातिमद्विभक्तिप्रकृतित्वमित्मर्थः । स्वं-विशेष्यवाचकपदम् । सुप्त्वादिजातिमादाय नीलस्य घट इत्यादावभेदान्वयापत्तिवारणाय साजात्यं चेति । तथा च स्वोत्तरविभक्तिवृत्तियोंविभक्तिविभाजकः प्रथमात्वाद्यन्यतमोधर्मः तद्विभक्तिप्रकृतित्वमिति समुदितायै सुप्प्रतिङ्त्वयोर्विभक्तिविभाजकत्वासुप्त्वेन साजात्यमादाय नीलस्य घट इत्यादौ अभेदबोधतादवस्थात्, किं च विभक्तित्वव्याप्यत्वे सति विभक्तित्वव्याप्याव्याप्यत्वरूपस्य विभक्तिविभाजकत्वस्य प्रथमात्वेऽसंभवात्तस्य विभक्तित्वव्याप्यसुप्त्वव्याप्यत्वात् । प्रथमात्वादिनेत्यस्याऽसंगत्यापत्तेश्चातो विभक्तिपदं सुप्परम् । न च सुव्विभाजकधर्मत्वेव कथं नोक्तमिति वाच्यम् । कोसौ सुव्विभाजको धर्मइत्याकाङ्क्षानिवृत्तये प्रथमात्वादिनेति । प्रथमात्वादिनेत्येतावन्मात्रोक्तौ प्रथमोपस्थितत्वेन साजात्यापत्तौ नीलस्य घट इत्यादावप्यभेदबोधापत्तिरतोविभक्तिविभाजकेति । वस्तुतः प्रथमात्वाद्यन्यतमधर्मेण साजात्योक्तौ न कोपि दोषः इति विभावनीयम् ।

सुव्विभाजकत्वं च सुप्त्वव्याप्यत्वे सति सुप्त्वव्याप्याऽव्याप्यत्वम् । विभक्तित्वस्य व्याप्यत्ववारणाय सत्यन्तम् । तच्च स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । स्वद्वयं सुप्त्वपरम् । विशेष्यदलोपादानात्सुप्त्वस्य न विभाजकत्वप्रसक्तिः । सत्यन्तोपादानात्तिङ्त्वादिवारणम् । सुप्त्वादीनां विभाजकत्ववारणाय स्वव्याप्याव्याप्यत्वदलम् । सुप्त्वव्याप्यसुप्त्वव्याप्यत्वस्यैव प्रथमात्वादौ सत्वात्स्वव्याप्याव्याप्यत्वघटकप्राथमिकं व्याप्यत्वं न्यूनवृत्तित्वरूपं बोध्यम् । तच्च सामानाधिकरण्याविशेषितं ग्राह्यम् । एवं सुप्त्व-

न तु समानानुपूर्वीकत्वं साजात्यम्, वेदाः प्रमाणं शतं ब्राह्मणा
इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तेः ।

व्याप्यप्रथमात्वादिव्याप्यत्वस्यैव प्रथमात्वादौ सत्वात्तद्वारणाय द्वितीय “अव्या-
प्यात्वघटकं” व्याप्यत्वमपि न्यूनवृत्तित्वरूपं बोध्यम् । स्वव्याप्ये प्रथमात्वदिवि-
शिष्टान्यत्वं विशेषणीयम् । वै०स्वाश्रयवृत्तित्व-स्वानाश्रयवृत्तित्वोभयसं० । तेन
सुप्त्वव्याप्यसुअमाद्यन्यतरत्व—सुट्त्वव्याप्यत्वस्य प्रथमात्वादौ सत्त्वेपि
न क्षतिः ।

तथा च स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वे सति स्वन्यूनवृत्तियौधर्मस्तदन्यूनवृत्तित्वम् सुब्बिभाजकत्वम् । स्वं
सुप्त्वम् । स्वन्यूनवृत्तिधर्मे प्रथमात्वादिविशिष्टान्यत्वं विशेषणीयम् । वै०
स्वाश्रयवृत्तित्व-स्वानाश्रयवृत्तित्वोभयसं० ।

सुप्त्वविशिष्टोऽधर्मः सुब्बिभाजकः । वै०स्वविशिष्टत्व-स्वविशिष्टाव्याप्यत्व-
स्वव्याप्याघटितत्वैतन्नित्यसं० । प्रथमस्ववै०स्वव्याप्यत्व, स्वभिन्नत्वोभयसं० ।
उदासीनेषट्त्वादौ सुब्बिभाजकत्ववारणाय स्वव्याप्यत्वनिवेशः । सुप्त्वस्यापि
सुप्त्वव्याप्यत्वात्तद्दोषवारणाय स्वभिन्नत्वनिवेशः । सुत्वादौ विभाजकत्व-
वारणाय द्वितीयसंबन्धः । द्वितीयस्ववै०स्वव्याप्यत्व-स्वविशिष्टविशिष्टभिन्नत्वो-
भयसं० । स्ववै०स्वव्याप्यत्व-स्वव्याप्याघटितत्वोभयसं० । अन्यथा स्वव्याप्या-
व्याप्यत्वनिवेशे सुप्त्वव्याप्यं यत्सु-अम्एतदन्यतरत्वादिकं प्रथमात्वादेस्तद्व्या-
प्यत्वाद्विभाजकत्वानुपपत्तिः । एवं च तादृशान्यतरत्वव्याप्यसुत्वघटित्वादन्य-
तरत्वादेर्वारणम् । - स्वविशिष्टवै० स्वसमानाधिकरणस्य स्वाभावसमानाधि-
करणयोभयसं० । तेन सुप्त्वव्याप्यसुट्त्व-आप्त्वव्याप्यत्वेपि प्रथमात्वादेर्विभाज-
कत्वानुपपत्तिः । सुप्त्वव्याप्यतृतीयात्वविशिष्टमेवाऽऽप्त्वं न तु तद्विभक्ति-
नानुपपत्तिरिति जयायाम् । तद्गौरवभीरुभिरुपेक्षणीयम् ।

समानानुपूर्वीकत्वमिति । समाना-एका-आनुपूर्वीययोस्तं समानानु-
पूर्वीके । तत्त्वम् । स्ववृत्तिआनुपूर्वीसमानानुपूर्वीमत्वम् । स्वं विशेष्य-
वाचकपदोत्तरविभक्तिः । विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिवृत्ति आनुपूर्वीमत्वं
विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिनिष्ठमिति यावत् । आनुपूर्वीं च न
तत्तद्वर्णोत्तरतत्तद्वर्णत्वरूपा तस्याः वर्णभेदेन भिन्नतया घटपदोत्तरसुविभक्ति-
वृत्तिसकारोत्तरोत्तररूपानुपूर्व्याः नीलपदोत्तरसुविभक्तावसत्वात् । किन्तु आनु-
पूर्वोपदेन स्वाश्रयाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वसंबन्धेन सुत्वविशिष्टत्वमेव ग्राह्यम्, तच्च

न भिन्नम् । न च तादृशानुपूर्वीं चरमवर्णे एवास्तीति न तत्र विशेष्यवाचक-
पदप्रकृतिकत्वं न वा तदानुपूर्व्याश्रयविभक्तिप्रकृतित्वं विशेषणवाचकपदे इति
वाच्यम् । विनिगमनाविरहणोत्तरवर्णविशिष्टपूर्ववर्णवरूपानुपूर्व्याश्रय-वेन
पूर्ववर्णस्य ग्रहणात् । वै० अव्यवहितपूर्वत्वसं० ।

ननु सकारो विभक्तिरिति व्यवहारविरहेण प्रत्येकवर्णे विभक्तित्वविरहाद्
विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्तित्वेन तस्य ग्रहणाऽसंभवः । न च विशेष्य-
वाचकपदोत्तरविभक्तिघटकमात्रवृत्तयो यावदानुपूर्व्यस्तान्वदानुपूर्वमद्वर्णसमु-
दायघटितत्वं विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिनिष्ठमित्यर्थं न दोष इति वाच्यम् ।
घटपदनीलघटपदयोः लतातालपदयोः समानानुपूर्वीकत्वप्रसंगादिति चेन्न ।
पदविशिष्टपद वं समानानुपूर्वीकत्वम् । वै० स्वघटकाऽवृत्तिश्रावणविषयता-

१ लता-ताल—रस-सरेत्यादीनां च न समानानुपूर्वीकत्वम्, लताशब्दघट-
कावृत्तिश्रावणविषयतावच्छेदकोधर्मः—तकारोत्तरलत्वं तदवच्छिन्नघटितस्यैव ताल-
शब्दे संत्वात् । एवं सरशब्देऽपि बोध्यम् ।

अथ पदत्वस्यानुगमान्नोक्तानुगमसंभवः । नचार्थबोधप्रयोजकतावच्छेदकत्वेन
पदत्वमनुगमनीयम् । तथा चार्थबोधप्रयोजकतानवच्छेदकधर्मवद्विशिष्टो यस्तादृशधर्म-
वान् तत्त्वं समानानुपूर्वीकत्वम् । वै० स्वघटकतावच्छेदकधर्मविच्छिन्नाऽघटितत्व-
स्ववृत्तित्वोभयसं० । स्ववृत्तित्वं च स्वघटकतानवच्छेदकधर्मविच्छिन्नाघटितत्व-
संबन्धेन । स च धर्मो घ-घत्व-अ-अत्व-ट-टत्व-अ-अत्वएतद्गतसमुदायस्वरूपः । न
च लता-तालशब्दयोः समानानुपूर्वीकत्वापत्तिः, तयोरपि तादृशधर्मवत्त्वादिति
वाच्यम् । स्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्बोधप्रयोजकतावच्छेदकत्वेन
तत्प्रवेशे दोषाभावात् इति चेन्न । निरर्थकयोः समानानुपूर्वीकत्वानुपपत्तेरिति चेद्
यद्धर्माविच्छिन्ने यद्धर्माविच्छिन्नसमानानुपूर्वीकत्वं विवक्षितं तद्धर्मसमनियतज्ञानीय-
विषयतात्वसमनियतज्ञानसमनियततद्धर्मवत्त्वम् । ज्ञाने धर्मसमनैयत्यं च स्वनिरूपित-
विषयताविशिष्टविषयतावत्त्वसं० । वै० स्वानवच्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नत्व-स्वसामा-
नाधिकरण्योभयसं० । विषयतावत्ता च तादात्म्यसं० ।

यथा घटपदसमानानुपूर्वीकत्वं घटपदे । तथाहि तद्धर्म उक्तसमुदायस्वरूपः
तत्समनियतं घटज्ञानं, उक्तसमुदायत्वाधिकरणे घटे विषयतया घटज्ञानस्य
सत्त्वात् । तादृशविषयतात्वं अथवहितोत्तरस्वसंबन्धावच्छिन्नधत्वावच्छिन्नप्रकार-
तायां एवं अत्व-टत्वावच्छिन्नप्रकारतायां अत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां च तत्रैव
घटज्ञानमपि उक्तोभयसंबन्धावच्छिन्नस्वीयविषयतावत्त्वसंबन्धेन वर्तते ।

वच्छेदकधर्मावच्छिन्नाघटितत्व-स्ववृत्तित्वोभयसं० । स्ववृत्तित्वं च स्वघटका-

ननु नञ्द्वयप्रवेशोव्यर्थः, स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यैव सम्यक्त्वादिति चेन्न । तादृशविषयतात्वस्य विशेष्यतायामपि सत्त्वेन तत्रोक्तोभयसंबन्धघटितोभय-संबन्धेन ज्ञानविरहाद्विषयतात्वसमनैयस्याप्रसिद्धेः ।

ननु नञ्द्वयद्वेषोपि समनैयत्यं दुर्घटं—स्वपदार्थान्तर्गतविशेष्यतावच्छेदक-संबन्धाप्रसिद्धेरिति चेन्न ।

स्वनिरूपितसंसर्गतावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वानिरूपकस्य तदर्थत्वात् । तथा च स्वं-प्रकारता तन्निरूपितसंसर्गतावच्छेदकत्वमव्यवहितोत्तरत्वत्वे तादृशावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववानुयो धर्मः संयोगत्वादिकं तद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वानिरूपकत्वं घटपदज्ञानीयविशेष्यतायाम् । स्वपदेन विशेष्यताया ग्रहणेपि तस्या व्यधिकरणसंबन्धतया तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य केवलान्वयितया तदभाववदव्यवहितोत्तरत्वत्त्वावच्छिन्नसंसर्गत्वानिरूपकत्वं पदज्ञानीयविशेष्यतायामिति । न च संसर्गताया मध्यपातितया तन्निरूपितत्वमेव विशेष्यतायां नस्वनिरूपितत्वमिति वाच्यम् । संसर्गनिष्ठावच्छेदकस्वानिरूपकत्वे तात्पर्यात् ।

घटपटयोः समानानुपूर्वीकत्ववारणाय संसर्गकोटौ सामानाधिकरण्यनिवेशः । अयं वर्णविषयतयोः सामानाधिकरण्याभावात्समानानुपूर्वीकत्वानुपपत्तिः । न च सामानाधिकरण्यस्याने स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । तस्य घत्वादितिष्ठनिरवच्छिन्नविषयतायामभावात् समनियतत्वानुपपत्तेः । तादृशविषयतात्वस्य घत्वादिविषयतायां सत्त्वात्, तत्र च स्वनिरूपितविषयतावत्त्वसंबन्धेन तादृशज्ञानाभावात्, घत्वादिविषयताया निरवच्छिन्नत्वेन तदवच्छेदकाप्रसिद्धिरिति चेन्न । तदा विषयतावत्त्वं तादात्म्येन निवेशनीयमतो न कश्चिद्दोषः ।

अथवा स्वानवच्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नस्व स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकावच्छिन्नस्वान्वयतरत्वोभयसंबन्धेन स्वीयविषयतावत्त्वं वाच्यमिति ध्येयम् ।

ज्ञाने तद्धर्मसमनियतत्वं विषयतया विवक्षितम्, विषयता च संसर्गताभ्यां ग्राह्या । अन्यथा घटपदज्ञानस्य अव्यवहितोत्तरस्वनिरूपितसंसर्गिकविषयतासम्बन्धेनाऽव्यवहितोत्तरत्वेपि सत्त्वात्तत्र घटगतोक्तसमुदायत्वविरहेण समनियतत्वानुपपत्तिः स्यात् । न च धकारोत्तराऽकारोत्तरटकारोत्तरेत्यादिरित्याऽव्यवहितोत्तरत्वघटिततादृशसमुदायत्वावच्छिन्ने एव घटपदत्वव्यवहार इति वाच्यम् । मानाभावात् ।

वृत्तिश्रावणविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाघटितत्वसंबन्धेन । घटपदसमानानुपूर्वीकत्वस्य नीलघटपदे वारणायाऽऽद्यसंबन्धः । नीलघटपदसमानानुपूर्वीकत्वस्य घटपदे वारणाय द्वितीयसंबन्धः ।

विशेषतश्च घटपदसमानानुपूर्वीकत्वं स्वनिष्ठघटत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताऽऽवावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताऽऽत्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयतात्वसमनियतज्ञानीयविषयतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मवत्वम् । ज्ञाने विषयतात्वसमनैयत्वं च स्वनिरूपितविषयतावत्वसं० । स्वं० ज्ञानं, विषयतावत्वं च स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसं० ।

अन्वयबोधानुपपत्तेरिति । वेदपदोत्तरजस्विभक्तिवृत्तिआनुपूर्वीमत्वस्य प्रमाणपदोत्तरसुविभक्तौ अभावादभेदान्वबोधानुपपत्तेरिति भावः ।

इदमुपलक्षणम् । सुन्दराभ्यां घटाभ्यामित्यादौ एक विभक्तौ तृतीयात्वग्रहेऽपरत्र च चतुर्थीत्वग्रहे विभक्त्योः समानानुपूर्वीकत्वात्ततोऽभेदान्वयापत्तिर्बोद्ध्या ।

इदन्तु बोध्यम् । सुन्दराभ्यामित्यत्र चतुर्थीत्वविरुद्धतृतीयात्वग्रहो करणत्वग्रहे सति भविष्यति, नान्यथा, करणत्वे तृतीयाविधानात् । तृतीयायाः करणत्वपरत्वेऽभेदान्वयबोधो दुर्घटः, करणत्वविशेषणत्वेनोपस्थितस्य सुन्दरस्याऽन्यत्राऽन्वयाऽयोगात् । एकत्र विशेषणस्याऽन्यत्र विशेषणत्वेनाऽन्वयायोगादिति समानानुपूर्वीकत्वेन साजात्यपक्षेपि नात्रापत्त्यवकाश इति ध्येयम् ।

वेदाः प्रमाणमिति प्रयोगस्याऽसाधुत्वात्तदनुरोधोऽसंगत इत्याशङ्कते । नन्विति ।

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः संख्यायां द्वित्वबहुत्वे स्तः ।

ज्ञाने च मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वं निवेशनीयम् । तेन समूहालंबनमादाय न लतातालपदयोः सामानानुपूर्वीकत्वप्रसंगः । इदन्तु बोध्यम् । नीलघटपदे घटपदसमानानुपूर्वीकत्ववारणाय-घटपदे नीलघटपदसमानानुपूर्वीकत्ववारणाय प्रथमसमनियत्वघटकव्यापकत्वव्याप्यत्वयोनिर्वेशः । एवं द्वितीयसामनैयत्येपि । तद्धर्मपदेन नीलघटपदगत-केवलघटगतसमुदायत्ववारणाय समानानुपूर्वीकत्वमापादनीयम् ।

ननु विंशत्याद्याः सदैकत्वे इत्यनुशासनात् शतं ब्राह्मणा इत्यादेः साधुत्वेऽपि वेदाः प्रमाणमित्यादयः कथं प्रयोगाः । विशेष्य-विशेषणवाचक पदयोरसति विशेषानुशासने समानवचनकत्वनियमात्, अन्यथा घटा नील इत्यादेरपि साधुताप्रसंगात् । समानलिङ्गकस्थले तथानियमोपगमेन वेदाः प्रमाणमित्यादेः साधुत्वोपपादनेऽपि इतिहेतुस्तदुद्भवे इति कारिकायाः इति त्रयः सुमुदिता हेतुरितिकाव्यप्रकाशव्याख्याया असंगतिदुर्वैव ।

अस्यार्थः । विंशत्याद्याः शब्दाः संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधेच्छयो-च्चरिताः; एकवचनान्ता भवन्ति, संख्यापराश्च द्विवचनबहुवचनान्ता भवन्तीति । तथा च विंशत्याद्या इत्यनुशासनाच्छ्रुतं ब्राह्मणा इतिप्रयोगस्य साधुत्वे “स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्व” मित्युक्तनियमशरीरे असति बाधके इत्युक्तौ नानुपपत्तिः, वेदा प्रमाणमित्यस्य च साधुतैव नास्ति क तत्रानुपपत्तिरिति समानानुपूर्वीकत्वेन साजात्योक्तौ न दोषः, प्रत्युत विभक्तिवि भाजकप्रथमात्वादिना साजात्योक्तौ नीला घट इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्याशये-नाह । कथं प्रयोगा इति । साधव इति शेषः ।

या विशेष्येषु दृश्यन्ते लिङ्गसंख्याविभक्तयः ।

प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे इत्युत्सर्ग इति भावः । प्रमाणपदं विशेष्यवाचकवेदपदसमानवचनकं विशेषानुशासनवचनकभिन्नः वे सति विशेषणपरत्वात् । यद्यद्विशेषानुशासनबोधितवचनकभिन्नं विशेषणवाच-कपदं तत्तद्विशेष्यवाचकपदसमानवचनकमिति व्याप्तिं दर्शयति । विशेष्य-विशेषणवाचकपदयोरिति । असति विशेषानुशासने । असति बाधके । तथा च नियतवचनकत्वानुशिष्टभेदकूटवत्प्रातिपदिकविशिष्टप्रातिपदिकत्वं यत्र तत्र तत्तद्विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिवृत्त्यानुपूर्वीमद्विभक्तिप्रकृतित्वमिति फलितार्थः । प्रातिपदिकवै०स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धाव-च्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्व-नियतवचनकत्वानुशिष्टभेदकूटवत्वोभयसं ।

तथेति । समानवचनकत्वेत्यर्थः । साधुत्वोपपादनेऽपीति असमानलिङ्ग-कत्वेन समानवचनकत्वाभावादिति भावः । कारिकाया इति । शक्तिर्निपुणता-लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणत् ।

काव्यज्ञशिष्याऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे इति कारिकाया इत्यर्थः । अस्या अर्थः । शक्तिः-कवित्वबीजभूतः संस्कारविशेषः—प्रतिभाऽपरपर्यायः ।

लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणप्रयुक्तनिपुणता—व्युत्पत्तिविशेषः । काव्यशशिच्चा-
प्रयुक्तोऽभ्यासः—काव्यकरणे योजने च पुनः पुनः प्रवृत्तिः । इति हेतुस्तदुद्भवे
इत्यस्य व्याख्या इति त्रयः समुदिता हेतुरिति । अत्रेति शब्देन
शक्ति-निपुणताऽभ्यासानां परामर्शः । कविः तदुद्भवे त्रयः समुदिता
हेतुरित्यर्थः । असंगतिर्दुर्बारेवेति । समुदिता हेतुरित्यनयोः समानलिङ्गकत्वेन
समानवचनकवविरहादिति भावः ।

समानलिङ्गकत्वं च स्ववृत्तिपुल्लिङ्गत्वाद्यन्यतमत्वम् । पुल्लिङ्गत्वादिकं च
पुंस्त्वादिकप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमत्वम् । लिङ्गरोमवत्वं पुंस्त्वम् ।

अनुगमस्तु प्रातिपदिकवृत्ति आनुपूर्वीविशिष्टस्वानुपूर्वीकत्वम् पुल्लिङ्ग-
त्वम् । स्वानुपूर्व्यामानुपूर्वीवै० । स्वविशिष्टविषयताव्यापकत्वसं० । विषय-
तायां स्वै० स्वघटकवर्णावृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपित-
पुंस्त्वप्रकारताप्रयोजकत्वोभयसं० । व्यापकता च स्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्य-
विशेष्यतानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसं० ।
तट इत्यादौ प्रातिपदिकपदेन न तटस्य ग्रहणम्, तत्र तादृशपुंस्त्वविरहात् ।
किन्तु ब्राह्मणस्य ग्रहणम्, तद्वृत्तिआनुपूर्वीविशिष्टस्य स्वपदब्राह्मणतटवृत्त्यानु-
पूर्व्यां सत्वात् पुल्लिङ्गत्वोपपत्तिः । ब्राह्मणवृत्ति आनुपूर्वीविशिष्टा या सुत्वरूपाऽ-
नुपूर्व्यवच्छिन्नविषयता तादृशविषयताव्यापकत्वस्य स्वपदब्राह्मणतटवृत्त्यानुपूर्व्य-
वच्छिन्नविषयतायां सत्वात् । व्यापकताघटकस्वपदं तटपदपरम् । ब्राह्मण इत्यादौ
यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नपदनिष्ठविषयता पुंस्त्वप्रकारकबोधजनिका नदी इत्यादौ
तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयता न संख्याबोधजनकतावच्छेदिका “विभक्तिवृत्ति-
आनुपूर्वीभेदात्” इति न नदीपदे पुंस्त्वापत्तिः । इदं च स्तनकेशवर्ती
स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृत इतिवाक्यानुरोधेन । अन्यथा तु प्राण्यप्राणि-
साधारणं पदसंस्कारप्रयोजकं पुल्लिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वं तद्वोध्यम् ।
तदुक्तम् । स्त्रीलिङ्गमपि पुल्लिङ्गकीवलिङ्गमिति त्रिधा ।

शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थं भाषया नाम भिद्यते ।

स्त्रीलिङ्गं पुल्लिङ्गं नपुंसकलिङ्गमिति त्रिधा नाम भिद्यते ।

तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वम् । न तु स्त्रीत्वा-
दिवाचकत्वम्, तटः—तटी तटमित्यादौ तटादेः योन्यादिमत्वरूपस्त्रीत्वाभावाद-
योग्यतापत्तेः । परिभाषायाः प्रयोजनं चेह पदसंस्कारः (आकाङ्क्षा) । यथा
तटइत्यादौ पुंस्वेन सुवादिसद्भावः । तटी इत्यादौ स्त्रीत्वेन स्त्रीवादिसद्भावः ।
तटमित्यादौ क्लीबत्वेन सुवादेर्लुगादिः । यद्यपि सम्पदादिशब्दे नास्ति

एवमसमानलिङ्गकस्थले विशेष्यवाचकपदाऽसमानवचनस्यापि विशेषणवाचकपदस्य साधुत्वे तादृशस्थले औत्सर्गिकमेकवचनं प्रयोक्तुमुचितमिति प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि-पितरोदेवता इत्यादेरनुपपत्तिः ।

मैवम् । यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्रैव समानवचनकत्वनियमः ।

संस्कारस्य विशेषः, तथापि तत्रापि अभेदेन तद्विशेषणवाचकशोभनादिपदे अस्ति संस्कारस्य विशेषः । असति बाधके विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमानलिङ्गकत्वनियमात् ।

केचित्तु शक्या तद्वत्वावच्छिन्नस्य लक्षणया च स्त्रीत्वस्य बोधकं तदादिपदम् । प्रत्ययास्तु तत्तदर्थं तात्पर्यग्राहका इत्याहुः ।

एवं समानलिङ्गकस्थले एव समानवचनकत्वनियमे । असमानलिङ्गकस्थले । वेदाः प्रमाणमित्यादौ । तादृशस्थले । असमानलिङ्गकस्थले । औत्सर्गिकं । अपदं न प्रयुज्यतेतिन्यायादितिभावः । अनेन नित्यद्विवचनबहुवचनसाकाङ्क्षविशेषणवाचकपदानामसमानलिङ्गकस्थले नैकवचनान्तत्वमिति सूचितम् । अनुपपत्तिरिति । असमानलिङ्गकत्वेन समानवचनकत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

विशेष्यविशेषणवाचकपदयोरसति विशेषानुशासने समानवचनकत्वमितिनियमसंकोचेन समाधत्ते । यत्रेति । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यत्र पितरो देवताः इत्यादौ चेत्यर्थः । विशेष्यवाचकप्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दपितृपदोत्तरजसुविभक्तितात्पर्यविषयीभूतबहुत्वसंख्याविरुद्धसंख्यायाः विशेषणवाचकप्रमाणपदेन देवतापदेन चाऽविवक्षिततया तत्रैव समानवचनकत्वनियमः । वेदाः प्रमाणमित्यादौ तु न समानवचनकत्वनियमः, विशेष्यवाचकवेदपदोत्तरजसुविभक्तितात्पर्यविषयीभूतबहुत्वसंख्याविरुद्धैकत्वसंख्यायाः विशेषणवाचकप्रमाणपदोत्तरसुविभक्त्या विवक्षितत्वात् तथाच समानानुपूर्वीकत्वरूपं साजात्यं न विवक्षणीयमिति भावः ।

यत्रेति त्रलप्रत्ययस्य घटकत्वमर्थः । तस्य विशेष्यवाचकपदेऽन्वयः । विशेष्यवाचकेत्यस्य विशेष्यबोधकेत्यर्थः । तेन लाक्षणिकविशेष्यपदस्थले कुमतिः पशुरित्यादौ न व्याप्यत्वहानिः । विशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनाऽनुसन्धीयमानेत्यर्थः । तेन सुन्दरं दधीत्यत्र विशेष्यवाचकदधिपदाऽव्यवहितोत्तरविभ-

क्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः । तथाच यद्वाक्यघटकविशेषबोधकपदाव्यवहितोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानेत्यर्थः ।

अथ विभक्तिर्वेनोपादानं किमर्थम्, विशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनोपादानस्य सम्यक्त्वात् । नच तदनुपादाने सुन्दरं दधि बहवो गुणा इत्यत्र एकत्वविवक्षायां सुन्दरं दधीति समानवचनकत्वस्येष्टतया विशेष्यवाचकदधिपदाऽव्यवहितोत्तर बहुपदार्थबहुत्वसंख्याविरुद्धैकत्वस्य विवक्षिततया प्रयोजकाभावात्समानवचनकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । व्याप्यविरहस्य व्यापकविरहाऽप्रयोजकतया उक्तस्थले उक्ताऽविवक्षितत्वविरहेऽपि क्षत्यभावात् । तादृशस्थले विशेष्यवाचकपदाऽव्यवहितोत्तरविभक्तेरप्रसिद्धतयाऽव्यवहितोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानत्वस्य विवक्षणीयतया तथाविधविभक्तितात्पर्यविषयैकत्वविरुद्धत्वस्यैकत्वेऽसंभवाच्च । तदा विभक्तिपदं स्पष्टार्थम् ।

परे तु स्तोकमत्त इत्यादौ समानवचनकत्वप्रसंगवारणाय विशेष्यवाचकपदे प्रातिपदिकत्वप्रवेशापेक्षया विशेष्यवाचकपदाव्यवहितोत्तरपदे सुप्त्वप्रवेशे लाघवात्तत्सूचनाय विभक्तिर्वेनोपादानमिति प्राहुः ।

अथ विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थसंख्याविरुद्धेत्यादिकमेवोच्यतां किं तात्पर्यानुसरणेनेति चेन्न । वेदाः प्रमाणमित्यादौ यदा जसि सुत्वभ्रमात्— एकत्वशक्तताभ्रमाद्वा एकत्वविषयकशाब्दबोधः तदा एकत्वस्य विभक्त्यर्थतया तद्विरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वात्समानवचनकत्वापत्तिरतस्तात्पर्यविषयेति । नच विभक्तिशक्यत्वप्रवेशे न दोष इति वाच्यम् । लाघवाभावादिति ध्येयम् ।

तथाच विशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानविभक्तिजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छीयविशेष्यतावती संख्या इत्यर्थः । यथाश्रुते तु वेदाः प्रमाणमित्यादावपि जसपदं बहुत्वं बोधयतु सुपदं च एकत्वं बोधयतु इति समूहालंबनतात्पर्यस्यापि विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यत्वात्तद्विषयैकत्वसंख्याविरुद्धत्वाभावेन विरुद्धसंख्याविवक्षितत्वाभावसत्त्वेन समानवचनकत्वापत्तिः । विभक्तिजन्यबोधविषयत्वेन निवेशे तु एकत्वस्य वेदपदोत्तरजसपदजन्यबोधविषयत्वेनेच्छाविषयत्वाभावान्न दोषः ।

तात्पर्यविषयसंख्यायाः संख्यात्वेन प्रवेशात्प्रमाणं वेदेषु द्वित्वान्यप्रमेयमित्यादौ वेदनिरूपिततादृशप्रमेयत्वावच्छिन्नाधेयत्वस्याधेयरूपत्वे “तात्पर्यविषयीभूतद्वित्वान्यप्रमेयरूप “तादृशविषयत्वावच्छिन्नभेदस्य” एकत्वे विरहेऽपि

न समानवचनकत्वापत्तिः । तात्पर्यविषयतावच्छेदकसंख्यात्वव्याप्यबहुत्वभेद-
दस्य एकत्वे सत्वात् ।

वस्तुतो विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थसंख्याविरुद्धसंख्याया अप्रसिद्धया
तदनुपपत्तिरस्तात्पर्यविषयेति अपेक्षानुद्धिविशेषविषयत्वस्याप्युपलक्षकम्,
अन्यथा नीला वर्णाः इत्यादौ निरुक्ततात्पर्यविषयसंख्याया अप्रसिद्धत्वेन
समानवचनकत्वानुपपत्तिरिति नियमशरीरे संख्यायाः विशेष्यवाचकपदोत्तर-
विभक्तितात्पर्यविषयत्वेनैव प्रवेश इति ध्येयम् ।

तादात्म्यस्य विशेषणविभक्त्यर्थतापक्षे विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या
तादात्म्यस्य सर्वत्र विवक्षिततया विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिमात्रेऽविवक्षित-
त्वविरहेण समानवचनकत्वानुपपत्तिरतो विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्य-
विषयसंख्याविरुद्धस्य संख्यात्वेन प्रवेशः । ननु संख्याविरुद्धत्वं न संख्या-
सामानाधिकरण्यम्, बहुत्वाधिकरणेऽपि वेदे स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्व-
सम्बन्धेनैकत्वस्य वर्तमानत्वादिति चेन्न । संख्याविरुद्धत्वमत्र संख्याभिन्नत्व
मिति ध्येयम् ।

अविवक्षितत्वमिति । विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या इत्यादिः । तथाच
विशेषणवाचकपदोत्तरत्वेनाऽनुसन्धीयमानविभक्तिजन्यबोधविषयत्वेनेच्छाविष-
यभिन्नत्वं तदर्थः । तत्रेति । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य विशेष्यविशेषणवाचक-
पदयोरन्वयः । तथाच यद्वाक्यघटकविशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनानुसन्धीयमान-
विभक्तिजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतावती संख्या विशेषण-
वाचकपदोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानविभक्तिजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छी-
यविशेष्यतावद्भिन्ना न तद्वाक्यघटकविशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समान-
वचनकत्वनियम इति फलितम्^१ ।

१ समानवचनकत्वं च स्वोत्तरविभक्तिवृत्तिएकवचनत्व-द्विवचनत्व-बहुवचना-
त्वाऽन्यतमधर्मवद्विभक्तिरूपत्वम् । नचैवं सुन्दरो घटमित्यादावपि समानवचनकत्व-
सत्वाद्भेदाऽन्यथापत्तिरिति वाच्यम् । समानानुपूर्वीकत्वस्यैव समानवचनकत्वरूप-
त्वात् घटो द्रव्यमित्यादौ स्थानिवृत्त्यानुपूर्वीमादाय समानवचनकत्वोपादानसंभवात् ।
यथमन्यथा “न तु समानानुपूर्वीकत्वं साजात्यम्”मित्यत्र वन्द्यो हरी इत्यादौ
अनुपपत्तिमनुद्वाक्य वेदाः प्रमाणमित्याद्यसमानवचनकस्थले तदुद्भावनं नासंगतं
स्यात् ।

एवं च यत्र यत्पदवत्त्वं तत्र तत्पदाव्यवहितोत्तरत्वेनाऽनुसन्धीयमानविभक्तिवृत्त्या-

नुपूर्वमिद्विभक्तिकत्वमिति नियमः पर्भवसितः । पदवत्ता च स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्व-स्वाव्यवहितोत्तरत्वेनाऽनुसन्धीयमान-विभक्तिजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतावच्छेदकसंख्यावृत्तिधर्मभिन्नधर्मावच्छिन्नसंख्यानिष्ठविषयताकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यत्वाभाववद्विभक्तिकत्वोभयसं० । यत्तदपदार्थ्या विवेक्यावचकपदं धर्तव्यम् ।

नीलो घट इत्यादौ घटपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वस्य, घटपदाऽव्यवहितोत्तरत्वेनाऽनुसन्धीयमानसुविभक्तिजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतावच्छेदकसंख्यावृत्तिधर्मः “एकत्वस्वरूपः” तद्विन्नो धर्मः “द्वित्वत्वादिरूपः” तदवच्छिन्नसंख्यानिष्ठविषयताकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यता “श्रीजसादौ तदभावो नीलपदीतरमुविभक्तौ तत्कत्वस्य नीलपदे सत्वात्प्रमानवचवक्तव्यम् । वेदाः प्रमाणमित्यादौ वेदपदाव्यवहितोत्तरत्वेनाऽनुसन्धीयमानजसुविभक्तिजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतावच्छेदकीभूतसंख्यावृत्ति “बहुत्वत्वधर्मभिन्न “एकत्वत्वावच्छिन्नसंख्यानिष्ठविषयताकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यता एव सौ इतिविशेष्यत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्य प्रमाणपदे विरहान्न समानवचनकत्वम् ।

अथ यत्र संख्याधर्मिकैवेच्छा जाता तत्राऽतिरेव, विभक्तिरेच्छाविशेष्यत्वाभावात् । तथा च वेदाः प्रमाणमित्यादौ समानवचनकत्वापत्तिः । न च द्वितीयसम्बन्धे तादृशसंख्यानिष्ठविशेष्यतानिरूपितेच्छीयप्रकारत्वाभाववद्विभक्तिकत्वमेवोपादेयमिति वाच्यम् । विभक्तिधर्मिकेच्छमादायोक्तदावप्रसंगादिति चेन्न । विभक्तिप्रयोजकेच्छीयसंख्यानिष्ठविषयतावच्छेदकधर्मभिन्नधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपकेच्छा प्रयोज्यत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्य द्वितीयसंबन्धरूपत्वात् । एतत्त्वबोधेच्छया एकवचनविभक्तिः प्रयुज्यते एवं द्वित्वबोधेच्छया द्विवचनविभक्तिः । एवं चैकत्वधर्मिकबोधेच्छायाः विभक्तिधर्मिकबोधेच्छायाश्च एकवचनविभक्तिप्रयोजकत्वं बोध्यम् ।

१ एकत्वं सुपदजन्यबोधविषयो भवतु इत्याकारिका ।

२ श्रीजसादिद्वित्वाद्यवच्छिन्नविषयकबोधजनको भवतु

३ प्रमाणपदीतरं सुविभक्तिः एकत्वं बोधयतु ।

अत्रेदं बोध्यम् । ययाभ्युत्पन्नयतोऽविवक्षितरान्तस्य समानवचनकत्वस्याप्यर्थं लभ्यते । परन्तु परस्परं व्याप्यवशापेक्षबोधो बोध्यः ।

अथ यत्र विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या संख्याया अविवक्षितत्वं तत्रैव विशेष्य-
विशेषणवाचकपदयोः समानवचनकत्वनियम इत्येव कथं नोक्तं किं विरुद्धान्त-
निवेशेन ।

तथा च यत्र यत्पदवत्त्वं तत्र तत्पदवत्त्वम् । यत्पदवत्ताच्च स्वप्रयोज्यविशेष्यता-
निरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्व-स्वकालीनसंख्याविषयकबोधजन-
कत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यस्वाभावद्विभक्तिकत्वोभयसं० । तत्पदवत्ता च
स्वाव्यवहितोत्तरविभक्तिवृत्त्यानुपूर्वमद्विभक्तिकत्वसं० इति चेन्न । वेदस्यै एकत्व
विवक्षया प्रमाणत्वे चैकत्वविवक्षया प्रयुक्ते वेदः प्रमाणमिति वाक्ये समानवचन-
कत्वानुपपत्तिः, प्रमाणपदोत्तरविभक्त्या एकत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवं प्रत्यक्षा-
नुमानोपमानशब्दाः प्रमाणातीत्यत्र समानवचनकत्वानुपपत्तिः, प्रमाणपदोत्तर-
विभक्त्या बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् । विरुद्धान्तनिवेशे च विशिष्टाभावसत्त्वान्ना-
नुपपत्तिः ।

ननु विशेष्यवाचकपदोत्तरेत्यादिग्रन्थेनाऽविवक्षितत्वस्य समानवचकत्वव्याप्य-
ताया एव लाभेन विवक्षास्थले समानवचनकत्वसत्त्वे सत्यभावः समानवचनकत्व-
स्योक्ताविवक्षितत्वव्यापकत्वात् । उक्ताऽविवक्षितत्वस्य समानवचनकत्वव्यापकत्वे
वेदः प्रमाणमित्याद्युक्तस्थले समानवचनकत्वानुपपत्तिरिति चेत्—ग्रन्थलाघवाय
तदुपादानात् । तथाहि—नीलो घटा इत्यादावभेदाऽन्यवारणाय विशेषणवाचकपदे
विशेष्यवाचकपदसमानवचनकत्वं विवक्षणीयम् । तदपि विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या
संख्याऽविवक्षास्थले वक्तव्यम्, ग्रन्थया वेदाः प्रमाणमित्यादौ व्यभिचारः स्यात् ।
एवमपि वेदः प्रमाणमित्यत्र व्यभिचारवारणाय विरुद्धान्तं निवेशनीयम् । एवं
विभज्य कथने गौरवं स्यादित्यमभिधानम् ।

अपरे तु विरुद्धान्ताऽनिवेशे स्तोकं पचत इत्यादौ विशेषणवाचकस्तोकपदो-
त्तरविभक्त्या संख्याया अविवक्षितत्वात्समानवचनकत्वापत्तिः, विरुद्धान्तनिवेशे तु
विशेष्यवाचकपच्चातुपदाव्यवहितोत्तरविभक्त्यभावेन तादृशविभक्तितत्पर्यविषय-
संख्याविरुद्धादिविवक्षापर्यन्ताऽप्रसिद्धया तदभावस्याप्यसिद्धया न समानवचन-
कत्वापत्तिः ।

नचाऽऽगमादेशविकरणादिव्यवधानेपि अव्यवहितोत्तरत्वमिष्टम्, तच्च यदव्यव-
धानेन प्रकृतिप्रशययोरव्यवबोधोपयिकाकाङ्क्षा निर्वाह्यते, तत्तद्भिन्नप्रकृत्युत्तरा-
नुत्तरत्वे सति प्रकृत्युत्तरत्वम्, एवं च स्तोकं पचत इत्यादौ समानवचनकत्वापत्ति-
दुर्वारं, व्यवधानाभावात्, स्तोकमत्त इत्यादौ सुतरां तदापत्तिरिति वाच्यम् ।

विशेष्यविशिष्टा या विभक्तिस्तत्तात्पर्यविषयसंख्या विरुद्धसंख्यायाः विशेषणवाचक-
पदोत्तरविभक्त्या अविवक्षितत्वमित्यर्थेनाऽदोषात् । वै०स्वनिष्ठसंख्याबोधकत्व-स्वबो-
धकपदाऽभ्यवहितोत्तरस्वोभयसं० । आख्यातार्थसंख्यायाः कर्तरि श्रन्वयेन विशेष्यो-
भूतधात्वर्थेऽनन्वयादित्याहुः । तच्चिन्यम् । विशेष्यान्वयित्वेन संख्याविषयकतात्पर्य-
विषयविभक्तिकविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहृतत्वे सति विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या
संख्याया अविवक्षितत्वोपादानादेव विशेष्यवाचकपदोत्तरसुप्तसमभिव्याहृतत्वे सतीत्यु-
पादानादेव वा प्रातिपदिकपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकपदोत्तर-
विभक्त्या यत्र संख्याया अविवक्षितत्वमित्युपादानादेव वा उक्तदोषवारणसंभवे
विरुद्धान्तनिवेशस्य वैयर्थ्यात् ।

तथा च यत्र यत्पदवत्त्वं तत्र तत्पदवत्त्वम् । यत्पदवत्ता च स्वप्रयोज्यविशेष्य-
तानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्व-स्वाव्यवहितोत्तरत्वेनानुसन्धी-
यमानविभक्तिजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतावच्छेदकसंख्यात्वव्या-
प्यधर्मावच्छिन्नसंख्याविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यत्वाभाववद्भि-
भक्तिप्रकृतित्वोभयसं० । तत्पदवत्ता च स्वाव्यवहितोत्तरत्वेनाऽनुसन्धीयमानविभक्ति-
कत्वसं०, इति फलितम् ।

अथ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकतापक्षे उक्ताऽविभक्षितत्वस्य नोलो घटइत्यादाविव
प्रकृत्या चारव इत्यत्रापि सत्त्वात्समानवचनकत्वापत्तिः । नच तादृशविशेष्यत्वा-
भाव इत्येवमिति विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिमुविभ्राजकधर्मवद्भिभक्तिप्रकृतित्व-
निवेशे नोक्तस्थले समानवचनकत्वापत्तिः, प्रकृतिपदोत्तरतृतीयाविभक्ती तादृशप्रयमास्व-
विरहादिति वाच्यम् । प्रकृत्या चारुभिरित्यत्र तदापत्तितादवस्थादिति चेन्न ।
स्वविशिष्टविभक्तिप्रकृतित्वस्य द्वितीयसंबन्धत्वात् । विभक्ती स्ववै०स्वाव्यवहितो-
त्तरत्वेनानुसन्धीयमानविभक्तिजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतावच्छे-
दकसंख्यात्वव्याप्यधर्मभिन्नधर्मावच्छिन्नसंख्यानिष्ठविषयताबोधजनकत्वप्रकारतानिरू-
पितेच्छीयविशेष्यत्वाभाववत्त्व — स्वाव्यवहितोत्तरविभक्तिवृत्तिमुविभ्राजकधर्मशून्यवि-
भक्तिप्रकृतिविशेष्यवाचकपदसमानानुपूर्वीकपदार्थधर्मिकाऽभेदानुक्ताकांक्षाघटकविशेष-
णपदसमानानुपूर्वीकप्रकृतिकवृत्तिमुविभ्राजकधर्मशून्यत्वोभयसं० । तथाच न
समानवचनकत्वापत्तिः । तथाहि प्रकृत्या चारुभिरित्यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तर-
भिस्विभक्तिवृत्तिमुविभ्राजकतृतीयात्वधर्मशून्या या प्रकृत्या चारवः इत्यत्र जस्विभक्तिः
तत्प्रकृतिविशेष्यवाचकपदादसमानानुपूर्वीकपदं प्रकृत्या चारुभिरित्यत्र चारुपदं
तदर्थं चारुधर्मिकाऽभेदानुक्ताऽऽकांक्षाघटकोभूतविशेषणवाचकप्रकृतिपदसमानानुपूर्वी-

कपदं प्रकृत्या चारव इत्यत्र प्रकृतिपदं, तत्प्रकृतिकवृत्तिसुम्बिभाजको धर्मस्तृतीयात्वं तच्छून्यत्वं प्रकृत्या चारुभिरित्यत्र प्रकृतिपदोत्तरतृतीयाविभक्तौ नास्तीतिस्ववैशिष्ट्याभावादिति । नहि प्रकृत्या चारुभिरित्यत्र विशेषणविभक्तौ तादृशधर्मशून्यत्वं, प्रकृत्या चारुभिरित्यत्रैव प्रकृत्या चारव इत्यत्रापि अभेदबोधात् । नीलो घट इत्यत्र विशेषणविभक्तौ तादृशधर्मशून्यत्वमस्त्येव, नहि नीलो घट इत्यत्रैव जात्वपि नीलो घटायैत्यत्राभेदबोधः । एवं चोक्तनिवेशस्य विरुद्धान्तोपादानेपि आवश्यकतया तावतैव स्तोकमत्त इत्यादेरपि वारणाद् व्यर्थमेव तदुपादानमिति ध्येयम् ।

अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावानभ्युपगमेन “दाराः पुंसि च भूम्येवे” तिकोषादेक-
स्त्रोतात्पर्येणापि साधुत्वार्थकबहुवचनान्तदारपदघटिते दाराः शोभना इति वाक्ये समा-
नवचनकत्वानुपपत्तिः, विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याया अप्रसिद्धया
तादृशसंख्याविरुद्धसंख्याविवक्षितत्वस्याप्यप्रसिद्धत्वेन तदभावस्याप्यप्रसिद्धेः । न च
विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यभावो विवक्षणीयः । अभावश्च स्वतात्पर्यविषयसंख्या-
विरुद्धसंख्याविवक्षाविषयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । स्वं-विशेष्यवाचक-
पदोत्तरविभक्तिः, प्रकृते दारपदोत्तरजसुविभक्तिर्न गृहीतुं शक्यते, तत्तात्पर्यविषय-
संख्यायाः अप्रसिद्धेः, तथा च व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नजसुविभक्त्यभावस्य
केवलान्वयितया शोभनपदोत्तरजसुविभक्तौ सत्त्वात्तादृशविभक्त्यभाववद्विभक्तिप्रकृति-
त्वस्य शोभनपदे सत्त्वान्न समानवचनकत्वानुपपत्तिः ।

तथा च यत्र यत्पदवत्त्वं तत्र तत्पदवत्त्वम् । यत्पदवत्ता च स्वप्रयोज्यविशेष्यता-
निरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्व—स्वाव्यवहितोत्तरत्वेनाऽनुसन्धी-
यमानविभक्तिविशिष्टविभक्तिप्रकृतिस्वोभयसं० । विभक्तौ विभक्तिर्वै०स्वाभाववत्त्वसं ।
स्वाभावश्च स्वतात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्यानिष्ठविषयताकबोधजनकत्वप्रकारतानिरू-
पितेच्छ्रीयविशेष्यत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । तत्पदवत्ता च स्वाव्यवहि-
तोत्तरविभक्तिवृत्तिप्रानुपूर्वमद्विभक्तिप्रकृतिस्त्वसंबन्धेनेति वाच्यम् । एवं सति
मैथिली रामदारा इत्यस्य समानवचनकत्वापत्तिः । उपदिशितस्वतात्पर्येत्यादिसंबन्ध-
विरहेण तादृशसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकदारपदोत्तरविभक्त्यभावस्य मैथिली-
पदोत्तरसुविभक्तौ सत्त्वात्तादृशविभक्तिप्रकृतिस्त्वस्य मैथिलीपदे सत्त्वात् इति चेन्न ।
स्वतात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविभक्त्यभाववत्त्वसंख्याविव-
क्षाविषयत्वाभाववद्विभक्तिप्रकृतिस्त्वस्य विवक्षणात् । तथा च न समानवचनकत्वा-
पत्तिः, विशेष्यवाचकदारपदोत्तरजसुविभक्तेः स्वपदाऽग्राह्यतया तादृशव्यधिकरण-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोक्तविभक्त्यभाववती एकत्वसंख्या तद्विवक्षाविषयत्वा-
भावस्य सुविभक्तौ विरहादिति भावः ।

अनुगमे तु द्वितीयसंबन्धे विशेषः । स्वाव्यवहितोत्तरत्वेनाऽनुसन्वीयमानविभक्ति-
विशिष्टसंख्यानिष्ठविषयताकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यत्वाभाववद्विभ-
क्तिप्रकृतित्वसं० । वै० स्वाभावत्वसं० । स्वाभावश्च स्वतात्पर्यविषयसंख्याऽविरुद्धत्व-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः ।

अथ दारपदस्य विशेषणपरत्वे मैथिली रामदारा इत्यादौ समानवचनकत्वा-
पत्तितादवस्थयम्, मैथिलीपदोत्तरसुविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याऽविरुद्धत्वसंबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभाववती बहुत्वसंख्यातद्विवक्षाविषयत्वाभावस्य दारपदोत्तरजस-
विभक्तौ सत्वात् तादृशविभक्तिप्रकृतित्वस्य दारपदे सत्वात् इति चेन्न ।

नियतवचनकान्ययत्नदवत्वं यत्र तत्र स्वाव्यवहितोत्तरविभक्तिवृत्तिप्रानुपूर्वी-
मद्विभक्तिप्रकृतित्व-नियतवचनकान्यत्वोभयसंबन्धेन तददवत्वस्य विवक्षणान्न दोषः ।

नियतवचनकत्वं च धर्मविशिष्टत्वम् । वै० स्वावच्छिन्नपरत्व-स्वविशिष्टशाब्द-
जनकतावच्छेदकविभक्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताऽव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रका-
रतावच्छेदकानुपूर्वीमत्वोभयसं० । विशेष्यतायां स्ववै० स्वाभावत्वसं० । स्वाभावश्च
स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकविषयतावत्त्वसंबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकः । विषयतावत्वं च स्वसमानाधिकरणसुविभजकधर्मसानानाधिक-
रण्य-स्वावच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्वनिरूपिताऽव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धावच्छिन्नविषयता-
वच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वैतच्चित्रतय सं० ।

स्वं स्त्रीत्वं तदवच्छिन्नपरत्वं-एवं स्वं स्त्रीत्वं तद्विशिष्टा या दारपदजग्यशब्द-
बोधजनकतावच्छेदिका-प्रव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धावच्छिन्नदारपदत्रावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपितजस्यरूगानुपूर्व्यवच्छिन्नविभक्तिनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिताऽव्यवहितोत्तर-
त्वसंबन्धावच्छिन्नदारपदरूगानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकदारपदरूगानुपूर्वीमत्वं च
दारपदेस्ति । विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यमपि-स्वं स्त्रीत्वं तदवच्छिन्नविशेष्यतानिरू-
पितबहुत्वसंख्यानिष्ठशाब्दबोधोद्यप्रकारताप्रयोजिका अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धावच्छि-
न्नदारपदत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितजस्यरूगानुपूर्व्यवच्छिन्नविशेष्यता भवितुं नार्हति, तत्र
जसोबहुत्वाऽबोधकत्वात्, किन्तु घटा इतिज्ञानोभयस्यविषयतैव, तादृशविषयतावत्त्व-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्त्रीत्वभावो विभक्तिनिष्ठविशेष्यतायाम् । तादृशविषय-
तावत्वं विशेष्यतायां नास्ति, स्वं जस्यविषयता तत्समानाधिकरणसुविभजकप्रथमा-
स्वसमानाधिकरण्यस्य, स्वनिरूपिताऽव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेद-
कदारपदावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य च द्वयोः सत्त्वैपि जस्यविषयतावच्छेद-
कानवच्छिन्नत्वविरहात् ।

विषयतावदन्यत्वं वा नियतवचनकत्वम् । विषयतावत्त्वं च-स्वावच्छेदकावच्छिन्न-
परत्व-स्वनिरूपकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयतावच्छेदकानुपूर्वीमत्व, स्वविशिष्ट-
विषयताकबोधजनकत्वप्रकारकजात्यविषयतावच्छेदकाऽऽनुपूर्वीमित्वैतन्त्रितयसं० । स्व-
वै०स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसंख्यात्वव्याप्यधर्मातिरिक्तातादृशधर्मावच्छिन्नप्रकार-
ताकस्व स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसं० ।

विषयतापदेन बहुत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वावच्छिन्नविशेष्यता
ग्राह्या । स्त्रीत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकीभूतस्त्रीत्वावच्छिन्नपरत्वस्य दारपदे
सत्त्वेपि स्त्रीत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यताव-
च्छेदकभूतदारपदस्वरूपानुपूर्वीमत्वस्य च सत्त्वेपि बहुत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरू-
पितस्त्रीत्वावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टत्वं नास्ति, तादृशस्त्रीत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाम् ।
तादृशविशेष्यतानिरूपितबहुत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतसंख्यात्वव्याप्यैकत्वत्वा-
वच्छिन्नप्रकारताकत्वस्य स्त्रीपदजन्यबोधीयस्त्रीत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां सत्त्वेन
तादृशस्त्रीत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां विरहेण स्वविशिष्टविषयता अन्यैव, तादृशविषय-
ताकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयतावच्छेदकानुपूर्वीमत्वरूपतृतीयसंबन्धविरहेण
विषयतावदन्यत्वस्य दारपदे सत्त्वान्नियतवचनकत्वम् । उक्तसंबन्धत्रयेण घटत्वाद्य-
वच्छिन्नविशेष्यतावत्त्वस्य घटादिपदे सत्त्वान्न नियतवचनकत्वम् ।

दारा इवाचरतीति विग्रहनिष्पन्नमाचारक्रियन्तदारपदवृत्तिः ऽऽनुपूर्वी सैव
स्त्रीवाचकदारपदेऽपि वर्तते, एवं च दारसदृशाचरणकर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतामादाय
स्त्रीवाचकदारशब्दे नियतवचनकत्वानुपपत्तिरतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नपरस्वनिवेशः ।
तथा च स्त्रीवाचकदारपदस्य तादृशविशेष्यतावच्छेदकीभूतदारसदृशाचरणकर्तृत्वाव-
च्छिन्नपरस्वभावात्तानुपपत्तिः ।

द्वितीयसंबन्धऽनिवेशे एकत्वप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वावच्छिन्नविशेष्यतामादाय
दारपदस्य नियतवचनकत्वानुपपत्तिः—एकत्वप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वावच्छिन्न-
विशेष्यतावच्छेदकीभूतस्त्रीत्वावच्छिन्नपरत्वस्य दारपदे सत्त्वात् । एवं तादृशविशेष्य-
ताविशिष्टा या बहुत्वप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वावच्छिन्नविशेष्यता तन्निरूपकबोधजनक-
त्वप्रकारकतात्पर्यविषयतावच्छेदकानुपूर्वीमत्वस्य च तत्र सत्त्वात् । एवं तादृशविशेष्य-
तायां तादृशविशेष्यतावैशिष्ट्यमपि, स्वपदग्राह्यतादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छे-
दकसंख्याव्याप्यैकत्वभिन्नबहुत्वप्रकारतानिरूपितत्वस्य स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य च
सत्त्वात् । द्वितीयसंबन्धनिवेशे तु तादृशविशेष्यतानिरूपकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्य-
विशेष्यतावच्छेदकानुपूर्वीमत्वस्य दारपदे विरहेण विषयतावदन्यत्वस्य सुवचत्वात् ।

अतएवेति । ईदृशनियमाङ्गीकारादेवेत्यर्थाः । पुरुरव आर्द्रवसौ विश्वे-
देवा इति । पुरुरव आर्द्रवसौ पार्वणे समुदाहृतौ इति वाक्यम् । अत्र विश्वे-
देवा इत्यध्याहृत्य पार्वणे विश्वेदेवाः पुरुरव आर्द्रवसौ समुदाहृतौ
इत्यन्वयः । द्वित्वविशिष्टयोः पुरुरव आर्द्रवसौः प्रभृत्योरिति । प्रभृतिग्रहणं
विशेष्यवाचकविश्वेदेवपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयबहुत्वसंख्यायाः अन्वय-
योग्यतां सूचयितुम्, विश्वेदेवानां बहुत्वात् ।

तथा च द्वित्वविशिष्टपुरुरवआर्द्रवोऽभिन्ना बहुत्वविशिष्टविश्वेदेवा इति
बोधः । न च बहुत्वविशिष्टेषु विश्वेदेवेषु द्वित्वविशिष्टयोः पुरुरव आर्द्रव-
सोरन्वये द्वौ बहव इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । विशेषणतयेत्यस्य परंपरया
विशेषणतयेत्यर्थात् । परंपरा च स्वघटितसमुदायत्ववदभेद एव । स्वं पुरुरव
आर्द्रवश्च । तादृशसमुदायत्वे द्वित्वान्वयः । तथा च द्वित्वविशिष्टपुरुरव
आर्द्रवो घटितसमुदायत्ववदभिन्नाविश्वेदेवा इति बोधः । तद्वाचकपदस्य ।

तृतीयसम्बन्धाऽनिवेशेपि तद्दोषतादवस्थम् । तत्रापि स्वावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वाऽनिवेश स एव दोषः । बहुत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया एव संबन्धत्रयेण
दारपदे सत्वात् । बहुत्वप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टा या या
दारसदृशाचरणकर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यता तन्निरूपकदारसदृशाचरणकर्तृविषयक-
बोधजनकतावच्छेदकीभूतकिञ्चित्तदारपदत्वावच्छिन्नानुपूर्वीमत्वस्य दारपदे सत्वात् ।
अस्ति च तादृशविशेष्यतावैशिष्ट्यमपि तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदक-
बहुत्वभिन्नैकत्वप्रकारतानिरूपितत्वस्य तत्र सत्वात् । प्रथमद्वितीययोः संबन्धसत्त्वाच्च ।
तन्निवेशे च तादृशविशेष्यतावच्छेदकीभूतस्त्रीत्वावच्छिन्नत्वस्य तत्र विरहेण "दार-
सदृशाचरणकर्तृत्वावच्छिन्नत्वस्यैव तत्र सत्वेन" तृतीयसंबन्धाभावान्नानुपपत्तिः ।

यत्र स्वार्थनिष्ठाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकस्व-
स्वोत्तरविभक्त्यर्थावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
प्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन यत्र विशेषणवाचकपदवत्त्वं तत्र समानवचनकत्वमित्येव कथं
नोक्तम् । न च विशेषणपदोत्तरविभक्तेर्निरर्थकतामते नीलो घट इत्यत्र समानव-
चनकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वोत्तरविभक्तिवृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नशक्ततानिरूपित-
शक्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकत्वस्य द्वितीयसंबन्ध-
स्थाने विवक्षणात् । नच मैथिली रासदारा इत्यादौ मैथिल्या विशेषणस्त्विव-
क्षाणां समानवचनकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । नियतवचनकान्यत्वस्य विवक्षणादिति
विविचनीयम् ।

अत एव पुरुरवआर्द्रवसौ विश्वेदेवा इत्यादौ द्वित्वविशिष्टयोः पुरुरवआर्द्रवः प्रभृत्योर्विशेषणतया विवक्षितत्वात्तद्वाचकपदस्य द्विवचनान्तता । वेदाः प्रमाणमित्यत्र च विशेषणपदोत्तरविभक्त्या बहुत्वविरुद्धमेकत्वं विवक्षितम्, तच्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके प्रमितिकरणत्वेऽन्वेति । शाब्दप्रमाकरणत्वं च शब्दत्वावच्छिन्नं यावच्छब्द-निष्ठमेकमेवेति नायोग्यता ।

पुरुरवआर्द्रवोवाचकपदस्य । द्विवचनान्तता । न समानवचनकत्वमिति शेषः । तथा च विशेष्यवाचकविश्वेदेवपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयीभूतबहुत्वसंख्या-विरुद्धद्वित्वसंख्यायाः पुरुरवआर्द्रवरूपविशेषणपदोत्तरविभक्त्या विवक्षितत्वान्न समानवचनकत्वमिति भावः । विश्वेदेवानां बहुत्वेऽपि तद्विरुद्धद्वित्व-संख्याविशिष्टयोरेव पुरुरवआर्द्रवसोस्तत्र तत्र कर्मणि पूज्यत्वस्य प्रतिपिपादयि-पितत्वादिति ध्येयम् ॥

वेदाः प्रमाणमित्यत्र समानवचनकत्वाभावमुपपादयति । वेदाः प्रमाण-मित्यत्र चेति । विशेषणपदोत्तरविभक्त्येति । विशेषणीभूतप्रमाणपदोत्तर-मुविभक्त्या इत्यर्थः । एकत्वं विवक्षितमिति । तथा च वेदपदोत्तरजस-विभक्तितात्पर्यविषयबहुत्वसंख्याविरुद्धैकत्वसंख्यायाः प्रमाणपदोत्तरमुविभक्त्या विवक्षिततत्त्वान्न समानवचनकत्वमिति भावः ।

ननु एकत्वं प्रकृत्यर्थे प्रमाणे बाधितम्, तेषां बहुत्वादित्यत आह । तच्चेति । एकत्वं चेत्यर्थः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदके इति । ननु प्रकृत्यर्थप्रमाणानां बहुत्वेऽपि नानैकत्वानां प्रत्येकमन्वयेनैव सामंजस्ये प्रकृत्यर्थतावच्छेदके तद-न्वयानुधावनं किमर्थमिति चेन्न । नहि एकत्वमात्रमेकवचनार्थः । किन्तु सजातीयद्वितीयरहितत्वम्, तच्च स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपम् । तथाच चालनीन्यायेन प्रमाणगतैकत्वे तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव सत्वादयोग्यत्वप्रसंगात् । न च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण सजातीयप्रमाणे प्रमाणत्वगतैकत्वस्याऽऽसत्वेन तत्र सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-विरहेणा योग्यतायास्तथाप्यनुद्धार इति वाच्यम् । यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदके एकत्वान्वयस्तत्र भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकता स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धाव-च्छिन्ना ग्राह्या ।

प्रमितिकरणत्वे इति । करणत्वसामान्यं हि व्यापारसंबन्धावच्छिन्नकार-णत्वम् । कारणत्वं तु तादात्म्यादिविभिन्नसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वम्, न तु

व्यापारसंबन्धावच्छिन्नं, व्यापारेऽव्याप्तेः, तस्यापि कारणत्वस्येष्टत्वात् । कारणत्वकरणत्वयोरयमेव विशेषः ।

प्रमाणत्वं तु प्रमात्त्वव्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रमानिष्ठकार्यतानिरूपितव्यापारसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वम् । प्रमात्वं चानुगतमन्यत्र स्पष्टम् तथाच प्रमितिं करणत्वे एकत्वान्वये एकत्वविशिष्टप्रमितिकरणत्ववदभिन्ना वेदाः इति बोधः ।

ननु एकत्वान्वयितावच्छेदकस्य शब्दप्रमितिकरणतात्वस्याऽऽश्रयभेद-प्रयुक्तप्रमितिकरणताया भिन्नतया तद्भेदेन प्रमितिकरणतात्वस्य भिन्नत्वात् कथं परिष्कृतैकत्वान्वय इत्यत आह । शब्दत्वावच्छिन्नमिति । तथा च शब्दत्वस्यैवाऽन्वयितावच्छेदकतया तस्य चैकत्वात्तदवच्छिन्नस्य प्रमितिकरणत्वस्याप्येकत्वेन तत्रैकत्वान्वयाऽवाधात् ।

नीलाऽभिन्नो घट इति शब्दबोधं प्रति नीलो घट इति वाक्यविशेषः कारणमिति रीत्या तत्तच्छब्दं प्रति तत्तच्छब्दस्य कारणत्वमिति विशेषकार्य-कारणभावे यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति न्यायेन शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति शब्दत्वेन सामान्यतः कार्यकारणभावोपि वाच्यः । सामान्यधर्मावच्छिन्नकारणताया सामान्यधर्मस्वरूपतया कारणताया ऐक्येन तत्रैकत्वान्वयोपि निराबाध एवेत्याशयेन “शब्दप्रमाकरणत्व च शब्दत्वावच्छिन्नं यावच्छब्दनिष्ठमेकमेवेति नायोग्यते”ति भट्टाचार्येणोक्तम्^१ ।

१ अत्रेदं चिन्त्यते । शब्दप्रमाकरणत्वमित्यस्य यदि शब्दत्वप्रमात्वोभयधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वमर्थः—तदा प्रमात्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेपि शब्दत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताया भ्रमप्रमासाधारण्येन शब्दप्रमात्वस्य कार्यतान्यूनवृत्तिवत्त्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् । वस्तुतः प्रमात्वमर्थसमाजग्रस्तम् । तत्त्वं च वस्तुसद्भावाधीनत्वम्, विशेष्यप्रकारज्ञानसामग्रीप्रयोज्यत्वमिति यावत् । एतेन प्रमात्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे प्रमाया आकस्मिकत्वापत्तिरिति निरस्तम् । यदि प्रमानिष्ठशब्दत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वमर्थः—तदा प्रमात्वस्योपलक्षण-तया शब्दत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितव्यापारसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वस्य प्रसिद्ध-तया तदप्रसिद्धिवारणेपि तादृशकारणत्वस्य बह्विना सिञ्चतीति वाक्येपि सत्त्वेन तत्रापि प्रमाणत्वव्यवहारापत्तेरिति चेन्न । शब्दत्वावच्छिन्नकार्यतायाः शब्दत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितायाः भ्रमप्रमासाधारण्येपि प्रमावृत्तिस्वविशिष्टायास्तथाः प्रमावृत्तित्ववत्तत्त्वनिरूपितकारणतापि प्रमाजनकवाक्ये एवेति नोक्तवाक्यस्य प्रमाण-

न च पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिविरोधः ।

नचेति । एवमितिशेषः । एकदेशान्वये इति यावत् । पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिः । आश्रयतासंबन्धावच्छिन्नपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छीयविशेष्यतावान्पदार्थः । अवच्छेदकतासंबन्धावच्छिन्नपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छीयविशेष्यतावान्पदार्थैकदेशः । प्रकृते च प्रमाणपदार्थैकदेशे प्रमाणत्वे “प्रमितिकरणत्वे” एकत्वान्वयो न संभवति व्युत्पत्तिविरोधादिति भावः । एतस्या व्युत्पत्तेरङ्गीकारादेव घटत्वे नित्यान्यतात्पर्येण नित्यो घट इत्यस्य नापत्तिः, घटत्वस्य पदार्थैकदेशत्वात् । न च स्वरूपत एव घटपदादुपस्थिते घटत्वे नित्यान्वयो न संभवति, अन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थित्यभावादिति वाच्यम् । जातित्वविशिष्टजातिमत्तात्पर्यकतत्पदघटितस्य जातावन्वयतात्पर्येण स नित्य इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेः ।

कार्यकारणभावस्तु विशेष्यतासंबन्धेन शब्दबोधं प्रति विशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितिः कारणमित्याकारकः । एवं च घटत्वे विशेष्यतासंबन्धेन घटपदजन्योपस्थितेरभावान्नोक्तापत्तिः^१ ।

त्वप्रसक्तिः । तथाच प्रमात्वन्यूनवृत्तिशब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वमेव तदर्थः ।

वस्तुतः प्रमात्वन्यूनवृत्तिशब्दत्वघटितो धर्मः नीलाभिन्नो घट इत्यादितत्तच्छब्दबुद्धित्वमेव तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता न शब्दत्वावच्छिन्ना किन्तु तत्तच्छब्दत्वावच्छिन्नैवेति सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वविरहेण कारणत्वस्य नानात्वेन “एकमेवेति” ग्रन्थाऽसंगतिरतः शब्दत्वजातो एकत्वान्वयः । तथाच प्रमाणपदोत्तरस्वर्थैकत्वस्य शब्दत्वजातावन्वयेन एकत्वविशिष्ट “प्रमात्वन्यूनवृत्ति”शब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावदभिन्ना वेदा इति बोधः । एकत्वस्य स्वाश्रयप्रमात्वन्यूनवृत्तिशब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितत्वसंबन्धेन तादृशप्रमाकरणत्वेऽन्वयवलात्कर्षचिदेकमेवेति ग्रन्थः संगमनीयः । न च तादृशकारणतायाः प्रमाणीभूतशब्दनिष्ठत्वेन शब्दत्वावच्छिन्नं यावच्छब्दनिष्ठमित्यस्याऽसंगतिरिति वाच्यम् । शब्दत्वावच्छिन्नमित्यस्याऽऽनुपूर्व्यवच्छिन्नमित्यर्थात् । यावच्छब्दनिष्ठमित्यस्य च प्रमाणशब्दनिष्ठमित्यर्थात् ।

१ न च लाङ्गुले शोभनान्वयतात्पर्येण शोभनः पशुरित्यादिप्रयोगस्य स नित्य इति प्रयोगस्य चापत्तिः, पशुपदजन्योपस्थितेविशेष्यतासंबन्धेन लाङ्गुले सत्वात्,

संपन्नो ब्रीहिरित्यत्र ब्रीहिपदोत्तरसुविभक्त्यर्थकत्वस्य ब्रीहावन्वयो न संभवति, एकत्वविशिष्टसंपत्तिविशिष्टस्याऽभेदाऽन्वयाऽसंभवात्, अनिर्धारित-
बहुत्वसंख्या हि संपत्तिः । एवं च ब्रीहित्वजातौ एकत्वान्वयस्याऽऽवश्यकत्व-
वत्प्रमाणत्वेऽपि एकत्वान्वयस्य संभव इति उक्तव्युत्पत्तिस्कोच आवश्यक

एवं जातावपि तत्पदजन्योपस्थितिर्बोध्येतिवाच्यम् । कारणतावच्छेदककोटौ
मुख्यत्वनिवेशेन दोषाभावात् । नचैवमपि व्यतिरेकव्यभिचारः, लाङ्गूले लोमनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । कार्यता-
वच्छेदककोटावपि विशेष्यतायां मुख्यत्वस्य निवेशनीयत्वात् । तथा च लाङ्गूले
मुख्यविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधस्याप्यभावान्न व्यभिचारः । न च कार्यतावच्छेदक-
कोटौ मुख्यत्वनिवेशे पशुपदार्थतावच्छेदकीभूतलाङ्गूले शोभनाद्यभेदान्वयापत्तिः,
कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति वाच्यम् । पदार्थान्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तासंबन्धेनैव शाब्दबुद्धित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् । लोमस्य तु पदार्थान्तरत्वा-
भावात् । पदार्थान्तरत्वस्य केवलाव्ययितया लोमस्यापि पदार्थान्तरत्वाद् व्यभिचार-
स्तदवस्थ इति चेद् ।

विशेष्यताविशिष्टविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति मुख्यविशेष्यतासंबन्धेनो-
पस्थितेः कारणत्वात् । वै०स्वतादात्म्य-स्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयविषयतानिरूपित-
विषयत्वाप्रयोज्यविषयतानिरूपितत्वोभयसं० । तथा च विशेष्यतापदेन लाङ्गूल-
निष्ठविशेष्यतामादाय तत्तादात्म्यस्य स्वपदग्राह्यतादृशविशेष्यताप्रयोजकपशुपदवृत्ति-
ज्ञानीय "लाङ्गूलवन्निष्ठ" विषयतानिरूपितविषयत्वाऽप्रयोज्यशाब्दबोधीयशोभननिष्ठ-
"प्रकारतात्मक" विषयतानिरूपितत्वस्य च लाङ्गूलविषयतायां सत्त्वेन कार्यता-
वच्छेदकाक्रान्ततया तत्र मुख्यविशेष्यतासंबन्धेन पशुपदजन्योपस्थितेरभावान्नापत्तिः ।
लोमनिष्ठप्रकारतात्मकविषयतायां तादृशविषयत्वाऽप्रयोज्यत्वविरहेण तादृशशाब्द-
बुद्धित्वस्य कार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया तत्र मुख्यविशेष्यतासंबन्धेन पशुपदजन्यो-
पस्थितेरसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

तथा च नित्यो घट इत्यस्य नापत्तिः, विशेष्यताघटत्वनिष्ठा तद्विशिष्टा सैव,
स्वतादात्म्यस्य स्वप्रयोजकघटपदवृत्तिज्ञानीयघटनिष्ठविषयतानिरूपितविषयत्वाप्रयो-
ज्यशाब्दबोधीयनित्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वस्य च सत्त्वात्, तादृशविशेष्यतासंबन्धेन
शाब्दबोधस्य घटत्वे सत्त्वेन तत्र मुख्यविशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितेरभावात् । तुल्ययुक्त्या
वेदाः प्रमाणमित्यत्रापि प्रमाणत्वे एकत्वान्वयानुपपत्तिः, प्रमाणत्वे मुख्यविशेष्यता-
संबन्धेनोपस्थितेरभावात् ।

संपन्नो ब्रीहिरित्यनेकब्रीहितात्पर्यकेष्वेकवचनदर्शनेन तादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्यावश्यकत्वात् । यदि च स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थे एवैकत्वान्वयः, ब्रीहित्वजातेः स्वरूपत एव ब्रीह्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया अन्वयितावच्छेदकरूपेणाऽनुपस्थितेस्तत्र पदार्थान्तरस्याऽन्वयानुपपत्तेरिति मन्यते, तदा प्रकृतेर्पीडश्येव गतिः ।

इत्याशयेनाह । संपन्नो ब्रीहिरिति । उक्तव्युत्पत्तिसंकोचस्येति । कार्यकारणभावज्ञानरूपाया उक्तव्युत्पत्तेः—पदार्थःपदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेः—संकोचस्य सामान्यतः कार्यकारणभावज्ञाने अंशतो भ्रमत्वकल्पनस्येत्यर्थः ।

अत्रैदं बोध्यम् । उक्तवाक्यरूपा न व्युत्पत्तिः, तथासति व्युत्पन्नोयमिति व्यवहारानुपत्तिःवाक्यस्य पुरुषनिष्ठत्वाभावात् । स्वानुकूलकृतमित्वसंबन्धेन पुरुषनिष्ठत्वेन तदुपपादनेपि अर्थज्ञानशून्ये व्युत्पन्न इति व्यवहारापत्तेः । ग्रन्थे व्युत्पादकत्वव्यवहारानुपपत्तेश्च ।

सामान्यतः कार्यकारणभावस्तु स्वतादात्म्य स्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयविषयतानिरूपितविषयत्वाप्रयोज्यविषयतानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन विशेष्यताविशिष्टविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति मुख्यविशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितिः कारणमित्याकारकः । तथाच ब्रीहित्वे मुख्यविशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितेरभावादन्यबोधानुपपत्तिरिति भावः ।

नच कार्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबन्धे ब्रीहिपदाऽप्रयोज्यत्वं ब्रीहित्व-प्रमाणत्वाद्यवृत्तित्वं वा निवेशनीयम्, तथा च पदाऽप्रयोज्या-ब्रीहित्व-प्रमाणत्वाद्यवृत्तिर्वा या विशेष्यताविशिष्टविशेष्यतां तत्संबन्धेन शाब्दप्रतीत्युक्तौ न दोषः । अथवा मुख्यविशेष्यत्वमनुपादाय मुख्यविशेष्यताभिन्नत्व-ब्रीह्यादिपदाऽप्रयोज्यत्वोभयाभाववद्विशेष्यतासंसर्गेणोपस्थितेः कारणत्वोक्तौ न दोष इति वाच्यम् । तथापि ब्रीहित्वे एकत्वस्येव नित्यपदार्थस्यापि अन्वयसंभवेन नित्यो ब्रीहिरिति प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेः । अत्रोच्यते । स्वादिप्रयोज्यैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितब्रीहित्वनिष्ठविशेष्यताभिन्ना या विशेष्यताविशिष्टविशेष्यता तत्संसर्गेण शाब्दं प्रति मुख्यविशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितेर्हेतुत्वोक्तौ न दोषः । नित्यो ब्रीहिरित्यादौ एकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातो नित्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्नैवेति नोक्तदोषतादवस्थ्यम् । विभक्त्यप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धो वा कार्यतावच्छेदकः, तथाच न व्यभिचारः, स्वैकत्वनिष्ठप्रकारताया विभक्तिप्रयोज्यत्वात् ।

यदि चेति । विवादप्रदर्शनार्थः । तथाहि-आकाशपदात्स्वरूपत उपस्थित-
स्याकाशस्य शब्दबोधविषयत्वे अन्वयितावच्छेदकरूपगैवान्वयिन उपस्थितेर-
पेक्षितत्वनियमाभावात् ब्रीहित्वे एकत्वान्वयस्वीकारात्केवलं पदार्थः पदार्थेना-
न्वेतीति नियमसंकाचो दोषः । शब्दाश्रयत्वादिनोपस्थितस्यैवाकाशस्य
शब्दबोधविषयत्वोपगमे ब्रीहित्वेऽन्वयोपगमे अन्वयितावच्छेदकरूपेणे-
त्यस्य-पदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिनियमद्वयस्य संकोचः, अतो ब्रीहावेव एकत्वा-
न्वयः स्वीकार्यः । अस्मिन्पक्षे च संख्यायाः पर्याप्तिसंबन्धेनैवान्वय इति
नियमस्य संकोचः, परंपरासंबन्धस्य कल्पने च दोषः

स्वाश्रयेति । स्वं-एकत्वं-तदाश्रयीभूतं प्रकृत्यर्थतावच्छेकं-ब्रीहित्वं-तद्वत्त्व-
संबन्धेनेत्यर्थः । प्रकृत्यर्थेऽवेति । ब्रीहावेवेत्यर्थः । एवकारेण ब्रीहित्वस्य
व्यवच्छेदः । ब्रीहित्वे एकत्वान्वये बाधकमाह । ब्रीहित्वजातेरिति । अस्या-
न्वयितावच्छेदकरूपेणाऽनुपस्थितेरित्यनेनाऽन्वयः । ब्रीहिवजातावन्वयपक्षे ब्रीहि-
त्वत्वमन्वयितावच्छेदकं तेन रूपेणाऽनुपस्थितेरित्यर्थः ।

अन्वयितावच्छेदकतया संभाव्यमानं यद्रूपं तद्रूपेणाऽनुपस्थितेरिति
यावत् । तेन प्रकृतेऽन्वयितावच्छेदकस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः । तत्र हेतुः
स्वरूपतो ब्रीह्यादिपदशक्यतावच्छेदकतयेति । तत्र । ब्रीहित्वे । पदार्था-
न्तरस्य । सुविभक्त्यर्थकत्वस्य । अन्वयानुपपत्तेरिति । तथाचाऽऽकाङ्क्षा-
भास्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शब्दबोधे
किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभाव-
मूलिका “अन्वयितावच्छेदकरूपेणान्वयिनः उपस्थितिरपेक्षणीयेति” नियमोप-
पत्तिः । नचाऽनया पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यस्य गतार्थता । लोम्नि पशुभेदा-
न्वयतात्पर्येण पशुरपशुरिति प्रयोगवारणाय तस्याः आवश्यकत्वात्, अन्व-
यितावच्छेदकीभूतलोमत्वेन लोम्नः उपस्थितत्वात् । नापि पदार्थः पदार्थे-
नान्वेतीत्यनया तस्याः गतार्थता । घटघटत्वे घटपदाद्बोद्धव्ये इत्याकारकशक्ति-
ज्ञानाधीनायां घटघटत्वयोः विष्टंखलभावेनापस्थितौ घटत्वेऽभेदान्वयता-
त्पर्येण नित्यो घट इत्यादेः प्रामाण्यवारणाय तस्या आवश्यकत्वात् । किंच
प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावानुरोधेनापि सा स्वीकार्या, हृदोवन्धभाववानिति
निश्चयस्य द्रव्यं बन्धमदितिबुद्धिं प्रत्यविरोधित्वात् । प्रकृतेपि । वेदाः
प्रमाणमित्यादावपि । ईदृश्येव गतिः । यथा स्वाश्रयब्रीहित्ववत्तासंबन्धेन
ब्रीहावेकत्वान्वयेन संपन्नो वीहिरित्यत्र प्रामाण्योपपत्तिरूपा गतिः तथा

यत्तु संपन्नो ब्रीहिरित्यादौ एकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि नानाब्रीहिषु अन्यीयन्ते इत्युक्त्यैव सामञ्जस्ये जातावेकत्वभानोपगमो निरर्थकः इति—

स्वाश्रयप्रमाणत्ववत्त्वसंबन्धेन प्रमाणे एकत्वान्वयेन प्रामाण्योपपत्तिरूपा गति-
रित्यर्थः । तथाच न तदर्थं व्युत्पत्तिसंकोच इति भावः ।

एकमात्रवृत्ति एकत्वसंख्याया “अनिर्धारितबहुत्वसंख्यात्मक” संपन्नत्व-
न्यूनवृत्तितया तदनुयोगितावच्छेदकत्वं न संभवः, एकत्वसामान्यस्य चाऽति-
प्रसक्तत्वेन तदसंभवात्, किन्तु एतद्देशविद्यमानब्रीहिवत्समानाधिकरणैकत्व-
सामान्यस्य तदनुयोगितावच्छेदकत्वमुपपादनीयम्, एवं च जातावेकत्व-
भानोपगमोऽनुचितः तथाच न पदार्थः पदार्थेनेत्यादिनियमविरोध इति मतं-
दूषयितुमुपन्यस्यति । यत्त्विति । एकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानीति ।
सुपदादेकत्वं बोद्धव्यमितीच्छातः एकत्वस्वरूपेणानेकेषु एकत्वेषु शक्तिग्रहः
ततो नानैकत्वानामुपस्थितिरिति भावः ।

अथ “एकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि” इत्यनेन नानैकत्वानां मुपस्थि-
तत्वोक्तिरसंगता, शाब्दबोधे अपूर्वव्यक्तिभानाय उपस्थितिशाब्दबोधयोः समान-
प्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावस्य सिद्धान्ततया एकत्वत्वेन यत्किंचिदेकत्वो-
पस्थितावपि (नानैकत्वोपस्थितिविरहेऽपि) शाब्दबोधे योग्यानां नानैकत्वानां-
भानसंभवात् । न च शाब्दबोधविषयसकलब्रीहिषु एकत्वभानं न विवक्षणी-
यम्, निष्प्रयोजनत्वादिति वाच्यम् । अयं द्वौ इति प्रयोगवारणाय भासमान-
संख्यानुयोगितावच्छेदकतया संख्याभानं स्वीकरणीयम् । संपन्नो ब्रीहिरिति-
ग्रन्थस्यैकत्वत्वजातीयेषु संपन्नत्वानुयोगितावच्छेदकत्वोपादानपरत्वेन संख्या-
भानस्यावश्योपेतत्वात्, अन्यथा “प्रत्येकं नानाब्रीहिषु” इत्याद्युक्तिवैफल्यात्,
यत्किंचिद्ब्रीहिव्यक्तौ यत्किंचिदेकत्वान्वयेनापि प्रामाण्यस्याऽज्ञातेरिति चेन्न ।
सामान्यलक्षणास्वीकारपक्षे एवोक्तग्रन्थः, तत्पक्षे समानविषयतयैवोपस्थितिशा-
ब्दयोः कार्यकारणभाव इति सकलैकत्वस्योपस्थितत्वापेक्षाऽस्तीति नासंगतिः ।
नानैकत्वानामेकब्रीहौ अन्वयभ्रमवारणाय प्रत्येकमिति ।

एकत्वं न संख्यारूपं किन्तु पारिभाषिकम्, तच्च ब्रीहौ नोपयुज्यते
इत्याशयेनाह । तदसदिति । स्वस्रजातीयेति । अत्र घटोस्तीत्यादौ स्व-
घटः वक्ष्यमाणरीत्या तत्सजातीयः स एव तन्निष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेद-
कत्वस्य तदेकत्वे प्रसिद्धिः, संपन्नो ब्रीहिरित्यत्र स्वपदग्राह्यब्रीहिसजातीयब्रीह-

तदस्यत् । यतः स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूप-
सजातीयद्वितीयरहितत्वमेकवचनार्थः नत्वेकत्वमात्रम्, तस्य वस्तुमात्र-
साधारण्येनाऽर्थत एव लाभात्, अनुपयोगाच्च ।

अत एव पशुना यजेतेत्यादौ पशुनिष्ठतादृशैकत्वस्य विवक्षितत्वाद-
नेकपशुकरणक्यागान्नाऽदृष्टसिद्धिः ।

न्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तदेकत्वे सत्त्वेन तादृशभेदप्रतियो-
गितानवच्छेदकैकत्वाऽप्रसिद्धिरतो ग्रीहित्वजातौ एकत्वान्वयः ।

ननु एवमपि स्वसजातीयग्रीहनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य ग्रीहि-
त्वगतैकत्वे सत्वात्पुनरप्रसिद्धिः । न च भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वाश्रय-
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । तथासति
तादृशसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रयोगिताकभेदाऽप्रसिद्धेरिति चेन्न । स्वस-
जातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य निवेशनीयत्वात् । अभावश्च
स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिकस्वरूपसं-
बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । प्रकृते च तादृशाभावस्य व्यधि-
करणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया सर्वत्र सत्त्वेनाऽप्रसिद्धयभावात् । एवं
च तादृशावच्छेदकतायां संबन्धावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयम् ।

केचित्तु स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये यत्संबन्धा-
वच्छिन्नत्वयन्निष्ठत्वोभयाभावस्तत्संबन्धेन तद्वत्वं समुदितार्थ इत्याहुः ।

अन्ये तु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसंबन्धातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्व-
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतैकत्वनिष्ठत्वोभयाभाववती याऽवच्छेदकता तदभाव-
वदेकत्वं सजातीयद्वितीयरहितत्वमित्याहुः ।

नत्वेकत्वमात्रम् । अविशेषितैकत्वत्वावच्छिन्नमात्रम् । तस्य । एकत्वस्य ।
वस्तुमात्रसाधारण्येन । केवलान्वयित्वेन । अर्थतएवेति । अर्थान्तरप्रतिपत्त्य-
र्थमवश्यप्रयोक्तव्यपदार्थादेवेत्यर्थः । एवकारेणैकत्वबोधनाय शब्दप्रयोगव्यव-
च्छेदः । लाभात् । ज्ञानात् । तथा च प्रकृतिं विना प्रत्ययस्य प्रयोगानर्हत्वेन
प्रकृतिपदस्यावश्यप्रयोक्तव्यतया ततस्तदर्थलाभे तत्र शक्तिकल्पनमनुचितम्,
सजातीयद्वितीयराहित्येन तु न प्रकृत्यर्थनियतम् इति तस्यानन्यलभ्यतया-
एकवचनार्थतासंभव इति भावः । अनुपयोगाच्चेति । एकत्वप्रतिपत्तेः
फलमनेकव्यावृत्तिः, सां च एकत्वमात्रप्रतिपत्तेर्न संभवतीति विशेषस्य
एकवचनार्थतेति भावः ।

साजात्यं च स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छे-
दकवत्वरूपेण ।

अथ स्वसजातीयेत्यत्र स्वपदेन कस्य ग्रहणम्, न तावदेकत्वस्य, तद्ग्रन्थ-
पर्यालोचनया प्रकृत्यर्थस्यैव साजात्यप्रतियोगित्वात् । नापि प्रकृत्यर्थस्य,
स्वपदस्य हि साक्षात्परंपरया यः स्वार्थस्य विशेष्यः यश्च क्रियाकारकपदार्थस्तदुभ-
यत्र शक्तिः, प्रकृते चोक्तस्वपदघटितवाक्यजबुद्धौ प्रकृत्यर्थो हि न स्वार्थघटितस्य
विशेष्यः, तद्वोधकपदाऽभावात् प्रत्युत सजातीयद्वितीयरहितत्वस्यैव विशेष्य-
त्वात् । न हि अध्याहृतक्रियाकारकपदार्थोपि सः, अस्तीत्यादिक्रियापदानामेवाऽ-
ध्याहार्यतया उक्तराहित्यस्यैव तत्कारकतया प्रतीतेः । एवमत्र स्वपदेन प्रकृत्यर्थ-
ग्रहणे अग्रे स्वसमभिव्याहृतेत्यत्र स्वपदेन तस्यैव ग्रहणे तत्समभिव्याहृतत्वाप्र-
सिद्धिश्च, प्रकृत्यर्थस्य शब्दानात्मकत्वात् । नचाऽग्रे स्वपदेन एकवचनग्रहण-
संभवः, साजात्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिउभयवृत्तित्वनियमेन एकवचनाऽवृत्तेः ।
वक्ष्यमाणधर्मस्य साजात्यरूपतानुपपत्तेश्चेति चेन्न । प्रकृत्यर्थे वर्तमानमित्य-
ध्याहृत्य प्रकृत्यर्थस्य स्वपदेनोपादानसंभवात् तस्य च वर्तमानत्वरूपक्रियाका-
रकत्वात् । एवं स्वसमभिव्याहृतेत्यस्य स्ववाचकपदसमभिव्याहृतेत्यर्थ इति
ध्येयम् ।

अथ स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगित्वाभाव एव सजातीयद्वितीयरहित-
त्वमस्तु किमवच्छेदकत्वोपादानेन । ननूभयभेदमादायाऽसंभव इति वाच्यम् ।
भेदे प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वस्य निवेशनीयत्वात् । वै० स्वनिरूपकत्व-
स्वसामानाधिकरण्योभयसं० । उदासीनप्रतियोगितावारणाय स्वनिरूपकत्व-
दलम् । भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षायां अपि एकत्ववद्गगनोभयभेद-
वारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति चेत् । इष्टापत्तेः । अत एवैकशब्द-
शक्तिविचारे स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगित्वाभावस्यैव सजातीयद्वितीयरहित-
त्वरूपतोक्ता ।

वस्तुतो द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने इति शक्तिग्राहकशास्त्रतः संख्यारूपद्वि-
त्वसाहचर्यात्संख्यारूपमेवैकत्वम्, न तु तादृशप्रतियोगित्वाभावरूपमतोऽवच्छे-
दकत्वपर्यन्तानुधावनम् ।

अतएव । विशिष्टैकत्वस्यैकवचनार्थत्वादेव । पशुना यजेतेत्यादौ ।
पशुना यजेतेतिवाक्यजन्यबोधे । एकपशुकरणको याग इष्टसाधनमिति बोधः ।
तादृशैकत्वस्य । स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपैकत्वस्य ।

नादृष्टसिद्धिरिति । अनेकपशुसत्त्वे स्वसजातीयपश्वन्तरनिष्ठभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वस्यैकत्वे सत्वादितिभावः ।

ननु स्वसजातीयत्वं स्ववृत्तिधर्मवत्वम्, स च धर्मो यदि पशुत्वं तदाऽ-
प्रसिद्धिस्तदवस्थैवेत्यत आह । सा ज्ञातयं चेति । स्वसमभिव्याहृतेति ।
स्वपदं स्वबोधकपदपरम्, अत्र घटोस्तीत्यादौ स्वं प्रकृत्यर्थो घटादिः तद्वोधक-
घटपदसमभिव्याहृतं अत्र पदम्, अस्तिपदं च, तदर्थः एतद्देशवृत्तित्वं, तत्संसर्गः-
स्वरूपसंबन्धः संसर्गित्वं घटे सामानाधिकरणसंबन्धेन तत्संसर्गित्वविशिष्टं
यत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं घटत्वं तद्वत्त्वरूपेणेत्यर्थः । तथाचैतद्देशे एकघटसत्त्वे
एतद्देशवृत्तित्वविशिष्टघटत्वेन रूपेण घटसजातीयः एतद्घट एव तन्निष्ठभेद-
प्रतियोगितान् वच्छेदकत्वस्य तदेकत्वे सत्वात्तादृशैकत्वमेकवचनार्थः ।

पशुना यजेतेत्यत्र स्वं पशुस्तत्सजातीयः स एव । तथाहि स्वं पशुस्तत्स-
मभिव्याहृतय नधत्त्वर्थयागसंसर्गित्वविशिष्टपशुत्व रूपेण स्वस्यैव स्वसजा-
तीयत्वात्, तन्नेष्टभेदप्रतियोगितान् वच्छेदकत्वस्य पशुत्वगतैकत्वे सत्वादे-
कत्वमुपपन्नम् ।

यद्यपि उक्त रूपेण सा ज्ञातयं यागान्तरकरणपशुसाधारणं तत्तद्यागकरणत्वं
च न समभिव्याहृतपदार्थः तेन रूपेण पदादनुपस्थितेः । तथापि स्वाश्रयनिष्ठ-
भेदप्रतियोगिपश्वकरणकत्व, स्वाश्रयपशुकरणकत्वोभयसंबन्धेनैकत्वस्य यागे
अन्वया नानुपपत्तिः ।

१ अथात्र प्रत्ययार्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थेऽवयवस्य सत्रानुभवसिद्धस्य विनयप्रसंग
इति चेन्न । एकवचनस्यैकत्वत्वावच्छिन्न एव शक्तिः, परन्तु प्रकृते एकस्य स्वाश्रयस्य
स्वानाश्रयपशुकरणरूपागकरणसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताक-
भेदवत्त्रोभयसंबन्धेन पशवेवाऽवयवात्तादृशान्यबोधस्यैकवचनसाक्षात्सत्वात् ।

एवं संज्ञानोब्रूहि रित्यादौ स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्स्वाश्रयाश्रयभिन्नोय
प्रयोक्तृस्वत्ववान् तद्वृत्तिसंज्ञनत्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिता-
कभेदवत्त्रोभयसंबन्धेनैकत्वप्रकारकब्रूहिविशेष्यकबोधे एकवचनसाक्षात्सत्वात् ।

यत्तु स्वरुदायः स्मादिरिति । तन्न, सा ज्ञातयस्य प्रतियोग्युपयोग्युभववृत्तित्वेन,
कवचतादृष्टेः, स्वसमभिव्याहृतेत्यादिधर्मस्य सा ज्ञात्यानुपपत्तेश्च ।

ननु संसर्गित्वं यदि संसर्गानु रोगित्वं तदा पशुनायजेतस्यादौ पशुबोधकपद-
समभिव्याहृतादौ यागस्य तत्संसर्गित्वं न पशो यागनिष्ठरितकरणतासंसर्गित्वेन

पशोरभावात्, प्रत्युत पशुकरणकत्वस्यैव यागे भानात् । न हि तुल्यवित्तिवेद्यतया पशोरपि यागकरणतासंसर्गित्वेन भानं प्रामाणिकम्, प्रत्यक्षे एव तुल्यवित्तिवेद्यतया भानोपगमादिति चेन्न । स्वसमभिव्याहृतपदार्थस्य संसर्गो यत्र, एवं स्वसमभिव्याहृतपदार्थे संसर्गो यस्येति व्युत्पत्त्या च प्रतियोगिताऽनुयोगिताऽन्यतरसंबन्धेन तादृशसंसर्गवत्वमर्थस्तथा च नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

प्रकृत्यर्थतावच्छेदके तादृशसंसर्गित्ववै० सामानाधिकरण्यसंबन्धेन । तच्च तादृशसंसर्गितावन्निरूपितवृत्तितान्त्रिकम् । संसर्गितावत्त्वं चात्र स्वरूपेण । वृत्तित्वं च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकसं० । तेन कानिकेनाऽधिकरणतां वृत्तितां वाऽऽदाय नाप्रसिद्धिः ।

स्वसमभिव्याहृतत्वं च स्वविशिष्टादवत्वम् । पदे स्ववै० स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्व स्वमिन्नत्वोभयसं० । निरूपकत्वं चात्र साक्षात्परंपरासाधारणम् ।

अथ स्वसमभिव्याहृतपदार्थविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वमेवोच्यतां किं संसर्गित्वनिवेद्येनेति चेन्न ।

अत्र घटोऽस्तोभ्यादौ घटपदसमभिव्याहृताऽत्रपदार्थतद्देशवृत्तित्वस्य कालिकसंबन्धेन देशान्तरोयघटसाधारणतया तद्विशिष्टघटस्ववद्वृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वाऽऽप्रसिद्धितादवस्थात् । न च तदुपादानेपि कालिकादिकमादाय तद्दोषतादवस्थमितिवाच्यम् । संसर्गित्वस्याऽऽहङ्क्षाप्रयोज्यसंसर्गवद्वार्थकत्वात् ।

अथ स्वसमभिव्याहृतयत्किंचित्पदार्थसंसर्गित्वं यदि विवक्षितम्, तदा नीलघटपीतघटोभयवति अत्र नीलघटोऽस्तोभ्याऽऽनुपपत्तिः, नीलघटपदसमभिव्याहृताऽत्रपदार्थतद्देशवृत्तित्वसंसर्गित्वस्य पीतघटे सत्त्वात्, तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव नीलघटस्वगतैकत्वे सत्त्वात् । एवं भोजनकर्तृशयनकर्तृब्राह्मणद्वयवति अत्र ब्राह्मणोभुंक्ते इत्यस्य चानुपपत्तिः, ब्राह्मणपदसमभिव्याहृतैतद्देशवृत्तित्वसंसर्गित्वस्य शयनकर्तृब्राह्मणे सत्त्वात् । न च समभिव्याहृतयावत्पदार्थसंसर्गित्वं विवक्षणीयम्, तथा च नोक्तानुपपत्तिः, घटपदसमभिव्याहृतयावत्पदार्थान्तर्गतनीलपदार्थसंसर्गित्वस्य पीतघटेऽभावादिति वाच्यम् । यावत्त्वघटितकल्पे चत्वारः पक्षाः । तथा हि—यत्किंचित्संसर्गोब्राह्मः । स्वसमभिव्याहृतयावत्पदार्थनिरूपितयत्किंचित्संसर्गित्वविशिष्टेत्यादि । २ प्रकृतशान्दबोधविषयो वा । तथा च स्वसमभिव्याहृतयावत्पदार्थनिरूपितप्रकृतशान्दबोधविषयइत्यर्थः । ३ शान्दबोधविषयो वा । तथा च स्वसमभिव्याहृतयावत्पदार्थनिरूपितशान्दबोधविषयसंसर्गो वा इत्यर्थः । ४ शान्दबोध-

विषयोपि साक्षात्-परंपरासाधारणोवा । तच्चः — नीलादेरपि कालिकसंसर्गस्य पीत-
घटादौ सत्त्वात्, तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य नीलघटस्वगतैकत्वे सत्त्वात् ।
न द्वितीयः—कालिकेन नीलरूपवति अत्र नीलो घट इत्यत्र कालिकस्यापि प्रकृत-
शाब्दबोधविषयत्वात् । न तृतीयः—समभिव्याहृततत्तरादर्थनिष्ठविषयतानिरूपित-
शाब्दबोधीयसंसर्गत्वस्य विवक्षणे च निरूपितत्वस्य साक्षात्प्रवेशे नीलघटेपि-
यावत्पदार्थान्तिर्गतं 'अत्रेति पदघटकेदमर्थस्य एतद्देशस्य अर्थवृत्तिरिव निरूपितत्व-
संसर्गेण प्रकाशतया इदमर्थतद्देशनिष्ठविषयतासाक्षान्निरूपितसंसर्गतावन्निरूपितत्वा-
नुयोगित्वाभावेन सजातीयाऽप्रसिद्धेः । ४ साक्षात्परंपरासाधारणनिरूपितत्वप्रवेशे च
कालिकस्याप्युक्तस्थले संग्रहप्रसंगात्, पीतघटस्यापि यावदर्थसंसर्गित्वात्त्या तद-
नुपपत्तेश्च एवं ब्राह्मणो ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र कर्तृब्राह्मणस्य संप्रदानीभूतब्राह्मणस्य
चैकत्वानुपपत्तिः, समभिव्याहृतपदार्थदानक्रियाया द्वयोरेव संबद्धत्वादिति चेद् ।

एकवचनविशिष्टैकत्वमेकवचनार्थः । वै० स्वविशृणोतिभेदप्रतियोगितान
वच्छेदकत्वसंब० वै० स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्वविशिष्टसंसर्गतानिरूपकत्वोभयसं०
संसर्गतानिरूपकत्वं च प्रतियोगितानुयोगिताऽन्यतरसंबन्धेन संसर्गतावत्त्वम् । स्व-
एकवचनम् । संसर्गतायां स्ववै० स्वप्रयोज्यशाब्दबोधविषयतासामानाधिकरण्य-
स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकाशताप्रयोजकप्रत्ययप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयतासा-
मानाधिकरण्यन्यतरसं० ।

अत्र घटोस्तत्त्वादौ स्वपदग्राह्यघटपदोत्तरादुविभक्तिविशिष्टो घटः—घटे सुविभ-
क्तिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं—सुविभक्तिविशिष्टतद्देशवृत्तिरङ्गसंसर्गताऽनुयोगित्वमपि ।
आधेयत्वसंसर्गतायां सुविभक्तिवैशिष्ट्यमपि सुप्रकृत्यर्थवः निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रका-
शताप्रयोजकप्रत्ययप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयतासामानाधिकरण्यसत्त्वात् ।

नीलघटपीतघटोभयवति अत्र नीलो घट इति वाक्यजन्य रोधे एतद्देशवृत्तिरङ्गं नील
घटे एव भासते न तु पीतघटे, स्वसमानाधिकरणप्रत्ययशाब्दबोधीयवृत्तिरङ्गविषय-
तासामानाधिकरण्यं तादृशवृत्तिरङ्गनिष्ठसंसर्गत्वे एव न तु पीतघटनिष्ठवृत्तिरङ्गसंसर्गत्वे
इति नैकबोधानुपपत्तिः ।

भोजनकर्तृशयनकर्तृब्राह्मणद्वयवति ब्राह्मणोभुङ्क्ते इत्यादौ भोजनकर्तृत्वमेव
शाब्दबोधविषयो न तु शयनकर्तृत्वं, तादृशशाब्दबोधविषयतासामानाधिकरण्यं कृतिनिष्ठ-
संसर्गतायां तन्निरूपकतद्ब्राह्मणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तद्ब्राह्मण-
गतैकत्वे सत्त्वानुपपत्तिः ।

अथ स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसंबन्धोपादानं किमर्थमिति चेद्—भूतञ्च घट

इत्यत्र भूतलपदोत्तरसप्तम्या एकत्ववाचकत्वरक्षायै । अन्यथा स्वपदग्राह्यभूतलपदोत्तर-
 द्विविभक्तिविशिष्टाऽऽधेयतासंसर्गानिरूपकघटवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव
 भूतलवृत्तिएकत्वे सत्वात् । आधेयत्वनिष्ठसंसर्गतायां द्विविभक्तिवैशिष्ट्यमपि
 स्वपदग्राह्यैकवचनप्रयोज्यशब्दबोधोपाऽऽधेयनिष्ठविषयतासामानाधिकरण्यस्य संसर्ग-
 तायां सत्वात् । न चाऽऽधेयत्वनिष्ठसंसर्गानिरूपकत्वं भूतले एव न घटे इति
 वाच्यम् । निरूपकत्वस्य प्रतियोगितानुयोगितान्यतरूपत्वात् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-
 वक्षोपादाने तु स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवक्षस्य घटे विरहान्न दोषः ।

स्वसमानाधिकरणप्रत्ययप्रयोज्यशब्दबोधीयविषयतासामानाधिकरण्यमात्रोक्ती फल-
 भुंक्ते इत्यत्र द्वितीयार्थैकत्वबोधानुपपत्तिः । तथाहि स्वमेकवचनं “अम” प्रत्ययः तत्स-
 मानाधिकरणः “तद्धटितवाक्यघटकः” “ते” प्रत्ययः, तत्प्रयोज्यकृतिनिष्ठविषयता-
 सामानाधिकरण्यस्य कृतिनिष्ठसंसर्गतायां सत्वात् । स्वप्रयोज्यशब्दबोधविषयता-
 सामानाधिकरण्योपादाने तु नानुपपत्तिः, स्वपदग्राह्यैकवचनप्रयोज्यशब्दबोधीयकर्मत्व-
 विषयतासामानाधिकरण्यस्य कर्मत्वनिष्ठसंसर्गत्वे सत्वात्तन्निरूपकफलनिष्ठभेदप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वस्य फलगतैकत्वे सत्वादिति । स्वसमानाधिकरणप्रत्ययार्थनिष्ठ-
 वक्षोपादानेपि कर्तृत्वत्वेन शयनकर्तृत्वस्यापि आख्यातार्थतया शयनानुकूलकृतिनिष्ठ-
 संसर्गताया अपि संप्रहः स्यादतः प्रत्ययप्रयोज्यशब्दबोधीयविषयतासामानाधिकरण्य-
 मुपात्तम् ।

अथ स्वघटितवाक्यघटकत्वेनैव निवेशोस्तु किं सामानाधिकरण्यनिवेशेनेति
 चेन्न । सुप्तब्राह्मणे अत्र ब्राह्मणोभुङ्क्ते इत्यादौ स्वघटितवाक्यघटकप्रत्ययप्रयोज्यत्वस्य
 शयनकर्तृत्वेपि सत्वेन एकत्ववक्षोधानुपपत्तिरतः स्वसमानाधिकरण्योपादानम् । तत्त्वं
 च स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वमित्युक्तं प्राक् ।

स्वप्रयोज्यशब्दबोधीयविषयतासामानाधिकरण्यमात्रोक्ती अत्र घटोस्तीत्यादौ
 प्रथमाया एकत्ववाचकत्वानुपपत्तिः । स्वं एकवचनं सुविभक्तिः तत्प्रयोज्यशब्दबोधीय
 विषयता एकत्वनिष्ठा तादृशविषयतासामानाधिकरण्यं एकत्वनिष्ठसंसर्गतायां तन्नि-
 रूपकत्वस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतघटत्वस्य च देशान्तरीयघटेपि सत्वेन तद्वृत्ति-
 भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव एतद्देशवृत्तिघटगतैकत्वे सत्वात् । स्वसमाना-
 धिकरणप्रत्ययप्रयोज्यशब्दबोधीयविषयतासामानाधिकरण्योपादाने तु स्वमेकवचनं
 सुप्रत्ययः तत्समानाधिकरणस्यप्रत्ययः तत्प्रयोज्यशब्दबोधीयविषयता वृत्तित्वनिष्ठा
 तत्समानाधिकरण्यं वृत्तित्वसंसर्गतायां तन्निरूपकतद्धटवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छे-
 दकत्वस्य तद्धटगतैकत्वे सत्वान्नानुपपत्तिः ।

अतोऽत्र घटोस्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वाऽ-
प्रसिद्धावपि न क्षतिः । एतद्देशविद्यमानघटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेद-
कैकत्वस्य तत्र बोधात् । तस्य च प्रसिद्धत्वात् । एतद्देशे बहुघटसत्त्व-
दशायां तादृशवाक्यप्रयोगस्तु जात्येकत्वादेव समर्थनीयः ।

यत्तु एकत्वाऽविवक्षायामपि भावाख्यातस्थले एकवचनस्य साधुत्व-
दर्शनात् संख्याया अविवक्षणेऽपि संपन्नो ब्रीहिरित्यादौ एकवचनोपपत्तरलं
जात्येकत्वपरतया तत्र समर्थनेनेति ।

अतः । ईदृशसाजात्यविवक्षणात् । तत्र । घटोस्तीत्यादौ । तस्य चेति ।
एतद्देशवृत्तित्वविशिष्टसंसर्गित्वविशिष्टघटत्ववद्वृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वस्य चेत्यर्थः । प्रसिद्धत्वात् । एतद्घटगतैकत्वे प्रसिद्धत्वात् । ननु एतद्देशे-
बहुघटसत्त्वकाले “अत्र घटोस्तीत्यस्य का गतिः, घटसजातीयैतद्देशवृत्तिघटा-
न्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैवैतद्वद्वृत्ति एकत्वे सत्त्वादित्यत आह ।
एतद्देशे इति । तादृशवाक्यप्रयोगस्तु इति । अत्र घटोस्तीतिवाक्यप्रयोगस्तु
इत्यर्थः । जात्येकत्वादेवेति । जातावेकत्वान्वयादेवेत्यर्थः । एवकारेण व्यक्तो
एकत्वान्वयव्यवच्छेदः ।

अत्रेदं बोध्यम् । यत्र परंपरया स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसंबन्धेन
प्रकृत्यर्थे एकत्वान्वयः तत्र स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वरूपेणैव साजात्यं
विवक्षणीयम्, न तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्यापि प्रवेशः । (परंपरायां-
तस्याऽप्रवेशात्) । यत्र “एकघटसत्त्वे घटोस्तीत्यादौ” साक्षात्संबन्धेन प्रकृत्यर्थे
एकत्वान्वयः तत्र ग्रन्थकृदुक्तरूपेण तथा ।

एतेन संपन्नो ब्रीहिरित्यत्र एकत्वविवक्षायाः किं फलम्, न तावद् यत्र ब्री-
ह्युभयसंपन्नदशायां, संपन्नौ ब्रीहियवौ इत्येव साधुः, न तु संपन्नो ब्रीहिरित्यपि
साधुरिति वक्तुं शक्यते, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकब्रीहित्वस्य यवादावसत्त्वात्,
यवसंपत्तिदशायामपि स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रयोगितानवच्छेदकैकत्वस्य
स्वाश्रयब्रीहित्ववत्त्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थे ब्रीहौ सत्त्वात्प्रयोगप्रामाण्यस्याऽवारणादिति-
निरस्तम् । ब्रीहियवसंपत्तिदशायां संपन्नो ब्रीहिरित्यत्र समभिव्याहृतपदार्थः संपन्नः
तत्प्रयोगिकतादात्म्यसंसर्गित्वविशिष्टयववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
ब्रीहित्वगतैकत्वे सत्त्वेनानवच्छेदकत्वाऽप्रसिद्ध्याऽप्रामाण्यमुपपद्यते । केवल-
ब्रीहिसंपन्नदशायां तु साजात्यं ब्रीहावेव, तन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य-

तदप्यकिञ्चित्करम् । भावाख्यातस्थले गत्यन्तरविरहेण विभक्तो-
निरर्थकत्वोपगमात् । तत्र च सार्थकत्वसंभवे तत्परित्यागस्याऽनुचित-
त्वात्, सति तात्पर्ये तद्वोधस्याऽऽनुभविकत्वाच्चेति ।

एवं त्रयः समुदिता हेतुरित्यत्र हेतुपदं कार्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदक-
समुदायत्वावच्छिन्नपरम्, तादृशसमुदायत्वान्विमेकत्वमेकवचनार्थः ।

अत एव शक्त्यादीनां त्रयाणां तृणारणिमणिन्यायेन हेतुत्वशङ्का-
निरासः । तथास्त्येतेषामेकैकसमवधानदशायामपि कार्योत्पत्तेरावश्यक-
तया तत्त्रितयपर्याप्तसमुदायत्वस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकतानवच्छेदकतया
तेषां त्रयाणां तथाविधैकसमुदायत्वाश्रयत्वानुपपत्तेः ।

ब्रीहिलगतैकत्वे सत्त्वेन प्रामाण्यमुपपद्यते । तथा च यवसंपत्तिनिरासार्थमेक-
वचनप्रयोग इति ध्येयम् ।

कस्यचिन्मतमाह । यत्त्विति । भावाख्यातस्थले कर्तृकर्मकारकाणां तिङ्-
वाच्यत्वाभावाद् भावाख्यातप्रयोगस्य न संभवः, युष्मत्पदार्थवृत्तियुष्मत्त्वे—
एवमस्मत्पदवाच्यवृत्तिरस्मत्त्वे वा तिङर्थसंख्यासमानाधिकरणे सति मध्य-
मोत्तमपुरुषौ स्तः । एवं युष्मत्त्वाऽस्मत्त्वाऽसमानाधिकरणे कर्तृत्वे तिङर्थ-
संख्यासमानाधिकरणे सति प्रथमपुरुषो भवतीत्यभियुक्तोक्तेः ।

यद्यपि वर्तमानत्वाद्यर्थकतया भावाख्यातप्रयोग आवश्यकस्तथापि
यं यं भावनान्वेति तं तं संख्यानुधावतीत्याचार्योक्त्या भावनान्वयिनि
संख्यान्वयनियमेनाऽत्र भावनान्वयविरहेण संख्यान्वयविरहादित्याह । एकत्वा-
विवक्षायां मयीति । इदं तु बोध्यम् । चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र चैत्रे
आख्यातार्थसंख्यान्वयवारणाय विशेष्यतासंबन्धेनाऽऽख्यातार्थसंख्याप्रकारक-
शाब्दबोधं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणता वाच्या ।
न च चैत्रे संख्यान्वये का क्षतिः । तथा सति चैत्रेण ग्रामौ गम्यते इति प्रयोगा-
नुपपत्तिः, एकत्वावरुद्धे कर्तरि आख्यातार्थद्वित्वान्वयाऽसंभवात् । कर्तृगत-
संख्याभिधाने तृतीयानुपपत्तेश्च । इत्थं च चैत्रेण स्थीयते इत्यत्र भावाख्यात-
स्थले आख्यातार्थभावनया अन्वयो न संभवति, प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर-
भावात् । न च भावाख्यातस्य सार्थकत्वाय कार्यतावच्छेदककोटौ आख्याते
भावाख्यातभिन्नत्वं निवेशनीयम्, एवं च चैत्रे आख्यातार्थकत्वाऽन्वये-
बाधकाभाव इति वाच्यम् । चैत्रमैत्राभ्यां स्थीयते इत्यादौ द्वित्वावरुद्धयोश्चैत्र-
मैत्रयोरेकत्वाऽन्वयाऽसंभवात्, तृतीयानुपपत्तेश्चैत्रे । नारि धातव्ये ।

धात्वर्थे संख्यान्वये आख्यातस्य निराकाङ्क्षत्वात्, तच्चानुपदमेव स्फुटीभविष्यति । एवंचाऽन्यत्राऽऽख्यातस्यसंख्यावाचकत्वेपि यथा भावाख्यातस्थले आख्यातस्य न संख्यावाचकत्वविवक्षा तथासुविभक्तेरेकत्ववाचकत्वेपि संपन्नोब्रीहिरित्यादौ नैकत्वविवक्षा इत्याशयेनाह । संख्याया अत्रिवक्षणेपीति । जात्येकत्वपरतया । जातावेकत्वान्वयपरतया । तत्र । संपन्नोब्रीहिरित्यादौ । समर्थनेन । एकत्वसमर्थनेन । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमभंगापत्तेरिति भावः ।

तन्मतं निरस्यति । तदप्यकिञ्चित्करमिति । गत्यन्तरविरहेणेति । उक्तीत्यादिविवक्षातिरिक्तगतिविरहेणेत्यर्थः । निरर्थकत्वोपगमादिति । न च कालबोधकत्वात्कथं निरर्थकत्वमिति वाच्यम् । संख्याविषयकबोधजनकत्वप्रकारकेच्छाविशेष्यत्वाभावावगमादिति तदार्थात् । भावाख्यातस्थले स्थीयते इत्यादौ धात्वर्थे स्थितावेकत्वाऽन्वयोवाच्यः, तच्चैकत्वं स्थितित्वव्याप्यानांद्विकर्तृकस्थितित्व बहुकर्तृकस्थितित्वानां व्यावृत्त्यर्थमेव वाच्यम्, व्यावृत्तिश्च न संभवति व्यावर्त्यानामनवगमादिति एकत्वविशेषणं व्यर्थमतोभावाख्यातस्य संख्याऽर्थोनास्ति । स्थीयते इत्येतावन्मात्रं शृण्वतः कतिपयैः स्थीयते इति प्रश्नाऽसंगतिश्च । तथाहि—स्थीयते इत्यत्राऽऽख्यातार्थैकत्वस्य धात्वर्थस्थितौ अन्वयाङ्गीकारे एका स्थितिरित्यन्वय बोधोवाच्यः, तत्रैकस्यां स्थितौ “कतिपयैरिति जिज्ञासाविषयीभूत” बहुनिष्ठकृतिजन्यत्वं बाधितम् । एवं स्थितौ द्वित्वबहुत्वयोरपि संभवात् स्थीयते स्थीयन्ते इति प्रयोगापत्तिरपि द्रष्टव्या । तस्मादाख्यातार्थसंख्यानन्वयेन स्थितिरूपधात्वर्थे तृतीयान्तोपस्थाप्यकर्तुः ‘तृतीयार्थकृतिद्वारा’ संख्याया अन्वयाऽभ्युपगमादुक्तप्रश्नसंगतिर्बोद्ध्या ।

तत्रचेति । संपन्नोब्रीहिरित्यादौ तु इत्यर्थः । सार्थकत्वसंभवे । संख्याविषयकबोधजनकत्वप्रकारकेच्छाविशेष्यत्वोपगमसंभवे । भावाख्यातस्थलबदत्राऽविवक्षाकारणं नास्ति, द्वयंहि अविवक्षाहेतुः विवक्षणीयस्याऽसंभवनश्चयः तत्प्रयोजनत्वाऽप्रतिसन्धानं च । अत्र नैकस्याप्यवसर इति तत्त्वम् ।

तत्परित्यागस्य । सार्थकत्वपरित्यागस्य । अथ संपन्नब्रीहिमात्रबुबोधयिषया प्रयुक्ते “संपन्नोब्रीहिरिति वाक्ये न क्वेदं प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः नापिक्वेदं प्रकृतिः” इति न्यायेनापि प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, परन्तु विभक्त्यर्थस्याऽबुबोधयिषिततया यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्रयोक्तव्ये औत्सर्गिकमेकवचनं प्रयुज्यते तथा च नैकदेशान्वयनियममङ्गोपि एवं चैकत्वस्याऽविवक्षितत्वं दुर्वारमित्यत आह । सति तात्पर्ये

इति । अत्र सुपदमेकत्वं बोधयतु इति तात्पर्ये इत्यर्थः । तद्वोधस्य । संख्याबोधस्य ।
 अनुभववद्वीहित्वावच्छिन्नः सर्वोपित्रीहिः संपन्न इति-
 बोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः ।

ननु असतिविशेषानुशासने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनकत्व-
 मितिनियमस्य समानलिङ्गकस्थले एवाम्युपगमेन वेदाः प्रमाणमित्यस्य साधु-
 त्वोपपादनेपि त्रयः समुदिता हेतुरितिकाव्यप्रकाशव्याख्याया असंगतिदुर्वारैवेत्यत
 आह । एवमिति । अत्र त्रय इति पदं विशेष्यवाचकम् । तदुत्तरजसविभक्तिता-
 त्पर्यविषयीभूतबहुत्वसंख्याविरुद्धैकत्वसंख्याहेतुपदोत्तरमुविभक्त्या विवक्षितत्वा-
 देवाऽसमानवचनकत्वोपपत्तिः । कार्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदकेति । कार्यं—
 कवित्वं—तस्योत्पादः—उत्पत्तिः—तत्प्रयोजकता—शक्तिनिपुणताऽभ्यासानां—
 तद्वच्छेदकेत्यर्थः । तादृशेति । कवित्वोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकेत्यर्थः
 कवित्वोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकीभूतं यच्छक्तिनिपुणताभ्यासगतसमुदायत्वं तद-
 न्वितमितिभावः । एकवचनार्थ इति । तथाचैकत्वविशिष्टं यत्कार्योत्पादप्रयोज-
 कतावच्छेदकसमुदायत्वं तादृशसमुदायत्ववदभिन्नास्त्रय इति बोधः ।

अथ हेतुपदस्य कार्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वावच्छिन्ने लक्षणा
 व्यर्था, तादृशसमुदायत्वे एकत्वान्वयश्च व्यर्थः, हेतुत्वे एवैकत्वान्वयसंभवात् ।
 न च हेतुतावच्छेदकं शक्तित्वं निपुणतात्वं अभ्यासत्वं चेति त्रयम् । एवं च
 हेतुतावच्छेदकमेवादाहेतुत्वं भिन्नमेवेति न तत्रैकत्वान्वयसंभव इति वाच्यम् ।
 उक्तत्रयाणां समुदायत्वेनैकहेतुत्वस्य संभवात् । अन्यथा समुदिता इत्यस्य
 वैयर्थ्यपत्तेः । तथा च समुदायत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नहेतुताया आश्रयभेदेऽप्य-
 भिन्नत्वात् । इत्यमेवैकैकस्मात्कार्योत्पत्तिव्यतिरेकतामेनैकत्वविवक्षाया नानर्थ-
 क्यमिति चेन्न । समुदायत्वस्यैकावशिष्टापरत्वरूपतया विशेष्यविशेषणभावे विनि-
 गमनाविरहेण गुरुतरानेककारणत्वापेक्षया शक्तित्वेन निपुणतात्वेनाऽभ्यासत्वेन
 च पृथक्पृथगेव कारणत्वात् । नचैवमेकैकशः कार्योत्पादप्रसङ्गः । घटं प्रति
 दण्डचक्रादेः परस्परसहकारित्वस्येव शक्त्यादेः परस्परसहकारित्वोपगमात् । न
 च समुदिता इत्यस्य वैयर्थ्यम् । हेतुपदस्य तादृशसमुदायत्वावच्छिन्ने तात्पर्य-
 ग्राहकत्वात् । तथाचैकसमुदायत्वाश्रयाणामेव शक्त्यादित्रयाणां हेतुत्वमितिबोध-
 नमेवैकत्वविवक्षायाः फलमिति ध्येयम् ।

अतएवेति । शक्त्यादित्रयाणां परस्परसहकारित्वेन त्रितयपर्याप्तसमुदाय-
 त्वस्य प्रयोजकतावच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः । तृणारणिमणिन्यायेनेति । तृणा-
 रणिमणीनधिकृत्य प्रवृत्तो न्यायः । न्यायश्चात्र परस्परनैरपेक्षेण प्रत्येकधर्म-

पुरस्कारेण कारणत्वसाधिका युक्तिः, तथेत्यर्थः । प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः । तस्य-
हेतुत्वेऽन्वयः । तथाचोक्तयुक्तिप्रयोज्यं यद्वेतुत्वं तच्छृङ्गानिरास इति भावः ।
तथासति । तृणारणिमणिन्यायेन शक्त्यादीनां कारणत्वे सति । एषां । शक्ति-
निपुणताऽभ्यासानां । एकैकसमवधानदशायां । एषां मध्ये एकैकसत्त्वकाले ।
कार्योत्पत्तेरावश्यकतया । काव्योत्पत्तेरावश्यकतया । तथा च शक्तित्वादिक-
मेव कार्योत्पादप्रयोजकततावच्छेदकं स्यादिति भावः । प्रयोजकतानवच्छेद-
कतयेति । प्रयोजकतातिप्रसक्तत्वादिति भावः । तेषां त्रयाणां । शक्त्यादीनां-
त्रयाणां । तथाविधेति । कार्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदकेत्यर्थः । एकसमुदाय-
त्वाश्रयत्वानुपपत्तेरिति । तथा च शक्तित्वादीनां प्रत्येकस्य हेतुतावच्छेदकत्वे
हेतुतावच्छेदकभेदेन हेतुताया अपि भिन्नत्वात्तत्रस्वार्थकत्वस्यान्वयासंभवाद-
विवादात्तत्वेन “त्रयः समुदिताहेतुरित्यत्राऽसमानवचनकत्वानुपपत्तेरिति भावः ।

विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानलिङ्गकत्वेपि न समानवचनकत्वमुक्त-
नियमानाक्रान्तत्वादित्याह । एवमिति । त्रितयनिष्ठस्य । जात्याकृतिव्यक्ति-
निष्ठस्य । तत्र । जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यत्र । विशेष्यपदस्य । विशेष्य-
वाचकजात्यकृतिव्यक्तिपदस्य । विशेषणपदस्य । विशेषणवाचकपदार्थपदस्य ।
एकवचनान्ततोपपत्तिरिति । उक्तनियमानाक्रान्तत्वादितिभावः । तथाचात्र-
विशेष्यवाचकं जात्याकृतिव्यक्तिपदं एवं जात्याकृतिव्यक्तय इत्यत्र त्रितयनिष्ठस्य
पदशक्तिरूपपदार्थत्वस्यैकत्वं विवक्षितमिति तत्र विशेष्यपदस्य बहुवचना-
न्तत्वेपि विशेषणपदस्यैकवचनान्ततोपपत्तिः । तदुत्तरजसविभक्तितात्पर्यविषय-
बहुत्वसंख्याविरुद्धैकत्वसंख्या विशेषणवाचकपदार्थपदोत्तरमुविभक्त्याविवक्षि-
तैवेति न विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनकत्वम् । तथा च
एकत्वविशिष्टं यत्पदशक्तिरूपपदार्थत्वं तद्वदभिन्नाः जात्याकृतिव्यक्तयः
इति बोधः ।

१ घटत्वजातो समवाये घटव्यक्तौ च घटपदनिरूपिता एकैवशक्तिः, तत्रैव-
कत्वान्वयः तथा च पदार्थेषु एकत्ववाधेपि न क्षतिः । अथेश्वरेऽञ्छारूपायाः शक्तेः
सकलपदार्थविषयिण्याः समूहालंबनरूपायाः एकत्वेन तत्र एकत्वान्वयसंभवेपि
जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इतिवत्, घटपटमठाः पदार्थ इत्यपि स्यात्, एवं पद-
शक्तिरित्यस्य पदनिरूपिता पदनिष्ठावा शक्तिरित्यर्थद्वयस्यापि न संभवः, ईश्वरेऽञ्छा-
रूपायाः शक्तेः पदनिरूपितत्वाभावात्, पदनिष्ठत्वाभावाच्च । ईश्वरेऽञ्छीय-
विषयतायाः शक्तिरूपत्वे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यपि न स्यात्, तस्याः

एवं पितरोदेवताः इत्यत्रापि पितृपितामहत्वादिना पृथगेव त्यागो-
द्देश्यत्वरूपदेवतात्वम् । उद्देश्यतावच्छेदकभेदेनैवोद्देश्यताभेदात्, तत्रै-
कत्वस्याऽविविक्त्या देवतापदस्य बहुवचनान्तेति दिक् ।

पदार्थतत्त्वावच्छेदकादिभेदेन भिन्नत्वादिति चेन्न । पदजन्यबोधीयविषयतायाः
शक्तिपदार्थत्वात् । तद्वत्ता च स्वनिष्ठाऽऽश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यत्व-स्वनिष्ठाऽवच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्व-स्वनिष्ठाऽव-
च्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वान्यतमसं० । शक्ते-
रैक्यप्रवादस्तु तादृशविषयतानिरूपकबोधनिष्ठविषयताया ऐक्यादिति ध्येयम् ।

अथवा पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारता शक्तिः । तन्नियामकसंबन्धश्च स्वनिरू-
पितविशेष्यत्व स्वावच्छेद्य "विशेष्यता" निरूपिताऽवच्छेद्यस्वनिष्ठविषयतानिरूपिताऽव-
च्छेदकत्वनिष्ठविषयतावत्त्वान्यतरसं० । "पदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठयोः प्रकारता"
घटस्त्वावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावात् । एकज्ञानी-
यसमानाधिकरणविषयतयोरिवैकेच्छीयसमानाधिकरणविषयतयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदक-
भावात्" । विषयतावत्त्वं च स्वनिरूपिताऽऽश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्व-
स्वनिरूपितसंसर्गत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतावत्त्वान्यतरसं० । स्वं प्रकारता
ग्राह्यतासंबन्धावच्छिन्नतन्निरूपितविशेष्यत्वं घटे । स्वं प्रकारता तदवच्छेद्या या
विशेष्यता तन्निरूपितावच्छेद्यस्वनिष्ठविषयतानिरूपिताऽवच्छेदकत्वनिष्ठविषयतावत्त्वस्य
स्वनिरूपिताऽऽश्रयतासंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वरूपाऽऽश्रयसंबन्धेन घटत्वे, स्वनि-
रूपितसंसर्गत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतावत्त्वरूपद्वितीयसंबन्धेन समवाये च
सत्त्वम् । घटो घटपदजन्यबोधविषयोभवतु इतीच्छायां घटत्वावच्छेदेन बोधविषयत्व-
मवगाहमानायां बोधविषयत्वांशे समवायसंबन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकता-
निरूपितावच्छेद्यत्वस्य भानादिति । तथा चेश्वरेच्छीयपदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठ-
प्रकारताया ऐक्यात्तत्रैकत्वान्वयः । इत्थं च एकस्वविशिष्टप्रकारतावदभिन्नाः
जात्याकृतिव्यक्तय इति बोधः ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि पितरोदेवताः इत्यादौ उक्तां प्रमाण-
पद-देवतापदोत्तर बहुवचनानुपपत्ति समाधत्ते । प्रत्यक्षानुमानादिसूत्रे इति ।
अत्र विशेष्यवाचकं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दपदं पितृपदं च तदुत्तरजसविभक्त-
तात्पर्यविषयबहुत्वसंख्याविरुद्धसंख्यायाः प्रमाणं देवतापदोत्तरजसविभक्त्या अवि-
वक्षितत्वात्समानवचनकत्रोपपत्तिः ।

अथ पूर्वोक्तरीत्या एकत्वसंख्या कथं न विवक्षिता, तस्याश्च प्रकृत्यर्थावच्छेकी-

स्वप्रकृतिकत्वं च स्वाव्यवहितोत्तरत्वेनाऽनुसन्धीयमानत्वम् । तेन दंधि सुन्दरमित्यादौ विशेष्यपदानन्तरं विभक्तेरसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं तादृशविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वमपि तथाविधविभक्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितया प्रतिसन्धीयमानत्वम्, तेनेदं दधीत्यादौ विशेषणपदानन्तरं विभक्तेरसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

अथ प्रमात्वन्यूनवृत्तिवर्मावच्छिन्नकारणत्वं प्रमाणत्वं, प्रमात्वं च प्रमाइत्यनुगतप्रतीतिसिद्धम् तत्रैकत्वान्वयाय विभक्त्यैकत्वविवक्षास्तु इति चेन्न । प्रमात्वे एकत्वबोधं प्रति प्रमाणमित्यस्यनिराकाङ्क्षात्, प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयान्यरस्मिन्नेकत्वप्रकारकोधंप्रत्येव प्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वीरूपाऽऽकाङ्क्षात्वाभ्युपगमात् ।

तत्र । देवतात्वे । बहुवचनान्तरेति । तथा च पितृपित्तमहादौ त्यागोद्देश्यत्वरूपदेवतात्वं भिन्नमेव, पितृत्वपितामहत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकभेदेनोद्देश्यताभेदाद्देवतात्वे एकत्वान्वयस्य बाधितत्वाद् बहुवचनमिति भावः ।

स्वप्रकृतिकत्वंचेति । स्वप्रकृतिर्काविभक्तिसजातीयेत्यत्र स्वप्रकृतिकत्वंचेत्यर्थः । तादृशेति । स्वप्रकृतिकेत्यर्थः । तथाविधेति । विशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानविभक्तिसजातीयेत्यर्थः । न क्षतिः । न समानवचनकत्वानुपपत्तिः । तथा च स्वप्रकृतिकत्व न स्वाव्यवहितोत्तरत्वम् । तादृशविभक्तिकत्वमपि न तादृशविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वमिति भावः ।

अथेति । पदार्थोपस्थित्यादीति । नीलपदजन्यनीलोपस्थिति घटपदन्यघटोपस्थित्यादीत्यर्थः । आदिना अभेदसंसर्गक नीलप्रकारकघटविशेष्यकयोग्यताज्ञानपरिग्रहः ।

अभेदाऽन्वयत्रोथइति । अभेदसंबन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबोधः । कथं न जायते इति भावः ।

भूतप्रमाणत्वेऽन्वयोस्तु इत्यत आह । प्रकृतितावच्छेदकस्येति । एकतायाबाधितत्वेनेति । प्रत्यक्षादिचतुर्णां प्रमाणानां यदि चतुष्टे नैकरूपेण प्रमाकरणत्वं स्यात्तदा एकैकमात्कार्यानुत्पादप्रसंगात् । यदिचाऽन्यतमत्वेन तेषां कारणत्वं तदा प्रत्यक्षादनुमितिः स्यात्, घतः प्रत्यक्षादिप्रमांप्रति प्रत्यक्षत्वादिना पृथक् पृथगेव कारणता वाच्या, तथाचाऽवच्छेदकभेदात्कारणताया भिन्नत्वात्प्रमाणत्वे नैकत्वान्वयः संभवति बाधित्वादिति भावः ।

अथ नीलस्य घट इत्यादावपि पदार्थोपस्थित्यादिकारणसमवधान-
संभवात्कथं न नीलघटाद्योरभेदान्वयबोधः, सामप्रत्याः कार्यजनने
उक्तनियमभङ्गप्रसंगरूपबाधकस्याऽकिञ्चित्करत्वादिति चेत् । तथाविधा-
न्वयबोधोपयिकाकाङ्क्षाविरहात् तथा हि तादृशाऽन्वयबोधे प्रथमा-
विभक्त्यन्तघटादिपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तनीलादिपदत्वमेवाऽसमस्तनी-
लघटपदाद्याकाङ्क्षा ।

सामप्रत्या कार्यजनने । उपस्थितियोग्यताज्ञानादिना शाब्दबोधजनने ।
उक्तनियमभङ्गेति । स्वसमानविभक्तिकेनस्वाव्यहितपूर्ववर्तिना च पदेनोपस्था-
पितस्यैवाऽभेदान्वयबोध इति नियमभङ्गेत्यर्थः । अकिञ्चित्करत्वादिति ।
अप्रतिबन्धकतादित्यर्थः, फलानुसारित्वात्कल्पनाया इति भावः । समाधत्ते
तथाविधान्वयबोधोपयिकेति । अभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकान्वय-
बोधजनकेत्यर्थः । आकाङ्क्षाविरहादिति । विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः
समानविभक्तिक्त्वरूपाऽऽकाङ्क्षाविरहादिति भावः । आकाङ्क्षां दर्शयति ।
तथाहोत्यादिना । तादृशान्वयबोधे । अभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यक-
बोधे । प्रथमाविभक्त्यन्तेति । इदमुपलक्षणम् । सुविभक्त्यन्तघटादिपद-
समभिव्याहृतस्वन्तनीलादिपदत्वं बोध्यम् एवमावन्तघटपदसमभिव्याहृतेत्या-
दिक्रमेणैकविंशतिआकाङ्क्षाबोध्या । विनिगमनाविरहेण स्वन्तनीलपदसम-
भिव्याहृतेत्यादिक्रमेण एकविंशति आकाङ्क्षा अथापिबोध्या । एवं रीत्या-
व्यासस्थले द्वाचत्वारिंशदाकाङ्क्षा भवन्ति ।

अत्रेदंबोध्यम् । अत्र प्रथमान्तत्वेन न प्रवेशः, प्रथमात्वाऽज्ञानेपि शाब्द-
बोधोदयात् । नापि सुत्वादिना, घट इत्यानुपूर्वमात्रज्ञानेपि शाब्दबोधोदयात् ।
किन्तु नीलइत्यानुपूर्वीविशिष्टस्य घटइत्यानुपूर्वीविशिष्टस्य च समभिव्याहार-
रूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । एवं नीलौ घटौ नीलाः घटा इत्यादावपि
बोध्यम् । समभिव्याहारश्च पदविशिष्टपदत्वम् । वै० समासस्थले च घटपदाद्य-
व्यवहितपूर्ववर्तिनीलादिपदत्वं, नीलादिपदाऽव्यवहितोत्तरवर्तिघटादिपदत्वं
वा आकाङ्क्षा ।

स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोज्यत्व स्वभिन्नत्वोभयसं० ।
उक्तग्रन्थस्तु शिष्यव्युत्पादनार्थः । नीलश्चैत्रस्य घट इत्यादौ नीलोघट इत्या-
नुपूर्वीमद्वाक्यं कृत्ययित्वैवाऽकाङ्क्षा संपादनीया । अत एवाऽऽसत्तिरप्यु-
पपद्यते ।

समासस्थले च घटपदाद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिनीलादिपदत्वम्, नीला-
दिपदाऽव्यवहितोत्तरवर्त्तिघटादिपदत्वं वा आकाङ्क्षा ।

विनिगमकाभावात्समासस्थले आकाङ्क्षाद्वयमाह । समासस्थले चेति ।
अथ समासस्थले नीलपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तिघटपदत्वादेराकाङ्क्षात्वे पदार्थोप-
स्थित्यादिकारणकलापसत्वे निर्विभक्तिक“नीलघट”इत्येतावन्मात्रज्ञानेपि अभेद-
संसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधोपापत्तिः । नीलपदाऽव्यवहितोत्तरघट-
पदत्वरूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्य सत्वात् । एतेन नीलघटः नीलघटौ नीलघटाः
इत्यादिविभक्त्यन्तसमुदायपर्याप्तानुपूर्वीणां कारणतावच्छेदकत्वापेक्षया समा-
सस्थले नीलघटत्वरूपाऽऽनुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वेनैव कारणत्वे लाघवम् । उक्तं च
“नीलपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तिघटपदत्वं घटापदाऽव्यवहितपूर्ववर्त्तिनीलपदत्वं वा
आकाङ्क्षे” ति निरस्तम् । तथा सति निर्विभक्तिकनीलघटेति समुदायाच्छा-
ब्दबोधोपापत्तेरिति चेन्न । अनुमिताविव शाब्दबोधेपि विधेयताया भाननियमेन
समासस्थले नीलप्रकारकशाब्दबोधो न भवति उपसर्जनीभूतनीलादिपद-
प्रयोज्यविषयतायाः विधेयत्वाऽ संभवात् । विधेयीभवदेकत्वादिप्रकारकनील-
घटविशेष्यकशाब्दबोधादेरेव समासोत्तरं प्रसिद्धतया तत्सामग्र्याः सविभक्तिक-
नीलघटादिपदघटितत्वेन निर्विभक्तिकनीलघटादिपदस्थले तादृशसामग्र्याअभा-
वेनाऽऽपत्त्यभावात् । विधेयीभवत्रीलादिप्रकारकस्य घटविशेष्यकशाब्द-
बोधस्य च व्यासस्थले एव प्रसिद्धत्वेन तत्सामग्र्याश्चापि उक्तस्थलेऽभावात् ।

ननु उपस्थित्यादिकारणकलापसत्वे नीलपदाऽव्यवहितोत्तरवर्त्तिघटपदत्व-
रूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानादभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधोपापत्तिरिति
चेन्न । व्यापकधर्मावच्छिन्ने कार्येजननीये व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्या
अपेक्षिततया नोक्तापत्तिः । व्याप्यधर्मश्च नीलघट इति ज्ञानाव्यवहितोत्तरनील-
घटविशेष्यकैकत्वप्रकारकशाब्दबुद्धित्वम् । व्यापकधर्मश्च नीलघटपदज्ञानाव्यव-
हितोत्तरनीलप्रकारकघटविशेष्यकबुद्धित्वम् ।

उक्तस्थले । नीलस्य घट इत्यत्र च । तादृश्याः । समासव्यासस्थलीयोभय-
विधायाः । एकस्याअप्याङ्क्षायां विरहादिति । चतुश्चत्वारिंशदाकाङ्क्षासु
मध्येइत्यादिः । । नापत्तिरिति । । नाऽभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यक-
शाब्दापत्तिरित्यर्थः ।

ननु नीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानविरहेपि नालौ घटौ इत्याकाङ्क्षाज्ञाना-
दभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधोत्पत्तेः । एवं नीलाघटा

उक्तस्थले च तादृश्या एकस्या अप्याकाङ्क्षाया विरहान्नापत्तिः । कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशान्नोक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानयोः परस्परबोधे व्यभिचारः ।

इत्यादितोपि । तथा च परस्परजन्ये व्यतिरेकव्यभिचार इत्यत आह । कार्यतावच्छेदककोटाविति । अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशादिति । तथा च नीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानाऽव्यवहितोत्तराऽभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधं प्रत्येव नीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानं कारणमतो न व्यभिचारः । एवं च नीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानविशिष्टशाब्दबोधं प्रति नीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । वै० स्वाव्यवहितोत्तरत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसं० । द्वितीयसंबन्धनिवेशादेकस्याकाङ्क्षाज्ञानसत्त्वेऽपरस्य न शाब्दबोधः^१ ।

१ अथ तादृशाऽऽकाङ्क्षाज्ञानविशिष्टं प्रति नीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्यस्यैव सम्यक्त्वे कार्यतावच्छेदककोटौ अभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दत्वनिवेशो व्यर्थः । वै० उक्तोभयसं । न च यत्र चैत्रस्य नीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वोत्तरतिः, तत्र द्वित्वे व्यभिचारः, तस्य मैत्रेपि सत्त्वात् । तावतापि तादृशकाङ्क्षाज्ञानविशिष्टबुद्धित्वं शाब्दबुद्धित्वमेव वा कार्यतावच्छेदकमस्तु किं प्रकारताविशेष्यतानिवेशेन । नचाऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितनीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानादभेदसंश्रङ्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकबोधवारणाय कारणतावच्छेदककोटौ अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वं निवेशनीयम्, एवं च यत्र नीलोघटः घटवद्भूतलमिति-समूहालंबनमाकाङ्क्षाज्ञानं नीलोघटांशेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितं ततो घटवद्भूतलविषयकबोधे व्यभिचारः, अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशकाङ्क्षाज्ञानरूपकारणाभावात्, तद्वारणाय कार्यतावच्छेदककोटौ विषयनिवेशआवश्यकः तथा च नीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानविशिष्टनीलप्रकारकाऽभेदसंसर्गकघटविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणत्वान्न व्यभिचारः, घटवद्भूतलविषयकबुद्धित्वस्य कार्यतावच्छेदकाऽनाक्रान्तत्वादिति वाच्यम् । कार्यतावच्छेदककोटावपि अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वनिवेशादेव व्यभिचारवारणात् ।

इदन्तुबोध्यम् । कार्यतावच्छेदककोटौ विषयनिवेशेपि अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वनिवेश आवश्यकः अन्यथा नीलोघटः श्यामः कलशः इति पर्यायशाब्दानां समूहालंबनमाकाङ्क्षाज्ञानं नीलोघट इत्यंशेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितं-ततोऽभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकबोध उत्पद्यते तत्र व्यभिचारः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताऽऽकाङ्क्षाज्ञानरूपकारणाभावात् ।

एतेन बोधे शाब्दत्वानिवेशे यत्र नीलोघटइत्याकाङ्क्षाज्ञानमप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितं नीलोघटइत्यनुमितिसामग्री च ततोऽनुमितौ व्यभिचारः, तत्र निरुक्ताकाङ्क्षाज्ञानविशिष्टबुद्धित्वस्यै सत्वात्, अथ चाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताऽऽकाङ्क्षाज्ञानरूपकारणाभावादतः शाब्दत्वनिवेश इति परास्तम् । कार्यतावच्छेदकोटौ अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्वनिवेशेनैव वारणात् । तथाहि तादृशानुमितित्वस्याऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताकाङ्क्षाज्ञानविशिष्टत्वाभावेन कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् ।

एवं कार्यतावच्छेदककोटौ विषयनिवेशोपि व्यर्थ एव । घटवद्भूतलविषयकबोधस्यापि अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताऽऽकाङ्क्षाज्ञानविशिष्टत्वाभावादिति चेन्न ।

अप्रामाण्यग्रहधर्मिकाऽप्रामाण्यग्रहे कार्यमुत्पद्यते तत्रापि अप्रामाण्यग्रहे नोत्पद्यते इति रीत्याऽन्तताऽप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनामभावसमुदायस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे महागौरवमतो विषयनिवेश इति व्येयम् ।

वस्तुतस्तु प्रवृत्ति प्रति इष्टसाधनताज्ञानं हेतुः । इष्टश्चाऽभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधः । तत्साधनत्वस्य नीलोघटइतिवाक्येऽग्रहे तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादतो विषयनिवेश आवश्यकः ।

ननु कार्यतावच्छेदककोटौ कारणानन्तर्यनिवेशापेक्षया आकाङ्क्षाज्ञानानामन्यतमत्वेनैककार्यकारणभावोस्तु इति चेत्—अन्यतमत्वं हि भेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम् । प्रकृते च प्रथमान्तनीलपदसमभिव्याहृतप्रथमास्तघटपदत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानप्रतियोगिकभेदविशिष्ट द्वितीयान्तनीलपदसमभिव्याहृतद्वितीयान्तघटपदत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानप्रतियोगिकभेदविशिष्टेत्यादिरीत्या सप्तम्यन्तनीलपदसमभिव्याहृतसप्तम्यन्तघटपदत्वरूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानप्रतियोगिकभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम् । तत्र विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहप्रयुक्तकारणताबाहुल्यं तदवस्थमेव, अथ च कारणतावच्छेदकगौरवमतिरिच्यते ।

न च तत्तदाकाङ्क्षाज्ञानानां यावन्तोभेदाः तद्गतसमुदायत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽन्यतमत्वम् । अत्र वैशिष्ट्यस्याऽप्रवेशेन न कारणताबाहुल्यम् विनिगमनाविरहप्रयुक्तमिति वाच्यम् । समुदायत्वस्याऽपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वस्याऽपेक्षाबुद्धिभेदेन नानात्वात् । कारणताबाहुल्यात्, अवच्छेदकगौरवताददस्थ्याच्च ।

अत्रेदंबोधम् शाब्दबोधं प्रति शाब्देच्छाविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धिका । अन्यतमत्वेन कारणतापक्षेऽन्यतमाकाङ्क्षाज्ञानं “अन्यतमाकाङ्क्षाज्ञानाधोनाशाब्देच्छाविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीविरहविशिष्टं” अभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दं प्रति कारणमिति कार्यकारणभावे समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यां सत्यां कस्माच्चिदन्यतमाकाङ्क्षाज्ञानादन्यतमाकाङ्क्षाज्ञाना-

उक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानयोरिति । समासस्थलीयोक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानयोरित्यर्थः । परस्परबोधे । समासस्थलीयबोधे व्यासस्थलीयाऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्य व्यासस्थलीयबोधे समासस्थलीयाऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्येत्यर्थः । नव्यभिचारः । न व्यतिरेकव्यभिचारः । कार्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशादित्यस्याऽन्वयः । इदमुपलक्षणम् । समासस्थलेपि नीलघटः-कृष्णघटः-श्यामकलशः-इत्यादिपर्यायवाचकशब्दघटिताऽऽकाङ्क्षाज्ञानजन्यशाब्दबोधे परस्परव्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटाव्यवहितोत्तरत्वनिवेश्यम् । एवं नीलोघटः-श्यामःकलशः-इत्यादिपर्यायवाचकवाक्यघटिताऽऽकाङ्क्षाज्ञानजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय, तथा नीलोघटः नीलौघटौ—नीलाघटाः इत्याद्याकाङ्क्षाज्ञानजन्यशाब्दबोधे परस्परव्यभिचारवारणाय च स्वन्तनीलपदसमभिव्याहृतस्वन्तघटपदत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानाव्यवहितोत्तराऽभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तादृशाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । एवमावन्तनीलपदसमभिव्याहृताऽऽवन्तघटपदत्वरूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानाव्यवहितोत्तराऽभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तादृशाकाङ्क्षाज्ञानत्वेनेत्यादिरीत्या एकविंशतिसंख्याका अपराश्च स्वन्तघटपदसमभिव्याहृतस्वन्तनीलपदत्वेनेत्यादिरीत्या एकविंशतिसंख्याकाः कार्यकारणभावाः व्यासस्थलेबोद्धव्याः ।

धीनशाब्देच्छायां शाब्दापत्तिः । तथाहि यत्र नीलोघटइत्याकाङ्क्षाज्ञानं समानविषयकप्रत्यक्षसामग्री च द्वितीयान्तनीलपदसमभिव्याहृतद्वितीयान्तघटपदस्वरूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानजन्यबोधो जायतामिति चेच्छातः शाब्दापत्तिः, अन्यतमाऽऽकाङ्क्षाज्ञानाधीनशाब्देच्छाविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीविरहविशिष्टान्यतमाऽऽकाङ्क्षाज्ञानसत्त्वात् ।

तत्तदरूपेणाऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणत्वे तु प्रथमान्तनीलपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटपदस्वरूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानाव्यवहितोत्तराऽभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तादृशाकाङ्क्षाज्ञानाधीनशाब्देच्छाविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीविरहविशिष्टतादृशाऽऽकाङ्क्षाज्ञानं कारणमिति कार्यकारणभावे नापत्तिः । ग्रन्थादृशाऽऽकाङ्क्षाज्ञानेऽन्यादृशाऽऽकाङ्क्षाज्ञानाधीनशाब्देच्छासत्त्वेपि समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वात् ।

१ इदमत्र तत्त्वम् । सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्ये जननीये विशेषधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्री अपेक्षिता, तेन नीलस्य घट इति वाक्यादापाद्यमानशाब्दबोधस्योक्तचतुश्चत्वारिंशदाकाङ्क्षाज्ञानकार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया सामान्यसामग्रीतो नापत्तिः । उक्ताकाङ्क्षाज्ञानघटितविशेषसामग्र्यभावादिति ।

यत्तु समासव्याससाधारणं विशेषणपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृति-
कविभक्त्यप्रकृतित्वरूपं विरुद्धविभक्तिराहित्यमेव तादृशान्वयबोधौ-
पयिकाऽऽकाङ्क्षा । विशेष्यवाचकपदनिष्ठविशेषणवाचकपदाऽप्रकृतिक-
विभक्त्यप्रकृतित्वं च न तथा । नीलघटमानयेत्यादावसंभवादिति ।

समस्ताऽसमस्तोभयसाधारणैकामाकाङ्क्षामाह । यत्त्विति । समासव्यास-
साधारणमिति । समस्ताऽसमस्तोभयवृत्तीत्यर्थः । विशेषणपदस्येति । विशेषण-
वाचकपदस्येत्यर्थः । निष्ठत्वं षष्ठ्यार्थः । विरुद्धविभक्तिराहित्यमेवेति । विशेष्य-
वाचकपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्तिराहित्यमेवेत्यर्थः । एवकारेणोक्तचतुश्चत्वारिं-
शदाकाङ्क्षाणां व्यवच्छेदः । विरुद्धविभक्तिराहित्यं परिष्करोति । विशेषणपद-
स्येति । विशेषणवाचकपदस्येत्यर्थः । निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः । अन्वयश्चास्याऽप्रकृतित्वे ।
विशेष्यवाचकपदं अप्रकृतिर्यस्याः—एवं भूता या विभक्तिस्तदप्रकृतित्वमर्थः ।
तादृशान्वयबोधौपयिकेति । अभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशब्द-
बोधजनिका इत्यर्थः । तथा च विशेषणवाचकपदनिष्ठविशेष्यवाचकपदाऽ-
प्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वं तादृशशब्दबोधजनिका आकाङ्क्षेति समुदितार्थः ।
नीलो घट इत्यत्र विशेष्यवाचकं घटपदं तदप्रकृतिका या द्वितीयादिविभक्तिः
तदप्रकृतित्वं विशेषणवाचकनीलपदेऽस्ति । एवं नीलघट इत्यत्रापि विशेष्यवाचकं
घटपदं तदप्रकृतिका द्वितीयादिविभक्तिस्तदप्रकृतित्वं नीलपदेऽस्ति, नील-
पदोत्तरविभक्तेरभावात् । नीलस्य घट इत्यादौ तु विशेष्यवाचकघटपदाऽ-
प्रकृतिका या षष्ठीविभक्तिस्तत्प्रकृतित्वस्यैव नीलपदे सत्वान्नाऽऽकाङ्क्षा ।

न चाऽत्र नञ्द्वयोपादानं किमर्थम् । विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्ति-
प्रकृतित्वस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यम् । नीलघट इत्यादौ आकाङ्क्षाविरह-
प्रसंगात् ।

ननु विनिगमनाविरहाद्विशेष्यवाचकपदनिष्ठविशेषणवाचकपदाप्रकृतिक-
विभक्त्यप्रकृतित्वरूपमपि आकाङ्क्षा वक्तुं शक्यते, नीलो घट इत्यत्र विशेषण-

अथ सामग्र्यो कारणकूट एव, कारणसमुदाय इति यावत् । तथा च व्यापकधर्मा-
वच्छिन्ने कार्यजननीये व्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यस्य कारणसमुदाय अपेक्षित इति फलम् ।
एवं च कारणसमुदायस्यैकत्रासंभवेन कुत्रापि शब्दबोधो न स्यादित्येवम् । विशेष-
धर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वावच्छिन्नोऽपेक्षित इति तदर्थम् ।
एकैकाऽऽकाङ्क्षाज्ञानघटितसमुदायत्वस्यैव तयात्वेन तदवच्छिन्नस्य नीलो घट इत्यादौ
सुलभत्वान्नानुपपत्तिः । एतेनाऽपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपसमुदायत्वस्याऽननुगतत्वेपि
न क्षतिः कार्योत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकत्वेनानुगमादिति ध्येयम् ।

तदसत् । विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकत्वस्य तादृशपदानुत्तरत्वस्य—
तदुत्तरत्वेनाऽप्रतिसंधीयमानत्वरूपस्य वा नीलोघटइत्यादौ नीलपदसम-
भिव्याहृतविभक्तौ घटपदसमभिव्याहृतविभक्तिभिन्नतया सत्त्वात् ।

वाचकनीलपदाप्रकृतिका या द्वितीयादिविभक्तिस्तदप्रकृतित्वं विशेष्यवाचक-
पदेऽस्ति । तथा च न परस्परजन्ये व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटौ
अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशआवश्यक इत्यत आह । विशेष्यवाचकपदनिष्ठेति ।
न तथा । नाऽभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधजनिका आकांक्षा
इत्यर्थः । असंभवात् । अभावात् । नीलघटमित्यादौ विशेषणवाचकनील-
पदाऽप्रकृतिका या द्वितीयाविभक्तिस्तत्प्रकृतित्वस्यैव घटपदे सत्त्वादिति भावः ।
विशेषणवाचकपदाऽप्रकृतिकेत्यस्य विशेषणवाचकपदोत्तरत्वेनाऽप्रतिसन्धीयमा-
नेत्यर्थकरणेन नीलघट इत्यत्रानुपपत्तिविरहात् द्वितीयान्तानुसरणम् । तदपि
प्रथमान्तेन कर्मधारय इति मतेन । तेन नीलघटमानयेत्यत्रापि नीलं च तं
घटं चेति समासाश्रयणेऽनुपपत्तिविरहेऽपि नासंगतिः ।

यत्तु मतं निरस्यति । तदसदिति । तादृशेति । विशेष्यवाचकेत्यर्थः ।

तथा च विशेषणवाचकपदनिष्ठविशेष्यवाचकपदानुत्तरविभक्त्यप्रकृतित्व-
रूपं विरुद्धविभक्तिराहित्यमाकाङ्क्षेति भावः । ननु तस्या न संभवः, विशेष्य-
वाचकघटपदानुत्तरा नीलपदोत्तरसुविभक्तिः तत्प्रकृतित्वस्यैव नीलपदे सत्त्वात्,
उच्चारणभेदेन नीलपदोत्तरसुविभक्तेर्घटपदोत्तरसुविभक्तिभिन्नत्वात्, सुन्दरं-
दधीत्यादौ विशेष्यवाचकदधिपदोत्तरविभक्तेरप्रसिद्धेश्चाह । तदुत्तरत्वेनेति ।
विशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनेत्यर्थः । अप्रतिसन्धीयमानत्वस्येति । अस्य नीला-
दिपदसमभिव्याहृतविभक्तौ सत्त्वादित्यनेनाऽन्वयः । तत्र हेतुमाह । घटपद-
समभिव्याहृतविभक्तिभिन्नतयेति । तथा च विशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनाऽप्र-
तिसन्धीयमानविभक्त्यप्रकृतित्वरूपं विरुद्धविभक्तिराहित्यमपि नीलोघट इत्यादौ
न संभवति विशेष्यवाचकघटपदोत्तरत्वेनाऽप्रतिसन्धीयमाननीलपदोत्तरसुवि-
भक्तिप्रकृतित्वस्यैव नीलपदे सत्त्वादसंभवइति भावः । एतेन वेदाः प्रमाणमि-
त्यत्रैव विशेष्यवाचकवेदपदाप्रकृतिकसुविभक्तिप्रकृतित्वस्य प्रमाणपदे सत्त्वादा-
काङ्क्षानुपपत्तिः कथंनोक्तेति शंकासमाहिता । असंभवेन तस्या अपि संग्रहात् ।

विभक्तीनां भेदेऽपि विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादीनामभेदात्तद्वटितस्यै-
वाऽऽकाङ्क्षात्वे नोक्तानुपपत्तिरित्याशंकते । अथेति । विशेष्यवाचकपदोत्तर-
स्मिन्नवृत्तियोविभक्तिविभाजकोधर्मस्तद्वती या विभक्तिः स्वाव्यवहितपूर्वत्वसं-

अथ विशेष्यवाचकपदोत्तराऽवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्ति-
राहित्यस्य विवक्षणाच्च दोष इति चेत्—तर्हि विभक्तित्वादिकमजानतः
पुरुषस्य तादृशधर्मज्ञाना संभवाच्छाब्दबोधानुपपत्तिः ।

बन्धेन तद्राहित्यस्य विशेषणवाचकपदे विवक्षणादित्यर्थः । न दोषः । नोक्ता-
पत्यनुपपत्तिः । तथा हि—नीलोघट इत्यत्र विशेष्यवाचकं घटपदं तदुत्तरस्मिन्न-
वृत्तियोंविभक्तिविभाजकधर्मोद्वितीयात्वादितस्तद्वद्वितीयादिविभक्तिराहित्यं
नीलपदे । नीलघटमानयेत्यादौ अपि विशेष्यवाचकघटपदोत्तरस्मिन्नवृत्ति-
तृतीयात्वरूपविभक्तिविभाजकधर्मवत्तृतीयाराहित्यं नीलपदे । नीलस्य घट
इत्यादौ तु विशेष्यवाचकघटपदोत्तरस्मिन्नवृत्तिपट्टीत्वरूपविभक्तिविभाजक-
कधर्मवत्पट्टीविभक्तिराहित्यस्य नीलपदेऽसत्त्वान्नापत्तिरभेदसंसर्गकनीलप्रकारक-
घटविशेष्यकशाब्दबोधस्येति ।

समाधत्ते । विभक्तित्वादिकमजानत इति । विभक्तित्वादिज्ञानशून्य-
स्येत्यर्थः । विभक्तित्वज्ञानविरहेऽपि आनुपूर्वीज्ञानवतः शाब्दबोधोभवति स न
स्यादितिभावः । तादृशधर्मज्ञानाऽसंभवादिति । विभक्तित्वज्ञानाभावेन
विभक्तित्वघटितविशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मज्ञानाऽसंभवादि-
त्यर्थः । शाब्दबोधानुपपत्तिरिति । आकाङ्क्षाज्ञानाभावादिति भावः ।

न च विशेष्यवाचकपदोत्तराऽवृत्तित्वेनैव धर्मः प्रवेश्यतां किं विभक्ति-
विभाजकत्वनिवेशेन, तथा च न विभक्तित्वज्ञानापेक्षेति वाच्यम् । नीलादिप-
दोत्तरस्वादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वमादायाऽऽकाङ्क्षानुपपत्तेः । नीलादिपदोत्तरस्वादि-
निष्ठतद्व्यक्तित्वस्य घटापदोत्तरस्वादिव्यक्तौ अवृत्तित्वात् ।

न च विशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्म-
वद्विभक्तिराहित्यमेवोच्यताम्, तद्व्यक्तित्वस्य श्रावणप्रत्यक्षविषयतानवच्छेद-
कत्वाद्धारणम् । विभक्तित्वाद्यप्रवेशाच्च तदज्ञानदशायां नानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । नीलोघट इत्यत्र सुपदयोस्तारमन्दरूपत्वे श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छे-
दकतारत्वजातिमादायाऽऽकाङ्क्षानुपपत्तेः ।

अथ विशेष्यवाचकपदोत्तराऽवृत्तिविभक्तिविभाजकत्वोपलक्षितधर्मवद्वि-
भक्त्यभावज्ञानस्य विशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिनिष्ठा या विभक्तिविभाजक-
त्वसमानाधिकरणविषयता तन्निरूपितविभक्तिनिष्ठविषयतानिरूपिताभाविनिष्ठ-
विषयतानिरूपितविशेषणवाचकपदनिष्ठविषयताकज्ञानत्वेन कारणत्वमस्तु—
एवं च विभक्तित्वाज्ञानेऽपि न शाब्दबोधानुपपत्तिरिति चेन्न । ईदृशाऽभावाऽ-

शानेपि केवलानुपूर्व्यवच्छिन्नशानेपि शान्दबोधोत्पत्तेः । अत एव विभक्तित्वा-
दिकमित्यत्राऽऽदिपदमुपात्तम्^१ ।

१ किं च विशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तियत्किञ्चिद्धर्मवद्विभक्त्युभावः तादृशधर्म-
सामान्यवद्विभक्त्यभावः विशेष्यवाचकपदोत्तराऽवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्य-
भावो वा विषयतया कारणतावच्छेदकः । नाद्यः नीलं घट इत्यत्रापि टात्वादिय-
त्किञ्चिद्धर्मवद्विभक्तिराहित्यस्य सत्वेनाऽऽकाङ्क्षापत्तेः । न द्वितीयः नीलोघट
इत्यत्रापि घटपदोत्तरस्वाद्यवृत्तिनीलपदाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टसुखादिमद्विभक्ति-
मत्वस्यैव नीलपदे सत्वेनाऽऽकाङ्क्षानुपपत्तेः । न तृतीयः मूलोक्तविभक्तित्वादि-
कमजानत इत्यादिदोषतादवस्थ्यात् ।

अथ विशेष्यवाचकपदानां विशेष्यवाचकपदत्वेन प्रवेशः, विशेष्यवाचकघटपदत्वेन
वा तत्तद्व्यक्तित्वेन वा । नाद्यः सर्वस्यैव सुत्वादिधर्मस्य तत्तत्स्थलभेदेन विशेष्यवाचक-
पदोत्तरवृत्तित्वेन विशेष्यवाचकपदोत्तराऽवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्माऽप्रसिद्धेः । न
द्वितीयः अप्रसिद्धिदोषतादवस्थ्यात् । तथा हि विभक्तित्वस्य सुप्तिङ्साधारणत्वेन
सुत्वादेर्विभक्तिविभाजकत्वाभावाद् विभक्तिविभाजरूपदेन सुत्वोत्वादेरेव धर्तव्यतया
सर्वस्यैव तत्तत्स्थलभेदेन घटपदोत्तरवृत्तित्वात् । न तृतीयः नीलोघट इति वाक्य-
घटकघटपदोत्तरावृत्तीति क्रमेण तत्तत्पदानां विशिष्य निवेशे एकाकाङ्क्षासंभव-
प्रसंगात् ।

एवं द्वितीयेऽपि घटपदोत्तरत्ववन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावो निवेश्यते यत्कि-
ञ्चिन्निरूपितवृत्तित्वाभावो वा । नाद्यः नीलस्य घट इत्यत्राऽऽकाङ्क्षाप्रसंगात्
ह्रस्वादिष्वपि घटपदाव्यवहितोत्तरनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावविरहात्, ङस्वि-
भक्तेरपि प्रातिपदिकादुत्पत्तेः । न द्वितीयः नीलोघट इत्यत्राऽऽकाङ्क्षानुपपत्ति
प्रसंगात् । घटपदत्वादिना घटपदाव्यवहितोत्तर"यत्किञ्चित्"द्वितीयादिनिरूपित-
वृत्तित्वसामान्याभावस्य प्रथमात्वेऽपि सत्वात् ।

एवं तृतीयेऽपि यत्किञ्चिद्धिभक्तिराहित्यं विवक्षणीयम्, विभक्तिसामान्याभावः
विभक्त्यभावकूटो वा । नाद्यः नीलस्य घट इत्यत्रापि आकाङ्क्षाप्रसंगात्, नीलपदे
यत्किञ्चिद्धिभक्तिराहित्यसत्वात् । न द्वितीयः प्रथमाभिन्नविभक्तित्वापेक्षया तादृश-
धर्मवद्विभक्तित्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धेः । न तृतीयः कूटत्वस्यैक-
विशिष्टापरत्वरूपतयाऽभावव्यक्तोनामानन्त्येन कारणतावच्छेदकाऽनन्त्यप्रसंगात् ।

नच नीलादिपदे घटादिपदवत्त्वमेवाऽऽकाङ्क्षा । पदव्रत्ता च स्वाभावव्रत्त्व सं० ।
अभावश्च स्वोत्तरत्ववन्निरूपितवृत्तित्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववद्विभक्ति-

नीलोघट इत्यादावपि सुपदस्याऽम्पदत्वभ्रमदशायां तादृशबोधस्यानु-
दयात् । नीलस्य घट इत्यादावपि षष्ठ्यादेः सुपदत्वादिभ्रमदशायां शाब्द-
बोधोत्पत्त्या स्वरूपतोविभक्तिराहित्यस्याऽप्रयोजकत्वात् ।

अथोक्तविभक्तिराहित्यज्ञानं नापेक्षणीयम्, येन विभक्तिवज्ञानाऽपेक्षा
स्यात्, किन्तु वस्तुतो विभक्तिराहित्यमपेक्षणीयम्, तथाच नोक्तानुपपत्तिरित्य-
तोदोषान्तरमाह । नीलोघट इत्यादावपीति । सुपदस्येति । नीलादिपदोत्तरे-
त्यादिः । तादृशबोधस्येति । अभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकबोधस्येत्यर्थः ।
अनुदयात् । अनुत्पादात् । अन्वयव्यभिचारादिति शेषः । अस्य स्वरूपतो-
विभक्तिराहित्यस्याप्रयोजकत्वादित्यनेनाऽन्वयः । आपत्तिमुक्ताऽनुपपत्तिमाह ।
नीलस्य घट इत्यादाविति । शाब्दबोधोत्पत्त्या । अभेदसंसर्गकनीलप्रकार-
घटविशेष्यकशाब्दबोधोत्पत्त्या । व्यतिरेकव्यभिचारादिति शेषः । स्वरूपतः ।
वस्तुतः । अज्ञातस्येति यावत् । विरुद्धविभक्तिराहित्यस्येति । उक्ताऽऽकाङ्क्ष-

विभाजकधर्मवत्त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । स्वं घटादिपदम् । धर्मवत्ता च
स्वाव्यवहितपूर्वत्वसं० । स्वं धर्मः, नीलोघट इत्यादौ घटपदवत्त्वं नीलपदे, स्वं-एत-
द्वाक्यघटकघटपदं तदुत्तरमुविभक्तिनिरूपितवृत्तित्वं सुत्वे तादृशवृत्तित्वसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकघटपदाभाववान् विभक्तिविभाजकोधर्मः ओत्वादिः तदाश्रयाऽ-
व्यवहिपूर्वत्वं न नीलपदे ।

नीलस्य घट इत्यादौ तु घटपदवत्त्वं नीलपदे तद्वाक्यघटकघटपदोत्तरमुनिरूपित-
वृत्तित्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटपदाऽभाववत्त्वस्य ङ्स्त्वे सत्त्वात्तादृशङ्स्त्वधर्म-
वत्त्वस्यैव स्वाश्रयाऽव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेन नीलपदे सत्त्वात् । तथा च नीलपदं घट-
वदित्याकारकं नीलपदवर्त्मिकघटपदवत्त्वावगाहिभ्राकाङ्क्षाज्ञानं नीलोघट इति
शाब्दबोधे कारणम् । नापि विभक्तित्वादिकमजानत इत्यादिदोषाऽसंगतिः,
अनुपस्थितस्यापि संसर्गतया भानाम्युपगमात्, अन्यथाऽङ्गवे शक्तिखण्डनमसंगतं
स्यादिति वाच्यम् । यत्र घटपदे एवाऽव्यवहितोत्तरत्वमात्रेण नीलादिपदवत्त्वग्रहस्त-
त्रापि शाब्दबोधस्याऽनुभविक्ततया तत्र नीलपदं घटपदवदितिज्ञानाभावादनुपपत्ती
तात्पर्यात् ।

अत्र स्वसममिव्याहृतत्वं—स्वाभाववत्त्रोभयसंबन्धेन घटपदवत्त्वं वाच्यम् ।
तेन नीलस्य घट इत्यादौ नीलपदे घटस्येति तिष्ठोविभक्त्यन्तघटपदवत्त्वस्य स्वभाववत्त्व-
संबन्धेन सत्त्वेऽपि नक्षतिरितिष्येयम् । उक्तविभक्तिराहित्येऽप्यत्र विभक्तिपदप्रयोजनं न
पश्यामः ।

अथ नीलोघटः नीलघट इत्यादि द्विविधबोधसाधारणं स्वोत्तर-
सुपदभिन्नपदानुत्तरत्त्वविशिष्टस्वोत्तरत्वादिरूपस्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन
नीलादिपदवत्स्वन्तघटादिपदत्वमेव तथास्तु इति चेत् ।

ज्ञायादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वात् । अकारणत्वात् । इत्थं च विरुद्धविभक्ति-
राहित्यज्ञानस्यैव कारणत्वे विभक्तित्वादिकमजानतः पुरुषस्य विशेष्यवाचक-
पदोत्तरावृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मज्ञानाऽसंभवात् नीलोघट इति वाक्याद-
भेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशब्दबोधानुपपत्तिं दुर्वारैवेति ध्येयम् ।

विरुद्धविभक्तिराहित्यज्ञानस्य कारणत्वेऽपि नोक्तशब्दबोधानुपपत्तिरित्या-
शङ्कते । अथेति । द्विविधबोधसाधारणमिति । समासव्याससाधारण-
मित्यर्थः । तथा च पृथक् पृथगाकाङ्क्षाभ्युपगमे गौरवमिति भावः । स्वो-
त्तरेति । स्वं विशेष्यवाचकपदं । वै० सामानाधिकरण्यसं० । तथा च नीलादि-
पदविशिष्टस्वन्तघटादिपदत्वमाकाङ्क्षा । वै० स्वोत्तरसुपदभिन्नपदानुत्तरत्व-
स्वोत्तरत्वोभयसं० । तथा नीलोघट इत्यत्र स्वं नीलपदं तदुत्तरसुपदभिन्नं पद-
घटपदं तदनुत्तरत्वं स्वीत्तरत्वमपि घटपदेऽस्ति । नीलोघट इत्यत्रापि स्वपद-
ग्राह्यनीलपदोत्तरसुपदभिन्नं घटपदं तदनुत्तरत्वं घटपदे । नीलौघटौ इत्यादौ च
स्वोत्तरौपदभिन्नपदानुत्तरत्व स्वोत्तरत्वोभयसंबन्धेन नीलादिपदविशिष्टआव-
न्तघटपदत्वं घटपदे । एवमन्यत्राप्युच्यते । नीलस्य घट इत्यत्रस्वपदग्राह्यनील-
पदोत्तरङ्सपदभिन्नपदानुत्तरत्व स्वोत्तरत्वोभयसंबन्धेन नीलपदविशिष्टङ्सन्त-
घटपदत्वरूपाऽऽकाङ्क्षाविरहान्नपत्तिः :

अत्र स्वोत्तरसुपदभिन्नपदानुत्तरत्वानुक्तौ नीलः पटः पीतोघट इत्यादौ
नीलघटयोरङ्क्षापत्तिः । स्वोत्तरत्वानुक्तौ उक्तस्थले पीतपटयोरङ्क्षापत्तिः ।
घटपदे स्वन्तत्वानुक्तौ नीलोघटा इत्यादौ आकाङ्क्षापत्तिरतस्तदुपादानम्^१ ।

१ अथ घटोनील इत्यत्राऽऽकाङ्क्षानुपपत्तिः, स्वोत्तरत्वघटितोभयसंबन्धेन
घटपदे नीलपदवत्त्वाभावात् । न च स्वोत्तरत्वं नोपादेयमिति वाच्यम् । घटस्य
नील इत्यत्राऽऽकाङ्क्षाप्रसंगात्, नीलपदोत्तरसुपदभिन्नपदानुत्तरत्वस्य घटपदे
सत्त्वात् । न च नीलोघट इति व्यासमात्रसाधारणाऽऽकाङ्क्षाैव विवक्षितेति
वाच्यम् । एवं सति समाससाधारण्यसंपादने आयासो वृथैव, आकाङ्क्षाधिक्यस्य
वक्तव्यत्वात् । न च घटोनील इत्यत्र नीलोघट इति योजनया शब्दबोधः सुलभ
इति वाच्यम् । नीलादेर्विधेयतया बुधोधयिपित्तत्वे उद्देश्यवचनं पूर्वमिति न्यायेन

घटादेर्नीलादिपूर्वतत्त्वज्ञानस्यैव शाब्दबोधप्रयोजकत्वात् । अतएव पर्वतोवन्दिमानित्यादिकमेव प्रतिज्ञावाक्यं प्रयुज्यते अभियुक्ताः ।

किं च नीलोस्ति घट इत्यत्राऽऽकाङ्क्षानुपपत्तिः । नीलपदोत्तरसुपदभिन्नाऽस्थादिपदाव्यवहितोत्तरत्वस्यैव घटपदे सत्वात् । नीलपदाऽव्यवहितोत्तरसुपदभिन्नपदानुत्तरत्वोक्तौ तु नीलोघट इत्यादावप्रसिद्धिः, सुपा व्यवधानादिति चेन्न । आकाङ्क्षायाः समाससाधारणीकरणमेव पूर्वपक्ष्यभिप्रेतमित्यभिप्रायेणैव समासस्थले एव आकाक्षान्तरानुसरणं नीलघटरूपमित्यादौ दर्शितम् । वस्तुतो व्यासस्थलेऽपि आकाङ्क्षान्तरानुसरणस्योपलक्षणं बोध्यम् ।

अथ नीलादिपदविशिष्टस्वन्तघटादिपदत्वमेवाऽऽकाङ्क्षास्तु । वै० स्वाभाववत्त्वस्वोत्तरत्वोभयसं० । स्वाभावश्च स्वाव्यवहितोत्तरसुपदभिन्नविभक्त्यव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । नीलोऽस्ति घट इत्यत्र घटपदे स्वपदग्राह्यनीलपदोत्तरसुपदभिन्नविभक्त्यव्यवहितोत्तरत्वाभावात्तादृशाऽव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनीलपदाभावस्य सत्त्वान्नानुपपत्तिः ।

न च वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वाव्यवहितोत्तरसुपदभिन्नविभक्त्यव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभावस्य तदर्थत्वात् । विशेष्यत्वाभावश्च प्रमोद्यविशेष्यताप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । अमीयविशेष्यतामादायानुपपत्तिवारणाय प्रमापदम् ।

यत्तु नीलोस्ति घट इत्यत्र नीलोघटोस्तीति योजनयैव शाब्दबोध इति । तन्न । अत्रान्तस्याऽश्रुततादृशसमभिव्याहारस्यापि उक्तवाक्याच्छाब्दबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वादिति संक्षेपः ।

अथ नीलपदार्थस्याऽभेदेन घटीयरूपेऽन्वये घटरूपपदस्यैव विशेष्यवाचकत्वात्तत्र च नीलपदोत्तरसुपदभिन्नपदानुत्तरत्वस्य सत्त्वान्नानुपपत्तिः । न च नीलश्चासौ घटश्चेति नीलघटः नीलघटस्य रूपमिति नीलघटरूपमिते विग्रहे नीलघटयोराकाङ्क्षानुपपत्तिः, घटपदस्य स्वन्तत्वविरहात् । यद्यपि सुन्दरं दधोत्यत्राकाङ्क्षात्वोपपत्तये स्वन्तत्वमित्यनेनाऽनुसन्धीयमानस्वन्तत्वं विवक्षणीयम् । तथापि तादृशवाक्यज्ञानोत्तरं रूपं नीलमन्यद्वेति संशयानुच्छेदप्रसंगात् । न च स्वन्तत्वमिह सुभिन्नविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वाभावरूपं वाच्यं, तावतैव नीलोघटमित्यस्य वारणात्, नीलघटरूपमित्यत्र च नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । नीलोघटरूपमित्यादौ घटपदे सुभिन्नविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वाभावस्य सत्त्वादाकाङ्क्षापत्तिरिति चेन्न । नीलश्चासौ

न, नीलघटरूपमित्यादिवाक्यसाधारण्याऽनुरोधेनाऽन्यादृश्या अपि आकाङ्क्षायाः समासस्थले उपगन्तव्यतया उपदर्शितसमासग्न्यास-साधारणानुगताऽऽकाङ्क्षानुसरणस्याऽप्रयोजकत्वादिति ।

समाधत्ते नेति । नीलघटरूपमित्यादीति । घटस्य रूपं घटरूपमिति पठ्यतेत्पुरुषोत्तरं नीलं च तद्घटरूपं चेति कर्मधारयः । अत्र नीलरूपपदयो-राकाङ्क्षानुपपत्तिः, स्वं नीलपदं तदुत्तरं सुपदभिन्नं घटपदं तदुत्तरत्वस्यैव रूप-पदे सत्वात् । अन्यादृश्या अप्याकाङ्क्षाया इति । स्वोत्तरसुपदभिन्ने निराकाङ्क्षत्वं विशेषणीयमिति भावः । घटपदं तु रूपपदसाकाङ्क्षमेवेति नानुपपत्तिः ।

घटश्चति नीलघटः नीलघटस्य रूपमिति नीलघटरूपमिति विग्रहे निपातातिरिक्त-नामार्थयोः साक्षाद्भेदेनाऽन्वयस्याऽश्रुत्पन्नतया घटपदस्य घटोये लक्षणाया रूप-पदार्थेन सहाऽभेदान्वयार्थमावश्यकतया नीलपदार्थस्य घटोयैकदेशे घटेऽन्वये एक-देशान्वयापत्त्या घटपदस्यैव नीलघटोये लक्षणा नीलपदंतात्पर्यग्राहकमित्येव युक्तम्, तथा च घटपदस्यैव विशेषणवाचकत्वाद् घटपदोत्तरसुपदभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्ट घटपदोत्तरत्वस्य स्वन्तत्वस्य च रूपपदे सत्वेनाऽनुपपत्त्यभावात् । यदि च स्तोक नम्रेत्यादाविवाऽत्रापि एकदेशान्वयस्य प्रामाणिकत्वे उक्तस्थले आकाङ्क्षानुपपत्तिः सम्भवत्येवेति ध्येयम् ।

एवं यत्र घटोये लाक्षणि ऋषटशब्देन सह नीलपदस्य कर्मधारयः, ततो नीलघटस्य रूपेण सहकर्मधारयः तत्र चाभेदेन नीलविशिष्टं यद्घटोयमभेदेन तद्विशिष्टं रूपमिति वाक्यार्थः तत्रैव विशेषणवाचकनीलपदोत्तरसुपदभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्टस्वोत्तरत्व-संबन्धेन घटपदेसत्वेपि घटपदस्य स्वन्तत्वविरहादाकाङ्क्षानुपपत्तिर्बोध्या ।

इदमुपलक्षणम् । नीलो घटो नीलाः घटाः इत्यादि सर्वविभक्त्यन्तवाक्यानां नीलघटो नीलघटाः इत्यादिसमस्तवाक्यानां चैकविधाऽऽकाङ्क्षाविरहोबोध्यः । अथ स्वोत्तरसुपदभिन्नपदानुत्तरत्व-स्वोत्तरत्वोपसंबन्धेन नीलपदविशिष्टसुबन्तघटपदत्व-रूपाऽऽकाङ्क्षात्वोक्तो नैकविधत्वानुपपत्तिः, सर्वत्र सुबन्तघटपदत्वसत्वात् । स्वोत्तर-सुपदभिन्नेत्यस्य विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मावच्छिन्न-भिन्नेत्यर्थः । तेन नीलस्य घट इत्यादेन साकाङ्क्षत्वम् । नीलपदोत्तरषष्ठ्याः प्रथमात्वावच्छिन्नभिन्नत्वादिति चेन्न । एवमपि नीलोघटाः इत्यादेः साकाङ्क्षत्वा-पत्तेः । घटो नीलः नीलोस्ति घट इत्यादौ आकाङ्क्षाभ्रानुसरणस्याऽऽवश्यकत्वा-दिति संक्षेपः ।

अथ नीलं घटमानयेत्यादौ नीलादेर्घटादावन्वयोपगमे नीलपदो-
त्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादेः कुत्राऽन्वय इति चेत्, न कुत्रापि । विभक्तिपदं
साधुत्वार्थमेव प्रयुज्यते ।

तथा च स्वोत्तरसुपदभिन्नं यन्निराकाङ्क्षपदं तदुत्तरभिन्नत्व-स्वोत्तरत्वोभय-
संबन्धेन नीलपदविशिष्टघटपदत्वरूपाऽऽकाङ्क्षाया उपगन्तव्यतयेति भावः ।
उपदर्शितेति । नीलपदविशिष्टघटपदत्वरूपेत्यर्थः । वै० स्वोत्तरसुपदभिन्न-
पदानुत्तरत्व-स्वोत्तरत्वोभयसं० । आकाङ्क्षानुसरणस्येति । त्वदुक्ताऽऽकाङ्क्ष-
ानुसरणस्येत्यर्थः । अप्रयोजकत्वादिति । न च नीलादिपदविशिष्टस्वन्तघट-
पदत्वमेवाऽऽकाङ्क्षास्तु वै० स्वोत्तरसुपदभिन्ननिराकाङ्क्षपदानुत्तरत्व-स्वोत्तर-
त्वोभयसं० इति वाच्यम् । स्वोत्तरसुपदभिन्नं यन्निराकाङ्क्षपदं तदुत्तरं यत्तद्वि-
भक्तरूपस्य भेदकूटनिवेशेन गौरवाद् दुर्ज्ञेयत्वाच्च ।

नीलं घटमानयेत्यादौ घटपदोत्तराऽम्बिविभक्तेरिव नीलपदोत्तराऽम्बिविभक्ति-
रपि कारकविभक्तिः, अनुशासनान्तराऽभावात्, कारकस्य क्रियान्वयित्वनियमेन
तस्याः धातुसाकाङ्क्षत्वम्, एवं च कर्मत्वमेव तस्या अर्थः । अर्थान्तरबोध-
नेऽनुशासनविरहात् । तथा च नीलकर्मताकं घटकर्मताकं चाऽऽनयनमिति
मीमांसकमते बोधः । तन्मतेनाऽऽशङ्कते । अथेति । नीलादेर्घटादावन्वयो-
पगमे इति । अभेदसंबन्धेन नीलादेर्घटादावन्वयोपगमे इत्यर्थः । विभक्त्य-
र्थकर्मत्वादेः कुत्रान्वय इति । अभेदसंबन्धेन नीलादेर्घटादावन्वयोपगमे-
केवलकर्मत्वस्य क्रियायामन्वयो न संभवति, प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं
प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः । नीलस्य कर्मत्वेन सहान्वये तु सर्वानुभवसिद्धस्य
नीलघटयोरभेदान्वयबोधस्यापलापप्रसंगात् । नापि नीलस्योभयत्राऽन्वयः,
सकृदुच्चरित इति न्यायविरोधात् । न च प्रकृत्यर्थे नीले एव कर्मत्वा-
न्वयोस्तु तथा च न न्यायविरोधोपीति वाच्यम् । संख्यातिरिक्तप्रत्ययार्थस्य
प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमभंगापत्तेरिति कुत्रान्वय इत्यस्य तात्पर्यं बोध्यम् ।
तथा च नीलकर्मताकं घटकर्मताकं चाऽऽनयनमिति बोधः । अभेदान्वय-
बोधस्तु तदुत्तरकालीनो मानस इति मीमांसकमतमेव ज्याय इति भावः ।
विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तेर्न कर्मत्वमर्थः सर्वानुभवसिद्धस्याऽभेदसंसर्गक-
शाब्दबोधस्यापलापप्रसंगात् । न वाऽनुभवविरुद्धं कर्मत्वद्वयमानमुचितं प्रति-
भाति । न च न केवलं प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः नापि केवलाप्रकृतिरित्यनुशासना-
द्विभक्तेरावश्यकत्वे औत्सर्गिकी प्रथमैव किमिति न प्रयुज्यते इति वाच्यम् ।
अभेदसंसर्गकशाब्दबोधं प्रति समानविभक्तिपदज्ञानस्य कारणतया समान-

अभेद एव वा विशेषणविभक्त्यर्थः । अभेदस्य संसर्गतया भानं तु समासस्थले एव तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानं विनापि शाब्दबुद्धेरानुभविक्तत्वादिति वदन्ति ।

विभक्तिरूपरूपाऽऽकाङ्क्षासंपादनार्थं द्वितीयाया एव आवश्यकत्वात् । तथा च साधुत्वार्थमेव विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिरित्याशयेनाह । न कुत्रापीति । अन्वय इत्यनुपज्यते । तदुक्तं विभक्तिपदमित्यादिना । साधुत्वार्थमेवेति । एवकारेण कर्मत्वव्यवच्छेदः । तथा च तत्र यदि कर्मत्वाद्यर्थः प्रतीयेत तदा स्यादपि कुत्रान्वयः अत्र तु कर्मत्वस्य भानमेव नास्तीति भावः ।

पदसाधुत्वार्थं प्रयुक्तस्य द्वितीयादेरर्थानवभासकत्वान्निरर्थकत्वमेवेत्यतः समाधानान्तरमाह । अभेदएवेत्यादिना वदन्तीत्यन्तेन । एवकारेण कर्मत्वस्य निरर्थकत्वस्य वा व्यवच्छेदः । तथा चाऽभेदस्य पदार्थतया प्रकारतयैव भानम् । एवमपि न कारकविभक्तिरिति हृदयम् । समासस्थले एवेति । तेननाऽभेदश्च प्रातिपदिकार्थं संसर्गतयैव भासते ग्रन्थविरोधः । समासस्थले अभेदोपस्थापक पदाभावादभेदस्य प्रकारतया भानासंभवात्, संसर्गस्याऽनुपस्थितव्यापि मानसंभवादिति भावः । ननु समासस्थलेपि विभक्त्यनुसन्धानेनाऽभेदोविभक्त्यर्थ एवास्तु इत्यत आह । तत्रेति । समासे इत्यर्थः । लुप्तविभक्त्यनुसन्धानं विनापीति ।

अभेदोपस्थापकलुप्तविभक्तिप्रतिसन्धानविरहेपीत्यर्थः । सन्निहितप्रातिपदिकाल्लक्षणयाऽभेदस्योपस्थितत्वेपि नामार्थतया नामान्तरार्थे साक्षादन्वयाऽयोग्यतया समासस्थले नाऽभेदप्रकारकशाब्दबोधसंभव इति भावः । शाब्दबुद्धेरानुभविक्तत्वादिति । अभेदसंसर्गकशाब्दबोधोदयादित्यर्थः ।

संसर्गतावादी शङ्कते । अथेति । एतन्मते । प्रकारतावादिमते । भेदत्वावच्छिन्नाभाव इति । भेदत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । तेन नीलभेदाभावस्यापि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्वरूपस्य प्रसिद्धत्वेपि न क्षतिः । भेदत्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । वृत्तित्वं च प्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वोभयसं० । स्वं प्रतियोगिता । विस्तरस्तु

अथैतन्मते अभेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिः, यदि च भेदप्रतियोगिकोऽभावस्तदा नीलं जलमित्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः, जले द्वित्वादिना नीलभेदाद्यभावस्य सत्वात् । नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य विभक्त्यर्थत्वे नीलादिपदार्थानन्वयप्रसङ्गः ।

माथुरीगंगायाम् । तदा । अभेदस्य भेदत्वावच्छिन्नाभावरूपत्वे । अप्रसिद्धिः । भेदस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । अप्रसिद्धिरित्यस्य अभावे भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । तेन भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रसिद्धिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि न क्षतिः । भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य भेदे एव प्रसिद्धत्वात् । एवं भेदनिष्ठप्रकारतायां प्रसिद्धस्य भेदत्वावच्छिन्नत्वस्याऽत्यन्ताभावीयप्रतियोगितायामप्रसिद्धिरित्यर्थोऽपि बोध्यः । यदि चेति । अभेदोयदीत्यर्थः । तथा च यत्किंचिद्भेदसत्त्वेऽपि तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदाभावस्यापि सत्वान्नाऽप्रसिद्धिरिति भावः । नीलोघट इत्यादौ स्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन नीलस्य विभक्त्यर्थभेदाभावैकदेशेभेदेऽन्वयः । भेदस्य चोक्तसंबन्धेनाभावेऽन्वयः ! अभावस्य च स्वरूपसंबन्धेन घटेऽन्वयः । तथा च नीलविशिष्टभेदविशिष्टाऽभाववान् घट इति बोधः । तदा । अभेदस्य भेदप्रतियोगिकाभावरूपत्वे । प्रामाण्यापत्तिरिति । प्रमाकरणत्वापत्तिरित्यर्थः । ननु जले नीलभेदाभावविरहात्कथं प्रामाण्यापत्तिः, तत्र नीलभेदस्यैव सत्वादित्यत आह । जले द्वित्वादिनेति । नीलभेदघटोभयाभावस्य जले सत्वादित्यर्थः । भेदत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वोक्तौ अप्रसिद्धिरुक्तैव । नचाऽभावे स्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेनोभयाभाववारणम्, तस्य भेदरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् । तस्य स्वत्वघटितत्वेनाऽननुगमात् । न च तथापि भेदनिष्ठप्रतियोगितायां वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । एवं च पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टभेदाभावस्यापि वारणमिति वाच्यम् । घटत्वेन भेदाभावमादाय प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । नचाऽभावे प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम् । वै० स्वनिरूपकत्वस्वाश्रयसामानाधिकरण्योभयसं० । तथा च नोक्तप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं हि प्रतियोगिताविशिष्टभेदवत्त्वं प्रतियोगिताविशिष्टघटोभयभेदवत्वमपि तथा । तस्य द्वित्वादिना नीलभेदाभावेऽपि सत्वात्प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यदि प्रतियोगिभूतवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकतायाः पर्याप्तिर्निवेश्यते तदा महागौरवम् । एवं नीलभेदः स्वाभाववत्वसंबन्धेन नीलत्वसमनियतत्वानीलत्वरूपः, तथा च नीलभेदाभावस्य नीलभेद इव नीलत्वमपि

न च भेदप्रतियोगिकाभाव एव विभक्त्यर्थः । नीलपदसमभिव्याहारा-
नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयते इति वाच्यम् ।

प्रतियोगि तत्समानाधिकरण एव नीलभेदाभाव इति प्रतियोगिताविशिष्टान्यो-
नीलभेदाभावोऽप्रसिद्धि एवेत्यपि बोध्यम् ।

नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावस्येति । नीलभेदत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रति-
योगिताकाभावस्येत्यर्थः । तेननाऽप्रसिद्धिर्नवोक्तप्रामाण्यम् । नचैवं पीतोषटः—
शुक्लोषट इत्यादौ पीतभेदत्वादितत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां
विभक्त्यर्थतया शक्त्यानन्त्यप्रसंग इति वाच्यम् । तदादिसर्वनामवदुपलक्षणी-
भूतेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वेन नीलत्वपीतत्वादिधर्माननुगमस्य स्वप्रकृत्यर्थता-
वच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नाऽभावत्वस्यैक्या-
च्छेदकरैक्यात् । नीलपदार्थान्वयप्रसंग इति । प्रकृत्यर्थनीलस्य विभक्त्य-
र्थैकदेशेनीले नाऽन्वयसंभवः । तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेद-
कतासंन्धेन शाब्दबोधं प्रति तद्वर्माभेदस्य कारणतया विशेष्यतावच्छेदके
प्रकारतावच्छेदकभेदविरहात् । एकदेशान्वयप्रसंगाच्च । नापि नीलभेदे स्वनिष्ठ-
प्रतियोगिताकत्वसंन्धेन नीलस्यान्वयसंभवः उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरै-
क्यात् । प्रकृत्यर्थनीलस्याऽऽधेयतया विभक्त्यर्थनीलत्वेऽन्वये एकदेशान्वय-
विरहेपि आकाङ्क्षाविरहादिति भावः । तच्चाग्रेस्फुटीभविष्यति ।

शङ्कते । नचेति । भेदप्रतियोगिकाभाव एवेति । प्रतियोगितासंन्धेन
भेदविशिष्टाभावः इत्यर्थः । तेन भेदरूपदार्थतावच्छेदकस्येत्यादिग्रन्थसंगतिः ।
एवकारोभेदत्वावच्छिन्नाभावं व्यवच्छिन्नन्ति—पूर्वोक्तिद्रढयति च । नील-
जलमितिवाक्स्य प्रामाण्यापत्तिं निराकरोति । नीलपदसमभिव्याहारा-
दिति नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंन्धेन भेदविशिष्टोऽभावः प्रतीयते
इत्यर्थः । अभावे सामान्यतः प्रतियोगितासंसर्गत्वस्य क्लृप्त-
तया समभिव्याहारबलेन नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गो बोध्यः । एवं
च नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य जले-
बाधितत्वान्न नीलं जलमित्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति भावः । अत्र नीलभेदत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गस्याऽऽकाङ्क्षानियम्यत्वादिति । पदार्थ-
द्वयसंसर्गभानस्यैवाऽऽकाङ्क्षानियम्यत्वादिति । एवकारेणपदार्थतत्त्वा-
वच्छेदकयोः संसर्गव्यावृत्तिः । भेदश्चात्र पदार्थतावच्छेदक एव । अभावपदार्थ-
तस्य यो नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपः संसर्गस्तस्य व्यावृत्तिरिति भावः ।

पदार्थद्वयसंसर्गस्यैवाऽऽकाङ्क्षानियम्यत्वान्नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितान्तर्भावेण वृत्तिं विना भेदेरूपपदार्थतावच्छेदकस्याभावे तादृशसंबन्धेन भानाऽसंभवात् । मैवम् भेदोऽभावश्च विशेषणविभक्तेरर्थः । विशिष्टलाभस्तु आकाङ्क्षावशात् । एतेन भेदे नीलादिपदार्थाऽन्वये एकदेशान्वयप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् ।

न च विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे नीलं घट इत्यादावप्यभेदान्वया-

वृत्तिं विनेति । शक्तिं विनेत्यर्थः । तादृशसंबन्धेन । नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबन्धेन । भानाऽसंभवादिति । शक्तिस्तु भेदप्रतियोगिकाभावे एवेति भावः । समाधत्ते । भेदोऽभावश्चेति । तथा च तयोःसंसर्गस्याकाङ्क्षाभास्यतया नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबन्धेन नीलस्य भेदे नीलपदसमभिव्याहारानीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबन्धेन भेदस्याऽभावेऽन्वयान्नोक्तस्थले प्रामाण्यापत्तिरिति भावः । विशिष्टलाभस्तिवति । नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलाभस्तु इत्यर्थः । एतेन । भेदेअभावे च पृथक्शक्तिस्वीकारेण । निरस्तमिति । भेदस्यापि पदार्थत्वादिति भावः । अत्र भेदस्याऽव्याप्यवृत्तित्वे कपिसंयोगवान् वृत्त इत्यत्राऽभेदानुपपत्तिः, कपिसंयोगवद्भेदस्यैव सत्वादिति वाच्यम् । भेदस्याऽव्याप्यवृत्तित्वे भेदाभावस्याप्याव्याप्यवृत्तितया वृत्ते सत्वात् ।

अथ नीलोघट इत्यादौ अभेदानुपपत्तिः, कालिकेन नीलभेदस्यैव घटे सत्वात् । न च भेदनिष्ठप्रतियोगितायां स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वं विवक्षणीमिति वाच्यम् । पर्वतीबन्धुभाववानितिप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेः । बन्धुभाववद्भेदस्य बन्धिस्वरूपतया स्वरूपेण तदभावस्य पर्वते सत्वात् । न च भेदनिष्ठप्रतियोगितायां स्वरूपसंयोगान्यतरसंबन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । घटो घटत्वाभाववानिति प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेः । घटत्वाभावद्भेदस्य घटत्वरूपतयाऽन्यतरसंबन्धेन तदभावस्य घटे सत्वात् । न च समवायघटिताऽन्यतमसंबन्धेन सा निवेशनीयेति वाच्यम् । घटाभाववद्भूतलमितिप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेः । घटाभावद्भेदस्य घटस्वरूपतयाऽन्यतमसंबन्धान्तर्गतसमवायेन तदभावस्य भूतले सत्वादिति चेन्न । स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य भेदनिष्ठप्रतियोगितायां निवेशनीयत्वात् । स च संबन्धः भावप्रकारकस्थले स्वरूपः । अभावप्रकारकस्थले यथायथं संयोगसमवायादिः ।

पत्तिर्धान्येन धनवानित्यादौ तृतीययाऽभेदबोधनात्, अभेदप्रकारकबोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यस्याऽनपेक्षणादिति वाच्यम् । द्वि'तीयादिनाऽभेदबोधने द्वितीयाद्यन्तविशेष्यकवाचकपदसमभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वमित्युपगमात् ।

शङ्कते नचेति । विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे इति । विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तेरभेदार्थकत्वे इत्यर्थः । अभेद एव वा विशेषणविभक्तेरर्थ इति मते इति यावत् । तृतीययाऽभेदबोधनादिति । तृतीयाविभक्तिजन्याऽभेदप्रकारकबोधदर्शनादित्यर्थः । बोधश्च धान्याभिन्नधनवानित्याकारकः । अनपेक्षणादिति । समानविभक्तिकत्वस्याऽतन्त्रत्वादिति भावः ।

विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे इत्यनेनाऽभेदस्य संसर्गतामते नीलं घट इत्यादौ नाऽभेदसंसर्गकबोधापत्तिरिति सूचितम्, तत्र समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । नचाऽभेदस्य संसर्गतामते धान्येन धनवानित्यादावपि अभेदसंसर्गकबोधस्यैव स्वीकर्तव्यतया संसर्गतामतेपि समानविभक्तिकत्वस्याऽप्रयोजकतया तन्मतेपि नीलं घट इत्यादावापत्तिस्तुल्यैवेति “विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे” इत्युक्तिरसंगतैवेति वाच्यम् । धान्येन धनवानित्यादौ अभेदप्रकारकबोधस्यैव संसर्गतावादिनापि स्वीकारात् । तथा च संसर्गतावादिमते नोक्तनियमव्यभिचारः । अभेदसंसर्गकबोधे एव विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । एवं च नीलं घट इत्यादौ अभेदप्रकारकबोधापत्तिरित्यत आह । द्वि'तीयादिनेति । विशेषणवाचकपदोत्तरद्वितीयादिनेत्यर्थः । प्रयोजकत्वा मिति । तथा च समानविभक्तिकत्वं तन्त्रमित्यर्थः । अभेदसंसर्गक एव बोधस्तत्रेति भावः । तादृशबोधतात्पर्येण नीलं घट इति प्रयोगोऽसाधुरिति यावत् ।

१ द्वितीयादिनेति । यथाऽऽदिना तृतीयापरिग्रहे धान्येन धनवान् प्रकृत्या चारुत्त्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणपदसमानविभक्तिकत्वाभावात् । अपरिग्रहे तु सुन्दरेण घट इत्यादावभेदान्वयापत्तिरिति चेन्न । प्रकृत्यादिशब्दोत्तरतृतीयातिरिक्तातृतीयाविभक्तिरादिपदेन ग्राह्येति नानुपपत्तिः । न च प्रकृत्यादिगणस्याऽकृतिगणत्वासुन्दरेण घट इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । यत्र सूत्रेण तृतीया न प्राप्ता प्रयोगश्च प्रामाणिकस्तस्य प्रकृत्यादिगणत्वम्, तत्र च तृतीयायाः साधुस्वार्थं भगवता कात्यायनेन वार्तिककृता प्रोक्तं प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानमिति । सुन्दरेण घट इति न प्रामाणिकः प्रयोगः इति तत्र न तृतीयायाः संभवः । प्रयोगप्रामाण्येनाऽनुमीयते प्रकृत्यादिगणीयत्वमस्येति ध्येयम् ।

अथ प्रमेयो घट इत्यादौ प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदाऽप्रसिद्ध्या लघुधर्म-
समनियतगुरुधर्मस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्बुग्रीवादिमान्
घटइत्यादावपि कम्बुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाऽप्रसिद्ध्या
विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वाऽसंभवः । एवं नीलपटादिपरनीलादिपद-
घटितस्य नीलोघट इति वाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः, नीलत्वादिना
पटादेर्भेदाभावस्य नीलघटादौ सत्वात् । एतेन विशेषणतावच्छेदकी
भूतनीलत्व-प्रमेयत्वादिकमेव विशेषणविभक्त्यर्थः, नीलत्वादेर्नीलत्वा-
वच्छिन्नभेदाभावरूपतयाऽभेदार्थकत्वप्रवादोपपत्तिरित्यपि निरस्तम् ।

अयंभावः । विशेषणविभक्तेरभेदार्थं संकेतग्राहकं यत्रास्ति तत्राऽभेदप्रकारको-
वोधो भवति । यथा कर्मत्वग्राहकं “कर्मणिद्वितीत्येत्यनुशासनम् प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानमित्यपि तृतीया विधायकम्, अर्थान्तराऽयोग्यत्वात्, लाघवा-
च्चाभेदे संकेतग्राहकमिति धान्येन धनवानित्यादौ अभेदः प्रकारतया भासते ।
नीलं घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेरभेदबोधकविधायकानुशासनाभावान्नाऽ-
भेदो विशेषणविभक्तेरर्थः । किन्तु संसर्गविधया तस्य भानमिति संसर्गतावा-
दिनामाशयः ।

प्रमेयो घट इत्यत्र विभक्त्यर्थे भेदे प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन
प्रमेयस्याऽन्वयोवाच्यः स च न संभवतीत्याह । प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदाऽ-
प्रसिद्ध्येति । प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाऽप्रसिद्ध्येत्यर्थः । भासमान-
वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वस्य प्रकारतारूपत्वे प्रमेयवानिति शानीयप्रमेयनिष्ठप्रतियो-
गितायाः, एवं संयोगेन प्रमेयाभावीयप्रतियोगितायाः प्रमेयत्वावच्छिन्नतया
प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य नाप्रसिद्धिरतो भेदपर्यन्तानुसरणम् ।
अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेइति । कम्बुग्रीवादिमानिति प्रतीत्यनुरोधेन-
कम्बुग्रीवादिमत्वरूपधर्मस्य विषयतावच्छेदकत्वमावश्यकम् इत्यत उक्तम्,
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे इति । भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्व-
मिति मते गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्प्रतियोगितायामभावीयत्व-

शब्दरस्ते तु सर्वविभक्त्यपवाद इत्युक्तं—तथा हि—प्रकृत्या चारुरित्यत्र
षष्ठ्याः, सुखेन यातीत्यत्र द्वितीयायाः, गोत्रेण गार्ग्यं इत्यत्र प्रथमायाः, बाधिका-
तृतीया । प्रकृतेश्चाख्य-सुखं याति—गोत्रो गार्ग्यः इत्यादि प्रयोगादर्शनात् । प्रकृत्या-
दिगणशब्दाद्यत्रतृतीया तत्र न विभक्त्यन्तरसंभवः । दृश्यते च सुन्दरो घट इति
प्रयोगः । अतो न तत्र तृतीया विभक्तिरिति संक्षेपः ।

नीलत्वादौ नीलत्वादिमतः स्ववृत्तित्वसंबन्धेनाऽन्वये आकाङ्क्षा-
विरहात् । यथाहि तद्विशिष्टे अधिकरणे आश्रयतया तदन्वयोऽनुभेव-
विरुद्धः, तथा तद्धर्मेऽप्यधेतया तद्धर्मवदन्वयोपि । अत एव कर्मगच्छती-
तिवाक्यस्य निराकाङ्क्षता ।

विशेषणम् । दोषान्तरमाह । एवमिति । नीलत्वादिना पटादेर्भेदाभावस्येति ।
निरवच्छिन्ननीलत्वनिष्ठावच्छेदकताकनीलनिष्ठावच्छेदकताकपटनिष्ठप्रतियोगि-
ताको यो भेदः नीलोनेत्याकारकस्तदभावस्येत्यर्थः । एतेन । नीलपटपर-
नीलघटितस्य नीलोघट इति वाक्यस्य प्रामाण्यप्रसङ्गेन । नीलत्व-प्रमेयत्वादि
कमेवेति । एवकारेणाऽभेदव्यावृत्तिः । विशेषणविभक्त्यर्थ इति । विशेषण-
वाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थ इत्यर्थः । तथा च प्रमेयो घट इत्यत्र प्रमेयवृत्तिप्रमेय-
त्ववान् घट इति बोधः । कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यत्र कम्बुग्रीवादिमद्वृत्तिक-
म्बुग्रीवादिमत्त्ववान् घट इति बोधः ।

नीलत्वावच्छिन्नेति । नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः । नीलभेदा-
भावरूपतयेति यावत् । भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वादिति भावः ।
अभेदार्थकत्वप्रवादोपपत्तिरिति । न च प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदाऽप्रसिद्ध्या-
प्रमेयत्वस्याऽभेदानात्मकतया प्रमेयोघट इत्यादिस्थलीयविशेषणविभक्तेरभे-
दार्थकत्वानुपत्तिरिति वाच्यम् । अभेदशब्दस्य कचिन्मुख्योर्थो यथा नीलो-
घटइत्यादौ, कचिद्गौणः यथा प्रमेयोघट इत्यादौ प्रमेयत्वमित्याशयात् ।
निरस्तमिति । उक्तवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेः । उपलक्षणमेतत् । नीलपटादि-
परद्रव्यपदघटितस्य द्रव्यंघट इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्बोद्ध्या । घटवृत्ति-
द्रव्यत्वस्य घटेपि सत्वात् । एतेन घटपदसमानाधिकरणस्य नीलपदस्य
गुणिपरत्वेन नीलत्वमत्र नीलरूपमेव, एवं च कथं पटवृत्तिनीलत्वं घटे इति
शंका समाहिता । यद्वा नीलत्वजातेः स्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धेन घटे पटे च
सत्वाद् ग्रन्थसंगतिः । नीलत्वजात्यवच्छिन्नाधिकरणत्वनीलत्वं तच्चानुगतम-
धिकरणताया ऐक्यात्तद्विशिष्टपरमेव नीलपदमित्युक्तप्रयोगप्रामाण्यापत्तिर्बोद्ध्या ।
विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे दोषान्तरमप्याह । नीलत्वादाविति । तथा च
नीलोघट इत्यत्र विशेषणवाचकनीलपदोत्तरविभक्त्यर्थे नीलत्वे प्रकृत्यर्थस्य
नीलत्ववतः स्ववृत्तित्वसंबन्धेनान्वयो वाच्यः, स च न संभवति आकाङ्क्षा-
विरहादित्यर्थः । आकाङ्क्षाविरहमेवोपपादयति । यथाहीत्यादिना ।
तद्विशिष्टे । नीलत्वविशिष्टे । अधिकरणे । नीले । आश्रयतया । समवा-

न चैवं संसर्गतामतेष्यनिस्तारः, नीलोघटइत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वादेः संसर्गतास्वीकारे उक्तस्थले प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । स्ववृत्तिनीलत्वादेः स्वस्मिन्संबन्धतोपगमेन पटादिवृत्तिनीलत्वादेर्घटादौ घटादिसंबन्धताविरहेण तादृशातिप्रसंगाभावात् ।

वस्तुतस्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव एव नीलत्वादिप्रकारेण भासमानां तत्तद्व्यक्तीनां स्वस्मिन्संबन्धतया भासते इति न काप्यनुपपत्तिः । संबन्धता च तस्य भेदप्रतियोगिताकाभावत्वेन तत्तद्व्यक्तिभेदप्रतियोगिताकाभावत्वेन वा इत्यन्यदेतत् ।

यादिसंबन्धेन । तदन्वयः । नीलत्वान्वयः । अनुभवविरुद्धः । नीलत्ववानीलत्ववानितिवोधाभावात् । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति भावः । तथा तद्धर्मः । नीलत्वे । आधेयतया । स्ववृत्तित्वसंबन्धेन । तद्धर्मवतः । नीलत्ववतः । अन्वयोपि । अनुभवविरुद्ध इत्यनुवर्तते । नीलत्ववतिनीलत्वमित्यनुभवाभावात् । एव च प्रकृते विशेष्यवानकनीलपदोत्तरविभक्त्यर्थनीलत्वे प्रकृत्यर्थनीलत्ववतां (नीलस्य) अन्वयां न संभवति आकाङ्क्षाविरहादिति भावः । अतएव । तद्धर्मं तद्धर्मवत आधेयतयाऽन्वयविरहादेव । निराकाङ्क्षताते । द्वितीयार्थ कर्मत्वे प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्ववतः (कर्मणः) आधेयतयाऽन्वय निराकाङ्क्षतेत्यर्थः ।

ननु अमेदस्य संसर्गतामतेपि अमेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिः, यदि भेदप्रतियोगिकाभावस्तदा नीलं जलमित्यस्य प्रामाण्यापत्तिः, अतो विशेषणतावच्छेदकोभूतनीलत्व-प्रमेयत्वादिकमेव संसर्गं वाच्यः, तथासति नीलपटपरनीलपदघटितस्य नीलोघट इतिवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्दुर्वारैवेत्याशकते । नचेति । एवं । नीलत्वादिना पटादेर्मंदाभावस्य घटादौ सत्वेन । उक्तस्थले । नीलपटपरनीलपदघटितनीलोघट इति वाक्ये । दुर्वारत्वादिति । नीलपटवृत्तिनीलत्वस्य घटेपि सत्वादिति भावः । समाधत्ते । स्ववृत्तिनीलत्वादेरिति । स्ववृत्तित्वविशिष्टनीलत्वादेरित्यर्थः स्वं० नीलपदार्थोनीलपटः । वृत्तित्वं विशेषणम्, नोपलक्षणम् । अतः स्ववृत्तित्वविशिष्टनीलत्वादिसम्बन्धस्य स्वस्मिन्पटे एव सत्वाद् घटेऽसत्वाच्च नोक्तवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः । प्रकारतावादिमते तु नीलत्वमात्रं विभक्त्यर्थः । वृत्तित्वं संसर्गः । न च प्रकार-संसर्गविधया भासमानयोर्विशेष्यविशेषणभाव इति । प्रकारताया नीलत्वत्वमात्रावच्छिन्नत्वे वृत्तित्वस्योपलक्षणत्वे प्रामाण्यापत्तेर्वारणायोगादिति ध्येयम् ।

न चैवं विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाऽभेद एव विभक्त्यर्थो वाच्य इति वाच्यम् । तथासति अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्य कथंचिदपि भानासंभवेन तदवच्छिन्नभेदाभावे शक्तिग्रहासंभवेनाऽपूर्वव्यक्तीनामभेदान्वबोधानुपपत्तेः । संसर्गज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुत्वेनाऽनुपस्थितस्यापि संसर्गतया भानसंभवेन संसर्गतामतेऽनुपपत्त्यभावात् ।

विशेषणतावच्छेदकीभूतनीलत्वादेः संसर्गत्वे भेदस्य पारिभाषिकत्वापत्तिरतोभेदाभावत्वेनैव संसर्गतामाह । वस्तुतस्त्विति । तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावएवेति । अस्य संबन्धतया भासते इत्यनेनाऽन्वयः । नीलोघट इत्यत्र नील (घट) निष्ठतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव एवेत्यर्थः । एवकारेण नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावव्यावृत्तिः । तत्तद्व्यक्तीनां । नीलादिव्यक्तीनां । स्वस्मिन् । घटे । तथा च तत्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपिता घटादितत्तद्व्यक्तिनिष्ठानुयोगितानिरूपिता या संसर्गता तद्वान्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव इत्यर्थः । नीलपटपरनीलपदघटितनीलोघट इति वाक्यस्यापि नीलपटपरनीलव्यक्तिगततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदस्यैव घटे सत्वान्न प्रामाण्यापत्तिः । तस्य । तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावस्य । अन्यदेतदिति । तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदाभावनिष्ठसंसर्गताभेदप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्ना-तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावत्वावच्छिन्ना वा भवतु उभयथापि उक्तप्रयोगप्रामाण्यापत्तिरिरासादिति भावः ।

न च भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वस्याऽप्रसिद्धिः, भेदप्रतियोगिताकाभावत्वस्य प्रसिद्धत्वेपि तद्व्यक्तिभेदघटोभयाभावादिसाधारणतया उक्तरीत्या नीलजलमिति प्रयोगस्याऽप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । भेदप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नापि संसर्गता तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावनिष्ठैवेत्याशयात् । अतिप्रसक्तधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि विषयतावच्छेदकत्वं स्वीक्रियते । अत एव समवायेन द्रव्यवत्कपालमितिज्ञानेऽतिप्रसक्तमपि द्रव्यत्वं प्रकारतावच्छेदकं न तु घटत्वं, द्रव्यवत्कपालं- घटवत्कपालमिति प्रतीत्योरविशेषप्रसंगात् । इत्थं चाऽतिप्रसक्तेनापि भेदप्रतियोगिताकाभावत्वेनावच्छिन्ना संसर्गता विषयतारूपा तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावनिष्ठैव न तु नीलभेदघटोभयाभावनिष्ठेति न नीलजलमित्यस्य प्रामाण्यापत्तिः ।

शङ्कते । नचेति । एवं । तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावस्य संसर्गत्वे ।

न च विभक्त्यर्थेपि भेदे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
संबन्धेन नीलत्वादिना तत्तद्व्यक्तीनामन्वयः । तादृशभेदानामपि तत्त-
द्व्यक्तिभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनाऽभावेऽन्वय उपेयते,
सावतैव तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदलाभ इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति
वाच्यम् । विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नायाः एव प्रतियोगितायाः अभावे
प्रतियोगिनः संबन्धतया भानात् ।

तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाऽभेद एवेति । तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एवेत्यर्थः । एवकारेण विशेषणतावच्छेदकी-
भूतनीलत्वप्रमेयत्वव्यावृत्तिः । तेन नीलपटपरनीलपदघटितनीलोघट इति
वाक्यस्य प्रामाण्यम् । समाधत्ते । तथासति । तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाऽभेदस्य
विभक्त्यर्थत्वे सति । अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्येति । नीलोघटो
भविष्यतीत्यत्र तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावो नीलपदोत्तरमुविभक्त्यर्थः,
तदेकदेशे तद्व्यक्तित्वे प्रकृत्यर्थस्य नीलादेरन्वयः । तथा च भविष्यतीया
नीलव्यक्तिस्तन्निष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्येत्यर्थः । कथंचिदपि भानाऽसंभवेनेति ।
तद्व्यक्तित्वस्य विशेषधर्मतया सामान्यलक्षणारूपभासकविरहादिति भावः ।
तदवाच्छन्नेति । अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नेत्यर्थः । अपूर्वव्यक्ती-
नामभेदान्वयबोधानुपपत्तेरिति । इदमुपलक्षणम् । विभक्त्येकदेशे तद्व्य-
क्तित्वेऽपूर्वव्यक्तीनामेकदेशान्वयोपि बोध्यः । अभेदस्य संसर्गात्तामते नानुपपत्ति-
रित्याह । संसर्गज्ञानस्येति । अनुपस्थितस्यापीति । अभेदस्येति शेषः ।
अनुपपत्त्यभावादिति । अपूर्वव्यक्तीनामभेदान्वयबोधे इत्यादिः ।

अथ शब्दबोधे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावसंसर्गस्य संसर्गमर्यादया
भानेपि “नीलोघट इति वाक्ये तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावसंबन्धावच्छिन्न-
नीलनिष्ठप्रकारताकबोधेच्छयोच्चरितमिति तात्पर्यज्ञानेऽवच्छिन्नत्वांशे प्रकारतयैव
संसर्गस्य भानेन तदघटिततात्पर्यज्ञाने तस्य हेतुत्वमावश्यकमिति चेन्न ।
नीलोघट इति वाक्यं नीलविषयताविशिष्टबोधेच्छयोच्चरितमिति तात्पर्यज्ञानस्य
कारणत्वात् । वै० स्वनिरूपितसांसर्गिकविषयतानिरूपितघटविषयताकत्वसं० ।
एवं च तत्तद्व्यक्तित्वोपस्थितेनापेक्षेति ध्येयम् ।

भेदोऽभावश्च विशेषणविभक्त्यर्थ इत्यभिप्रायेण पुनः शङ्कते । नचेति ।
नीलत्वादिनेति । तृतीयार्थो वैशिष्ट्यम् । नीलत्वादिविशिष्टतत्तद्व्यक्तीना-
मित्यर्थः । तेन कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यत्र कम्बुग्रीवादिमत्वरूपेण कम्बुग्रीवादि-

अन्यथा विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वानुपपत्तेः । प्रतियोगिविशेषिताऽ-
भावज्ञानं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेते इति दर्शनात्, केवलं
विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या न कश्चिदभ्युपैतीति चेत्—सत्यम् ।

मद्व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन भेदेऽन्वयान्न गुरुध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धिनिबन्धनाऽनुपपत्तिः । प्रमेयोघटइत्यादौ प्रमेय-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याऽप्रसिद्धावपि प्रमेयनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धबोध्या । तादृशेति । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टेत्यर्थः । तावतैव ।
उक्तरीत्याऽन्वयाङ्गीकारेणैव । न किञ्चिदनुपपन्नमिति । नाऽपूर्वव्यक्तीनामभे-
दान्वयबोधानुपपत्तिः । नापि नीलपटपरनीलपदघटितस्य नीलोघट इति वाक्यस्य
प्रामाण्यापात्तिः, तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन नीलविशिष्टभेद-
स्यैव घटे सत्त्वात् । आशङ्का निरस्यति । विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नाया
एवात । विशेषणतावच्छेदकं नीलत्वं न तु नीलनिष्ठं तत्तद्व्यक्तित्वं तदव-
च्छिन्नाया एवेत्यर्थः । एवकारेण विशेषणतानवच्छेदकीभूततत्तद्व्यक्तित्वादेर्व्य-
वच्छेदः । अभावः । भेदे । प्रातयागनः । नीलस्य । संबन्धतया भाना-
दात । तथा च नीलत्वावच्छिन्नभेदाभावस्य घटे सत्वानीलपटपर-
नीलोघट इति वाक्यस्य प्रामाण्यापात्तिरिति भावः । अन्यथा । विशेषणता-
वच्छेदकाभूतनीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संसर्गविरहे । विशेषण-
तानवच्छेदकीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संसर्गत्वे इति यावत् ।
विशिष्टवाशिष्ट्यबुद्धित्वानुपपत्तारोत । अयं भावः । बोधोद्विविधः ।
विशिष्टस्य वाशिष्ट्यामातरीत्या-विशेष्ये विशेषणमितीत्या च । आद्यः
विशिष्टवाशिष्ट्यावगाहीत्युच्यते । तत्त्वं च विशेषण-विशेषणतावच्छेदको-
भयप्रतियोगिकसंबन्धावगाहित्वम् । अभावस्थले अभावे विशेषणस्य प्रति-
योगित्वं संबन्धः । विशेषणतावच्छेदकस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वं संबन्धः ।
विशेषणे विशेषणतावच्छेदकवैशिष्ट्योक्तौ प्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्य
निवेशे वा घटवति घटोनास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं कारणम् । यच्च ज्ञानं विशेष्ये विशेषणं
तत्रापि विशेषणमिति रीत्या जायते, तदुपलक्षितवैशिष्ट्यावगाहीत्युच्यते यथा
गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् गुण इति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहित्वे भ्रमत्वम् । यतोऽत्र गुणे भासमानसत्तायां यद्विशेषणं गुणकर्मान्यत्वं
तदपि गुणे भासते तच्च न गुणवृत्तिं किन्तु द्रव्यधर्मिकमेवैतादृशं ज्ञानं प्रसा ।

अभेदस्तादान्तर्यम् । तच्च स्ववृत्ति असाधारणोधर्मः । असाधारण्यं च एकमात्रवृत्तित्वम् । तच्च स्वसामानाधिरण्य स्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभय-
संबन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वम् । इति एकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषण
विभक्तेरर्थः ।

उपलक्षितवैशिष्ट्यावगाहि तु तदज्ञानं प्रमेय, यतोऽत्र गुणे भासमानसत्तायां
गुणकर्मान्यत्वं भासते न तु गुणे । उपलक्षितवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने तु विशेषण-
ज्ञानमेव कारणमिति लाघवं बोध्यम् । अभावबोधस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हित्वे गमकमाह । प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानं चेति । प्रतियोगिना
विशेषितं प्रतियोगिविशेषितम्, प्रतियोगिविशेषितं च तदभावज्ञानं चेति तत् ।
प्रतियोगिप्रकारकमित्यर्थः । अभावज्ञानं चेति । अभावप्रत्ययोहीत्यर्थः ।
मर्यादाम्, रीतिम् । नातिशेते न जहातीत्यर्थः । तथा च तद्विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहिबोधे तत्प्रकारकं ज्ञानं कारणमिति भावः ।

अभावप्रत्ययस्थले तु अभावांशे प्रतियोगितासंबन्धेन प्रतियोगी भासते
प्रतियोगिनां भासमानं घटत्वादिकमापि स्वावच्छिन्नप्रातयोगिताकत्वसंबन्धेनाऽ-
भावांशे भासते अतो घटोनास्तीति प्रत्ययो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही भवति ।
घटत्वस्याभावे भानानङ्गीकारे (विशेष्यविशेषणमितिभानाङ्गीकारे) स्वसामाना-
धिकरणप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन भानाङ्गीकारे वा घटवति घटोनास्तीति प्रत्य-
यस्य प्रामाण्यापत्तिः, द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य तत्र सत्वात् । इत्थं च प्रातयो-
गिनः अभावे प्रतियोगितामात्रसंबन्धावगाहनेपि न द्वित्वावच्छिन्नत्वस्य भानम्,
एकस्मिन्नभावे विशेषणतावच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व, द्वित्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोर्विरोधात् । प्रकृते नीलपटपरनीलपटद्वयतनीलोपट
इत्यादावपि विभक्त्यर्थे भेदे नीलः प्रतियोगितासंबन्धेन, नीलत्वं च स्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन भासेत न तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
संबन्धेनेति उक्तप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तिर्दुर्वारैवेति ध्येयम् ।

अथ केवलं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या बोधस्वीकारे नोक्तप्रयोगप्रामा-
ण्यापत्तिरत आह । न कश्चिदभ्युपैतीति । अभावप्रत्ययस्थले तादृशबोधो न
भवतीत्यर्थः । विशेषणे प्रकारीभूतधर्मस्याऽभावेन सहाऽसंबन्धत्वमिह कैवल्यम् ।
अभावप्रत्यये तन्न स्वीक्रियते इति भावः ।

इदमत्रावधेयम् प्रतीतिकालेप्रतियोगिनि विद्यमानस्य प्रकारस्य विशेषण-

वृत्तिश्च तत्र प्रकृत्यर्थस्य संसर्गमर्यादया भासते । तादृशधर्मस्तत्त-
द्व्यक्तित्वादिरूप एव । अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतादृशधर्मस्य विशिष्य ज्ञानुम-
शक्यत्वेऽपि एकमात्रवृत्तिधर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यासत्तितः सुग्रहत्वमेव ।

त्वम् । तत्स्थलीयाऽभावप्रत्ययो हि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीत्युच्यते । प्रतीति-
काले प्रकारस्याऽविद्यमानत्वे तु उपलक्षणत्वम् । तत्स्थलीयाऽभावप्रत्ययः उपल-
क्षितवैशिष्ट्यावगाहीत्युच्यते । अत एव गन्धप्रागभाववान्नास्ति रक्तदण्डोना-
स्तीत्यादौ गन्धप्रागभावत्व रक्तत्वादेरुपलक्षणता । अत एव च अभावबोधो
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्येव भवतीत्यनभिधाय विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां
नातिशेते इत्युक्तम् । मर्यादा रीतिः, सा च विशेषण-विशेषणतावच्छेदकोभय-
प्रतियोगिकसंबन्धावगाहित्वलक्षणतां न जहातीत्यर्थः ।

परन्तु तद्व्यक्तिर्नास्तीत्यभासीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूततद्व्यक्तित्वे भास-
मानं घटत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तित्वमुपलक्षणमेव अभावांशेऽप्रकारत्वादिति-
ध्येयम् ।

प्रकारतावादीसिद्धान्तयति-अभेद इति । तच्च । तादात्म्यं च । स्ववृत्तीति ।
स्वं प्रकृत्यर्थः-वृत्तित्वं संसर्गः-आकाङ्क्षया भासते, अनुपदमेव वक्ष्यति ।
वृत्तिश्च तत्र संसर्गमर्यादया भासते इति । तत्र । प्रत्ययार्थेऽसाधारणधर्मं ।
असाधारणधर्ममात्रं विभक्त्यर्थः । एकमात्रवृत्तित्वमिति । तच्च एकैतरावृत्तित्वे
सति एकवृत्तित्वम्, यथाश्रुतमप्रसिद्धमेव, एकत्वस्य केवलान्वयित्वादित्यत
आह । तच्चेति । एकमात्रवृत्तित्वं चेत्यर्थः स्वं-तद्व्यक्तमेदस्तद्वैशिष्ट्यं घटत्वे,
तथाहि तद्व्यक्तमेदसामानाधिकरण्यस्य तद्व्यक्तमेदप्रतियोगिवृत्तित्वस्य च तत्र
सत्वात् तदन्यत्वं घटगततद्व्यक्तित्वे । एकमात्रवृत्तिधर्म एवेति । तद्व्यक्तित्व-
रूपधर्म एवेत्यर्थः । एवकारेण सामान्यधर्मव्यवच्छेदः । वक्ष्यति च तादृशो-
धर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वादिरूप एवेति ।

अत्र स्वसामानाधिकरण्यमात्रोक्तौ स्वपदग्राह्यपटभेदसामाधिकरण्यस्य
घटगततद्व्यक्तित्वे सत्त्वेन पटभेदवैशिष्ट्यमेवाऽतः स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-
निवेशः । तथा च स्वपदग्राह्यपटभेदप्रतियोगिनि पटे घटगततद्व्यक्तित्वस्य
वृत्तित्वविरहाद्विशिष्टान्यत्वमज्ञातमेव घटगततद्व्यक्तित्वे । तन्मात्रोक्तौ च
स्वपदग्राह्यतद्व्यक्तिभेदप्रतियोगिनि तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तित्वस्य वृत्तित्वाद्
तद्व्यक्तिभेदवैशिष्ट्यमेव स्यादतः स्वसामानाधिकरण्यनिवेशः । तथा

अभेदस्य संसर्गतामतेपि एतादृशाऽनुगताऽभेदस्यैव तथात्वमुचितम् । तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्य विशिष्य तथात्वे घटो न नील इति वाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावान्वयौ च तुल्ययोगक्षेमौ इति न्यायेन तादृशाननुगतसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका अननुगता अभावा एव भासेरन्, न तु नीलवृत्तिरेकोऽभावः, तथा सति यत्किञ्चित्तादृशाभाव-तात्पर्येण प्रयुक्तस्य नीलेपि न नील इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात् ।

च स्वपदग्राह्यतद्व्यक्तिभेदसामानाधिकरण्यविरहात्तद्व्यक्तिभेदविशिष्टान्यत्वं सुलभम्^१ ।

१ अथ सामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वं स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं च “वृत्तित्वद्वयं” संबन्धसामान्येन-स्वरूपसंबन्धेन-कालिकान्यसंबन्धेन वा । नाद्यः—तद्व्यक्तित्वेपि भेदविशिष्टान्यत्वविरहप्रसंगात् । तद्व्यक्तिभेदाधिकरणपटे कालिकेन तद्व्यक्तित्वस्य वृत्तित्वात् । न द्वितीयः—तद्व्यक्तिभेदाधिकरणपटनिरूपितवृत्तित्वस्य स्वरूपेण तद्व्यक्तित्वे विरहेण तद्व्यक्तिभेदविशिष्टान्यत्वसंबन्धेपि समवायेन वृत्तित्ववतां घटत्वंद्रव्यत्वादोनां भेदविशिष्टान्यत्वावपत्तिः । नचेष्टापत्तिः । नीलपटपरनीलोघट इति वाक्यप्रामाण्यापत्तिः । तत्तन्नोलव्यक्तिभेदविशिष्टान्यद्रव्यत्ववत्त्वस्य घटे सत्वात् । नापि तृतीयः—घटगततद्व्यक्तित्वस्यापि विशिष्टान्यत्वानुपपत्तिः, घटगततद्व्यक्तित्व विषयकज्ञानभेदविशिष्टत्वात् । घटगततद्व्यक्तित्वस्य स्वरूपेण तादृशभेदाधिकरण-वृत्तित्वात्, तादृशभेदप्रतियोगिवृत्तित्वाच्चेति चेन्न । भेदविशिष्टान्ये “असाधारधर्मं” प्रकृत्यर्थस्याधेयत्वसंसर्गेण न प्रकारस्वम्, किन्तु स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाऽऽधेयत्व-संबन्धेन, उक्तवृत्तित्वद्वयं स्वरूपेणैव, तथा च द्रव्यत्वादेरसाधारण्येपि शाब्दबोध-विषयत्वाऽसंभवादुक्तवाक्यस्य न प्रामाण्यापत्तिः, अथवा साधारणधर्ममात्र न विशेषणविभक्त्यर्थः, किन्तु स्वरूपेण वृत्तिमान् सः । ततोपि द्रव्यत्वादेर्वारणात् ।

अथ घटभेदाभावनिरुद्धतद्व्यक्तित्वस्य घटभेदविशिष्टत्वादसाधारण्यानुपपत्तिः । तस्य घटभेदाधिकरणघटभेदाभाववृत्तित्वात्, घटभेदात्मकघटभेदाभावाभावप्रतियोगि-वृत्तित्वाच्च । न च स्वनिरूपितप्रतियोगितासामानाधिकरण्यं विवक्षणीयम्, तथा च घटभेदनिरूपितप्रतियोगितासामानाधिकरण्यविरहान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । एव-मपि घटभेदत्वाभावनिरुद्धतद्व्यक्तित्वस्य घटभेदविशिष्टत्वादसाधारण्यानुपपत्तिः, तस्य घटभेदसामानाधिकरण्यात्, घटभेदस्वरूपानुयोगितात्मकघटभेदत्वाभावाभावनिरूपित प्रतियोगितासामानाधिकरण्याच्चेति चेन्न । स्वनिरूपितप्रतियोगितावन्निरूपित-वृत्तितानवच्छेदकानुयोगिताविशिष्टान्यस्वनिवेशे तात्पर्यात् । वै० स्वावच्छिन्न-

इदन्तु बोध्यम् । विशेषणविभक्तोरभेदार्थकत्वे घटो न नील इत्यादौ नञ्चा नीलाद्यभेदाभाव एव प्रत्याययिष्यते, न तु नीलादिभेदः, यादृश-समभिव्याहारस्थले येन संबन्धेन यत्र धर्मिणि येनरूपेण यद्वत्त्वं नव्यसत्त्वे प्रतीयते तादृशस्थले नञ्चा तद्वर्त्मिणि तादृशसंबन्धाच्चिच्छन्नतादृशधर्मा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकृतदंभावस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोग्यभावा-न्वयौ चेत्यादेरप्ययमेवार्थः । एवं च नव्योभेदबोधकत्वं कुत्रापि न संभवति । अनीलं घटमानयेत्यादौ घटपदसामानाधिकरण्यानुरोधेनाऽ-नीलपदस्य नीलभिन्नपरतया नव्यो भेदवत्येव लक्षणाया उपगन्त-व्यत्वात् ।

तादृशधर्मः । भेदविशिष्टान्यरूपो धर्मः । तत्तद्व्यक्तित्वादिरूपएवेति । तथा च नीलोवट इत्यत्र तद्व्यक्तित्वं विशेषणविभक्त्यर्थः । तत्र स्वरूपसंबन्धा-

वद्वृत्तित्वं, स्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावत्प्रतियोगितासामानाधिकरण्यो-भयसं० । आद्ये तत्तदभेदनिरूपितप्रतियोगिताया इव तत्तदभेदनिष्ठानुयोगित्वमपि अखण्डोपाधिरूपं भिन्नमव तस्यैव परिग्रहणं न घटभेदत्वाभावाभावरूपानुयोगि-ताया इति तन्निरूपितप्रतियोगितावद्वृत्तित्वेपि नासाधारण्यक्षतिः । घटभेद-निष्ठानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावद्वृत्तित्वाभावात् । द्वितीये घटभेदत्वेन घटभेद-त्वाभावाविनष्टप्रतियोगित्वेन निरूप्यनिरूपकभावविरहेण (किन्तु घटभेदत्वेन घटनिष्ठप्रति-योगित्वेनैव निरूप्यनिरूपकभावात्) घटभेदस्वरूपानुयोगितात्मकघटभेदत्वाभावा-भावाविनष्टघटभेदत्वाभावाविनष्टप्रतियोगित्वस्य घटभेदत्वाभावे सत्त्वेपि नासाधारण्य-क्षातः ।

न च एकमवृत्तित्वं एकत्वविशिष्टान्यत्वं यथाश्रुतमेवास्तु वै० स्वसामाना-धिकरण्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्योभयसं० । तच्च तद्व्यक्तित्वे-प्रसिद्धमिति वाच्यम् । संख्यारूपैकत्वस्य गुणादावभावेन गुणगततद्व्यक्तित्वस्येव तदगतगुणत्वादिकातेदपि असाधारण्यपत्तेः । अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वस्य चानुगम-काभावात् । एवं धर्मविशिष्टान्यत्वमपि उदक्षरत्वाद्धेयम् ।

अथ भेदस्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, तादात्म्यं चोक्तोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वमित्यन्यान्याश्रय इति चेन्न । उक्तोभयसंबन्धेनाऽप्रावविशिष्टान्यत्वस्य तादात्म्यरूढत्वात् । तद्व्यक्तित्वाभावमादाय समन्वयः । अभावत्वस्येव भेदत्वमपि अखण्डोपाधिः, तेनाप्यत्वमादाय नोक्तदोषः ।

वच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थनीलस्याऽन्वयः । विभक्त्यर्थस्य च स्वरूपेण-
घटेऽन्वयः । तथा च नीलवृत्तितद्वयकृत्त्ववान् घट इतिबोधः ।

नीलोघटो भविष्यतीत्यत्र घटनिष्ठतद्वयकृत्त्वस्य कथञ्चिदपि भानाऽसंभवेन
तद्वयकृत्त्वे शक्तिग्रहाभावात्तदनुपस्थित्यापि शाब्दबोधविषयत्वमुपपादयति ।
अपूर्वव्यक्तिनिष्ठेति । तादृशधर्मस्य । तद्वयकृत्त्वस्य । विशिष्य ।
तद्वयकृत्त्वत्वेन । ज्ञातुमशक्यत्वेपीति । तस्य भावित्वादिति भावः । एक-
मात्रवृत्तिधर्मत्वादिनेति । भेदविशिष्टान्यत्वेनेत्यर्थः । सामान्यप्रत्यासत्तितः ।
सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तितः । सुप्रहृत्वमेवेति । तथा च भेदविशिष्टान्यत्वेन
रूपेण निखिलैकमात्रवृत्तिधर्माः सुग्रहा इति भावः । एतादृशानुगताऽभेदस्यै-
वेति । भेदविशिष्टान्यस्यैवेत्यर्थः । तथात्वं । संसर्गत्वम् । एवकारव्यवच्छेद्य-
माह । तत्तद्वयकृत्त्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्येति । विशिष्य । तादृश-
कूटत्वेन । तथात्वे । संसर्गत्वे । घटो न नील इति वाक्यजन्यबोधे इति ।
अस्य तादृशानुगतसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽननुगता अभावा एव
भासेरन्नित्यनेनाऽन्वयः । नीलोघट इत्यत्र तद्वयकृत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदाभाव एव नीलस्य घटे संसर्गः । नीलो न घट इत्यत्रापि तद्वयकृत्त्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनीलाभाव एव घटे
बोध्येतेति भावः । तत्र हेतुमाह । प्रतियोग्यभावान्वयौ च तुल्ययोगक्षेमौ
इति न्यायेनेति । अस्यार्थः “प्रतियोग्यभावान्वयौचेत्यादेरयमेवार्थः” इति
ग्रन्थेन स्वयमेव वक्ष्यति । अक्षरार्थस्तुयोगः प्राप्तिः, क्षेमः लब्धपरिरक्षणम् ।
तुल्यौ योगक्षेमौ यस्येति व्युत्पत्तिः । तुल्यत्वं च न अर्थतत्संसर्गपरिहारेण
सर्वथैकविषयत्वम् । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । नत्विति । नीलवृत्तिः । नील
घटवृत्तिः । एकोऽभावः । अनुगतोऽभावः । अयंभावः—नीलोघट इति
वाक्यजन्यबोधे तद्वयकृत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन एका संसर्गता
एवमपरेण तादृशाभावत्वेनाऽपरा एवं क्रमेणाऽनन्ताः संसर्गताः कल्पनीयाः
नत्वेकेति यावन्तस्तद्वयकृत्त्वावच्छिन्नभेदाभावा भासेरन्, तावतामेकरूपेण
संसर्गत्वाऽसंभवः । तत्तद्वयकृत्तिभेदाभावकूटत्वेन संसर्गता न संभवति तद्वयकृत्ति
भेदाभावस्य तद्वयकृत्त्वरूपतया तादृशाभावकूटाधिकरणाऽप्रसिद्धेः । किन्तु
अननुगतेनैव तत्तद्वयकृत्तिभेदाभावसंसर्गेण नीलादिपदार्थानां घटादिपदार्थेष्व-
न्वयो वाच्यः, तदाऽऽपत्तिमाह—नीलेऽपि न नील इति वाक्यस्य प्रामाण्यं
स्यादिति । उक्तन्यायेन तत्तद्वयकृत्तिभेदाभावसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
नीलाभावस्यैव प्रत्येतद्वयतया स्वेतरनीलगततद्वयकृत्त्वघटितोक्तसंबन्धस्याभावेन

इदन्तु तत्त्वम् । असमस्तनीलोघटइत्यादिस्थलेऽभेदस्य संसर्गतो-
पगमेपि गौरवविरहात्तत्र विशेषणविभक्तेर्वृत्तिकल्पनमनुचितम् ।

तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनीलाभावस्य सत्त्वेन तेषां चाऽभावानां चाल-
नीयन्यायेन नीलघटादिषु सत्त्वेन च नीलेऽपि न नील इति प्रयोगापत्तिरिति
भावः । भेदविशिष्टान्यत्वेन संसर्गत्वे तेन रूपेण निखिल“नीलगत”तद्व्यक्ति-
त्वानामनुगमसंभवेन अनुगतसंबन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
स्यैकतया तस्य नीलघटादावसत्वान्नापत्तिः । एवकारव्यवच्छेदमाह । नत्विति ।
नीलादिभेद इति । नीलादिभेदत्वेन नीलादिभेद इत्यर्थः । तेन नीलभेद
नीलतादात्म्याभावयोरैक्येपि न क्षतिः । व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति । प्रकृते-
नञसत्त्वे नीलाऽभेदः प्रतीयते, नञ्सत्त्वे नीलाऽभेदाभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्ध-
त्वादित्यर्थः । एवं च । नञो भेदाभावबोधकत्वे च । घटपदसामानाधिक-
रण्यानुरोधेनेति । पदसामानाधिकरण्यं च तदर्थयोरभेदः । उपगन्तव्य-
त्वादिति । तथा च भेदमुख्यविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वं नञो व्याहृतमिति
भावः । अभेदस्य संसर्गत्वं व्यवस्थापयति । इदन्तु तत्त्वमिति । असमस्त-
नालोघट इत्यादिस्थले इति । अथात्र नीलोघट इत्यादिस्थले इत्यस्यैव
सम्यक्त्वे असमस्तेत्युक्तिर्व्यर्थेवेति चेन्न । नीलोघट इत्यादिस्थले इत्यत्राऽऽदि-
पदेन नीलः पट इत्यादिसंग्रहवत्समासस्यापि संग्रहनिराकरणाय तदुपादानात् ।
संग्रहे तु “अभेदस्य संसर्गतया भानं तु समासस्थले एवेतिग्रन्थेन पौनषक्त्यं-
स्यात् । समासे विशेषणविभक्तेरभावेन तत्र विशेषणविभक्तेर्वृत्तिकल्पनमनु-
चितमिति ग्रन्थाऽसंगतिश्च स्यात् । अभेदस्य संसर्गतोपगमेपीति । अपिना
प्रकारतोपगमस्य समुच्चयः । तथा च अभेदस्य प्रकारतापक्षे वृत्तिकल्पनागौर-
वातिरिक्तगौरवविरहः तथा संसर्गतापक्षेऽपीत्यर्थः । गौरवविरहादिति । इदं
च भिन्नविषयकप्रत्यक्षे शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकतालाघवम् । कार्यतावच्छेदक-
कोटौ अव्यवहितोत्तरत्वमात्रस्य प्रवेशमाहृत्य । अग्रेचाऽव्यवहितोत्तरत्वनिवे-
शस्य निर्युक्तिकत्वं दर्शितम् । तथाहि-कार्यकारणभावस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिफल-
कत्वेन प्रवृत्तेष्टेष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वेन इष्टसाधनताज्ञानस्य च फलविशेषाऽ-
निर्णयेनाऽसंभवात्तदधीनप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । एवं च फलविशेषज्ञानार्थं कार्य-
तावच्छेदककोटौ विषयनिवेशस्यावश्यकत्वे क्क लाघवम् ।

किन्तु यत्र गत्यन्तरविरहस्तत्रैव कार्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्व-
निवेशः । अत एव तृणादिजन्यवन्धौ वैजात्यं कल्प्यते । न चैवं “कार्यता-

न च यत्राभेदे विशेषणविभक्तेः शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र सर्वमते एवाऽभेदप्रकारकबोधस्य नीलोघट इति वाक्यादुत्पत्त्या तादृश-समभिव्याहारज्ञानस्य द्विविधबोधे हेतुताद्वयं कल्पनीयमभेदस्य संसर्ग-तावादिनेति गौरवम् । एवं तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्या-भिन्नयोग्यताज्ञानघटितत्वेन द्वैविध्यमिति भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति तादृशशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकताया अप्याधिक्यमिति वाच्यम् । अभेदस्य संसर्गतावादिनोक्तस्थलेपि तत्संसर्गकबोधस्यैवोपगमादिति दिक् ।

वच्छेदककोटौ अव्यवहितात्तरत्वनिवेशान्नोक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानयोः परस्पर-जन्यबोधे व्यभिचार इतिग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । शाब्दबोधे वैजात्यं स्वीकर्तुं न शक्यते साङ्कर्यात् । तथाहि एकैकाऽऽकाङ्क्षाज्ञानाऽव्यवहितो-त्तरशाब्दबोधे तत्तद्वैजात्याभावसामानाधिकरण्यात्, आकाङ्क्षाज्ञानद्वयोत्तर-शाब्दबोधे तयोः सामानाधिकरण्याच्च । तत्र । उक्तस्थले । वृत्तकल्पन-मनुचितमिति । वृत्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबन्धः । तथा च विशेषण-विभक्तिर्निरर्थिका प्रतिपत्सितार्थप्रतिपत्त्यनुपपत्तिरहितवाक्यघटकत्वे सति पद-संस्कारकत्वात् विकरणादिवदित्यनुमानं बोध्यम् । नच विशेषणविभक्तिरर्थवती विभक्तित्वादितरविभक्तिवदित्यनेन सत्प्रतिपत्त इति वाच्यम् । पक्षे व्यभिचार-सन्देहेन समानवलत्वाभावात् । न च तवाऽनुमानेपि सोऽस्तीति वाच्यम् । वृत्त्यकल्पनलाघवतर्केण वृत्तिकल्पनागौरवप्रत्यूलेन निरासात् ।

संसर्गतावादिमते कार्यकारणभावे प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे च गौरवमा-शङ्कते । नचेति । यत्र । नीलोघट इत्यादौ । विशेषणविभक्तेः । नीलपदो-त्तरसुविभक्तेः । शक्तिभ्रमः । अभेदः सुपदवाच्य इति भ्रमः । स्वारसिक-लक्षणाग्रहो वेति । विवक्षितार्थतात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानमूला लक्षणा स्वारसिकलक्षणा तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य । नीलोघट इतिसमभिव्याहार-ज्ञानस्य । द्विविधबोधे । अभेदप्रकारके अभेदसंसर्गके च बोधे । हेतुताद्वयं कल्पनीयमिति । नीलस्य घट इत्यादौ अभेदप्रकारकस्य अभेदसंसर्गकस्य च बोधस्य वारणाय संसर्गतावादिमते तत्तद्बोधे आकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणता-द्वयम् । एवं योग्यताज्ञानमपि अभेदसंसर्गकनीलप्रकारकं स्वरूपसंसर्गकाऽभेद प्रकारकं चेति योग्यताज्ञानस्य कारणताद्वयमिति भावः । प्रकारतावादिमते तु एकविधमेवाऽऽकाङ्क्षाज्ञानं योग्यताज्ञानं च कारणम् ।

अथ नीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानं विनापि श्यामः कलशः इत्याकाङ्क्षा-

स्तोकं पचति मृदुपचतीत्यादौ विरुद्धविभक्त्यवरुद्धपदोपस्थापित-
स्यापि स्तोकमृद्वादेधात्वर्थपाकादौ अभेदान्वयोव्युत्पत्तिसिद्धः, तदनु-
रोधेन च द्वितीयान्तपदधातुपदयोः समभिव्याहारस्यापि अभेदान्वय-
बोधौपयिकाऽऽङ्ज्ञात्वमुपगम्यते । क्रियाविशेषणस्थले च न द्वितीया-
तिरिक्तविभक्तिरुत्पद्यते । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनेन तत्र
कर्मत्वातिदेशात् ।

ज्ञानात्तथाविधशाब्दबोधस्य जायमानत्वेन व्यतिरेकव्यभिचारवारणाय कार्य-
तावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वेपि विषयनिवेशे
प्रयोजनाभावात् क्व कार्यकारणभावद्वयम् । न च सकलाकाङ्क्षाज्ञानाना-
मेकरूपेणैव हेतुत्वम् । एवं चाऽव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्याऽनावश्यकतया
कार्यकारणभावद्वैविध्यापत्तिः । अभेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्द-
बोधं प्रति उपस्थितिविशिष्टज्ञानं कारणम् । वै०स्वर्वाशेषमुत्वावच्छिन्न-
विषय^१ताकत्वसं० । वै०स्वीयनीलत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकवृत्तिनिष्ठविष-
यतानिरूपितविषय^२तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयतानिरू-
पितमुत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्व, स्वकालीनघटत्वावच्छिन्नविषयताप्रयो-
जकवृत्तिनिष्ठविषयतानिरूपितविषय^३तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणानुपूर्व्यव-
च्छिन्नविषयतानिरूपितत्वोभयसंबन्धेनेतिवाच्यम् । तत्तद्वर्णत्वेन पदार्थान्तराव-
गाहिवृत्तिज्ञानीयविषयतावच्छेदकत्वस्य भ्रमात्मकाऽऽकाङ्क्षाज्ञानीयविषय-
तावच्छेदकत्वस्य च विशिष्टानुपूर्व्यामभावादिति चेन्न । कारणव्यवहितो-
रत्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकत्वे प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिरित्यनुपदमेवोक्तत्वात् ।

तथापि संसर्गतावादिमते प्रतिबन्धकताद्वयकल्पनमावश्यकमित्याह ।
एवमिति । तादृशसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटपदसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्या-
इत्यर्थः । भिन्नयोग्यताज्ञानघटितत्वेन । अभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानघटितत्वेन-
अभेदे शक्तिभ्रमे-लक्षणाग्रहे वा अभेदप्रकारकयोग्यताज्ञानघटितत्वेन च ।
तादृशेति । भिन्नयोग्यताज्ञानघटितेत्यर्थः । शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकताया
इति । द्विविधशाब्दसामग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकताया इत्यर्थः । उक्तस्थलेपीति ।

१ घटपदोत्तरमुत्वावच्छिन्नविषयता ।

२ नीलत्वस्यामरवाद्यवच्छिन्नविषयता ।

३ घटत्वकलशत्वाद्यवच्छिन्नविषयता ।

यत्र सुपदे अमेदस्य शक्तिभ्रमो लक्षणाग्रहो वा तत्रेत्यर्थः । तत्संसर्गकबोधस्यैवेति । अमेदसंसर्गबोधस्यैवेत्यर्थः । एवकारेणाऽभेदप्रकारकबोधव्यवच्छेदः तथा च न कारणतायाः प्रतिबन्धकताया वा आधिक्यमिति भावः । अथ सामग्रीसत्वात्कथं नाऽभेदप्रकारको बोधः । न चाऽभेदसंसर्गकशब्दबोधं प्रत्येवोक्तसमभिव्याहारस्य कारणत्वादभेदप्रकारकबोधे आकाङ्क्षाज्ञानविरहात्सामग्र्येव नास्तीति वाच्यम् । फलस्वरूपाऽनिर्णये कार्यकारणभावस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । विपरीते विनिगमकाभावाच्चेति चेन्न । अमेदस्य प्रकारत्वे तत्संसर्गान्तरोपस्थापकाऽपेक्षाप्रसंगात् । एवं विशेषणविभक्त्याऽभेदोपस्थापने यदि अनुशासनं स्यात्तदा विशेषणविभक्तिरभेदे शक्ता भवेत् गृहीतशक्तिश्च स्यात् । किन्तु निर्विभक्तिकप्रयोगस्याऽसाधुत्वादर्थविशेषस्यानुपस्थापनाद्विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिपरतन्त्रा विशेषणविभक्तिस्थितिः नाथोपस्थापनपरतन्त्रा विकरणागमादिवदिति ध्येयम् ।

ननु स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना वा पदेनोपस्थापितस्यैवाऽर्थस्याऽभेदः संसर्गमर्यादया भासते इत्युक्ताऽकाङ्क्षयोरेकस्या अप्यभावात्कथं स्तोकं पचतीत्यादौ अमेदाऽन्वयबोध इत्यतो नामार्थधात्वर्थयोरन्वयबोधौपयिकमाङ्क्षान्तरं निर्वक्ति । स्तोकं पचतीति । विरुद्धविभक्त्यवरुद्धपदोपस्थापितस्यापीति । तिङ्विभक्तिविरुद्धमुन्विभक्तिमत्पदोपस्थापितस्यापीत्यर्थः । अमेदान्वयः । स्तोकाभिन्न पाकः—मृद्वभिन्नः पाकः इत्याकारकः । व्युत्पत्तिसिद्धः । कार्यकारणभावमूलकः । तदुनुरोधेन च । अमेदान्वयबोधानुरोधेन च । उपगम्यते इति । तथा च नामार्थधात्वर्थयोरभेदाऽन्वयबोधं प्रति द्वितीयान्तनामपदसमभिव्याहृतप्रत्ययान्तधातुपदत्वरूपाऽकाङ्क्षाज्ञानं कारणमिति भावः । प्रकृते चाऽभेदसंबन्धावच्छिन्नस्तोकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपाकत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबोध प्रति द्वितीयान्तस्तोकपदसमभिव्याहृतपचतिपदत्वरूपाऽकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । ननु क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वाभावात्कथं स्तोकपदाद् द्वितीया स्तोकं स्थीयते इत्यत्र फलस्यैवाऽभावादित्यत आह । क्रियाविशेषणानामिति । कर्मत्वमिति । नपुंसकत्वमित्यपि बोध्यम् । कर्मत्वातिदेशादिति । कर्मत्वोपचारादित्यर्थः । धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य बाधितत्वादिति भावः ।

१ फलितार्थमिदं क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्, न तु स्वतन्त्रानुशासनमिति प्राचीनवैयाकरणमते हि तादात्म्यफलतावच्छेदकान्यतरसंबन्धेन धात्वर्थतावच्छेद-

न चैवं स्तोकः पाकः इत्यादावपि द्वितीयाप्रसंगः, तत्रापि स्तोकादेः क्रियायामेव विशेषणत्वात्, भावकृतां प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकतया धातुनैव तत्र पाकादिप्रतिपादनादिति वाच्यम् । क्रियापदस्य तत्र सार्थकप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्यार्थपरत्वात् । स्तोकं स्थीयते इत्यादौ आख्यातस्यापि वर्तमानत्वार्थकतया सार्थकत्वात् । न च वर्तमानत्वाद्यविवक्षायां द्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । वर्तमानत्वादिविवक्षास्थल इव अर्थबोधस्वरूपयोग्यताप्रयोजकाऽऽकाङ्क्षाशक्तित्वेनैव तदविवक्षास्थलेऽपि भावाख्यातस्याऽर्थवत्त्वात् ।

एवं । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वे । क्रियायामेवेति । एवकारेण प्रातिपदिकव्यावृत्तिः । व्यावृत्तिं स्पष्टयति । भावकृतमिति । भावार्थककृतप्रत्यया-

कफलवत्त्वमेव कर्मत्वम् । एवं च स्तोकमृदादेस्तादात्म्येन धात्वर्थे फलेऽन्वयात्कर्मणि द्वितीयेति । सूत्रानुशिष्टैव द्वितीया । न च सर्वत्र फलस्य धात्वर्थघटकत्वे सकर्मकत्वाऽकर्मकत्वयो व्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् । फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकस्याऽकर्मकत्वात् । फलव्यधिकरणव्यापारवाचकस्य सकर्मकत्वात् । उक्तं च ।

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।

धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत इति ।

एतेनाऽकर्मकधातोर्व्यापारमात्रवाचित्वेन तद्विशेषणस्तोकादिपदाद् द्वितीयानुपपत्तिरिति निरस्तम् । तन्मते फलावच्छिन्नव्यापारस्यैव तदर्थत्वात् । तन्न सम्यक् । स्तोकादेर्मुख्यकर्मत्वे स्तोकः पच्यते स्तोकः स्थीयते इति प्रयोगापत्तिः । न च तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धेन धात्वर्थतावच्छेदकफलवत्कर्मण्येव लकारो भवतीति नोक्तप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यविशेषणभावं मुक्त्वा कर्तृकर्मलकारघटितवाक्ययोरनुभवसिद्धस्य समानविषयकत्वस्यापलापत्तेः, तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धेन फलाश्रयस्य कर्मत्वात्, तादात्म्यघटितान्यतरसंबन्धेन फलाश्रयस्य द्वितीयार्थत्वात् ।

यदपि द्वितीयाऽऽकाङ्क्षासंपादिका, ब्रह्मेयमोदनं पचतीत्यादौ ब्रह्मेयादिपदवदिति । तदपि न । विना विशेषविधिं प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमात्यागायोगाद् द्वितीयानुपपत्तेः । तस्मात् “ततोऽन्यत्रापि दृश्यते” इत्यनेन क्रियाविशेषणं कर्म भवतीति कल्प्यते । तेन तत्राऽतिविष्टं कर्म भवति । अतिदेशस्य द्वितीयैव फलं कर्मप्रवचनीयसंज्ञावत् । अतिदेशस्थे च सर्वमुख्यकार्याभावान्न कर्मणि लकार इत्यलम् ।

केचित्तु धातोरिव घञन्तस्यापि पाकादौ शक्तिरुपेयते । अन्यथा सुविभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादीनां तत्र पाकादावन्वयानुपपत्तेः ।

नामित्यर्थः । धातुनैवेति । एवकारे कृदन्त व्यावृत्तिः । तत्र । पाक इत्यत्र । तत्र । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासने । सार्थकप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्यार्थपरत्वादिति । तथा च सार्थकप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्या या क्रिया तद्विशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनार्थः । स्तोकः पाक इत्यत्र घञो निरर्थकतया सार्थकप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्यत्वाभावात्पाकक्रियाविशेषणैः स्तोके न कर्मत्वम्, न वा द्वितीयेति भावः । ननु स्तोकं स्थायीते इत्यत्रापि द्वितीया न स्यात्तिङो भावार्थकत्वादित्यत आह । स्तोकं स्थायीते इति । सार्थकत्वादिति । सार्थकत्वं च वृत्तिमत्त्वम् । अर्थबोधस्वरूपयोग्यत्वं च अर्थबोधजनकतावच्छेदकाऽनुपूर्वमिव । स्तोकं स्थायीते इत्यादौ वर्त्तमानत्वविवक्षायां स्तोकाऽभिज्ञा वर्त्तमानस्थितिरित्याकारकबोधजनकतावच्छेदकीभूता या स्थाधातूत्तरयगुत्तर-तेस्वरूपाऽऽकाङ्क्षाया अविवक्षास्थलेऽपि सत्वमित्याह । तदविवक्षास्थले-पीति । वर्त्तमानत्वाद्यविवक्षास्थलेपीत्यर्थः । न चाऽऽकाङ्क्षासत्वे कथं न बोध इति वाच्यम् । विवक्षारूपतात्पर्याभावात् । पाक इत्यादौ पञ्चधातूत्तरघञत्व-रूपाऽऽकाङ्क्षा नार्थबोधजनकतावच्छेदिका, अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रसहकारेण करणाधिकरणयोश्च सूत्रेण करणे अधिकरणे वा संज्ञायां घञो विधानात् । न च घञो भाव एवार्थोऽस्तु इति वाच्यम् । तस्य धातुत एव लाभात् । धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते इति वचनात् । अन-न्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायात् । धात्वर्थपाकप्रत्ययार्थपाकयोर्विरूपोपस्थित-त्वाभावेनाऽन्वयबोधाऽसंभवाच्चेति ध्येयम् । अर्थबोधजनकतावच्छेदकाऽऽका-ङ्क्षाज्ञानीयविषयतावच्छेदकानुपूर्वमिव सार्थकत्वम् । यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपा-वच्छिन्नाव्यवहितोत्तरत्वमर्थबोधजनकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नान्तत्वं तद्रू-पावच्छिन्नस्य सार्थकप्रत्ययान्तत्वमिति निष्कर्षः ।

१ स्वोत्तरवर्तिप्रत्ययसजातीयप्रत्ययप्रयोज्यविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताकशब्द-बोधजनकतावच्छेदकानुपूर्विरूपाऽऽकाङ्क्षाश्रयप्रत्ययान्तस्वमेव सार्थकप्रत्ययान्तत्वम् । साजात्यं च स्ववृत्ति आनुपूर्वीविशिष्टभावविहितस्वतद्भावान्यतररूपेण । एवं च स्थाधातूत्तरवर्ति अविवक्षास्थनीयभावरूपातते प्रत्ययसजातीयविवक्षास्थलीयभावा-ख्यातते प्रत्ययार्थवर्त्तमानविषयतानिरूपितस्थाधात्वर्थविषयकबोधजनकतावच्छेद-कीभूतस्थाधातूत्तरयगुत्तरस्तेस्वरूपाऽनुपूर्वमिव प्रत्ययान्तत्वस्य स्थाप्रभृती सत्त्वं द

प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधवत्त्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः, धातूनां च सुन्विभक्त्यप्रकृतित्वात् ।

तिङ्स्मभिव्याहारे धातोरिव भावार्थककृत्समभिव्याहारे समुदायस्यैव धात्वर्थपाकादौ शक्तिस्वीकर्तृणां केषांचिन्मतमाह । केचित्त्विति । अन्यथा । समुदायशक्त्यस्वीकारे । कर्मत्वादीनामिति पण्यर्थः । प्रतियोगित्वम्, पाकादौ इत्यत्र सतम्यर्थोऽनुयोगित्वम्, तथा च पाक इत्यत्र सुवर्यसंख्याप्रतियोगिकपाकानुयोगिकान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु पाकमित्यत्र द्वितीयार्थकर्मत्वप्रतियोगिकपाकानुयोगिकान्वयबोधाभाव इष्ट एवेति चेन्न । प्रतियोगित्वानुयोगित्वसाधारणविषयतामात्रस्य तदर्थत्वात् सुप्पदं तिङोऽप्युपलक्षकम् । एवं च पाकोऽस्तीत्यादौ तिङर्थकर्तृत्वादेः पाकादौ अन्वयबोधानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । तिङर्थकर्तृत्वादेः प्रथमाविभक्तिप्रकृत्यर्थे एवान्वयात् ।

तत्र । घञन्तस्थले । अन्वयबोधानुपपत्तेरिति । तथा च पाकमित्यादौ कर्मत्वविषयतानिरूपितपाकनिष्ठविषयताशालिबोधानुपपत्तेरित्यर्थः । अनुपपत्तौ हेतुमाह । धातूनामिति । तत्रापि हेतुमाह । प्रकृत्यर्थान्वितेति । स्वप्रकृत्यर्थान्वितेति तदर्थः । तेन पञ्चधातोर्घञः प्रकृतिर्वेपि न क्षतिः, तस्य स्वपदग्राह्यसुपोऽप्रकृतित्वात् ।

स्वनिरूपितप्रकृतित्वं च स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावत्त्वम् । प्रकृतिमुद्दिश्य प्रत्यया विधीयन्ते । इति उद्देश्यविधेयभावोऽनुभवसिद्धः ।

द्वितीयाया उपपत्तिः । अत्र स्वोत्तरवृत्तिप्रत्ययपदेनाऽविवक्षास्थलीयप्रत्ययो ग्राह्यः । अन्यथाऽविवक्षास्थलीयप्रत्ययविषयताप्रयोज्यत्वाऽप्रसिद्धिः स्यात् ।

अथवा भावविहितत्वेन प्रतिसन्धीयमानवृत्तित्वविशिष्टा अर्थबोधजनकतावच्छेदकाकाङ्क्षाज्ञानीयविषयतावच्छेदिका याऽऽनुपूर्वी तच्छून्यत्वं, किंचिदर्थनिष्ठविषयत्वाऽप्रयोजकत्वोभयाभाववत्त्वं सार्थकप्रत्ययत्वम् । भावाख्यातस्थले वर्तमानत्वरूपार्थबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमत्त्वादुभयाभावः । ल्युडादीनां भावविहितत्वेन प्रतिसम्बन्धानुपपत्तिरपि बोधकत्वाद्भोभाभाव इति व्येयम् ।

एवं चाऽर्थबोधजनकतावच्छेदकीभूताऽऽकाङ्क्षाज्ञानीयविषयतावच्छेदकानुपूर्वीमत्प्रत्ययप्रकृतिधातुवाच्यक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धाविच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकपदाद् द्वितीयेति नियमो बोध्यः ।

प्रकृत्येकदेशार्थेपि प्रत्ययार्थान्वयोपगमे पचन्तं पश्यतीत्यादितः पचमानं पश्यतीत्यादितश्च पाकादौ द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयबोध-प्रसंगात् । एकत्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्याऽन्यत्रविशेषणत्वेनाऽन्वय-स्याऽव्युत्पन्नतया तत्र प्रत्ययार्थविशेषणपाकादेर्न कर्मत्वे विशेषण-तयाऽन्वय इति चेत् ।

स्वं— प्रत्ययः । न च स्वपूर्ववर्तित्वमेव तदस्तु इति वाच्यम् । पटो घटश्च इत्यादौ पटादेरपि घटपदोत्तरमुपप्रकृतित्वापत्तेः । स्वाव्यवहितपूर्वत्वोक्तौ आप-त्तिवारणेपि धातुप्रातिपदिकयोः प्रकृतित्वानुपपत्तिः, विकरणाऽऽगमादिना प्रत्ययव्यवधानात् । एवं बहुगुड इत्यादौ गुडस्य प्रकृतित्वानुपपत्तिः, प्रत्यय-पूर्वत्वाभावात् । एवमव्ययसर्वनाम्नोः अकच्प्रत्ययाऽव्यवहितपूर्वत्वाभावात्प्रकृ-तित्वानुपपत्तिः, अकच्प्रत्ययस्य टिपूर्वविहितत्वात् । एतेनाऽऽगमादिभिन्नस्व-पूर्वपूर्वत्व-शून्यत्व-स्वाव्यवहितोत्तरत्वान्यतरत्वं तत् । चैत्रः पचतीत्यादौ पचधातोः स्वादिप्रकृतित्वापत्तिर्न शक्या । स्वपूर्ववर्तित्वे सतीत्यनेन विशेषणी-यत्वादिति निरस्तम् । विभक्तिप्रकृतित्वस्यैव प्राकृतत्वात्प्रत्ययसामान्यप्रकृति-त्वस्यानुपयोगाच्च ।^१

१ न चैवमपि घटपदोत्तरविभक्तिप्रकृतिस्त्वं पटपदे दुर्वारम्, स्वनिष्ठमुष्वा-वच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतायास्तत्र सत्वादिति वाच्यम् । स्ववृत्तित्व-विशिष्टविधेयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानिरूप्यतावदुद्देश्यतावत्त्वस्य तत्प्रत्यय-प्रकृतावेव सत्वोपगमात् तस्यैव च विवक्षितत्वात् ।

यद्वा स्वविधायकशास्त्रजन्यबोधीयस्वनिष्ठविषयतानिरूपिताऽव्यवहितोत्तरत्वाऽ-व्यवहितपूर्वत्वादन्यतरविषयतानिरूपितविषयतावत्त्वमेव स्वं प्रकृतित्वम् । प्रातिपदिका-देरसुगो विधानात् प्रातिपदिकत्वं च क्विन्ते एवातो निरूपकविषयता धातो नास्त्येति नोक्तदोषः । स्व— प्रत्ययः ।

प्रकृत्यर्थत्वं च प्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासमानाधिकरणनिरूपकता-निरूपितनिरूप्यतावदवृत्तिप्रयोज्यविषयत्वम् । [पदनिरूपिताशक्तिरित्यस्य पदनिष्ठ-निरूपकतानिरूप्यतावतो शक्तिरित्यर्थः] यथा घटः इत्यादौ सुप्रत्ययनिष्ठविधेयता-निरूपितोद्देश्यतासमानाधिकरणनिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावतो शक्तिः “घटो घटपदनिरूपितवाच्यतावानित्याकारिका” तत्प्रयोज्यज्ञानविषयत्वस्य घटे सत्त्वाद् घटस्य प्रकृत्यर्थत्वम् । पाचक इत्यादौ सुप्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्राति-पदिकनिष्ठा प्रातिपदिकत्वं च तत्तद्वर्णोत्तरतत्तद्वर्णत्वम्, तथा च प्रकृतिवच्छेद-र

ननु समुदाये शक्त्यनङ्गीकारेपि पञ्चधातूपस्थाप्यपाकेन सहैव एकत्वा-
न्वयान्न पाक इत्यादावनुपपत्तिः । धातूनां सुबिभक्त्यप्रकृतित्वान्नाऽन्वयसंभव
इति तु न शङ्क्यम् । प्रकृत्यर्थान्वितत्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तौ
प्रकृत्यर्थत्वस्य प्रकृतिजन्यबोधविषयत्वरूपस्य प्रकृत्यर्थप्रकृत्येकदेशार्थसा-
धारणत्वादित्याशकां निरस्यति । प्रकृत्येकदेशार्थेपीति । प्रकृत्यर्थे इव प्रत्य-
यान्तपञ्चधात्वर्थेपीत्यर्थः । प्रत्ययार्थान्वयोपगमे इति । तथा च प्रकृतितदे-
कदेशार्थाऽन्यतरान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तौ तात्पर्योपगमे
इत्यर्थः । पाकादौ द्वितीयार्थकर्मत्वाद्यन्वयबोधप्रसंगादिति । पाकादेः
द्वितीयार्थकर्मत्वेऽन्वयबोधप्रसंगादित्यर्थः । सिद्धान्ते पाककर्तुः कर्मत्वेऽन्वयो
भवतीति बोध्यम् । शङ्कते । एकत्रेति । शत्र्यर्थकर्त्तरीत्यर्थः । विशेषणत्वेनोप-

मवर्णनिष्ठा दृश्यताऽस्ति । एवं च पाचकपदघटकाऽकपदनिरूपिता या कर्तृ-
निष्ठवृत्तिः तन्निष्ठनिरूप्यतानिरूपकताऽकपदे “अकपदत्वं अकारोत्तरककारोत्तर-
ब्रह्मम् । एवं च निरूपकताया अन्तिमवर्णे सत्वादुद्देश्यतासामानाधिकरण्या तादृश-
निरूपकतानिरूप्यतावती या वृत्तिः “अकपदवाच्यः कर्ता” इत्याकारिका तत्प्रयोज्य-
ज्ञानविषयत्वस्य वर्तृरूपार्थे सत्त्वात्, विशिष्टशुद्धयोरैक्यात्पाककर्तुः प्रकृत्यर्थत्वम्, न
तु धात्वर्थमात्रस्य धातुवृत्तिनिष्ठनिरूप्यतानिरूपितनिरूपकतायास्तादृशीदृश्यता-
सामानाधिकरण्याभावात् नातिप्रसंगः ।

न च प्रकृत्यर्थत्वं प्रकृतिवृत्त्युपस्थाप्यत्वमेवास्तु इति वाच्यम् । पाचकादिक्कु-
दन्तानाम्नां वाक्यतया वृत्तिविरहेण तदुपस्थाप्यार्थाऽप्रसिद्धेः । पाचकघटकाऽकप्रत्यय-
वृत्तिमादाय प्रकृत्यर्थत्वोपपादने तु तदघटकधातुवृत्तिमादाय धात्वर्थेपि प्रकृत्यर्थ-
त्वात्तत्र ।

न च भावार्थककृदन्तानामिव पाचकादिशब्दानामपि समुदाये शक्तिरस्तु इति
वाच्यम् । एकैककृतसमभिव्याहृतानामनन्तधातुघटितकृदन्तसमुदायानुपूर्वीणां धातु-
भेदेनाऽनन्तत्वेन तदवच्छिन्नानामनन्तशक्तिकल्पने गौरवात्, लाघवेन कृदन्तस्य छेदि-
धात्वर्थभागमानस्य बहुतशक्तिकधातुत एव स्वीकरणीयत्वात्, अनुशासनवलेन
कर्त्तादौ कृतां शक्तेरभ्युपगमाच्च । भावविहितकृतामपि भावरूपार्थः कुतो न
स्वीक्रियते इति न शङ्क्यम् । दत्तोत्तरत्वात् ।

अथ प्रकृतिप्रयोज्यशब्दबोधविषयत्वमेव प्रकृत्यर्थत्वमस्तु इति चेन्न । पञ्चमौ
इत्यादौ शत्रन्तसमुदायप्रयोज्यविषयत्वस्य धात्वर्थेपि सत्त्वात्स्यापि प्रकृत्यर्थ-
त्वापत्तेः ।

स्थितस्य । पाकस्य । अन्यत्र । कर्मत्वे । अयुत्पन्नतयेति । सकृदुत्तरित इति न्यायादिति भावः । तत्र । पचन्तं पश्यतीत्यादौ । प्रत्ययार्थविशेषण-पाकादेरिति । शत्रुप्रत्ययार्थकर्तृविशेषणपाकादेरित्यर्थः ।

अथ विशेषणत्वेनोपस्थितस्येति न युक्तम्, पचन् पचमानेत्यादीनां वाक्यतया विशिष्टे शक्तिविरहेण न शत्राद्यर्थकर्तृविशेषणतया पाकस्योपस्थितिः किन्तु विशेष्यतयैव पाकस्योपस्थितिरिति पाकादीनामेकत्र विशेषणत्वेनोपस्थितत्वविरहादिति चेत् । सत्यम् । अयमाशयः । एकत्रेति त्रलथो विशेष्यत्वम्, तस्य विशेषणत्वेऽन्वयः । तृतीयार्थः प्रयोजकत्वम्, तस्योपस्थिति-विषयतायामन्वयः । उपस्थितत्वं चोपस्थितिविषयत्वम् । अन्यत्रेति त्रलर्थः पूर्ववत् । तृतीयार्थः संबन्धित्वम् । तथा च एकनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकार-ताप्रयोजकोपस्थितीयविषयतावतावतोऽपरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायोगो न भवतीत्यर्थः । तथा च शत्राद्यर्थकर्तृनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोज-कोपस्थितीयविशेष्यतावतः पाकस्य कर्मत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितशान्दबोधीय-प्रकारतायोगो न स्यादिति । अत एव घटो जातिरित्यादयो न प्रयोगाः । घटे विशेषणत्वेनोपस्थितस्य घटत्वस्य जातावभेदेन विशेषणत्वायोगात्^१ ।

१ अथ विक्रितं जानानस्तण्डुलं पचतीत्यादौ विक्रित्यनुक्तव्यापारस्य पाकपदार्थतया व्यापारविशेषणत्वेनोपस्थिताया विक्रतः कर्मत्वविशेषणत्वादुक्तव्यु-त्पत्तिविरोध इति चेन्न । विषयताविशिष्टोपस्थितिविषयता—स्वविशिष्टान्यविशे-ष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वाभाववतीत्यत्रोक्तव्युत्पत्तेस्तात्पर्यात् । विषयता वै० स्वतादात्म्य—स्वविशिष्टस्वोभसं० । एवं पचघातुपदजन्य उपस्थितीयविक्रित-निष्ठाप्रकारताख्यविषयता । स्ववै० स्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयविषयतानिरूपितविषयता-प्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितत्व, स्वप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकस्वस्व-पयोग्यपदघटितवृत्तिघटकपदप्रयोज्यत्वान्यतरसं० ।

स्वविशिष्टान्यत्वघटकस्ववै० स्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयविषयतानिरूपितविषयता-प्रयोज्यत्व, सप्रयोजकपदघटितवृत्तिघटकपदप्रयोज्यत्वान्यतरसं० ।

एवं पचघातुजन्योपस्थितीयविषयतातद्विशिष्टा सैव, तत्र स्वपदग्राह्यतादृशविषय-ताप्रयोजकं विक्रित्यवच्छिन्नव्यापारः पचघातुत्राच्यः इति वृत्तिज्ञानं तदीयवृत्तिनिष्ठ-विषयतानिरूपितव्यापारनिष्ठविषयताप्रयोज्यव्यापारविशेष्यतानिरूपितत्वस्य “अन्य-तरात्तर्गतस्य” स्वतादात्म्यस्य च सत्वात् । तादृशविक्रितिविषयताविशिष्टान्यत्वं कर्मत्वविशेष्यतायां नास्ति नानुतिः । पचन्तं पश्यतीत्यादौ च उपस्थितीयवच-

तथापि पाकादिविशेषणतया सुबर्थसंख्याया अन्वयसंभवात् । यत्र पाककर्त्रादेर्द्वित्वादिकं बाधितं पाकादेश्च तदबाधितं तत्र पचन्तौ पश्यति पचमानौ पश्यतीति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात् । धातूपस्थाप्यार्थे सुबर्थान्वयबोधं प्रति तत्तद्धातूरप्रत्ययधर्मिकं किंचिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामुपगम्यैतादृशातिप्रसंगवारणे च गौरवात् ।

प्रकृत्येकदेशार्थपाकस्य विशेष्यत्वं दुर्वारमिति समाधत्ते । तथापीति । उक्तव्युत्पत्त्या शत्रर्थकर्तृविशेषणपाकस्याऽन्यत्र कर्मत्वादौ विशेषणतयाऽन्वयबोधाऽसंभवेपीत्यर्थः । अन्वयसंभवादिति । एकत्वविशिष्टपाकानुकूलकृतिमन्तं पश्येत्यन्वयबोधप्रसंगादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिरित्याह । २ त्रेति । स्थलविशेषे इत्यर्थः । द्वित्वादिकं बाधितमिति । एक एव पाककर्तेति भावः । तदबाधितमिति । द्वित्वादिकमबाधितमित्यर्थः । द्वौ पाकौ इति भावः । तत्र । स्थलविशेषे । दुर्वारत्वादिति । पाककर्तृरूपप्रकृत्यर्थैकदेशे पाके द्वित्वसंख्याया अन्वयसंभवादिति भावः । उपगम्येति । धात्वर्थविशेष्यकसुबर्थप्रकारकबोधं प्रति तत्तद्धातूत्तरप्रत्ययविशेष्यककिंचिदर्थविषयकबोधेच्छयोच्चरितत्त्वप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतां स्वीकृत्येत्यर्थः । एतादृशातिप्रसंगवारणे चेति । तथा च पचन्तौ पश्येत्यादौ शतृप्रत्ययधर्मिककर्तृपरत्वज्ञानस्य

धात्वर्थपाकनिष्ठविषयतावेशिष्टस्य अन्यतरघटकद्वितीयसंबन्धेन—तादात्म्येन च पाकविषयतायां सत्वात् । तथाहि—स्वपदग्राह्योपस्थितोपाकविषयताप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकशतृपदघटितवृत्तिघटकपाकपदप्रयोज्यत्वसत्वात् । तादृशविषयताविशिष्टान्यकर्मत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वस्यैव सत्त्वान्नापत्तिः । उपस्थितोपाकविषयतायाः स्वविशिष्टान्यघटनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वाद् व्यभिचारवारणाय विषयतावेशिष्टं निवेशितम् ।

उपस्थितावेवास्वविशिष्टविषयताविशिष्टप्रकारताप्रयोजकत्वाभावो निवेशनीयः । स्वैवै० स्वनिरूपितत्व-स्वविशिष्टत्वोभयसं० । स्वैवै० स्वजनकवृत्तिज्ञानीयविषयताप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितत्वं—स्वप्रयोजकपदघटितवृत्तिघटकपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वान्यतरसं० । स्वं—उपस्थितिः । प्रकारतायां विषयतावै० स्वसामानाधि करण्य—स्वविशिष्टान्यविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसं० । विशिष्टान्यत्व-घटकवै० पूर्ववत् । स्वं—विषयता । स्वप्रयोजकपदघटितत्वं च स्वघटितवृत्त्य-घटितत्वे सति स्वघटितत्वम् । तेन राजपुरुषघनमिह्यादौ राज्ञो घनाशेऽन्वयेपि न क्षतिः । राजपुरुषारभकवृत्तिघटितवृत्तिघटकत्वाद्धनपदस्य ।

एवं शोभनं पचनमित्यादौ धातुमात्रेण पाकाद्युपस्थितौ च तत्र शोभनाद्यभेदाऽन्वयबोधानुपपत्तिः । विशेषणविभक्तिसजातीयविभक्ति-प्रकृत्यनुपस्थाप्यत्वात् । प्रकृत्येकदेशसाधारणतादृशविभक्तिप्रकृतित्वस्य प्रयोजकत्वे ल्युडादेरधिकरणपरत्वेपि तथाविधान्वयबोधापत्तेः । कस्यचि-प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा तद्वारणे च गौरवात् ।

प्रतिबन्धकत्वान्नाऽऽपत्तिरिति भावः । पाकः इत्यादौ घञो निरर्थकत्वेन घञ्-प्रत्ययधर्मिकिञ्चिदर्थपरत्वज्ञानविरहात्पाकादौ सुवर्थान्वयबोधः ।

दोषान्तरमाह । एवमिति । भावविहितल्युङन्तसमुदायस्य शक्यकल्पने इत्यर्थः । धातुमात्रेणेति । मात्रपदेन । ल्युटो व्यावृत्तिः । तत्र । धात्वर्थ-पाके । अभेदान्वयबोधानुपपत्तौ हेतुमाह । विशेषणविभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृत्यनुपस्थाप्यत्वादिति । पाकस्येति शेषः । विशेषणविभक्तिः । विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिः प्रकृते शोभनपदोत्तरमुविभक्तिः तत्सजातीयविभक्तिः—पचनपदोत्तरमुविभक्तिः तत्प्रकृतिभूतपचनानुपस्थाप्यत्वादित्यर्थः । पचधातुनैवोपस्थाप्यत्वादिति भावः । स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थापितयो-रेवार्थयोरभेदः । संसर्गमर्यादया भासते इति नियमादिति यावत् । ननु स्वसमानविभक्तिकपदविशिष्टपदोपस्थापितयोरेवाऽभेदः संसर्गमर्यादया भासते इति तदर्थः । वै० स्वतादात्म्य-स्वघटकत्वान्यतरसं० । प्रकृते पचनपदघटक-त्वस्य पचपदे सत्वान्नोक्तानुपपत्तिरत आह । प्रकृत्येकदेशसाधारणेति । अस्य प्रकृतित्वेऽन्वयः । तादृशेति । विशेषणविभक्तिसजातीयेत्यर्थः । तत्र ।

१ न च यत्र राजद्वयसंबन्धो एकः पुरुषः तत्र राजपुरुषो पश्येति प्रयोगापत्तिः राजपदार्थस्य धातुस्थाप्यत्वाभावेन प्रतिबन्धयतावच्छेदकानाक्रान्तत्वाद् राजपदार्थे द्वित्वान्वयबोधसंभवादिति चेन्न । तत्तत्पदार्थं सुवर्थान्वयबोधं प्रति तत्तत्पदार्थव्यवहितो-त्तरमुभिन्नपदधर्मिकतत्तत्पदार्थान्वितार्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे तात्पर्यात् । घट इत्यादौ घटे एकत्वान्वयबोधं प्रति सुधर्मिकैकत्वान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व-वारणाय सुविभज्येति । घटपटादित्यादिद्वन्द्वे घटे विभक्त्यर्थद्वित्वान्वयबोधार्थं तत्तत्प-दार्थान्वितेति । न चैवमर्द्धकायादिपूर्वपदार्थप्रधानसमासस्थले विभक्त्यर्थान्वयानुप-पत्तिः । अर्द्धपदार्थव्यवहितोत्तरकार्यपदधर्मिकिञ्चिदर्थपरत्वज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वा-दिति वाच्यम् । पूर्वपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वे दोषाभावात् । गौरवादिति । तथाचो-क्तातिप्रसंगमिया प्रत्ययार्थानां प्रकृत्येकदेशार्थेऽन्वयाद् घञन्तसमुदायस्यैव शक्तिः स्वीकार्या ।

न चैवमुपकुम्भार्द्धपिप्पल्यादिरूपपूर्वपदार्थप्रधानसमासपदात्कुम्भसमीप-पीप्पल्यर्द्धादौ विभक्त्यर्थान्वयस्य प्रातिपदिकान्तरार्थाऽभेदाऽन्वयस्य चानुपपत्तिः पूर्वपदस्य समासोत्तरविभक्त्यप्रकृतित्वादिति वाच्यम् । तदनुरोधेनैव तत्र कुम्भपिप्पल्यादिपदानामेव कुम्भसमीपपिप्पल्यार्द्धादौ लक्षणायाः पूर्वपदस्य तात्पर्यग्रहमात्रोपयोगितायाश्च स्वीकारात् ।

वस्तुतस्तु तत्रोत्तरपदार्थविशेषितपूर्वपदार्थसमीपाऽर्द्धादौ प्रत्ययार्थाऽन्वयबोधे तादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोरव्यवहितपूर्वोपरीभावोऽप्याकाङ्क्षा । एवं तत्र प्रातिपदिकान्तरार्थाऽभेदाऽन्वयबोधे समानविभक्तिकयोस्तादृशपदपदान्तरयोश्च समभिध्याहारोऽप्याकाङ्क्षा । तथा सति अतिप्रसंगविरहात् । धात्वर्थपाकादौ प्रत्ययार्थान्वयबोधे प्रातिपदिकान्तरार्थाऽन्वयबोधे च ल्युट्घञाद्यन्तसमुदायप्रत्यययोरव्यवहितपूर्वोपरीभावस्य समानविभक्तिकयोस्तादृशसमुदायपदपदान्तरयोः समभिहारस्याऽऽकाङ्क्षात्वोपगमे दशिताधिकरणार्थकल्युट्प्रत्ययस्थलीयातिप्रसंगस्य दुरुद्धरतया न तत्संभवः ।

शोभनं पचनमित्यत्र । अधिकरणपरत्वेपीति । अधिकरणपरत्वग्रहेपीत्यर्थः । तथाविधान्वयेति । पाके अभेदेन शोभनान्वयेत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः । ल्युङादेरधिरणपरत्वग्रहे पाकाधिकरणे एवाऽभेदेव शोभनान्वयात् । कस्यचित्प्रतिबन्धकतामिति । धातूपस्थाप्यार्थे द्वितीयाभिन्नसुबर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तद्धातूत्तरप्रत्ययधर्मिकिञ्चिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामित्यर्थः । स्तोत्रं पचतीत्यादौ सार्थकप्रत्ययान्तपचधातूपस्थाप्यपाकादौ अन्वयबोधोपपत्तये द्वितीयाभिन्नत्वोपादानम् । तथा च घञाद्यन्तसमुदाये एव शक्तिः स्वीकार्येति भावः ।

एवं । प्रकृत्येकदेशार्थे विभक्त्यर्थान्वये शोभनाद्यभेदाऽनन्वये च । कुम्भसमीप-पिप्पल्यर्द्धादौविति । कुम्भ-समीप-पीप्पल्यर्द्धादिनेत्यर्थः । विभक्त्यर्थान्वयस्य । विभक्त्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयस्य । प्रातिपदिकान्तरार्थाऽभेदाऽन्वयस्य च । सुन्दरमुपकुम्भमित्यादौ सुन्दराऽभेदान्वयस्य च । पूर्वपदस्य । उपपदस्य-अर्द्धपदस्य च । अप्रकृतित्वात् । प्रकृत्येकदेशत्वादिति यावत् । तथा च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिविरोध इति भावः । तदनुरोधेनैव । उक्तव्युत्पत्त्यनुरोधेनैव । तत्र । उपकुम्भं अर्द्धपिप्पलीत्यादौ । पूर्वपदस्य । उपपदस्य । अर्द्धपदस्य च । तथा च

नैकदेशान्वयः । नाप्युक्तव्युत्पत्तिविरोधः । एवं च विशिष्टशक्तिर्न स्वीकरणी-
येति ध्येयम् ।

पूर्वपदार्थप्रधानसमासस्थलेऽन्यादृश्या आकङ्क्षाया एव कल्पनेन नोक्त-
व्युत्पत्तिविरोध इत्याह । वस्तुतस्त्विति । प्रत्ययार्थाऽन्वयबोधे । कर्मत्वं कुम्भ-
समीपवृत्तीति बोधे । तादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोः । उपकुम्भपदाऽप्यदयोः
अव्यवहितपूर्वाऽपरीभावाप्याकाङ्क्षेति । तथा च कर्मत्वं कुम्भसमीप-
वृत्तीति बोधे उपकुम्भपदाव्यवहितोत्तराऽप्यदत्वरूपाऽऽकाङ्क्षेत्यर्थः । तत्र ।
सुन्दरमुपकुम्भमित्यादौ । प्रातिपदिकान्तरार्थाऽभेदान्वयबोधे । शोभना-
भिन्नं कुम्भसमीपमितिबोधे । तादृशपदपदान्तरयोश्चेति । समस्तेत्यर्थः ।
समभिव्यहारोप्याकाङ्क्षेति । तथा च शोभनाभिन्नं कुम्भसमीपमिति बोधे
द्वितीयान्तशोभनपदसमभिव्याहृतोपकुम्भपदत्वरूपाऽऽकाङ्क्षेत्यर्थः । तथा
सति । उक्ताऽऽकाङ्क्षाया नियामकत्वे सति । अतिप्रसंगविरहादिति ।
अत्रानुपपत्तिविरहादित्येव पाठः सम्यक् प्रतिभाति ।

ननु समुदायशक्त्यनङ्गीकर्तृमतेपि पाकः—पचनमित्यादौ सुवर्थकत्वादि-
प्रकारकधात्वर्थपाकविशेष्यकबोधे घञन्तपाकपदाव्यवहितोत्तरसुपदत्वरूपा
एवं ल्युङन्तपचनपदाव्यवहितोत्तरसुपदत्वरूपा—एवमभेदेन शोभनप्रकारक-
धात्वर्थपाकविशेष्यकबोधे प्रथमान्तशोभनपदसमभिहतप्रथमान्तपाकपदत्वरूपा
—तथा प्रथमान्तशोभनपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तपचनपदत्वरूपाऽऽकाङ्क्षा
वाच्या तदभावादेव पचन्तमित्यादौ सुवर्थकत्वादेर्न धात्वर्थेऽन्वय इत्याशंकां
निराकरोति । धात्वर्थपाकादाविति । ल्युट्घञान्तसमुदायप्रत्यययोः ।
पाकः—पचनमित्यनयोः । समभिव्याहारस्येति । शोभनः पाकः शोभनं
पचनमिति समभिव्याहारस्येत्यर्थः । अतिप्रसंगस्य दुरुद्धरतयेति । अधिक-
रणार्थकल्युङन्तपचनपदस्थलेपि शोभनं पचनमित्यत्र धात्वर्थपाकादौ द्वितीया-
र्थसंख्याकर्मत्वादेः शोभनस्य चाऽतिप्रसंगस्य । दुर्वारतयेत्यर्थः । न
तत्संभवः । न पाकपदाऽव्यवहितोत्तरसुपदत्त्व, एवं पचनपदाव्यवहितोत्तर-
सुपदत्त्व, एवं शोभनपदसमभिव्याहृतपचनपदसमभिव्याहाररूपाया आका-
ङ्क्षाया न संभवः । पाकाधिकरणे शोभनाऽभेदाऽन्वयेन धात्वर्थपाकेऽन्वय-
विरहादुक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्य व्यभिचार इति भावः । तथा च घञन्तसमुदायस्य
शक्तिः स्वीकार्येति ध्येयम् ।

घञन्तसमुदायस्य पाकादौ शक्तिस्वीकारे दीधितिविरोधमाशङ्कते । अथेति
घञन्तसमुदायस्य पाकाद्यर्थकत्वे इति । अहं संयोगविभागादिशब्दानां

अथ घञन्तसमुदायस्य पाकाद्यर्थकत्वे घञन्तसमुदायस्य संयोग-
विभागत्वादिविशिष्टाऽवाचकत्वं व्युत्पाद्यसंयोगविभागादिपदानां नैमि-
त्तिकसंज्ञात्वनिराकरणं दीधितिकृतां विरुद्धमिति चेत्-का क्षतिः-न हि
कस्यचिद्ग्रन्थकृतो विपरीतलिखनं युक्तिबलाद्बस्तुसिद्धौ बाधकम् ।

नैमित्तिकसंज्ञात्वनिराकरणं दीधितिकृतां विरुद्धमेतेत्यनेनाऽन्वयः । नैमित्तिकसंज्ञा
च जात्यवच्छिन्नसंकेतवती संज्ञा । घञोऽसत्त्वेऽपि संयुज्यते-विभजते इत्यादौ
संयोगत्वविभागत्वजातिविशिष्टे क्लृप्तया धातुशक्त्यैव संयोगत्वविभागत्वविशि-
ष्टबोधनिर्वाहे घञन्तसमुदायस्य शक्तिकल्पनमनुचितम् इति घञन्तसमुदायस्य
संयोगत्वविभागत्वविशिष्टाऽवाचकत्वं प्रसाध्य संयोगविभागादिपदानां न
नैमित्तिकसंज्ञात्वमित्याशयो दीधितिकृताम् । धातुमात्रस्य संयोगत्वरूपजात्यव-
च्छिन्नवाचकत्वस्याऽऽवश्यकत्वे प्रत्ययविशिष्टस्य जात्यवच्छिन्नवाचकत्वरूप-
नैमित्तिकसंज्ञात्वं न संयोगादिपदानामिति दीधितिग्रन्थः । तद्विरुद्धमेतेति भावः ।
अस्तु विरोध इत्याह । का क्षतिरिति । विरोधे न क्षतिरित्यर्थः । क्षत्यभावे
हेतुमाह । न हि कस्यचिद्ग्रन्थकृतो विपरीतलिखनमिति । अस्य च बाधक-
मित्यनेनाऽन्वयः । बाधकाभावे हेतुमाह । युक्तिबलाद्बस्तुसिद्धौ इति ।
स्तोकः पाकः शोभनं पचनमित्यत्र धातुमात्रेण पाकाद्युपस्थितौ स्तोकेन शोभनेन
च सह पाकाद्यभेदाऽन्वयानुपपत्तिः विशेषणविभक्तिसंजातीयविभक्तिप्रकृत्यनु-
पस्थाप्यत्वादित्युक्तहेतुना घञन्तसमुदायस्य वाचकत्वसिद्धौ इत्यर्थः । तथा च
दीधितिग्रन्थो न बाधक इति भावः ।

एवं चेति । घञन्तसमुदायस्य शक्तिसिद्धौ चेत्यर्थः । धातुमात्रस्यैवेति ।
एवकारेण घञादिव्यावृत्तिः । तत्र । स्तोकं पाक इत्यत्र । तद्विशेषणवाचक-
पदात् । क्रियाविशेषणवाचकस्तोकपदात् । द्वितीयैवेति । एवकारेण
प्रथमाया व्यावृत्तिः । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनादिति भावः ।
अत्र सुवर्थसंख्यादेर्धात्वर्थपाकेऽन्वयानुपपत्त्या सुवर्थस्याऽविवक्षा बोध्या । यत्र
तु । स्तोकः पाक इत्यत्र तु । कृदन्तसमुदायस्य तात्पर्यमिति । तत्र ।
स्तोकः पाक इत्यत्र । तादृशपदं । विशेषणवाचकस्तोकपदं । तथाविधेति ।
पाकाद्यर्थोपस्थापकेत्यर्थः । कृदन्तसमुदायसमानविभक्तिकमेवेति । विशेष्य-
वाचकपदसमानविभक्तिकमेवेत्यर्थः । अत्र सुवर्थस्य विवक्षा बोध्या । धात्वर्थ-
काधिकरण्ये त्विति । धात्वर्थेन सहाऽभेदे विवक्षिते तु इत्यर्थः । धात्वैका-
धिकरण्ये तु इति पाठे तु स्तोकपदस्येति शेषः । तथा च स्तोकपदस्य धातु-
प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वे तु इत्यर्थः । धातोरेव शक्तेः क्लृप्ततया तत एव विवक्षि-

एवं च यत्र धातुमात्रस्यैव पाकादौ तात्पर्यं तत्र तद्विशेषणवाचकप-
दाद्द्वितीयैव । यत्र कृदन्तसमुदायस्य पाकादौ तात्पर्यं तत्र तादृशपदं
तथाविधकृदन्तसमुदायसमानविभक्तिकमेव । तदुक्तं कातन्त्रपरिशिष्ट-
कृता-कथं स्तोकः पाक इति कृदन्तविशेषणत्वात्, धात्वर्थेऽधिकरण्ये
तु स्तोकमोदनस्य पाक इति वदन्ति ।

तान्वयबोधोपपत्तौ कृदन्तसमुदायस्य शक्तिकल्पने गौरवं वदन्तीत्यस्वरसबीजं
बोध्यम्^१ ।

१ न च समुदायशक्त्यस्वीकारे पाकमित्यत्र द्वितीयार्थकमन्वे धात्वर्थपाकादेर-
न्वयानुपपत्तिः । प्रत्ययानां प्रकृत्ययान्वितस्वार्थबोधकत्वात् । एवं शोभनं पचनमित्यादौ
विशेष्यवाचकधातुपदस्य विशेषणविभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृत्यनुपस्थाप्यत्वात्तदर्थं
प्रथमान्तशोभनपदार्थस्याऽन्वयानुपपत्तिश्च । प्रकृतिपदस्य तदेकसाधारणपरत्वे पचन्ती
इत्यादौ धात्वर्थपाकादौ द्वित्वान्वयप्रसंगः तथा च प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेति
वाच्यम् । धात्वर्थप्रकारकमन्ताविशेष्यकबोधे धनन्तपाकपदाव्यवहितोत्तराऽप्यद-
स्वरूपाऽऽकाङ्क्षात्वस्य एवं पाकादौ शोभनाद्यभेदान्वये स्वन्तशोभनपदसमव्याहृत-
पचनपदस्वरूपाऽऽकाङ्क्षात्वस्य कल्पनेन पाकादौ द्वित्वप्रकारकबोधे पचन्ती—
पचमानौ इत्याकाङ्क्षात्वस्याऽकल्पनेनैव निवृत्तिरिति गौरवस्याऽप्रामाणिकत्वात् ।

न च पाकादौ शोभनाद्यभेदान्वयबोधे स्वन्तशोभनपदसमभिव्याहृतपचनपदस्व-
रूपाऽऽकाङ्क्षात्वोपगमे दक्षिताऽधिकरणार्थकल्युट्प्रत्ययस्यैव पाके शोभनान्वया-
पत्तिरिति वाच्यम् । धात्वर्थे शोभनान्वयबोधे तत्तद्धातूत्तरप्रत्ययधर्मिकं किञ्चिदर्थ-
परत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।

अथ समुदायशक्त्यस्वीकारे प्रतिबन्धकताकल्पनागौरवम् । न च समुदायशक्ति-
स्वीकारेऽपि प्रतिबन्धकताकल्पनमावश्यकम्, अन्यथा ल्युडादेरधिकरणपरत्वाग्रहे
शोभनाऽभिन्नपाकाद्यन्वयबोधं प्रति शोभनं पचनमिति समभिव्यक्तिरस्याकाङ्क्षात्वं
स्वीकरणीयम्, एवं च तादृशाऽऽकाङ्क्षाज्ञानाल्युडादेरधिकरणपरत्वग्रहे उक्ता-
न्वयबोधापत्तेरवारणादिति वाच्यम् । उक्तान्वयबोधे निरुक्ताकाङ्क्षाज्ञानस्य समुदा-
यशक्तिज्ञानजन्यपाकाद्युपस्थितेः सहकारित्वोपगमात् । ल्युडादेरधिकरणपरत्वग्रहकाले
धातुशक्तिग्रहजन्यपाकोपस्थितेरेव सत्त्वान्नोक्तदोष इति चेन्न । यत्र यत्र समुदायश-
क्त्यभावपक्षे प्रतिबन्धकत्वकल्पनम्, तत्र तत्र समुदायशक्तिपक्षे तादृशशक्तिज्ञानजन्यो-
पस्थितेतिरिक्तकारणताकल्पने साम्यात् ।

तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या संख्याबोधनेऽभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकार-
ताभिन्नतदर्थविषयाताशालिशब्दबोधसामग्री अपेक्षिता ।

तादृशश्च बोधस्तदर्थविशेष्यकः तदर्थनिरूपितभेदाऽन्वयविषयकश्च ।

नीलौ घटौ इत्यादौ च विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव
द्वित्वादिर्कं प्रत्याख्यते ।

समानवचनकविशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिः साधुत्वार्थेत्युक्तम् “विभक्त-
पदं साधुत्वार्थमेव प्रयुज्यते” इतिग्रन्थेन । कार्यकारणभावमाह । तदर्थ-
केति । प्रकृत्यर्थकेत्यर्थः । तदर्थविषयतेति । प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतेत्यर्थः ।
सा च द्वयी—भेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता एका, अपरा च विशेष्यता । तथा
च तदर्थकपदोत्तरविभक्त्यर्थसंख्याविशेष्यकबोधं प्रति अभेदसंबन्धावच्छिन्न-
प्रकारताभिन्नतदर्थनिष्ठविषयताशालिशब्दाबोधसामग्री कारणम् । नीलो घट
इत्यादौ प्रकारीभूतनीलनिष्ठविषयता अभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतारूपैवेति न
नीले संख्यान्वयः । तत्रैव घटनिष्ठविषयताविशेष्यतारूपा “अभेदसंबन्धावच्छि-
न्नप्रकारताभिन्ना एवं राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजनिष्ठनिरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्र-
कारतापि अभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नैवेति घटे राज्ञि चैकत्वसंख्याऽन्वयः
तदेवाह । तादृशश्च बांध इति । अभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थनिष्ठवि-
षयताशालिबोधश्चेत्यर्थः । तदर्थविशेष्यक इति । प्रकृत्यर्थविशेष्यक इत्यर्थः ।
तथा च नीलो घट इति वाक्याद् घटविशेष्यकस्तादृशो बोध इत्यर्थः । तदर्थ-
निरूपितेति । प्रकृत्यर्थनिरूपितेत्यर्थः । तादृशो भेदान्वयः । अभेदातिरिक्तः
संसर्गः । तद्विषयक इत्यर्थः । यथा राज्ञः पुरुष इति वाक्यान्निरूपितत्व-
संबन्धावच्छिन्नराजनिष्ठप्रकारताकस्तादृशो बोध इति भावः । तथा च विभ-
क्त्यर्थसंख्याप्रकारकबोधेऽभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वज्ञानं प्रतिबन्धक-
मितिभावः^१ ।

प्रत्युदाहरणमाह । नीलौ घटौ इत्यादौ चेति । एकत्वस्य केवलान्वयितया

१ ननु पुरुष आर्द्रवसो विश्वेदेवा इत्यादौ पुरुष आर्द्रवः पदोत्तरविभक्त्या
द्वित्वबोधनादभ्यभिचारः, पुरुष आर्द्रवो निष्ठविषयतायाः अभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रका-
रतात्मकत्वादिति चेन्न । अभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतायां विशेषणान्वयिसंख्याविषय-
संख्याऽनवच्छिन्नत्वस्य विशेषणीयत्वात् । उक्तस्थले च तादृशप्रकारतायाः विशेष्यो-
भूतविश्वेदेवाभ्ययिबहुत्वसंख्याविषयद्वित्वसंख्यावच्छिन्नत्वान्न भ्यभिचारः ।

एवं च क्रियाविशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्याऽबाधितयोरपि द्वित्व-
बहुत्वयोः प्रत्यायनाऽसंभवात्तादृशपदोत्तरमौत्सर्गिकमेकवचनमेव भावा-
ख्यातस्थलवदित्यवधेयम् ।

नीलेपि भानसंभवानीलौ घटौ इत्युक्तम् । विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यैवेति ।
घटपदोत्तरविभक्त्यैवेत्यर्थः । एवकारेण विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिव्य-
वच्छेदः । यतो नीलौ घटौ इत्यत्र विशेषणीभूतनीलनिष्ठविषयताऽभेदसंबन्धा-
वच्छिन्नप्रकारतास्मिकैव न तद्भिन्नेति अभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्न-
तदर्थनिष्ठविषयताशालिशब्दसामग्र्यभावाननीलपदोत्तरविभक्त्या संख्याबोधः
तथा च समानवचनकविशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या कापि संख्याबोधनाऽ-
संभवाद्विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिः साधुत्वार्थिकैवेति ध्येयम्^१ ।

एवं चेति । संख्यान्वयबोधेऽभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थनिष्ठ-
विषयताशालिशब्दसामग्र्या अपेक्षणे चेत्यर्थः । क्रियाविशेषणवाचक-
पदोत्तरविभक्त्येति । स्तोकादिपदोत्तरविभक्त्येत्यर्थः । अबाधितयोरपि

१ अथ तथापि नीलो घटौ इत्यत्र नीले विभक्त्यर्थद्वित्वान्वयापत्तिस्तदवस्थैव,
नीलस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानात्म-
कत्वादिति चेन्न । अन्तराभासमानविषयतयोरभेदमते दोषाभावात् । तयोरवच्छे-
द्यावच्छेदकपक्षे—तदर्थकपदोत्तरविभक्त्यर्थसंख्याननिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालि-
शब्दबोधं प्रति अभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टान्यविषयताशालिशब्दसामग्र्याः
विवक्षणात् । वै० स्वप्रयोजकपदप्रयोज्योपस्थित्यविषयताप्रयोज्यत्वसं० । नीलो
घटौ इत्यादौ च तादृशोपस्थित्यविशेष्यता, नीलत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितनीलनिष्ठ-
विशेष्यता, तत्प्रयोज्यत्वस्यैव शब्दबोधोयनीलस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितनीलनिष्ठ-
विशेष्यतायां नीलत्वावच्छिन्नप्रकारतायां च सत्त्वेनोभयत्र वैशिष्ट्यसत्त्वान्न
द्वित्वान्वयबोधापत्तिः । घटत्वावच्छिन्नविषयतायां प्रकारताविशिष्टान्यत्वसत्त्वान्ना-
नुपपत्तिः ।

अथ नीलो घट इत्यत्र नीलादार्थेपि विभक्त्यर्थकत्वान्वयापत्तिः, नीलघटयो-
रभिन्नतया नीलपदार्थघटनिष्ठविषयतायामभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताभेदसत्त्वादिति
चेन्न । तदर्थकपदोत्तरविभक्त्यर्थसंख्याननिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिशब्दबोधं
प्रति अभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थनिष्ठ तत्प्रयोज्यविषयताकशाब्द-
सामग्र्याः कारणत्वस्य विवक्षितत्वात् । नीलपदार्थघटनिष्ठविषयताया नीलपदाऽप्रयो-
ज्यत्वान्न दोषः ।

अभेदान्वयबोधश्च विरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिः । घटो घटः, दण्डवान् दण्डवान्, पाकं पचतीत्यादौ घटत्व, दण्डवत्व, पाकत्वाद्यव-
च्छिन्ने तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य तथाविधाऽन्वयबोधानुदयात् ।

द्वित्वबहुत्वयोरिति । यत्र कर्त्रा पाकद्वयं पाकत्रयं वा क्रियते तत्राबाधितयोरपि
द्वित्वबहुत्वयोरित्यर्थः । प्रत्यायनाऽसंभवादिति । द्विवचनादिविभक्त्या
द्वित्वबहुत्वबोधनाऽसंभवादित्यर्थः । क्रियाविशेषणस्तोकादीनां क्रियायाम-
भेदसंबन्धेनैव प्रकारतया तन्निष्ठप्रकारताया अभेदसंबन्धावच्छिन्नत्वादिति
भावः । तथा चेति शेषः । तादृशपदोत्तरं । क्रियाविशेषणवाचकपदोत्तरं ।
पदसाधुत्वार्थं यस्य कस्यचित्प्रयोगे प्राप्ते प्राथमिकमेकवचनमेव प्रयोक्त-
व्यमित्याशयेनाह । एकवचनमेवेति । तदपि अनियतलिङ्गकस्थलाभिप्रायेण ।
औत्पत्तिकमिति । सामान्ये नपुंसकमिति क्लीबत्वमपि । एवं क्रियाविशेषणानां
कर्मत्वमपि । भावाऽऽख्यातस्थलवदिति । यथा भावाख्यातस्थले एकवचन-
प्रयोगस्तद्वत्क्रियाविशेषणानामपीति भावः ।

अभेदाऽन्वयबोधे नियामकान्तरमप्याह । अभेदान्वयबोधश्चेति । अभेद-
संसर्गकबोधश्चेत्यर्थः । विरूपोपस्थितयोरेवेति । विभिन्नाभ्यां धर्माभ्या-
मुपस्थितयोरर्थयोरेवेत्यर्थः । यथा नील घट इत्यादौ नीलत्व घटत्वाभ्या-
मुपस्थितयोर्नीलघटपदार्थयोः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । घटो घट इत्यादि
तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य । घटत्व दण्डवत्व पाकत्वावच्छिन्नस्य । तथाविधेति ।
अभेदसंसर्गकेत्यर्थः । अन्वयबोधानुदयादिति । विभिन्नरूपेणानुपस्थित-
त्वादिति भावः^१ ।

१ अथ विरूपोपस्थितयोरिति द्विवचनमसंगतम्, नीलपदार्थस्य घटपदार्थस्य
चैक्यात् इति चेन्न । विरूपाभ्यामुपस्थितो याभ्यां तौ विरूपोपस्थितौ तयोरित्यर्थः ।
इदं चाऽभ्याहृतस्य पदयोरित्यस्य विशेषणम् । जग्यत्वं षष्ठ्यर्थः । तथा च विभिन्न-
रूपेणोपस्थितिजनकपदजन्य एवाऽभेदान्वयबोध इति नियमः पर्यवसितः । तथा च
पद एव द्वित्वान्वय इति भावः ।

अथवा उपस्थितयोरित्यत्र भावे क्तः । उपस्थितयोरित्यर्थः । विषयत्वं षष्ठ्यर्थः ।
विषयता च प्रकारतारूपा विशेष्यतारूपा च । तत्रोपस्थितेः प्रयोज्यतासंबन्धेनाऽ-
न्वयः । तथा चोपस्थितिर्विषयताविशिष्टैवाऽभेदनिष्ठशाब्दबोधोपसंसर्गता इति
नियमः । वै० स्वप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितत्व, स्वावच्छेदकधर्मेतरधर्मावच्छिन्नविषय-

अथतत्प्रयोजकसमानविभक्तत्वादेः सत्त्वात्कथं न तादृशान्वयबोधः ।
अत्राहुः—यादृशं फलं कचित्प्रसिद्धयति तादृशस्यैवाऽऽपत्तिः सम्भवति
क्लृप्तसामग्रीवलात् । यादृशं च सर्वथैवाऽप्रसिद्धं तादृशस्य चाऽऽपाद-
काऽप्रसिद्धेरापत्तिरशक्यैवेति घटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकाऽभेदसंसर्गक-
घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकशान्दबोधस्य कचिदप्यनुदयात् कथं तदापत्तिः ।

आशंकते । अथेति । तत्प्रयोजकेति । सामान्यतोऽभेदान्वयबोध-
प्रयोजकेत्यर्थः । समानधर्मावच्छिन्नप्रकारताविशेष्यताकाऽभेदान्वयबोधप्रयोज-
केत्यर्थ इति तु न सम्यक् । तादृशबोधस्याऽप्रसिद्ध्या तत्प्रयोजकस्याप्यप्रसिद्धे-
र-क्लृप्तत्वात् । तथा च तत्पदं सामान्यतोऽभेदान्वयबोधपरम्, न तु तथा
विधान्वयबोधपरमिति भावः । समानविभक्तिकत्वादेरिति । आदिना
पदार्थोपस्थित्यादिपरिग्रहः । समाधत्ते । अत्राहुरिति । यादृशं । यद्धर्मा-
वच्छिन्नं । फलं चात्र शान्दबोधः । तादृशस्यैव । तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव । एव
कारेणाऽप्रसिद्धस्य व्यावृत्तिः । क्लृप्तसामग्रीवलादिति । आकाङ्क्षायोग्य-
तादिवलादित्यर्थः । तथा च यादृशधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रय-
रूपाऽऽपादकवलात्तद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्याऽऽपत्तिर्भवतीत्यर्थः । तेनोत्पन्नव्यक्तेः
पुनरुत्पादाऽसंभवेऽपि न क्षतिः । यादृशं च । यद्रूपावच्छिन्नं च । तादृशस्य ।
तद्रूपावच्छिन्नस्य । आपत्तिरशक्यैवेति । अयं भावः । आपत्तिं प्रति आपाद्य-
व्यतिरेकनिश्चयः—आपाद्यव्याप्याऽऽपादकवत्तानिश्चयश्च कारणम् । आपत्तिश्च
शान्दबोधः अभेदसंसर्गकघटप्रकारकघटविशेष्यकः स्यादित्याकारिका । अत्राऽ-
भेदसंसर्गकघटप्रकारकघटविशेष्यकत्वमापाद्यम्, तदप्रसिद्ध्या नापाद्यव्यतिरेक
निश्चयः, आपादकाऽप्रसिद्ध्या नापि आपाद्यव्याप्याऽऽपादकवत्तानिश्चयश्च
संभवति । एवं च कारणाभावादापत्तिरशक्यैवेति भावः । तदेवाह ।
कचिदप्यनुदयादिति । अनुत्पादादित्यर्थः । आपादकाऽप्रसिद्ध्याऽऽपाद्या-
प्रसिद्धेरिति यावत् ।

अभेदसंसर्गकघटप्रकारकघटविशेष्यकशान्दसामग्र्या आपादकत्वान्नाऽऽ-

ताप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसं० । न चोपस्थिति विषयतयोः प्रकारता-
विशेष्यतयोः प्रायशो निरवच्छिन्नतया स्वावच्छेदकधर्माप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ।
स्वनिरूपितविषयतावद्धर्मेतरधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितत्वस्य तद-
र्थत्वात् । एवं च सारूप्योपस्थितस्यापि पदद्वयार्थस्य किंचिदपेक्षया विरूप्योपस्थितत्वेऽपि
न क्षतिः ।

अथ घटो नीलघटः, दण्डवान्, रक्तदण्डवानित्यादौ तादृशशब्द-
बोधस्य प्रसिद्धिः, विधेयकोटावधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्य नवीनैः
स्वीकारादिति चेत् ।

तर्हि घटाद्यंशे । विशेषणतावच्छेदकविधया नीलादिभाननियामक-
नीलाद्युपस्थितितात्पर्यज्ञानविशेषादिघटितैव सामग्री घटत्वावच्छिन्न-
विशेष्यकनीलघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाऽभेदान्वयबोधप्रयोजिका वाच्या
तदभावादेव घटो घट इत्यादिषु न तादृशशब्दबोधापत्तिरिति केचित् ।

पादकाऽप्रसिद्धिः, नानाऽऽपत्तिरशक्येत्याशङ्कते । अथेति । तादृशशब्द-
बोधस्य । नीलत्वादेरधिकस्य भानेऽपि अधिकन्तु इत्यादिन्यायादिति हृदयम् ।
विरूपोत्थित्यभावात्कथं शाब्दबोध इत्यत आह । विधेयकोटावधिकावगाहिन
इति । विधेयघटकतयाऽखिलोद्देश्यघटकावगाहिनः तदघटकमवगाहमानस्ये-
त्यर्थः । अभेदान्वयबोधस्थले विधेयीभूताश्रयस्य नियमतो भानादखिलेत्युक्तम् ।
नवीनैः स्वीकारादिति । उद्देश्यवाचकपदेनोद्देश्यस्याऽऽदाववगततया तत्र
बुबोधयिषाया अभावेन तस्याऽज्ञातज्ञापकत्वरूपविधेयतया न भानसंभवः,
किन्तु अधिकांशस्यैव । अतो घटो नीलघट इत्यादावपि नीलाभिन्नो घट इत्येव
शाब्दबोधः । न चैवं नीलोघटइत्यत्रापि नैत्यमात्रस्य विधेयत्वमुचितम्,
नत्वाश्रयस्यापीति वाच्यम् । सर्वानुभवसिद्धाऽभेदाऽन्वयबोधस्यापलापप्रसंगात् ।
घटो नीलघटः इत्यादौ तु विधेयतया नीलस्य भाने क्षतिविरहादिति प्राचीनमते
नीलस्यैव विधेयत्वमात्रमुक्तम् । नवीनैरिति ।

वाक्यरचनायाः । प्रयोजनद्वयम् । विशिष्टज्ञानं संशयनिवृत्तिश्च । तत्र
घटो नीलघटो नवेति संशयं प्रति नीलघटाभिन्नो घट इति निश्चय एव प्रतिबन्धकः,
न तु नीलाऽभिन्नो घट इति निश्चयः असमानप्रकारकत्वादतो विधेयांशेऽधिका-
वगाहिशब्दबोधः स्वीकर्तव्य इति नवीनाः ।

स्वीकारादिति । तथा च घटोनीलघट इतिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य
घटत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनीलघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वे घटत्वाव-
च्छिन्नप्रकारताकत्वमपि सुलभम्, अधिकन्तु प्रविष्टमित्यादिन्यायात् । परन्तु
विधेयांशे अधिकावगाहिशब्दबोधस्वीकर्तृनवीनमते अधिकविषयता नियामिका
सामग्री वक्तव्या तादृशसामग्र्याश्च घटो घट इत्यादिस्थलेऽपि सत्वादभेदसंसर्गकघ-
टत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिशब्दबोधापत्तिरिति
भावः । कारणकूटस्यैव कार्यात्पादनियामकत्वमित्याशयेन समाधत्ते । तर्हीति ।

अथ द्रव्यत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन प्रसिद्धस्य शुद्धघट-
त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकाऽभेदान्वयबोधस्य घटत्वादावापत्तिसंभवात् ।

अधिकावगाहिशब्दबोधस्वीकर्तृभिर्नवीनैरधिकांशविषयतानियामिका सामग्री
वाच्या, सा च सामग्री घटोनीलघट इत्यादौ घटे नीलरूपविशिष्टो घटो विशेष-
णतया भासते, तत्र नीलभाननियामिका सामग्री च नीलपदजन्यनीलोपस्थितिः
घटपदं नीलघटान्वितस्वार्थं बोधयतु, घटः नीलघटाऽभेदसंसर्गवान् घटपदसम-
भिव्याहृतनीलघटपदत्वरूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानं तदघटितसामग्री अत्र नास्तीत्याह ।
घटाद्यंशे इति । तदभावादेव । उक्तसामग्र्यभावादेव । न तादृशशाब्द-
बोधःपत्तिः । न घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकाभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्द-
बोधापत्तिः ।

अथ घटत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिशब्द-
बोधं प्रतं नीलाद्युपस्थितेर्व्यभिचारितया कारणत्वं न संभवति । तथाहि
नीलोपस्थितिविरहेपि घटप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधस्य घटोरक्तघट इति
वाक्यादुत्पत्तेः । एवं रक्तोपस्थितिविरहेपि घटः पीतघट इति वाक्यात्तादृश-
शाब्दबोधोत्पत्तेः । तथा च नीलाद्युपस्थितिविरहस्याकिंचित्करत्वाद् घटो
घट इतिवाक्याच्छाब्दबोधापत्तिरिति चेन्न । अभेदसंबन्धेन घटप्रकारघटविशे-
ष्यकशाब्दबोधं प्रति न हि कश्चिदपि स्वातन्त्र्येण हेतुः किन्तु नीलघटत्वा-
वच्छिन्नप्रकारताशालिबोधं प्रत्येवेति एतादृशशाब्दसामग्रीप्रयोज्य एव
तादृशशाब्दबोधोपि वक्तव्यः, सा च सामग्री नीलाद्युपस्थितिघटितेति नीला-
द्युपस्थितिविरहे कथं तादृशः शाब्दबोध इति ध्येयम् ।

वस्तुतः सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तौ विशेषधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादक-
सामग्र्या अपेक्षितत्वनियमेन अभेदसंसर्गकघटप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दत्वरूप-
सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तौ नीलघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यताशालिशब्दत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्या अपे-
क्षितत्वे नीलाद्युपस्थितेरवश्यापेक्षणीयत्वादिति ।

तथा च धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन घटप्रकारकशाब्दबोधं प्रति
तादृशसंबन्धेनाऽऽकाङ्क्षाज्ञानंकारणमिति । विशेष्यतावच्छेदकाऽनिवेश-
प्रयुक्तलाघवानुरोधेन विषयनिष्ठप्रत्यासाया कार्यकारणभावं स्वीकृत्याऽऽपत्ति
पुनरापादयति । अथेति । तन्नेत्यपि पाटान्तरम्, द्रव्यं घट इत्यादौ अभेद-
संसर्गेण घटप्रकारकशाब्दबोधो धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन द्रव्यत्वे जायते ।

न च तत्राऽऽपादकाभावः । तात्पर्यज्ञानविशेषादिघटिताया धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन द्रव्यत्वादौ तदुत्पादनियामकसामग्र्या एवाऽऽपादकत्वात् ।

न च धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन द्रव्यत्वादौ तादृशान्वयबोधोत्पत्तिप्रयोजिका द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकोपस्थिति-तदवच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्येव ।

तत्र द्रव्यं घट इति वाक्यजन्याऽभेदसंबन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिवोधविशेष्यकेच्छावानयमिति तात्पर्यज्ञानं विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन वर्तते-एवं द्रव्यं घटत्वावच्छिन्नाभेदसंसर्गवानात-योग्यताज्ञानं च तेन संबन्धेन तत्र वर्तते इति द्रव्यत्वे प्रसिद्धस्याऽभेदसंबन्धेन-घटप्रकारकशाब्दबोधस्य घटत्वे आपत्तिरित्याशयेनाह । द्रव्यत्वादाविति । द्रव्यं घट इत्यत्रेत्यादिः । धर्मितावच्छेदकतासंसर्गेणेति । विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेनेत्यर्थः ।

अथ धर्मितासंबन्धेनेत्येव कथंनोक्तमिति चेन्न । सामान्यधर्मावच्छिन्नधर्मिताया धर्मिभेदेऽपि ऐक्यमते अपूर्वव्यक्तावपि शाब्दबोधो जायते तत्र धर्मितासंबन्धेन योग्यताज्ञानादेरभावाद्द्वयतिरेकव्यभिचारः, द्रव्यत्वेन घटावगाहि द्रव्यं नीलमिति योग्यताज्ञानसत्त्वे नीलोघट इति वाक्याच्छाब्दबोधोपपत्तिश्च । शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रकारकेति । केवलघटत्वावच्छिन्नप्रकारकेत्यर्थः । विधेयांशेऽधिकावगाहिशाब्दबोधस्वीकारपक्षे घटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधस्य घटत्वे इष्टत्वादाह । शुद्धेति । घटत्वादावपत्तिसंभवादिति । आपत्तिश्च घटवं यदि अभेदसंसर्गकघटप्रकारकान्वयबोधप्रयोजकसामग्रीमत्स्यात्तदाऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकान्वयबोधवत्स्यादित्याकारिका । अत्राऽऽपाद्यः शाब्दबोधः स च प्रसिद्धएव । आपाद्यव्याप्यापादकवृत्तानिश्चयोपि प्रसिद्धएव ।

अथ कार्यापत्तौ कार्यव्याप्यसामग्र्या एवाऽऽपादकत्वम्, प्रकृते च शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधं प्रति न कापि सामग्री क्लृप्तेत्याशङ्कते । न चेति । तत्र । शुद्धघटप्रकारकशाब्दबोधे । आपादकाभाव इति । तथा च न शाब्दबोधोपपत्तिरिति भावः । आपादिकां सामग्रीं संवादयति तात्पर्यज्ञानविशेषादिघटिताया इति । अस्य सामग्र्या इत्यनेनान्वयः धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनेति । विलक्षणविषयतासंबन्धेनेत्यर्थः । तदुत्पादनियामकेति । द्रव्यत्वेऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकान्वयबोधोत्पत्तिनियामकेत्यर्थः ।

सामग्र्या एवेति । सा च सामग्री द्रव्यं घट इति वाक्यजन्यघटत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबोधविशेष्यकेच्छावानयमिति -
तात्पर्यज्ञानीयेच्छानिष्ठविषयतानिरूपितबोधनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताऽवच्छिन्नत्व-
निष्ठविषयतानिरूपितविषयताद्रव्यत्वे वतते । अथ धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन
द्रव्यत्वे अभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तिनियामिका सामग्री द्रव्य-
त्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानोक्ततात्पर्यज्ञानघटितैव सा च द्रव्यत्वे एवेति
घटत्वे कथं तदुत्पादनियामकत्वमिति चेन्न । यादृशी सामग्री द्रव्यत्वादौ
तदुत्पादनियामिका तादृश्यास्तात्पर्यज्ञानविशेषादिघटितायाः सामग्र्या
एवाऽऽपादकत्वादिति तदर्थान् । तथा चाऽभेदसंसर्गकस्थले तेन संसर्गेण
तद्विशेष्यकज्ञानत्वेन यथा द्रव्यं घट इति ज्ञानस्य योग्यताज्ञानत्वम्, एवं
तद्वोधकपदयोः समानविभक्तिकयोः समभिव्याहारस्याऽऽकाङ्क्षात्वेन द्रव्यं
घट इति वाक्यज्ञानस्याऽऽकाङ्क्षाज्ञानत्वम्, एवं तदर्थान्विततदर्थपरत्वस्य
तात्पर्यरूपत्वेन द्रव्यं घट इति वाक्यं घटान्वितद्रव्यपरमितिज्ञानस्य
तात्पर्यज्ञानत्वम् । तथा घटो घट इतिज्ञानस्यापि योग्यताज्ञानत्वम्, एवं
घटो घट इतिवाक्यज्ञानस्यापि आकाङ्क्षाज्ञानत्वम्, एवं घटो घट इति वाक्यं
घटान्वितघटपदमितितात्पर्यज्ञानस्यापि तात्पर्यज्ञानत्वम् । तथा च धर्मिता-
वच्छेदकतासंबन्धेन समस्तसामग्री द्रव्यत्वे घटप्रकारकशाब्दबोधमुत्पादयति
तथा घटत्वेपि घटप्रकारकशाब्दबोधमुत्पादयेदिति भावः ।

पुनः घटोघटइत्यत्र शाब्दबोधापत्तिमुद्धर्तुं शक्ते । नचेति तादृशान्वय-
बोधोत्पत्तिप्रयोजिका । घटप्रकारकाऽभेदान्वयबोधोत्पत्तिप्रयोजिका । तदव-
च्छिन्नविशेष्यकेति । द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकेत्यर्थः । सामग्र्येवेति ।
आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावाभिप्रायेण । स च धर्मितावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यत्वमन्तर्भाव्यैव समवायेन बोध्यः । एवकारेण धर्मितावच्छेद-
कावच्छिन्नविशेष्यत्वमन्तर्भाव्य केवलघटप्रकारकाऽभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञाना-
दीनां व्यवच्छेदः । अभेदसंसर्गकघटप्रकारकयोग्यताज्ञानमात्रस्य कारणत्वे
प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादितो द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकशाब्द-
बोधापत्तेः । तथा च द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानाद्यभावान्न घटोघट
इत्यादौ घटत्वे घटप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधापत्तिः ।

अत्रद्रव्यत्वादौ इत्यत्र सप्तम्यर्थोऽवच्छेदकत्वं तस्योत्पत्तावन्यः । द्रव्यत्वा-
वच्छिन्नतादृशान्वयबोधोत्पत्तिप्रयोजिकेत्यर्थः । धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन

धर्मितावच्छेदकतायास्तत्कार्यतावच्छेदकसंसर्गताविरहेऽपि द्रव्यत्वा-
दिनिष्ठायास्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वात् ।

बोधाधिकरणद्रव्यत्वादेवो धनिष्ठोत्पत्त्यवच्छेदकत्वम्, तदधिकरणस्यैव तन्निष्ठ-
धर्मावच्छेदकत्वात् ।

अथ आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे कार्य-कारणतावच्छेदकसंबन्धः
समवायो न तु धर्मितावच्छेदकता । समवायेन तु कार्याधिकरणमात्मा, न तु
द्रव्यत्वादिः, तथा चाऽऽत्मा कार्योत्पत्त्यवच्छेदकः, तेन संबन्धेन तदधिकरण-
स्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकत्वनियमात् । नियमानङ्गीकारे कपाले घट
उत्पद्यते इतिवत्पर्वते घट उत्पद्यते इति व्यवहारापत्तिः ।

तथा च “धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन द्रव्यत्वादौ तादृशान्वयबोधोत्पत्ति-
प्रयोजके”तिग्रन्थोऽसंगतः, द्रव्यत्वादेस्तादृशबोधोत्पत्त्यनवच्छेदकत्वादिति
चेन्न । तेन संबन्धेन तदधिकरणमित्यस्य “नियमघटकस्य” साक्षात्परम्परा-
साधारणोयः “धर्मसंबन्धसाधारणः” कार्यतावच्छेदकः तदात्मकेन संसर्गेण
तदधिकरणं विवक्षणीयम् । यदि कार्यतावच्छेदकसंबन्धेनैव कार्याधिकरणे
सामग्र्याः कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वं स्यात्तदा धर्मितावच्छेदकतायाः समवायस्य
च प्रत्यासत्तिर्वेपि द्रव्ये घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकः शाब्दबोध उत्पद्यते इति
व्यवहारानुत्पत्तिः । धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन समवायसंबन्धेन वा द्रव्य-
स्योक्तशाब्दबोधानधिकरणत्वात् । धर्मसाधारणकार्यतावच्छेदकेन तदधि-
करणविवक्षणे तु समवायस्य संसर्गतापक्षे द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः
कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन परंपरया विशेष्यतापि कार्यतावच्छेदिका
तत्संबन्धेन द्रव्ये शाब्दबोधस्य सत्त्वात् । धर्मितावच्छेदकतायाः संसर्गत्वेपि
तद्धर्मितापि संसर्गतावच्छेदिका तेन च संबन्धेन शाब्दबोधस्य द्रव्ये
सत्त्वान्नानुपपत्तिदित्याशयवानाह । धर्मितावच्छेदकताया इति । द्रव्यत्वा-
निष्ठाया इत्यादिः । तत्कार्यतावच्छेदकसंसर्गताविरहेऽपि । द्रव्यत्वनिष्ठ-
धर्मितावच्छेदकताया द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थिति-द्रव्यत्वावच्छिन्न-
विशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्रीकार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वाभावेपीत्यर्थः ।
तस्याः । धर्मितावच्छेदकतायाः । तत्कार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वादिति ।
द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थिति-द्रव्यविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसाम-
ग्रीकार्यतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकामेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्द-
त्वरूपधर्मघटकत्वादित्यर्थः । एवं च धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन द्रव्यत्वादौ

तादृशसामग्र्याश्चाऽऽत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यक-
घटत्वावच्छिन्नाद्यभेदबुद्धित्वरूपस्त्रीकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तेरेव
व्याप्यतया घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन घटत्वावच्छिन्नाभेद-
बोधापादकत्वं न संभवतीति वाच्यम् ।

तादृशान्वयबोधोत्पत्तिप्रयोजिका” इति ग्रन्थोपि सङ्गतः । द्रव्यत्वनिष्ठधर्मिता-
वच्छेदकताया धर्मविधया कार्यतावच्छेदकघटकतया तेनसंबन्धेन कार्याधिकरणे
द्रव्यत्वे शाब्दोत्पत्त्यवच्छेदकत्वं उक्तसामग्र्याश्च प्रयोजकत्वं तत्राऽव्याहतम् ।
इत्थं च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वमन्तर्भाव्यैव कार्यकारणभावे
घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकाऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकाऽऽपाद्याऽप्रसिद्ध्या नाऽऽपत्ति-
रिति भावः । तादृशसामग्र्याश्चेति । अथ व्याप्यतया इत्यनेन आपादकत्वं
न संभवतीत्यनेन च संबन्धः । द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थिति-द्रव्य-
त्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्याश्चेत्यर्थः । आत्मनिष्ठ-
प्रत्यासत्त्या । समवायेन । स्वीयेति । तादृशसामग्रीनिरूपितेत्यर्थः । तथा
च तादृशबुद्धित्वरूपं यत्तादृशसामग्रीकार्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नोत्पत्तेरेवेति
यावत् । एवकारेण धर्मितावच्छेदकमनिवेश्य केवलाऽभेदसंसर्गकघटप्रकारक-
बोधत्वव्यवच्छेदः । व्याप्यतया । प्रयोजकतया । न संभवतीति । यद्धर्मा-
वच्छिन्नं प्रति यस्याः सामग्र्याः व्याप्यत्वं स एव धर्मस्तत्सामग्र्याः
कार्यतावच्छेदकः इति नियमात् ।

घटो घट इत्यादौ शाब्दबोधमापादयितुमात्मनिष्ठप्रत्यासत्तिं दूषयित्वा
धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या शाब्दबोधमुपपादयति । योग्यताज्ञानस्येति ।
योग्यताज्ञानशाब्दबोधसमानाकारौ । शाब्दबोधो निश्चयात्मकः—योग्यताज्ञानं
तु संशयनिश्चयसाधारणं कारणमिति विशेषः । धर्मितावच्छेदकं निवेश्येति ।
अन्यथाऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य समवायेन कारणत्वे द्रव्यं वट
इति योग्यताज्ञानात्प्रमेयविशेष्यकघटप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः । तदभेदेन ।
धर्मितावच्छेदकभेदेन । अनन्तकारणताकल्पनमपेक्ष्येति । द्रव्यं घट
इत्यत्र समवायेन द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताकघटत्वावच्छिन्नप्रकारताक
शाब्दबोधे तादृशयोग्यताज्ञानं कारणम् । एवं प्रमेयो घट इत्यत्र समवायेन
प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यताकघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधे तादृशयोग्य-
ताज्ञानं कारणमितिरीत्या विशेष्यतावच्छेदकानामानन्त्यादनन्तकारणता-
ल्लक्षणमपेक्ष्येत्यर्थः । धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन । विशेष्यतावच्छेदकता-

योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकं निवेश्य तद्भेदेनाऽनन्तकारणता-
कल्पनमपेक्ष्य लाघवाद्धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबुद्धौ तादृश-
संबन्धेन धर्मितावच्छेदकमनिवेश्य हेतुताकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ।

संबन्धेन । शाब्दबुद्धौ । घटप्रकारकशाब्दबुद्धौ । तादृशसंबन्धेन । विशेष्य-
तावच्छेदकतासंबन्धेन । युक्तत्वादिति । विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन घट
प्रकारकशाब्दबोधे तेन संबन्धेन घटप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वे विशेष्य-
तावच्छेदकधर्माणामनन्तत्वेपि तेषां कार्यकारणतावच्छेदककोटावनिवेशेनैक
एव कार्यकारणभाव इति लाघवं बोध्यम्^१ ।

ननु विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन तत्प्रकारकशाब्दबोधं प्रति तेन संबन्धेन
तत्प्रकारकयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वे चैत्रस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटप्रकारक-
योग्यताज्ञानामैत्रस्य घटप्रकारकशाब्दबोधापत्तिः, द्रव्यत्वाद्वा धर्मितावच्छेदकता-
संबन्धेन चैत्रोपयोग्यताज्ञानस्य सत्त्वात् । समवायस्य प्रत्यासत्तिश्चे तु नापत्तिः,
चैत्रोपयोग्यताज्ञानस्य समवायेन मैत्रे विरहात् । यदि तु धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन
तत्पुरुषोपघटप्रकारकशाब्दबोधं प्रति तेन संबन्धेन तत्पुरुषोपघटप्रकारकयोग्यताज्ञानं
कारणमित्युच्यते तदा धर्मितावच्छेदकानामिव पुरुषाणामनन्तत्वेन क लाघवमिति
निश्चेतुं न शक्यते इति चेद् । चैत्रोद्रव्यं — मैत्रोद्रव्यमितिरीत्या दशपुरुषविशेष्यक-
द्रव्यप्रकारकदशज्ञानानि । एवं घटादिदशविशेष्यकद्रव्यप्रकारकदशज्ञानानि संवृत्तानि
तत्र लाघवगौरवस्य सुज्ञेयत्वात् । तथाहि-आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे
तत्तत्पुरुषस्वरूपधर्मितावच्छेदकभेदेन घटत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकभेदेन च विंशतिः
कार्यकारणभावाः संवृत्ताः । धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे तु
धर्मितावच्छेदकाप्रवेशेन तत्पुरुषोपस्वमात्रनिवेशः । न तु घटत्वादिधर्माणां प्रवेश
अतो दशैव कार्यकारणभावाः संवृत्ता इति लाघवं बोध्यम् । इदमुपलक्षणम् ।
एकस्यैव पुंसो यत्र द्रव्यप्रकारकघटादिपञ्चाशद्विषयविशेष्यकपञ्चाशदज्ञानानि-
जातानि तत्र विशेष्यतावच्छेदकभेदेन पञ्चाशत्कार्यकारणभावाः आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या
कार्यकारणभावस्वीकर्तुमते । एवं तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे
तत्तद्धर्माणां तत्संबन्धस्य आधेयत्वस्य कारणतावच्छेदकघटकतया गौरवमिति
व्येयम् ।

ननु यत्र द्रव्यं घटः, प्रमेयो घट इति समूहालंबनयोग्यज्ञानं इदं ज्ञानं
घटाभाववति द्रव्ये घटप्रकारकमित्यप्रामाण्यज्ञानात्स्कन्धितं तत्र प्रमेयो घट इति

घटत्वादिधर्मितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारयोग्यताज्ञानव-
लादेव घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन तदापत्तेः । न च योग्य-
ताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वोपगमे द्रव्यत्वाव-
च्छिन्नस्य पदादनुपस्थितत्वेऽपि द्रव्यत्वादौ तादृशप्रत्यासत्त्या प्रत्यासन्न-
योग्यताज्ञानात्तत्र तादृशप्रत्यासत्त्या शाब्दबोधापत्तिः । आत्मनिष्ठ-
प्रत्यासत्त्या हेतुभूतां द्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिमन्तरेणापि तादृशप्रमेय-
त्वावच्छिन्नोपस्थित्यादिदशायां प्रमेयत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन
योग्यताज्ञानस्य फलजनकत्वात्तादृशद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिविरहस्याऽ-
किञ्चित्करत्वादिति वाच्यम् ।

इत्थं च धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वे घटत्वावच्छिन्नप्रकारकाऽ-
भेदसंसर्गयोग्यताज्ञानं द्रव्यत्वप्रमेयत्वादाविव घटत्वेऽप्यस्तीति घटो घट
इत्यत्र शाब्दापत्तिरित्याह । घटत्वादिधर्मितावच्छेदककेति । घटत्वाव-

शाब्दस्याप्यनुपपत्तिः, अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितघटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालियोग्यता-
ज्ञानविरहात् । समवायेन कार्यकारणभावे तु प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकशाब्दबोधे
प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वघटिताऽप्रामाण्यज्ञानविरहान्नानुपपत्तिरिति चेन्न ।
धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनशाब्दबोधं प्रति स्वविशिष्टावच्छेदकतासंबन्धेन ज्ञानं
कारणमिति नानुपपत्तिः । स्वं “योग्यता” ज्ञानं । स्वैवैस्वोयघटत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यताकत्व—स्वाभाववशोभयसं० । स्वाभावश्च स्वनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटाभाववन्निष्ठ-
विशेष्यस्वनिष्ठविषयतानिरूपिताऽवच्छिन्नत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्संबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकः । अवच्छेदकतावत्ता च प्रसिद्धवतुष्टयसं० । इदं ज्ञानं
घटाभाववति द्रव्ये घटप्रकारकमित्यप्रामाण्यज्ञाने द्रव्ये इति सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वं,
तत्र धर्मिपारतन्त्र्येण द्रव्यरवस्थान्वयः, आधेयतया घटाभाववतोऽपि तत्रान्वया,
एतादृशावच्छेदकतासंबन्धेनोक्ताऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितयोग्यताज्ञानस्य द्रव्यत्वनिष्ठा-
वच्छेदकतायां सत्त्वेन प्रमेयत्वनिष्ठावच्छेदकतायां तदभावसत्त्वान्नानुपपत्तिः ।
न च द्रव्यं घट इतिज्ञानं घटाभाववति घटप्रकारकमित्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित-
योग्यताज्ञानाच्छाब्दापत्तिः, द्रव्यत्वनिष्ठावच्छेदकताया अमानेन तादृशावच्छेदक-
तावत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावस्य केवलान्वयित्वादिति वाच्यम् ।
तादृशाऽप्रामाण्यज्ञानाभावायां स्वातन्त्र्येण कारणतावच्छेदककोटी निवेशनोपत्त्वा-
दिति संक्षेपः ।

समानप्रकारताप्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् ।

च्छिन्नप्रकारकयोग्यताज्ञानबलादेवेति । घटो घट इति योग्यताज्ञानबलादेवेत्यर्थः । एवकारेण द्रव्यं घट इत्यादेर्व्यवच्छेदः । घटत्वावच्छिन्नप्रकारकाऽभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वे तदघटितसमुदायस्यापि सामग्रीत्वेन तस्याः धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारकाऽभेदसंसर्गकशाब्दबोधापादकत्वसंभवादिति भावः ।

ननु योग्यताज्ञानस्य विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या लाघवेन हेतुत्वेऽपि उपस्थितेः समवायेनैव हेतुत्वं वाच्यम्, प्रकारता विशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितेः सत्त्वेऽपि धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन तस्याः कुत्राप्यसत्त्वात्, समवायेनात्मनि सत्त्वेऽपि द्रव्यत्वाद्वा तद्विरहादुपस्थितेः कारणत्वमेव न संभवतीत्याशंकते । न चेति । द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य पदानुपस्थितत्वेपीति । द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकोपस्थितेरभावेऽप्येत्यर्थः । अपिना उपस्थितेः समुच्चयः । उपस्थितेः समवायेनाऽऽत्मनिष्ठतया द्रव्यत्वादावसत्त्वेन योग्यताज्ञानसहकारित्वाभावात् । तादृशप्रत्यासत्त्या । धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन । प्रत्यासन्नेति । संबद्धेत्यर्थः । तत्र । द्रव्यत्वे । तादृशप्रत्यासत्त्या । धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या । शाब्दबोधापत्तिः । द्रव्यत्वे घटप्रकारकशाब्दबोधापत्तिः । समवायस्य प्रत्यासत्तित्वे तु द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकतया तदाश्रयः शाब्दबोधो द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिं विना नोत्पद्यते इति तदुपस्थितियोग्यताज्ञानयोः सहकारित्वमिति ध्येयम् । विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणतापक्षे द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितेः कारणत्वं न संभवति । अभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधस्य प्रमेयत्वेऽपि सत्त्वात्तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितेर्व्यभिचारः । एवं द्रव्यत्वे प्रमेयत्वावच्छिन्नोपस्थितेर्व्यभिचारः । तं दर्शयति । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्येति । साधारणम् । समवायेनैवेत्यर्थः । तादृशेति । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुभूत प्रमेयपदजन्येत्यर्थः । फलजनकत्वात् । शाब्दधीजनकत्वात् । तादृशेति । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुभूतद्रव्यपदजन्येत्यर्थः । अकिञ्चित्करत्वादिति । व्यभिचारित्वादिति यावत् । धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्याऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दाधिकरणे प्रमेयत्वे द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितेः एवं तादृशशाब्दाधिकरणे द्रव्यत्वे प्रमेयत्वावच्छिन्नोपस्थितेर्व्यभिचारोबोधः । तथा च विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावो न युक्त इति भावः ।

येन संबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यं प्रति येन संबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्य व्यापकता तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्या अपि तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तावपेक्षिततया प्रकारता-संबन्धेन द्रव्यत्वादौ पदजन्यपदार्थोपस्थित्यसत्त्वे तत्र धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधापत्तेरयोगात् ।

विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैवोपस्थितेरपि कार्यकारणभावं समर्थयति । हेतुत्वोपगमादिति । तथा च प्रकारतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति प्रकारतासंबन्धेनोपस्थितिः कारणमिति भावः । व्याप्यधर्मावच्छिन्ने कार्यं जननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्या अपेक्षिततया धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधे जननीये तादृशशाब्दबोधव्यापकीभूतस्य प्रकारतासंबन्धेन शाब्दबोधोत्पादकसामग्र्या अपेक्षितत्वमाह । येन संबन्धेनोत् । धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनेत्यर्थः । यद्धर्मावच्छिन्नकार्यं प्रति । अमेदसंसर्गकषट्प्रकारकशाब्दं प्रति । येन संबन्धेन । प्रकारतासंबन्धेन । यद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्य व्यापकता । अमेदसंबन्धेन घटप्रकारकशाब्दस्य व्यापकता । तेन संबन्धेन । प्रकारतासंबन्धेन । तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्याः । शाब्दत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्र्याः । तेन संबन्धेन । धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन । तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तौ । व्याप्यीभूताऽ-अमेदसंसर्गकषट्प्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नकार्योत्पत्तौ । पदजन्यपदार्थोपस्थित्यसत्त्वे । सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्रीविरहे इति यावत् । तत्र । द्रव्यत्वे । अयोगात् । असंभवात् । तथा च धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनाऽ-अमेदसंसर्गकषट्प्रकारकशाब्दबोधे प्रकारतासंबन्धेन शाब्दोत्पादकसामग्र्याः अपेक्षणीतया प्रकारतासंबन्धेनोपस्थितिर्विरहे धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनापि द्रव्यत्वे शाब्दबोधाऽसंभवादिति भावः^१ ।

१ यद्धर्मं प्रति यद्धर्मस्य व्यापकता तद्धर्मावच्छिन्नकार्यतावच्छेदकसंबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तौ व्यापकीभूतकार्योत्पादकसामग्र्या अपेक्षिता इत्युक्तावेव सामञ्जस्ये येन संबन्धेनेत्याद्युक्तिः कार्यकारणतावच्छेदकसंबन्धलाभाय ।

व्यापकता चात्र तद्धर्मावच्छिन्नोत्पत्तिकालावच्छेदेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वम् । एतेन व्यापकत्वमत्र प्रतियोगिवैयधिकरणघटितम्, तदघटितं वा । प्राप्ते संयोगं प्रति विभागस्यापि व्यापकत्वापत्त्या संयोगोत्तरी विभागसामग्र्या अपेक्षितत्वापत्तेः । द्वितीये तत्पुरुषोपघटप्रकारक-

न च यत्र प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यप्रमेयत्वावच्छि-
न्तविशेष्यकोपस्थितौ एवोद्बोधकान्तराद् द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य भानं
तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दापत्तिवारणाय तद्धर्मावच्छिन्नविष-
यकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्म-
प्रकारकोपस्थितेर्हेतुता वाच्या । तथा च प्रकारकविशेषनिवेशस्याऽऽव-
श्यकत्वे विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुताकल्पनमयुक्तम्, तथासति पुरुष-
भेदेन कार्यकारणताभावबाहुल्यप्रसंग इति वाच्यम् ।

शाब्दाधिकरणे द्रव्यत्वे तत्पुरुषोयशाब्दाभावस्य तादृशशाब्दानधिकरणकालावच्छेदेन
सत्वात्तस्यापि व्यापकत्वानुपपत्तेरिति निरस्तम् ।

अथ द्रव्यत्वे धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन योग्यताज्ञानस्य प्रकारतासंबन्धेनो-
पस्थितेश्च सत्वाद् घटस्य द्रव्यमित्यादावपि द्रव्यत्वे धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन ऽ-
भेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधापत्तिः । न च प्रथमान्तघटपदसमभिव्याहृत-
प्रथमान्तद्रव्यपदत्वरूपाऽऽण्डक्षाविरहान्नापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमेयो घट इत्यादौ
उक्ताऽऽण्डक्षाविरहेपि धर्मितावच्छेदकताप्रकारतासंबन्धाभ्यां योग्यताज्ञानो-
पस्थितिभ्यां प्रमेयत्वे धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनाभेदसंसर्गकघटप्रकारकबोधोत्पत्त्या
तादृशाऽऽण्डक्षाज्ञानविरहस्य धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधेऽकिञ्चित्करत्वा-
दिति चेन्न ।

आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या आकाङ्क्षाज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं द्रव्यत्वावच्छिन्न-
विशेष्यताकशाब्दत्वं, तत्र च द्रव्यत्वनिष्ठायाः धर्मितावच्छेदकतायाः सत्वेन
द्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दत्वसमनियतम्, एवं च समनियत-
धर्मावच्छिन्ने कार्ये जननीये समनियतधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकतामग्नौ अपेक्षिता,
तथा च द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकशाब्दकारणोभूतनिष्ठाऽऽण्डक्षाज्ञान-
विरहान्नापत्तिः ।

द्रव्यं घट इति वाक्यजन्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्न-
विशेष्यताशालिबोधविशेष्यकेच्छावानयमिति तात्पर्यज्ञानमपि स्वीयेच्छानिष्ठविषय-
तानिरूपितबोधनिष्ठविशेष्यतानिरूपितनिरूपकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविशेष्यत्वनिष्ठ -
विषयतानिरूपिताऽवच्छिन्नत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासंबन्धेन द्रव्यत्वे वर्तते ।
अत्रेदं बोध्यम् । उपस्थितियोग्यतातात्पर्यज्ञानानां विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारण-
भावे आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावापेक्षया लाघवमतः स एव स्वीकृतः ।

आकाङ्क्षाज्ञानस्य तु कार्यकारणभावो विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या न संभवतीति आत्म-
निष्ठप्रत्यासत्त्यैव दशितः ।

अथ स्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेनैवो-
पस्थितेहेतुताऽस्तु किं प्रकारतानिवेशेनेति चेन्न । यत्र द्रव्यं द्रव्यपदशक्यं प्रमेयं
प्रमेयपदशक्यमिति समूहालंबनज्ञानं प्रमेयत्वावच्छिन्ने प्रामाण्यज्ञानास्कन्दितम्,
तत्र तदनन्तरजायमानद्रव्यत्वावच्छिन्नमात्रविषयकोपस्थितेतिरुक्तधर्मितावच्छेदकता-
संसर्गेण प्रमेयत्वेपि सत्त्वात्प्रमेयत्वेपि शाब्दापत्तिरतः प्रकारताया उपादानम् ।
उपादाने चोक्तधर्मितावच्छेदकताविशिष्टप्रकारताया द्रव्यत्वे एव सत्त्वान्नापत्तिः ।

यत्तु प्रकारतायां तादृशावच्छेदकतावै० स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदक-
संबन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुयसं० । स्ववृत्तित्वं न
स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वरूपेण । यत्र द्रव्यं द्रव्यपदशक्यं घटश्च द्रव्यसंबन्धीति
समूहालंबनं ततःप्रतिबन्धकवशाद्द्रव्यविषयकोपस्थितिर्नजाता किन्तु घटोपस्थितिः तत्र
घटत्वे शाब्दापत्तिवारणायऽऽद्यः संबन्धः । उद्बोधकादुपस्थितद्रव्यत्वे शाब्दापत्तिः,
कालिकेन प्रमेयत्वनिष्ठतादृशावच्छेदकतासामानाधिकरण्यस्य द्रव्यत्वनिष्ठप्रकारतायां
सत्त्वादतो द्वितीयसंबन्धनिवेशः । घटो घटपदशक्य इतिवृत्तिज्ञानाद्घटोपस्थितौ
उद्बोधकाच्च प्रमेयवत् उपस्थितौ प्रमेये शाब्दापत्तिवारणाय तृतीयसंबन्धनिवेशः ।
प्रमेयवान्प्रमेयपदशक्य इति वृत्तिज्ञानात्प्रमेयप्रकारकोपस्थितौ उद्बोधकाच्च घटो-
पस्थितिस्तत्र घटत्वे शाब्दापत्तिवारणाय चतुर्थसंबन्धप्रवेशः । तन्न सम्यक् । यत्र
द्रव्यं द्रव्यपदशक्यमिति वृत्तिज्ञानेन प्राण्यज्ञानास्कन्दितम्, उद्बोधकाच्च द्रव्योप-
स्थितिस्तत्र द्रव्यत्वे शाब्दापत्तिर्दुर्वारिवेति ध्येयम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । घटो घटपदशक्यः, घटपदं घटे शक्तम् । घटः घटपदशक्य-
संबन्धी । घटपदं पदसंबन्धिशक्तमित्यादि अनेकविधानि वृत्तिज्ञानानि कारणानि ।
तथा च स्वजनकज्ञानीयशक्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्ट-
प्रकारता, स्वजनकज्ञानीयपदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशक्तत्वनिष्ठप्रकारत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनिरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताविशिष्टप्रका-
रता, स्वजनकज्ञानीयशक्यसंबन्धित्वं रूपलक्षणा'निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
विशिष्टप्रकारता, स्वजनकज्ञानीयपदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशक्तत्वनिष्ठप्रकार-
त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंबन्धनिष्ठप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकार-
तावच्छेदकताविशिष्टप्रकारताऽन्यतमसंबन्धेनोपस्थितेः कारणत्वम् ।

स्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबन्धेनोपस्थितेहेतुतां स्वीकृत्य तादृशापत्तेर्वारणात् ।

प्रकारतासंबन्धेनोपस्थितेः कारणत्वे दोषमाह । न चेति । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभाववादिनः शंका, प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्येति । प्रमेयं प्रमेयपदशक्यमिति वृत्तिज्ञानजन्येत्यर्थः । उद्बोधकान्तरात् । इन्द्रियसन्निकर्षादितः । द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य भानमिति । द्रव्यं प्रमेयं चेति समूहालंबनोपस्थितिरित्यर्थः । द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दापत्तिवारणायेति । प्रमेयपदजन्यसमूहालंबनोपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन द्रव्यत्वेऽपि सत्त्वात्तत्रधर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनाऽभेदसंसर्गकषट्प्रकारकशाब्दापत्तिवारणायेत्यर्थः । वाच्येति । तथाचोद्बोधकान्तरजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकोपस्थितेर्द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकं यद्वृत्तिज्ञानं “द्रव्यं द्रव्यपदशक्यमित्याकारकं” तज्जन्यत्वाभावान्नापत्तिः । तथा च । तादृशोपस्थितेः कारणत्वे च । आवश्यकत्वे । द्रव्यत्व-प्रमेयत्वादिधर्माणां कार्यकारणतावच्छेदककोटौ निवेशेन आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे साम्ये इति यावत् । विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुताकल्पनमयुक्तमिति । धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मावच्छिन्नविषयकोपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन हेतुत्वकल्पनमयुक्तमित्यर्थः । तथा सति । विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे सति । पुरुषभेदेनेति । प्रकारतासंबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधं प्रति प्रकारतासंबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मावच्छिन्नविषयकोपस्थितेः कारणत्वे चैत्रस्य द्रव्यत्वप्रकारकोपस्थितिसत्त्वे मैत्रस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधापत्तिः । चैत्रीयोपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन द्रव्यत्वे सत्त्वात् तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यमिति भावः । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या च द्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिकयोग्यताज्ञानादिरूपसामग्र्यभावान्न घटोषट् इत्यत्र शाब्दबोधापत्तिरिति शक्तिविराशयः ।

न च परस्परजन्ये व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया कस्यापि कार्यतावच्छेदकस्याभेदसंसर्गकषट्प्रकारकशाब्दबोधात्वाऽव्यापकतयाऽसमनियततया चाऽनपेक्षणात्पदादनुपस्थितत्वेऽपि द्रव्यत्वे शाब्दबोधापत्तिदुर्वरिवेति वाच्यम् । व्यापकधर्मावच्छिन्ने कार्ये जननीये व्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्या अपि अपेक्षणादुक्तस्थले कस्या अपि सामग्र्याविरहादिति ध्येयम् ।

न च पदार्थेऽपि प्रकारतासंबन्धेन शाब्दबोधोत्पत्त्या तत्र प्रकारता-
संबन्धेन पदार्थोपस्थितेरभावात्प्रकारनिष्ठप्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेर्हेतुता-
व्यभिचारेण कल्पयितुमशक्येति वाच्यम् ।

समाधत्ते । स्वजनकेति । स्वमुपस्थितिः । तज्जनकत्वं-तदव्यवहित-
पूर्ववर्त्तित्वमात्रम्, शेषवैयर्थ्यात् । उपस्थित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तियत्प्रमेयं प्रमेय-
पदशक्यमिति वृत्तिज्ञानं तदीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकता-
प्रमेयत्वे, अथ च प्रमेयपदजन्योपस्थितीयप्रकारतापि प्रमेयत्वे इतिरीत्या-
तादृशावच्छेदकतावैशिष्ट्यं प्रमेयपदजन्योपस्थितीयप्रकारतायां, नतूद्बोध-
कान्तरजन्यद्रव्योपस्थितीयद्रव्यत्वनिष्ठप्रकारतायां, तस्याः स्वजनकज्ञानीय-
वृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताप्रयोज्यत्वाभावात् । प्रकारतायां
तादृशधर्मितावच्छेदकतावै० स्वप्रयोज्यत्वसं० । उपस्थितीयविषयता वृत्ति-
ज्ञानीयविषयताप्रयोज्येति नियमात् ।

प्रकारतासंबन्धेन शाब्दबोधे स्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबन्धेनोपस्थितेः कारणत्वे व्यभिचार-
माशङ्कते । न चेति । पदार्थेऽपीति । अपिना पदार्थतावच्छेदकसमुच्चयः ।
द्रव्यं घट इत्यत्र घटेपीति यावत् । तत्र । घटे । अभावादिति । घटपद-
जन्योपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन घटत्वे एव सत्वादिति भावः । प्रकारनिष्ठ-
निष्ठप्रत्यासत्त्या । प्रकारतासंबन्धेन । व्यभिचारेण । व्यतिरेकव्यभिचारेण ।
न च स्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वे-
नैव प्रकारतानिवेशोऽस्तु । वै० स्वप्रयोज्यत्व-स्वनिरूपकधर्मिताप्रयोज्यत्वान्य-
तरसंबन्धेन । तथा चान्यतरान्तर्गतद्वितीयसंबन्धसत्त्वान्न व्यतिरेकव्यभिचार इति
वाच्यम् । तादृशविशिष्टस्य मुख्यविशेष्येऽपि समाधत्ते । परामर्शेत्यादि ।
परामर्शनिष्ठकारणतायाः यो विचारः तत्र दर्शिता या दिक् रीतिः तथा तद्रीत्या
व्यभिचारो वारणीय इत्यर्थः । रीतिश्च धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन धूमलिंग-
कवन्हिविधेयकानुमितिं प्रति धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन वन्हिव्याप्यवत्ताधूम-
वत्तापरामर्शस्य कारणत्वे यत्र भाविज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानं ततो वन्हिव्या-
प्यधूमवत्तापरामर्शः ततो वन्हिव्याप्याऽऽलोकवद्द्रव्यमिति परामर्शः अप्रामाण्य
ज्ञाननाशश्च । ततो वन्हिमान्पूर्वतः द्रव्यं वन्हिमदिति समूहालंबनानुमितिः ।
तत्र समूहालंबनानुमित्यधिकरणे द्रव्यत्वे, धूमलिंगकपरामर्शस्य आलोकलिंग-
कपरामर्शस्य च धूमत्वे विरहाद्व्यभिचारवारणाय तत्तत्परामर्शधर्मितावच्छेद-

परामर्शकारणताविचारदर्शितदिशा व्यभिचारस्य वारणीयत्वादिति चेत् ।

तर्हि तद्धर्मवच्छिन्नाऽभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेनशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मभेदस्यापि हेतुतायाः स्वीकरणीयतया न घटो घट इत्यादिस्थले शाब्दबोधापत्तिः । स घट इत्यादिवाक्याज्जातित्वादिना घटत्वादिधर्मितावच्छेदककस्य, घटः स इत्यादिवाक्यात्स्वरूपतो घटत्वादिधर्मितावच्छेदककस्य जातित्वादिविशिष्ट-घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकस्य शाब्दबोधस्योपपत्तये विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरवच्छेदकत्वे निरवच्छिन्नत्वेन विशेषणीये ।

कताविशिष्टधर्मितावच्छेदकता कार्यतावच्छेदकसंबन्धोदर्शितः । तद्वत्प्रकृतेपि स्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारता-कार्यतावच्छेदकसंबन्धस्तथाच नोक्तव्यभिचार इति भावः^१ ।

सत्वात्तत्र प्रकारतासंबन्धेनशाब्दबोधानुत्पत्तेरन्वयव्यभिचारात् । विषयतायाः कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेऽन्वयव्यभिचारण्येपि संसर्गे व्यतिरेकव्यभिचारः तत्र विषयतासंबन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तस्तत्र कारणाभावात् । इत्थं च कारणतावच्छेदककोटीप्रकारतास्थाने विषयतानिवेशेपि न निस्तारः । द्रव्यं घट इत्यादी तादृशविषयतासंसर्गेणोपस्थिते मुख्यविशेष्येपि सत्वात्, तत्र प्रकारतासंबन्धेन शाब्दबोधविरहात् । संसर्गेपि तद्दोषतादवस्थात् । न च कार्यतावच्छेदककोटादेव विषयतानिवेश्या, विषयतायां संसर्गताभिन्नत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणानभ्युपगन्तुमते शक्तिग्रहाऽविषयस्यापूर्वव्यक्तेरपि योग्यतावलेन शाब्दबोधोत्पत्त्या तत्र व्यभिचारापत्तेः ।

अथ सः प्रमेय इत्यादौ तच्छब्दान्नीलघटयोः विशृङ्खलोपस्थितिः तत्र नीलघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दापत्तिः । नीलत्वे घटत्वे च प्रकारतासंबन्धेन शाब्दबोधस्य, तादृशप्रकारतासंबन्धेनोपस्थितेश्च सत्वात् । नचाऽऽकाङ्क्षाज्ञानविरहान्नतथेति वाच्यम् । नीलत्वसंसर्गस्य वृत्तिभास्यतया आकाङ्क्षाया अप्रयोजकत्वादिति चेन्न । उपस्थितौ यद्विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः शाब्दबोधेनिरूप्यनिरूपकभावापन्नयोस्तयोराकाङ्क्षाप्रयोज्यत्वोपगमात् । प्रकृते चाऽऽकाङ्क्षाज्ञानरूपकारणविरहान्नापत्तिरिति ध्येयम् ।

अयमत्रसंग्रहः । विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन घटप्रकारकशाब्दबोधं प्रति विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन घटप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वेन समवायेन

द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधं प्रति द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकद्रव्यपदवृत्तिज्ञान-
जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकोपस्थितेः समवायेन हेतुत्वे द्रव्यपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिं
विनापि प्रमेयपदवृत्तिज्ञानजन्यप्रमेयोपस्थितितो यथा प्रमेयत्वे धर्मितावच्छेदकता-
संबन्धेन घटप्रकारकयोग्यताज्ञानबलात्तत्र धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधो भवति
तथा द्रव्यत्वे तादृशयोग्यताज्ञानबलात्कथं न घटप्रकारकशाब्दबोधो जायते । न च
द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकोपस्थितिरूपकारणविरहान्न शाब्दबोध इति वाच्यम् ।
तादृशोपस्थितेः समवायेन कारणत्वे समवायेन तादृशोपस्थितेर्द्रव्यत्वे विरहेण
तादृशोपस्थितिविरहस्याकिञ्चित्करत्वात् । अतः प्रकारतासंबन्धेन द्रव्यत्वावच्छि-
न्नविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति द्रव्यपदवृत्तिज्ञानजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकोपस्थितिः
प्रकारतासंबन्धेन कारणमिति वक्तव्यम् । तथा सति द्रव्यत्वे प्रकारतासंबन्धेन
तदानीं द्रव्यपदवृत्तिज्ञानजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिविरहान्न धर्मितावच्छेदकता-
संबन्धेन शाब्दबोधापत्तिः । एवं चैकपुरुषस्य द्रव्यपदवृत्तिज्ञानजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्न-
विषयकोपस्थितितः पुरुषान्तरस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधवारणाय तत्पु-
रुषोयद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधं प्रति तत्पुरुषोयद्रव्यपदवृत्तिज्ञानजन्यद्रव्य-
त्वावच्छिन्नविशेष्यकोपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन कारणत्वं वाच्यमिति पुरुषभेदेन
कारणताबाहुल्यभियां समवायसंबन्धेन द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति
द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकद्रव्यपदवृत्तिज्ञानजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितेः समवायेन
कारणत्वं वक्तव्यम् । एवं द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यक-घटप्रकारकशाब्दबोधं प्रति
द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानस्यापि समवायेनैव हेतुत्वं वक्तव्यम्, तथा
च तादृशयोग्यताज्ञानद्रव्यपदवृत्तिज्ञानजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थित्योः परस्परसह-
कारितया द्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिं विना न द्रव्यत्वधर्मितावच्छेदकयोग्यताज्ञानाद्
द्रव्यत्वधर्मितावच्छेदकशाब्दापत्तिः । एवं च घटो घट इत्यत्र न शाब्दापत्तिः ।
अभेदसंसर्गेण घटप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधान्तर्भावेण योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वा-
कल्पनेनैव तादृशापत्तिविरहात् ।

ननु पदार्थोपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन हेतुत्वे तत्तत्पुरुषभेदेन कार्यकारणभाव
बाहुल्यम् । घटप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य समवायसंबन्धेन तादृशशाब्दबोधं प्रति
हेतुत्वे तु धर्मितावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावानन्तर्यम्, इति पुरुषापेक्षया धर्मि-
तावच्छेदकानां बाहुल्येन धर्मितावच्छेदकाननिवेश्य विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन
घटप्रकारकशाब्दबोधं प्रति विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन योग्यताज्ञानस्य कारण-
त्वकल्पने पदार्थोपस्थितेश्च पुरुषान्निवेश्य कारणताकल्पने लाघवम् । तथा च

धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन घटप्रकारकयोग्यताज्ञानबलाद् घटत्वे घटप्रकारक-
 शाब्दबोधापत्तिदुर्वारिव । न च प्रकारतासंबन्धेन तत्पुरुषीयद्रव्यत्वावच्छिन्न-
 विशेष्यकशाब्दबोधं प्रति प्रकारतासंबन्धेन पदवृत्तिज्ञानजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्य-
 कोपस्थितेः समवायेन हेतुत्वे द्रव्यत्वमन्तर्भाव्यैव कार्यकारणभावो न तु पुरुष-
 मन्तर्भाव्य पुरुषभेदेन तदुभेदापत्तेः । एवमेव घटादिस्थलेपि । तथा च समवायेन
 द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति द्रव्यपदवृत्तिज्ञानजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्न-
 विशेष्यकोपस्थितेः समवायेन लाघवाद्धेतुत्वे योग्यताज्ञानस्य समवायेन धर्मितावच्छेद-
 कमन्तर्भाव्य हेतुत्वमावश्यकम् । अथ यथा द्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिं विना यथा
 प्रमेयत्वे घटप्रकारकयोग्यताज्ञानबलाच्छाब्दबोध उरपद्यते तथा द्रव्यत्वेपि संभवादिति
 वाच्यम् । घटप्रकारकशाब्दबोधं प्रति घटप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य समवायेन हेतुत्वे
 तत्तत्स्थले धर्मितावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावबाहुल्यम् । न च योग्यताज्ञानस्य
 धर्मितावच्छेदकमनिवेश्य धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन हेतुत्वे एकघटस्थले यावन्तः
 पुरुषास्तदुभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यम् । एवं एकघटस्थलेपि । एवं द्रव्यत्वा-
 वच्छिन्नोपस्थितेहेतुतायामपि पुरुषभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यमिति गौरवमतो-
 धर्मितावच्छेदकघटितस्य समवायेन हेतुत्वकल्पने एव लाघवमिति वाच्यम् ।
 एवमपि पुरुषापेक्षया धर्मितावच्छेदकानां बाहुल्येन तदुभेदात्कार्यकारणभावभेदेन
 गौरवस्य दुर्वारित्वात् । अत्रोच्यते । द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधं प्रति
 सामान्यतो द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेहेतुत्वे यदा द्रव्यं
 घटपदशक्यमिति शक्तिभ्रमजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिर्वर्तते तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्न-
 विशेष्यकाभेदसंसर्गकशाब्दापत्तिदुर्वारिवेति द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकद्रव्यपदवृत्ति-
 ज्ञानजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितित्वेन हेतुता वाच्या । एवं च द्रव्यं घट इत्यनुपूर्वी-
 ज्ञानत्वेनापि कारणत्वान्तरं वाच्यमिति तयोः परस्परसहकारितया एकपदवृत्ति-
 ज्ञानजन्योपस्थितिं अन्यपदघटिताऽऽकांक्षाज्ञानाभ्यां शाब्दबोधापत्तिः । एवं च
 पदभेदेन पदार्थोपस्थितेः कारणताया अनन्ततया तत्पुरुषीयत्वमन्तर्भाव्य प्रकारता-
 संबन्धावच्छिन्नहेतुत्वकल्पने एकद्रव्यपदस्थलेपि यावन्तः पुरुषास्तदुभेदेन कार्य-
 कारणभावानन्त्यम्, एकद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिस्थलेपीति महागौरवमतो धर्मि-
 तावच्छेदकं निवेश्य पुरुषविशेषाननिवेश्य समवायेन हेतुत्वे एव लाघवम् । अथ
 शुद्धघटत्वधर्मितावच्छेदककाभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दापत्तिविरहेपि विशेष्यताव-
 च्छेदकतासंबन्धेनाऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधस्य घटत्वादौ विशेष्यतावच्छेद-
 कतासंबन्धेन प्रत्यक्षात्मकघटप्रकारकयोग्यताज्ञानमादायागतिरवाधितैव ।

न च द्रव्यत्वधर्मितावच्छेदककाभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधं प्रति द्रव्यं घट

इत्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्य कारणता समवायेनैव, आनुपूर्वीरूपाकाङ्क्षायाः प्रयत्न-
घटिततया विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वासंभवात् । एवं च विशेष्यतावच्छेदकता-
संबन्धेन घटप्रकारकयोग्यताज्ञानेन कार्ये जननीये द्रव्यं घट इत्यानुपूर्वीज्ञानस्य
यथा सहकारिता तथा प्रमेयो घट इत्यानुपूर्वीज्ञानस्यापि, तादृशाऽऽकाङ्क्षाज्ञानादपि
प्रमेयत्वे शाब्दबोधोदयात् । तथा चाभेदसंसर्गकघटप्रकारकयोग्यताज्ञानाद् द्रव्यं घट
इत्याकाङ्क्षाज्ञानं विनापि प्रमेयो घट इत्याकाङ्क्षाज्ञानाद्यथा प्रमेयत्वे धर्मितावच्छेद-
कतासंबन्धेन घटप्रकारकयोग्यताज्ञानाद् घटप्रकारकशाब्दबोधो जायते, तथा तादृशा-
काङ्क्षाज्ञानाद् द्रव्यं घट इत्याकाङ्क्षाज्ञानं विनापि द्रव्यत्वे कथं न जायते यतो
द्रव्यत्वधर्मितावच्छेदककाभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधं प्रति द्रव्यत्वधर्मिताव-
च्छेदककाभेदसंसर्गकघटप्रकारकयोग्यताज्ञानत्वेनैका कारणता, अपरा च द्रव्यं
घट इत्यानुपूर्वीज्ञानत्वेन तयोः परस्परं सहकारिता । एवं प्रमेयत्वधर्मितावच्छेदक-
काऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रमेयत्वधर्मितावच्छेदकघटप्रकारक-
योग्यताज्ञानत्वेन, प्रमेयो घट इत्यानुपूर्वीज्ञानत्वेन च कारणता तयोः परस्परं
सहकारिता । एवं च घटत्वधर्मितावच्छेदककाभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोध-
स्याऽप्रसिद्ध्याऽऽकाङ्क्षाज्ञानयोग्यताज्ञानयोस्तत्र कारणत्वानभ्युपगमान्न तस्यापत्तिः
संभवतीति वाच्यम् । आकाङ्क्षाज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति न साक्षात्कारणत्वम्,
अपि तु पदार्थोपस्थितिनिष्ठकारणतायां जन्यतासंबन्धेनाऽव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन-
वाऽवच्छेदकत्वमेवेति “नव्यास्तु इत्यादिना” आकाङ्क्षाग्रन्थे मणिकृताऽभिधानात् ।
इत्थं द्रव्यं घटइत्यानुपूर्वीघटकद्रव्यपदस्य घटत्वावच्छिन्ने शक्तिभ्रमो लक्षणाग्रहो वा
तादृशवृत्तिग्रहाद् घटत्वावच्छिन्नस्योपस्थितिः तस्याः प्रकारतासंबन्धेन घटत्वेपि
सत्त्वाद्घर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन घटत्वेपि अभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधापत्ति-
दुर्वारिव । घटोघट इत्यानुपूर्वीघटकघटपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरपि प्रकारता-
संबन्धेनाभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दं प्रति हेतुता वाच्या । अन्यथा तादृशानुपूर्वी-
घटकघटपदस्य द्रव्यत्वावच्छिन्ने शक्तिभ्रमो लक्षणाग्रहो वा तादृशवृत्तिग्रहाद् द्रव्यत्वा-
वच्छिन्नोपस्थितौ सत्यां द्रव्यत्वेऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दानुपपत्तिः । एवं च
घटोघट इत्यानुपूर्वीघटकघटपदस्य घटत्वावच्छिन्ने शक्तिप्रमातो घटत्वावच्छिन्नो-
पस्थितौ घटत्वेपि अभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दापत्तिदुर्वारिव ।

एवं मिश्रमते आकाङ्क्षाज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वं नास्ति किन्तु
सात्पर्यज्ञानधर्मितावच्छेदकतयैवाकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणत्वम् । ननु सात्पर्यज्ञानं
वाक्यधर्मिकमेव शाब्दबोधकारणम् । तथा च द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकाऽभेद-

घटो नीलघट इत्याद्यन्वयबोधस्य प्रामाणिकत्वेऽन्यत्र दर्शितरीत्या
सोऽप्युपपादनीयः ।

द्रव्यं घट इत्यादौ विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे कार्यकारण-
ताच्छेदककोटौ धर्मितावच्छेदकाऽप्रवेशेनाऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकबोधस्य
द्रव्यत्वे प्रसिद्धस्य घटत्वे आपत्तिरिति “अथ द्रव्यत्वादौ प्रसिद्धस्येत्यारभ्य
इति चेदिति ग्रन्थेनाऽऽशङ्कितं समाधत्ते । तर्हीत्यादिना । तद्धर्मपदेन प्रकार-
तावच्छेदकधर्मो ग्राह्यः । अग्रिमतद्धर्मपदेनापि स एव । स्वीकरणीयतयेति ।
तथाचाऽभेदसंसर्गकबोधे विशेष्यतावच्छेदकेप्रकारतावच्छेदकभेदः कारणमिति
भावः । नशाब्दबोधापत्तिः । विशेष्यतावच्छेदकीभूतघटत्वे प्रकारतावच्छेद-
कीभूतघटत्वभेदविरहादिति भावः ।

स घट इत्यत्र तत्पदार्थो जातिमान्, विशेष्यतावच्छेदकताजातित्वाव-
च्छिन्ना । घटः स इत्यत्र तत्पदार्थो जातिमान् प्रकारतावच्छेदकता जातित्वा-

संसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधं प्रति द्रव्यं घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नधर्मिकघटप्रकारक-
शाब्दबोधेच्छयोच्चरितस्वरूपतात्पर्यज्ञानस्य समवायेनैव हेतुत्वम्, न तु धर्मिताव-
च्छेदकतासंबन्धेन, तेन संबन्धेन तस्य द्रव्यत्वादौ विरहात् । तथा च तथैव
द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकाभेदसंसर्गकघटप्रकारकयोग्यताज्ञानस्यापि समवायेनैव हेतु-
त्वम् । तयोः परस्परं सहकारिता तद्वैवर्त्येन । तथा च घटत्वावच्छिन्नविशेष्य-
काभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधेच्छयोच्चरितस्वरूपतात्पर्यज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्न-
विशेष्यकाभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधे हेतुता न कल्प्यते तादृशशाब्दबोधस्या-
प्रसिद्धत्वात्, एवं च नापत्तिरिति चेन्न । तात्पर्यज्ञानस्य न समवायेन हेतुत्वम्, किन्तु
विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेनाऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दं प्रति द्रव्यं घट इत्यानु-
पूर्व्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितोच्चरितस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेच्छानिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तबोधनिष्ठा या निरूपकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकनि-
रूपकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिष्ठप्रकारतानिरूपकाभेदसंबन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठप्रका-
रतानिरूपकनिरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकावच्छिन्नत्वसंब-
न्धावच्छिन्नप्रकारतावत्त्वसं० । तथा च द्रव्यं घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नं वाच्यं
द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभेदसंबन्धावच्छिन्नघटप्रकारतानिरूपकशाब्दबोधे-
च्छयोच्चरितमिति तात्पर्यज्ञानस्य निरुक्तप्रकारतारूपपरंपरासंबन्धेन द्रव्यत्वे सत्वात्तत्र
च योग्यताज्ञानस्य च सत्वाद् घटत्वे आपत्तिः सुदृढैव । घटो घट इति प्रत्यक्षात्मक-
योग्यताज्ञानस्य च घटत्वे सत्वादिति ध्येयम् ।

वच्छिन्नेति पूर्वस्माद्विशेषः । जातित्वादिना घटत्वादि धर्मितावच्छेदक-
कस्येति । अस्य शाब्दबोधस्योपपत्तये इत्यनेनाऽन्वयः । यथाश्रुते शाब्द-
बोधो न स्यात्, विशेष्यतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकयोरैक्यादिति ध्येयम् ।
विशेष्यत्वप्रकारत्वरवच्छेदकत्वे इति । विशेष्यतावच्छेदकता-प्रकारता-
वच्छेदकता चेत्यर्थः । निरवच्छिन्नत्वेन विशेषणीये इति । निरवच्छिन्ना-
ग्राह्या इत्यर्थः ।

तथा च तद्धर्मनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकाभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधे
तद्धर्मभेदः कारणमिति भावः । आद्ये विशेष्यतावच्छेदकता जातित्वाव-
च्छिन्ना । द्वितीये च प्रकारतावच्छेदकता जातित्वावच्छिन्नेति तयोः कार्यता-
वच्छेदकानाकान्तत्वं बोध्यम् ।

अथ घटो नीलघट इतिवाक्यादन्वयबोधानुपपत्तिः विशेष्यतावच्छेदकी-
भूतघटत्वे प्रकारतावच्छेदकीभूतघटत्वभेदाऽसत्त्वादत आह । अन्वय-
बाधस्येति । अभेदसंसर्गकनीलघटप्रकारकघटविशेष्यकाऽन्वयबोधस्येत्यर्थः ।
विधेयांशे अधिकारवागाहिशाब्दबोधस्य प्राचीनानुमुतत्वादाह । प्रामाणिकत्वे
इति । अन्यत्र दर्शितरीत्येति । पर्याप्तिविवक्षयेत्यर्थः । सोऽपि । अन्वय-
बोधोऽपि । तथा च तद्धर्मनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूप-
कप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्द-
बोधं प्रति तद्धर्मभेदः कारणमिति भावः ।

ननु नीलघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्द-
बोधं प्रति नीलभेद घटत्वभेदोभयं कारणम् नीलघटत्वोभयभेदो वा । नाह ।
विधेयांशे अधिकारवागाहिन उक्तशाब्दबोधस्यानुपपत्तिः, उक्तभेदद्वयस्य घटत्वेऽसत्त्वात् ।
न द्वितीयः । नीलघटो नीलघटइतिवाक्याच्छाब्दबोधोपापत्तिः, विशेष्यतावच्छेदको-
भूतनीले घटत्वे च नीलघटत्वोभयभेदस्य सत्त्वात् उभयभेदस्य कैवलाव्ययित्वादिति
चेन्न । तद्वावृत्तिभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितनिरव-
च्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन
शाब्दबोधं प्रति तद्रूपभेदस्य कारणत्वात् । प्रकारतायां रूपवृत्तित्वं च स्वनिरूपित-
निरवच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसं ।

अथ तथापि विधेयांशे अधिकारवागाहिशाब्दबोधानुपपत्तिरुदवस्यैव । नील-
घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकताया घटत्वे एव सत्त्वात् ।

स स इत्यादिवाक्याज्जातित्वाद्यवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकताकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताकाऽभेदाऽन्वयबोधस्य वारणाय तद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्या शाब्दबोधं प्रति तद्धर्मभेदस्यापि पृथक्कारणत्वं कल्पनीयम् ।

एवं दण्डवान् दण्डवानित्यादिवाक्यादण्डसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नव्रतितदवच्छिन्नवदभेदान्वयवारणाय दण्डसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन शाब्दबोधे दण्डत्वादभेदस्यापि पृथक्कारणत्वं कल्पनीयम् । अवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशोपि पूर्ववद्बोध्यः ।

तद्धर्मनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दं प्रत्येव तद्धर्मभेदस्य कारणत्वे यत्र

न च साक्षात्परंपरासाधारणावच्छेदकतायाश्च स्वीकारे न दोषः, नील नीलत्व घटश्च समुदायेऽवच्छेदकतास्तत्वात् तादृशसमुदायत्वभेदस्य घटत्वगतैकत्वे सत्त्वादिति वाच्यम् । एवं सति निरवच्छिन्नत्वनिवेशस्य वैयर्थ्यापातात्, जातिजातित्व-घटत्वसमुदायेऽवच्छेदकतासत्त्वादिति चेन्न । घटत्वगतैकत्ववृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतात्वावाच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति घटत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारत्वावदन्यत्वस्य हेतुत्वविवक्षणात् । प्रकारतावत्ता च स्वावच्छेदकतात्वावाच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसं० ।

वस्तुवस्तु विशेष्यतात्वसंबन्धेन शाब्दबोधे प्रकारतावदन्यत्वं हेतुः । प्रकारतावत्ता च स्वनिरूपितत्व, स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वव्यापकत्वोभयसं० । स्वं प्रकारता । व्यापकता च स्वनिरूपितावच्छेदकतावत्त्वसं० । स्वं विशेष्यता । एवं च घटोघट इत्यादौ नापत्तिः । तत्र विशेष्यतायां प्रकारतावदन्यत्वविरहात् । अवच्छेदकतावत्ता च स्वसामानाधिकरण्य, स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्व, स्वावच्छेदकानवच्छिन्नत्व, स्ववृत्तिस्वैतच्चतुष्टयसंबन्धेन । स्ववृत्तित्वं च स्वावच्छेदकानवच्छिन्नत्वसं० । तेन द्रव्यं घट इत्यादौ द्रव्यत्वे न शाब्दानुपपत्तिः द्रव्यस्वनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतायां घटत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतासामानाधिकरण्यविरहात् । न वा कालिकेन घटत्वविशिष्टपरतच्छब्दघटितात्सघटइतिवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिः । न वा उद्देश्यशेऽधिकावगाहिशाब्दबोधापत्तिः । स स इत्यादिग्रन्थस्तु अवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वाभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानं प्रति तद्धर्मभेदत्वेन हेतुता लाघवात् ।

प्रकारतावच्छेदकता विशेष्यतावच्छेदकता च न निरवच्छिन्ना किन्तु किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नैव । तत्रापत्तिं परिहरति । स स इत्यादिवाक्यादिति । जातिमान् जातिमानित्यादिवाक्यादित्यर्थः । जातित्वावच्छिन्नेति । अस्य धर्मितावच्छेदकतायामन्वयः । तद्धर्मावच्छिन्नेति । जातित्वावच्छिन्नेत्यर्थः । अस्य प्रकारतावच्छेदकतायामन्वयः । अभेदान्वयबोधस्य । अभेदसंसर्गक-जातिमत्प्रकारकजातिमद्विशेष्यकबोधस्य । तद्धर्मावच्छिन्नेति । जातित्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तद्धर्मभेदस्यापीति । जातित्वभेदस्यापीत्यर्थः । कल्पनीयमिति । तथा च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताप्रकारताकबोधं प्रति विशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदके प्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकभेदस्य कारणत्वं कल्पनीयमिति भावः । जातिमद्भान् दण्डवानित्यादौ विशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकजातौ प्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकदण्डत्वभेदविरहेणाऽन्वयबोधानुपपत्तिरत आह । अवच्छेदकतायामिति । चरमावच्छेदकतायामित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । प्रथमावच्छेदकतायामपीत्यर्थः ।

अनुगतकार्यकारणभावमाह । वस्तुतस्त्विति । तद्धर्मान्यवृत्तिरिति । तद्धर्मपदेन प्रकारतावच्छेदक-तत्त्वावच्छेदक-तत्त्वावच्छेदकाः ग्राह्याः । अन्यपदेन विशेष्यतावच्छेदक तत्त्वावच्छेदक तत्त्वावच्छेदका ग्राह्याः । वस्तुतो यस्मिन्धर्मे विषयताविशेषसंबन्धेन-शाब्दबोधस्तिष्ठति तदन्यधर्मस्तत्पदेन ग्राह्यः । यत्र यत्र धर्मितावच्छेदकताख्यविषयतासंबन्धेन शाब्दबोधस्तत्र तत्र तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानमिति शाब्दबोधं प्रति ज्ञानस्य व्यापकता । ज्ञानमात्रं घटत्वान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन घटत्वभिन्ने एव वर्तते इति घटत्वभिन्ने घटत्वभेदस्य सत्त्वाद् घटत्वान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानं प्रति घटत्वभेदः कारणम् । एवं च व्याप्यधर्मावच्छिन्ने कार्ये जननीये व्यापकधर्मावच्छिन्न-कार्योत्पादकसामग्र्या अपेक्षिततया व्यापकीभूततद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानसामग्री घटत्वभेदः । एवं च द्रव्यं घट इत्यादौ धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनाऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधं प्रति घटत्वभेदः कारणमिति फलितम् । तथा च घटो घट इत्यत्र नापत्तिः । ननु कार्यतावच्छेदकाऽनिर्वचने ज्ञानं घटत्वान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन घटेऽपि वर्तते तत्र घटत्वभेदसत्त्वाद् घटो घट इति वाक्याच्छाब्दबोधापत्तिरत आह । एवं चेति । तद्धर्मान्यवृत्ति-

एवं च घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकता-
संबन्धेन शाब्दबोधं प्रति घटत्वाद्यन्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानत्वा-
वच्छिन्नस्य व्यापकतया घटत्वादौ तादृशविषयतासंबन्धेन ज्ञानत्वा-
वच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहेण न तत्र तादृशविशेष्यतावच्छेदकता-
संबन्धेन शाब्दबोधापत्तिः ।

विषयतासंबन्धेन ज्ञानं प्रति तद्धर्मभेदस्य हेतुत्वे चेत्यर्थः । व्यापकतयेति ।
विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन यत्रयत्राऽभेदसंसर्गकघटप्रकारकशाब्दबोधः तत्र
तत्र घटत्वान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानं यथा द्रव्यत्वप्रमेयत्वादौ इति भावः ।
तादृशेति । घटत्वान्यवृत्तीत्यर्थः । सामग्रीविरहेणेति । द्रव्यत्वादौ तादृश-
ज्ञानोत्पादिकासीमग्रीघटत्वभेदः स च घटत्वे नास्तीति भावः । तत्र ।
घटत्वे ।

यथापि धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति घटत्वान्यवृत्तिविषयता-
संबन्धेन ज्ञानं न व्यापकं जातिमान् घट इत्यादौ तादृशसंबन्धेन तादृशशाब्दबोधस्य
घटत्वेपि सत्वात्तत्र तादृशविषयतासंबन्धेन ज्ञानाभावात् । न च घटत्वनिष्ठनिर-
वच्छिन्नावच्छेदकताप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतासं-
बन्धेन शाब्दबोधं प्रति घटत्वान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानस्य व्यापकत्वे न दोष
इति वाच्यम् । कालिकेन जातिमान् समवायेन जातिमानित्यादौ जातिस्वान्य-
वृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानस्य व्यापकत्वानुपपत्तेः । अवच्छेदकत्वयोरेकसंबन्धाव-
च्छिन्नत्वस्य व्याप्यशरीरे प्रवेशेन तु विधेयांशे अधिकावगाहिशाब्दबोधस्वीकर्तृपक्षे
घटो नीलघट इत्यादौ ज्ञाने शाब्दबोधव्यापकत्वानुपपत्तेः । तादृशावच्छेदकतासंबन्धेन
शाब्दाधिकरणे घटत्वे घटत्वान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानविरहात् । न च
व्याप्यशरीरे प्रकारतायां घटत्वमात्रावच्छिन्नत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । नील-
घटो नीलघट इत्यादौ शाब्दबोधापत्तेः । न च घटत्वगतैकत्वान्यवृत्तिविषयतावच्छेद-
कतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्पाप्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन ज्ञानं प्रति घटत्व-
गतैकत्वाभिभेदस्य कारणत्वं वाच्यम् । तथा च तादृशज्ञानस्य घटत्वगतैकत्ववृत्ति-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्पाप्यनुयोगिताव-
च्छेदकत्वसंबन्धेन शाब्दव्यापकतया नापत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति उद्देश्यांशे
अधिकावगाहिशाब्दबोधापत्तेः । उच्यते । निरवच्छिन्नघटत्वमात्रावच्छिन्नप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति घटत्वान्यवृत्तिविषयता-
संबन्धेन ज्ञानस्य, निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकतानीलत्वावच्छिन्नप्रकारता-

एवं च घटवान् घटवानित्यादिशाब्दबोधवारणानुरोधेन धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकादिनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वान्तरमपि न कल्प्यते । एवमुद्देश्यतावच्छेदकविधयोरैक्ये नैकः द्वावित्यादिवाक्यादेकत्वद्वित्वाद्यवच्छिन्ने एकत्वद्वित्वादीनां भेदान्वयबोधानुदयात्, एकत्वत्व द्वित्वत्वाद्यवच्छिन्न समवायादिसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितसमवायादिसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वादिसंबन्धेन शाब्दबुद्धौ एकत्वत्वादिभेदस्य ।

एवं कर्मगच्छतीत्यादौ च कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्ने आधेयतासंबन्धेन तद्वतोऽन्वयबोधवारणाय कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकताकाऽऽधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधे कर्मत्वत्वादिभेदस्य ।

घटो न घट इत्याद्यनुमितेः शाब्दबोधस्य च वारणाय घटत्वावच्छिन्नभेदप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनानुमितौ शाब्दबोधे च घटत्वादिभेदस्य हेतुत्वान्तरकल्पनमनादेयमेव । तद्वर्मभेदस्यैककारणतयैव सकलातिप्रसंगवारणसंभवादिति कृतं पल्लवितेन ।

लाघवान्तरमपि दर्शयति । एवं चेति । तद्वर्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानं प्रति तद्वर्मभेदत्वेन हेतुत्वाङ्गीकारे चेत्यर्थः । कारणत्वान्तरमपीति । तद्वर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकाभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकतासंबन्धेन तद्वर्मभेदस्य कारणत्वान्तरमपीत्यर्थः । एवं दण्डवान् दण्डवानित्यत्रापि बोध्यम् । भेदान्वयबोधस्थले लाघवान्तरं दर्शयति ।

निरूपितनीलत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतासंबन्धेन “नीलघटो नीलघटः” शाब्दं प्रति घटश्चान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानस्य, निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकधर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधे नीलत्वान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानस्य च व्यापकत्वसंबन्धेन न कोपि दोषः । एवं घटश्चान्यवच्छिन्नविशेष्यतास्वसंबन्धेन ज्ञानं प्रति घटत्वावच्छिन्नविशेष्यताभेदः कारणम् । तस्य च घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतास्वसंबन्धेन शाब्दबोधव्यापकतया घटो घट इत्यादौ शाब्दापत्तेर्वारणं संभवति परन्तु प्राग्गतनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावस्यैव संप्रदायसिद्धतया लघुमुत्स्यापि विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावस्योपेक्षा कृतेति संशयः ।

भेदाऽन्वयबोधश्च प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः प्रत्ययार्थेन कचिन्निपा-
तार्थेन च सममेव जायते न त्वन्वयेन ।

सत्यपि पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिरूपकारणकलापे राजापुरुषः
भूतलं घट इत्यादौ पुरुषघटाद्यंशे राजभूतलादेः स्वत्वाऽऽधेनता-
संबन्धेन, तण्डुलः पचति चैत्रः पच्यते इत्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वादि-
संबन्धेन तण्डुल चैत्रादौ पाकादेः, स्वकर्मकत्व स्वकर्तृकत्वादिसंबन्धेन
पाकाद्यंशे वा तण्डुल चैत्रादेरन्वयाऽबोधात् ।

एवमिति । भेदान्वयबोधानुदयादिति । एकत्ववान् एकत्ववानिति द्वित्ववान्
द्वित्ववानिति च बोधानुदयादित्यर्थः । कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्ने द्वितीयार्थे ।
तद्वतः । कर्मत्ववतः । प्रकृत्यर्थस्य । एकत्वत्वादिभेदस्य । कर्मत्वत्वादि-
भेदस्य चाग्रे हेतुत्वान्तरकल्पनमित्यनेनाऽन्वयः । तद्धर्मभेदस्येति । तद्धर्मा-
न्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानं प्रति तद्धर्मभेदस्येत्यर्थः ।

भेदाऽन्वयबोधप्रकारं दर्शयति । भेदान्वयबोधश्चेति । भेदशब्दश्चात्रा
भेदातिरिक्तसंबन्धे पारिभाषिकः । अभेदातिरिक्तसंसर्गविषयकबोधश्चेत्यर्थः ।
प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोरिति । निरूपितत्वं पण्यर्थः । तच्च प्रतियोगित्वाऽ-
नुयोगित्वसाधारणम् । तथा च प्रातिपदिकार्थप्रतियोगिकः प्रातिपदिकार्था-
नुयोगिकः एवं धात्वर्थप्रतियोगिकः धात्वर्थानुयोगिकश्च योऽभेदातिरिक्त-
संसर्गस्तद्विषयकबोधश्चेत्यर्थः । द्वितीयार्थकर्मत्वानुयोगिकाऽऽधेयत्वसंसर्गे प्राति-
पदिकार्थप्रतियोगिकत्वमेवं त्वर्थकत्वप्रतियोगिकसमवाये प्रातिपदिकार्थानुयोगि-
कत्वं बोध्यम् । एवमाख्यातार्थानुयोगिकसंसर्गे धात्वर्थप्रतियोगिकत्वं द्वितीया-
र्थकर्मत्वप्रतियोगिकसंसर्गे धात्वर्थानुयोगिकत्वं बोध्यम् । अत्रेदं बोध्यम् ।
प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोरित्यस्य न बोधेऽन्वयस्तथासति प्रातिपदिकार्थधात्वर्थ-
विषयकोबोधः प्रत्ययार्थनिपातार्थविषयक एव न तु प्रत्ययार्थनिपातार्थान्य-
विषयक इत्यर्थः स्यात्सचाऽनुपपन्नः, तादृशबोधस्य प्रातिपदिकार्थधात्वर्थान्तर-
कान्यविषयकत्वात् । किन्तु बोधविशेषणीभूतभेदे एव तदन्वयः । तथा च
प्रातिपदिकार्थनिरूपितः धात्वर्थनिरूपितश्च यः भेदान्वयः स प्रत्ययार्थनिपाता-
र्थान्यतरनिरूपितोस्तद्विषयक एव बोधो जायते न तु तादृशान्यतरान्यनिरूपित-
भेदान्वयविषयक इति समुदितार्थः । शाब्दबोधीयाऽभेदान्वयसंबन्धावच्छिन्न-
प्रातिपदिकार्थधात्वर्थान्यतरविषयता प्रत्ययार्थनिपातार्थान्यतरविषयतानिरूपितैव
नान्यार्थविषयतानिरूपितेति नियमः फलितः ।

न च प्रत्ययार्थनिपातार्थान्यतरविषयतानिरूपितैव नान्यार्थविषयतानिरूपितेत्यसंगतम्, प्रातिपदिकार्थविषयतायाः संसर्गतानिरूपितत्वात्पदार्थतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वाच्च । अभेदातिरिक्तसंसर्गविषयतायां प्रत्ययनिपातार्थान्यतरविषयतानिरूपितत्वनियम इत्यपि न युक्तम् । संसर्गविषयतायाः प्रातिपदिकार्थविषयतानिरूपितत्वः संसर्गतावच्छेदकीभूतविषयतानिरूपितत्वाच्चेति वाच्यम् । प्रातिपदिकवृत्तिज्ञानीयमुख्यविशेष्यताप्रयोज्यशब्दबोधीयविषयता आकाङ्क्षाप्रयोज्यतादात्म्यातिरिक्तसंसर्गिकविषयतानिरूपितप्रत्ययादिप्रयोज्यविषयतानिरूपितैव न तु आकाङ्क्षाप्रयोज्यतादात्म्यातिरिक्तसंसर्गिकविषयतानिरूपितप्रत्ययाद्यप्रयोज्यविषयतानिरूपितेति नियमस्य विवक्षणात् । पदार्थतावच्छेदकविषयतायाः संसर्गविषयतायाश्च वृत्तिप्रयोज्यायाः आकाङ्क्षाप्रयोज्यत्वाभावात्तदसंग्रहः ।

अयं निष्कर्षः । प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थनिपातार्थाभ्यां सह भेदान्वयबोधो भवति इति । तण्डुलमित्यत्र तण्डुलस्य द्वितीयार्थकर्मत्वे आघेयतासंबन्धेनाऽन्वयादाघेयतासंबन्धेन तण्डुलवती कर्मतेति बोधः । एवं चन्द्रहवमुरवमित्यत्रेवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य स्वप्रतियोगिकत्वसंबन्धेनान्वयात्सादृश्यस्य चाऽनुयोगिकत्वसंबन्धेन मुखेऽन्वयाच्चन्द्रप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगिमुखमिति बोधः । एवं धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थनिपातार्थाभ्यामेव सह भेदान्वयो बोध्यः । तत्सिद्धमुक्तनियमबलात्प्रातिपदिकार्थस्य निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थेन धात्वर्थेन च सह भेदान्वयो न भवति । उक्तनियमाऽस्वीकारे आपत्तिमाह । सत्यपीति । पुरुषाद्यंशे । आदिना घटपरिग्रहः । स्वत्वाऽऽघेयतासंबन्धेनेति । अस्याऽन्वयाऽबोधादित्यनेनाऽन्वयः । स्वत्वसंबन्धेन राजविशिष्टः पुरुषः आघेयतासंबन्धेन भूतलविशिष्टो घट इति बोधविरहादुक्तनियमाऽस्वीकारे बोधापत्तिरिति भावः ।

प्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वये आपत्तिमुक्त्वा क्रियाप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वये आपत्तिमाह । तण्डुलः पचतीत्यादि । पाकादेरिति । अस्याऽन्वयाबोधादित्यनेनान्वयः । कर्मतासंबन्धेन पाकविशिष्टस्तण्डुलः एवं कर्तृतासंबन्धेन पाकविशिष्टश्चैत्र इति बोधविरहादिति भावः । तथा च बोधाभाव एवोक्तनियमे हेतुरिति ध्येयम् । न च तण्डुलः पचति, चैत्रः पच्यते इत्यादिप्रयोगाणां न साधुत्वम्, कर्मकर्त्रोरनभिहितत्वाद्द्वितीयातृतीयाप्रसक्तेरिति वाच्यम् । तत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वकर्तृत्वादेर्विवक्षितत्वे

निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोः क्रियातादृशप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन साक्षादन्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । विभक्त्यर्थमन्तराकृत्य तयोरप्यन्वयबोधात्साक्षादिति । निपातातिरिक्तत्वविशेषणाद् भूतले न घटः घटो न पटः इत्यादौ नन्वर्थाभावेन मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखचन्द्रादीनामिवार्थसादृश्यादिना ।

द्वितीयातृतीयाभवतीति तत्तदनुशासनार्थत्वात्, प्रकृते तु कर्मत्वकर्तृत्वादेः संसर्गतयैव भानाद् द्वितीयादेरसंभवेन प्रातिपदिकार्थे प्रथमायाः संभवात् ।

यत्तु धात्वर्थपाकादेः कर्मत्वकर्तृत्वादिसंबन्धेन तण्डुलचैत्रादावन्वये तत्रैवाऽऽख्यातार्थसंख्यान्वयो वाच्यः, यं यं भावनान्वेति तं तं संख्यानुधावतीति वचनात् । एवं च न द्वितीयातृतीययोः प्रसक्तिः कर्मकर्तृगतसंख्यानभिधानस्यैव द्वितीयातृतीयानियामकत्वादिति । तन्न । कर्मकर्तृगतसंख्याभिधानस्यैव कर्मकर्त्राद्यभिधानरूपतया यक्षयोरेव प्राप्तत्वेन तण्डुलः पचति चैत्रः पच्यते इति प्रयोगाऽसंभवात् । स्वकर्मकत्व स्वकर्तृकत्वसंबन्धेन तण्डुलचैत्रादेः पाकादावन्वयपक्षे तण्डुलचैत्रादौ संख्यान्यस्य प्रसक्तेरसंभवेन द्वितीयाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ।

ननु कर्मार्थे कर्त्रर्थे वाऽनुशासनेन लः कर्मणि चेत्यादिना आख्यातानि विहितानि तेषां तदर्थोऽविवक्षाया वक्तुमशक्यतया तत एव कर्मत्वकर्तृत्वादेरुपस्थितिर्भवति । एवं च धात्वर्थपाकादेस्तत्रैवाऽन्वयो न नु प्रातिपदिकार्थे एकपदोपात्तत्वादित्यतो धात्वर्थे प्रातिपदिकार्थस्याऽभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वये आपत्तिमाह । स्वकर्मकत्वेत्यादि । स्वद्वयं कर्मकर्तृपरम् । प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोरन्योन्यविशेषणभावेनाऽन्वयाभिप्रायेण तदुक्तिरित्यपिकश्चित् । अन्वयाऽबोधादिति । स्वकर्मकत्वसंबन्धेन तण्डुलविशिष्टः पाकः स्वकर्तृकत्वसंबन्धेन चैत्रविशिष्टः पाक इत्यन्वयबोधविरहादित्यर्थः ।

राजा पुरुषः भूतलं घटः तण्डुलः पचति चैत्रः पच्यते इत्यादौ स्वत्वाऽऽघेयतादिसंबन्धेनाऽन्वयबोधानुत्पत्त्या तादृशान्वयबोधं प्रति प्रतिबन्धकमाह । निपातातिरिक्त इति । प्रातिपदिकार्थयोरिति । अस्य भेदेन साक्षादन्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वादित्यनेनान्वयः । तेन राजा पुरुष इत्यादौ स्वत्वादि संबन्धेन न शब्दबोधः राजा पुरुष इत्यत्राऽभेदनाऽन्वयबोधादाह । भेदेनेति । अभेदातिरिक्तसंबन्धेनेति यावत् राजपुरुषयोर्निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थत्वात् । तादृशेति । निपातातिरिक्त्यर्थः । धात्वर्थनिपातातिरिक्त-

प्रातिपदिकार्थयोरिति यावत् । भेदेनाऽन्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वादिति । तेन तण्डुलः पचति चैत्रः पच्यते इत्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वादिसंबन्धेन पाकस्य तण्डुल चैत्रादौ स्वकर्मकत्वस्वकर्तृकत्वसंबन्धेन तण्डुल चैत्रयोर्वापाकादौ नान्वयः । राज्ञः पुरुष इत्यादौ विभक्त्यर्थस्वत्वद्वाराप्रातिपदिकार्थयोरपि भेदेनाऽन्वयादाह । साक्षादिति । विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्येत्यर्थः । तथैवाह । विभक्त्यर्थमन्तराकृत्येति । अस्यर्थस्वत्वमन्तराकृत्येत्यर्थः । तयोरपीति । प्रातिपदिकार्थयोरपीत्यर्थः । राजपुरुषयोरपीति यावत् । अन्वयबोधादिति । भेदेनान्वयबोधादित्यर्थः । राज्ञोनिर्हृपितत्वसंबन्धेन स्वत्वे स्वत्वस्य च स्वरूपेण-पुरुषेऽन्वयादिति भावः ।

तथा च विभक्त्यर्थातिरिक्तभेदसंबन्धावच्छिन्ननिपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठ-प्रकारतानिर्हृपितविशेष्यतासंबन्धेन बोधं प्रति नामपदवृत्तिग्राहीनोपस्थितिः विशेष्यतासंबन्धेन प्रतिबन्धिका । राज्ञः पुरुष इत्यादौ पुरुषे राजस्वत्वस्यैव राज्ञोपि स्वत्वसंबन्धेन भानादिति भावः ।

निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोर्निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोश्च भेदेन साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वे निपातार्थप्रातिपदिकार्थयोर्धात्वर्थनिपातार्थ-योस्तु भेदसंबन्धेनाऽन्वयः साक्षाद्भवत्येवेति मनसि निधायाह । निपाताति-रिक्तत्वविशेषणादिति । नञ्यर्थाऽभावेनिति । अस्य प्रतियोगितयाऽन्वयेपि न क्षतिरित्यनेनाऽन्वयः एवमुत्तरत्रापि । तथा च प्रतियोगितासंबन्धेन घट-विशिष्टाभावो भूतलवृत्तिरिति बोधः । नञ्सत्त्वे तत्र धर्मिणि येन संबन्धेन यद्वत्ताप्रतीयते इति न्यायानुरोधेन प्रतियोगितासंबन्धेन भूतलवृत्तितावि-शिष्टाभाववान् घट इति बोधः । घटो न पट इत्यत्र घटस्य प्रतियोगितया नञर्थभेदे भेदस्य च स्वरूपेण पटेऽन्वयः । तथा च प्रतियोगितासंबन्धेन घटविशिष्टभेदवान्पट इति बोधः । सादृश्यादिनेति । अस्य प्रतियोगितयाऽ-न्वयेपि न क्षतिरित्यनेनाऽन्वयः । प्रतियोगितया चन्द्रस्य सादृशो तस्य स्वरूपेण मुखेऽन्वयः । तथा च प्रतियोगितासंबन्धेन चन्द्रविशिष्टसादृश्यवन्मु-खमिति बोधः । अत्र नञः इव निपातस्य च प्रातिपदिकतया तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थे भेदेनाऽन्वयान्निपातातिरिक्तेतिविशेषणमिति भावः । प्राति-पदिकार्थनिपातार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयमुपक्त्वा धात्वर्थं निपातार्थस्य साक्षाद्-भेदेनान्वयमाह । न कलञ्जमिति । विषाक्तवाणहतमृगपक्षिमांसं शुष्कमांसं वा कलञ्जम् । भक्षयेदित्यत्र धात्वर्थो भक्षणम् । कृतिसाध्यत्वं दृष्टसाधनत्वं

न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नैयायिकमते ननुपस्थाप्येन बलवदनिष्टानुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थाभावेन धात्वर्थभक्षणादेरनुयोगितया गुरुमते तु विध्यर्थाऽपूर्वांशे विशेषणतयाऽन्वितेन ननुपस्थाप्याभावेन धात्वर्थभक्षणादेः प्रतियोगितयाऽन्वयेऽपि न क्षतिः ।

राजपुरुषइत्यादिसमासस्थले तु पुरुषादिपदार्थेन समं राजादिपदार्थस्थानभेदान्वयः किन्तु तेनसमंविभक्तन्तार्थविशिष्टराजादिपदोपस्थाप्य-राजसंबन्ध्यादेरभेदान्वयबोधएवेतिनदोषः ।

बलवदनिष्टानुबन्धित्वं चेति प्रत्येकमेव विध्यर्थः । पङ्क्तुः समुद्रं न तरेदित्यादौ समुद्रतरणस्य पङ्क्तुसमवेतकृतिसाध्यत्वनिषेधानुरोधात्कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः । अत एव चन्द्रमण्डलाऽऽनयनादौ न प्रवृत्तिः, चन्द्रमण्डलानयनस्येष्टसाधनत्वेऽपि कृतिसाध्यत्वाभावात् । तृप्तिकामो जलं न ताडयेदित्यादौ जलताडने इष्टसाधनत्वनिषेधानुरोधेनेष्टसाधनत्वमपि विध्यर्थः । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ कलञ्जभक्षणे बलवदनिष्टानुबन्धित्वमपि विध्यर्थः । तच्च बलवदनिष्टाजनकत्वम् । कलञ्जभक्षणे कृतिसाध्यत्वाभावस्य इष्टसाधनत्वाभावस्य च बाधात् । न च कलञ्जभक्षणाभाव इष्टसाधनमित्येव बोधोऽस्तु इति वाच्यम् । न च सत्त्वे यद्धर्मिणीत्यादि न्यायविरोधात् । तावतापि कलञ्जभक्षणस्यानिष्टहेतुत्वानवगमेन ततो निवृत्त्यनुपपत्तेश्च । बलवदनिष्टाऽजनकत्वं च नरकाजनकत्वम्, पापाजनकत्वं वा । विधित्वं च प्रवर्तकचिकीर्षाजनकतावच्छेदकंप्रकारताश्रयत्वम् । तच्च कृतिसाध्यत्वम्, इष्टसाधनत्वम्, बलवदनिष्टानुबन्धित्वं च । धात्वर्थमुख्यविशेष्यकश्चात्र बोधः । एवं च कलञ्जभक्षणे बलवदनिष्टानुबन्धित्वाभाववदिति बोधः । अत्र च बलवदनिष्टाजनकत्वाऽभावस्याऽनुयोगितया “स्वरूपेण” अन्वयः । तथा च निपातार्थस्याऽभावस्य धात्वर्थभक्षणे भेदेनाऽन्वय इत्याह । नैयायिकमते त्विति । अनुयोगितयेति । अस्याऽन्वयेऽपि न क्षतिरत्यग्रेऽन्वयः ।

कार्ये “अपूर्वे” लिङ्शक्तिरिति प्राभाकराः । तन्मते न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिस्थले नञर्थभावे धात्वर्थभक्षणस्य प्रतियोगितयाऽन्वयः । कलञ्जभक्षणाभावस्य च जन्यतासंबन्धेना पूर्वे लिङर्थेऽन्वयः । तथा च कलञ्जभक्षणाभावजन्यमपूर्वमित्याख्यातार्थमुख्यविशेष्यको बोधः । ततश्च कलञ्जभक्षणाभावस्याऽपूर्वसाधनत्वं कलञ्जभक्षणस्याऽनिष्टसाधनत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्त्या कलञ्जभक्षणेऽनिष्टसाधनत्वमवगम्य ततो निवर्त्तते इति प्राभाकरमते धात्वर्थभक्षणस्य

निपातार्थेऽभावे भेदेन (प्रतियोगितया) अन्वयान्निपातातिरिक्तत्वविशेषणमित्याह । 'गुरुमतेस्त्विति' न क्षतिः । निपातातिरिक्तत्वविशेषणान्नोक्तनियमानुपपत्तिः ।

अथैवमपि निपातातिरिक्तनामार्थयोः साक्षाद्भेदेन नान्वय इति नियमो न संगच्छते । न च राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थस्वत्वादिसंबन्धमन्तराकृत्य बोधदर्शनादुक्तनियमोपपत्तिरिति वाच्यम् । राजपुरुष इत्यादिसमासस्थले विभक्तेरभावेन स्वत्वादिसंबन्धस्य तदर्थत्वाभावात् । न च लुप्तसुपः स्मरणात्संबन्धावगम इति वाच्यम् । तल्लोपमजानतोपि अन्वयबोधात् । समृद्धस्य राजपुरुष इत्यादौ समृद्धराजपदयोरभेदान्वयप्रसंगाच्च । राजसंबन्धिनि लक्षणायां तु तत्पुरुषस्यापि समस्यमानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः । राज्ञः पुरुष इति विग्रहवाक्यस्य समासतुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेश्च । अतो राजपदस्य राजसंबन्धे एव लक्षणा युक्ता, तस्य स्वरूपेण पुरुषे । अत एव "राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थसंबन्धे लक्षणेति" मणिकुदुक्तमपि संगच्छते । न च नामार्थयोरपि यदि भेदेनाऽन्वयोव्युत्पन्नस्तर्हि राजपुरुष इत्यादौ स्वत्वादिसंसर्गेणैव राजादेः पुरुषादौ अन्वयोस्तु अलं राजपदस्य राजस्वत्वलक्षणेति वाच्यम् । विग्रहवाक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षाय लक्षणास्वीकारात् । तथाचोक्तनियमे व्यभिचारः । उक्तनियमाभावे राजापुरुष इत्यादावपि भेदान्वयापत्तिरिति न शक्यम् । वक्ष्यमाणाऽकांक्षावैचित्र्यकल्पनयोक्तापत्तेर्वारणादित्यत आह । राजपुरुषइत्यादिसमासस्थले इति । तेन समं । पुरुषादिपदार्थेन समं । विभक्त्यन्तार्थः । राजसंबन्धः । तद्विशिष्टे । राजसंबन्धिनि लक्षणिकं यद्राजापदं तदुपस्थाप्येत्यर्थः । अभेदान्वयबोध एवेति । राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुषइत्याकारकबोध एवेत्यर्थः । एवकारेण राजसंबन्धे लक्षणाभाश्रित्य भेदान्वयबोधव्यवच्छेदः । नचैवं समासविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वहानिरिति वाच्यम् । तयोस्तुल्यार्थकत्वस्याऽसार्वत्रिकत्वात् । पीतमम्बरयस्येति विग्रहतोयत्संबन्धिपीताऽभिन्नाऽम्बरमितिबोधस्य पीताम्बर इति बहुव्रीहेश्च पीताऽभिन्नाम्बरवानितिबोधस्याऽस्तुल्यार्थत्वात् । कर्मधारयलक्षणे तत्पुरुषभिन्नत्वेसतीति निवेशान्न तत्पुरुषेऽतिव्याप्तिः । तथा च तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नयादृशनामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितयादृशनामार्थनिष्ठनिष्ठविशेष्यताशालिशब्दजनकं अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन यन्नामविशिष्टं यन्नाम तत्पुरुषभिन्नत्वेसति तन्नामद्वयं कर्मधारयः । नदोषः । न भेदान्वयबोधापत्तिः । अथमाशयः । यत्र भेदसंबन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थधात्वर्थान्यतरविषयतात्वं तत्र प्रत्ययनिपातार्थान्यतरविषयता-

निष्पितत्वमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां पर्यवसन्नस्य “निपातातिरिक्तनामार्थयोर्ना-
मार्थधात्वर्थयोश्चाऽभेदेनैवाऽन्वयोभवतीति नियमस्यानुरोधेन राजसंबन्धिन्येव
लक्षणोचिता विभक्तेर्वाचकत्वपक्षे । न च समासविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्व-
नियमभङ्गः । तादृशनियमे मानाभावात् । विभक्त्यर्थोक्तत्वपक्षे समासविग्रह-
वाक्ययोर्भेदसंबन्धेनान्वयबोधजनकत्वपक्षः सम्यक् । सम्बन्धलक्षणापक्षस्तु न
सम्यगिति ध्येयम् ।

अथ समर्थः पदविधिरिति सूत्रे सामर्थ्यं एकार्थीभावात्मकं तच्च एकधर्मा-
वच्छिन्नशक्तिमत्त्वम् । तथा च समासवृत्तौ शक्तिरवश्यमभ्युपगम्येति राजपदस्य
राजसंबन्धिनि लक्षणाऽभ्युपगमो व्यर्थः, शक्त्यैव राजसंबन्धिपुरुषबोधसंभवात् । एवं
समासविग्रहवाक्ययोः समानार्थकत्वमभ्युपपद्यते । नापि नामार्थयोरभेदेन नियमभङ्गः ।
न च समासावयवप्रत्येकपदात् श्लुप्तशक्तिकाञ्छक्त्या लक्षणया वा बोधसंभवेऽतिरिक्त-
शक्तिर्न कल्प्या, अनप्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायादिति वाच्यम् । शक्त्यभावे
हि प्रातिपदिकसंज्ञा-प्राचीनविभक्तिलोप-विभक्त्यन्तरोत्पत्त्यादिकार्यं न स्यात् । अर्थ-
वदितिसूत्रेऽर्थवत्त्वस्य वृत्तिमत्त्वलक्षणस्यैव सद्भावात् इति चेन्न । अर्थवदिति-
सूत्रेऽर्थवत्त्वं न वृत्तिमत्त्वं किन्तु वृत्तिमद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । वृत्तिमत्संघा-
तरूपे समासादौ वृत्तिविनैवार्थवत्त्वोपपत्तेः प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्त्यभावात् । न च
निषेधद्वयप्रवेशोऽव्यर्थः, वृत्तिमद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यम् ।
समूहालम्बनमादाय निरर्थकेपि अर्थवत्त्वं स्यादतो निषेधद्वयगर्भता । न चैवं घनं
वनमित्यादौ प्रत्येकवर्णस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् नकारलोपश्चस्यादिति वाच्यम् ।
अर्थवत्त्वं हि समुदायशक्त्या विवक्षितम्, अवयवशक्त्या वा । नाद्यः—तादृशशक्ति-
मत्समुदायाविषयकप्रत्येकविषयकप्रतीतिविषयत्वात्प्रत्येकस्य । न द्वितीयः—शाब्द-
बोधानुकूलपदार्थोपस्थितिजनकवृत्तेरेव प्रवेक्ष्यत्वात्समुदायघटकप्रत्येकवर्णशक्तैः शाब्दा-
नुकूलपदार्थोपस्थित्यजनकत्वात् ।

अत्रेदं बोध्यम् । समासस्य राजसंबन्धिपुरुषादौ शक्तिपक्षे विशिष्टस्य शश-
शृङ्गादिपदार्थस्याऽलोक्यता शक्त्यसंभवेन समुदायशक्त्याविशिष्टैकार्यप्रतिपादकत्वर-
ूपैकार्थीभावविरहेण समासानुपपत्तिः प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिश्च । सिद्धान्ते
स्वायें पर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षावशात्परस्परसंबन्धरूपव्यपेक्षारूपसामर्थ्यमा-
दाय समासादिरुपपद्यते । न चाऽन्ययाख्यात्युपनीते शशशृङ्गशक्तिसंभव इति
वाच्यम् । असत्पदार्थं ज्ञानकरणेन्द्रियव्यापाराभावेन असत्स्थितातेरस्वीकारात् । किं
च शक्तेरज्ञाताया अनुपयोगित्वेन तस्या ज्ञानमपेक्षितम्, तच्च न संभवति अलीके

व्यवहाराभावात् परबुद्धेः प्रत्यक्षत्वाच्च । न च शशशृङ्गादिशब्द उच्चारयितृतात्पर्यकः बालशुक्रादिशब्दभिन्नवाक्यत्वादित्यनुमानेन तात्पर्यसिद्धौ तात्पर्यं सविषयकमित्यनुमानेन तात्पर्यविषये सिद्धे शशशृङ्गशब्दसंकेतग्रहात्सामान्यत उपस्थितिरिति वाच्यम् । तादृशसंकेतग्रहस्य शाब्दानुयोगित्वात् । अन्यथा गोत्वविशिष्टे शक्तिमजानतः सामान्यतः शक्तिग्रहाच्छाब्दबोधप्रसंगात् । न चाऽन्यत्र तात्पर्यविषयत्वेन सामान्यतः संकेतग्रहस्य शाब्दबोधानुपयोगित्वेऽपि प्रकृते निर्धर्मकेऽनीके तात्पर्यं विषयत्वोपलक्षिते एव शक्तिग्रहः शाब्दबोधोपयोगी घटो विशेषधर्मं विनैव कल्पनामात्रविषयः शशशृङ्गादिपदवाच्य इति वाच्यम् । कूर्मरोमशशविषाणयोजनस्य निविषयकतया तद्विषयस्य व्यावर्त्तकाभावेन कूर्मरोमशशशृङ्गादिपदजन्यबुद्धेर्वैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धस्याऽपलापपत्तेः । तत्र शक्तिग्रहस्यैवाऽसंभवादिति ध्येयम् ।

अथ तथापि समासे शक्तिरवश्यमभ्युपगन्तव्या । अन्यथा ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादिप्रयोगापत्तिः । समासे विशिष्टशक्तिस्वीकारे नापत्तिः, राजादेः पदार्थकदेशत्वात् । न च नैयायिकमतेऽपि राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणासत्त्वे नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । लुप्तविभक्त्यनुसन्धाने तस्य पदार्थत्वात् । उक्तापत्तिवारणाय सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो न । चैत्रस्य गुरुकुलमित्याद्यनुरोधेन च “नित्यसापेक्षे समासः” इतिन्यायस्य कल्पने गौरवाच्च । शोभनेवनेचरः मितया वाचस्पतिरित्याद्यलुक्समासे वनप्रभृतेः पदार्थकदेशत्वाभावात् । एतेन लुप्तविभक्त्यनुसन्धानस्यानावश्यकत्वेन नोक्तापत्तिरिति निरस्तम् । विशिष्टशक्तिस्वीकर्तृव्याकरणमतेऽनुक्समासे वनादेः पदार्थकदेशत्वाभावात् । नामार्थयोर्विभक्त्यर्थसंबन्धेनाऽप्येव तु सुतरामापत्तिरिति चेन्न । अतस्ताऽप्रामाणिकशक्तिकल्पनापेक्षयोक्तवार्तिकयोर्विधायकत्वे गौरवाभावात् ।

वस्तुतः उक्तवार्तिकयोरनुवादकत्वमेव सापेक्षमसमर्थवद्भवतीति न्यायेनोक्तप्रयोगापत्तेर्वारणात् । सापेक्षत्वं च समासाऽघटकपदार्थान्वितस्वार्थकत्वम् । ऋद्धस्य राजपुरुषः शोभने वनेचर इत्यादौ समासाऽघटकद्व्यंशोभनपदार्थान्वितस्वार्थकत्वस्य राजवनादिपदे सत्त्वेन सापेक्षतया तयोः पुरुषचरपदार्थां समासासंभवेनासाधुतया न प्रयोगापत्तिः । न च शोभनो राजपुरुष इत्यत्र पुरुषस्य समासाघटकशोभनपदार्थान्वितस्वार्थकतया सापेक्षतापत्तिरिति वाच्यम् । स्वार्थस्याऽप्रधानीभूतत्वेन विशेषणीयत्वात् तथा च समासाघटकपदार्थान्विताऽप्रधानीभूतस्वार्थकत्वं सापेक्षत्वम् । प्रधानत्वं च प्रकृतसमासजन्यबोधे मुख्यविशेष्यत्वम् । न च दर्शनीयं राजपुरुषमानयेत्यादौ पुरुषस्य मुख्यविशेष्यत्वाभावात्सापेक्षता स्यादिति वाच्यम् । समास-

जन्याऽवान्तरवाक्यार्थबोधे मुख्यविशेष्यत्वस्य पुरुषे संभवात् । वस्तुतः समास-
घटकपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वात् न वच्छिन्नविषयत्वम् प्रधानत्वम् । विशेष-
ष्यतायां समासघटकपदप्रयोज्यत्वात् निवेशादुक्तस्थितिं पुरुषस्य समासबहिर्भूतद्विती-
यार्थकर्मत्वे प्रकारत्वेऽपि प्राधान्यम् । न वा विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या शाब्द-
बोधस्याऽवान्तरशाब्दबोधस्याऽनपेक्षतत्वेन तत्र सापेक्षताप्रसंगतादवस्थम् । विशेष्ये
विशेषणमितिरीत्या बोधो न स्वीक्रियते इति वक्तुं न शक्यते, यत्र शाब्दबोधस्य
सकलकारणस्य संपत्तिः तत्र विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या बोधस्य व्यवस्थापितत्वात् ।
नित्यसापेक्षस्य सामासाघटकपदसापेक्षत्वेऽपि नाऽसामर्थ्यम् । तेन चैत्रस्य गुरुकुलं
शरैः शातितपत्रक इत्यादौ गुरुशातितपदानां सापेक्षत्वेऽपि नाऽसामर्थ्यम् । नित्य-
सापेक्षत्वं च स्वाथान्वयार्थजिज्ञासात्मकाऽऽकाङ्क्षानियतस्वार्थप्रतिपत्तिकत्वम् ।
गुरुशातनपदार्थे ज्ञाते कस्य गुरुः कैः शातनमिति जिज्ञासायां नियमेनोत्पादाद्
गुर्वादिपदानां नित्यसाकाङ्क्षत्वम् ।

अथवा समासाघटकपदार्थान्वितेत्यत्राऽभेदाऽन्वयो वा निवेशनीयः तथा च
समासाघटकपदार्थाभेदान्वितस्वार्थकत्वं सापेक्षत्वम् । ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यत्र
ऋद्धपदार्थस्याभेदेनैवाऽन्वयस्य विवक्षितत्वाद्वाजपदस्य सापेक्षत्वम् । समासाघटक-
चैत्रनिरूपितत्व-शरकरणकत्वादेर्भेदेनाऽन्वयान्न सापेक्षत्वम् ।

अथैवमपि समासे शक्त्यस्वीकारे चित्रगुरित्यादौ चित्राऽभिन्नगोस्वामिबोधानुप-
पत्तिः । तथा हि । गोपदस्य गोस्वामिलक्षकत्वे गवि न चित्राऽभेदाऽन्वयसंभवः
गोः पदार्थकदेशत्वात् ।

न च चित्रपदमेव चित्राऽभिन्नगोस्वामिलक्षकं, गोपदं तादृशार्थं तात्पर्यग्राहक-
मिति वाच्यम् । चित्रगुरस्तीत्यत्र चित्रपदस्य प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थेऽस्तित्वा-
न्वयस्यानुपपत्तेः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव भावनाविशेष्यत्वात् । उक्तनियमा-
नङ्गीकारे राजपुरुषोऽस्तीत्यादौ राजनि अस्तित्वान्वयप्रसंगात् । प्रकृत्यर्थे एव सुपः
संख्याबोधकत्वात् । गोपदोत्तरप्रथमया चित्रपदोपस्थाप्ये चित्राऽभिन्नगोस्वामिनि
एकत्वबोधनायोगाच्च ।

न च गोपदमेव चित्राभिन्नगोस्वामिलक्षकं चित्रापदं तात्पर्यग्राहकमिति
वाच्यम् । सामर्थ्यं द्विविधम्, एकार्थीभावरूपं व्यपेक्षारूपं च । पृथगर्थानां पदानां
[समुदायशक्त्या विशिष्टकार्यप्रतिपादकं एकधर्मावच्छिन्नशक्तिमत्त्वं यावदाद्यम् ।
द्वितीयन्तु स्वार्थपर्यवसायिनां पदानां आकाङ्क्षावशात्परस्परं संबन्धः पृथगर्थानां
पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टकार्यप्रतिपादकं वा द्वितीयम् । एकार्थीभावरूप-

एवं मुखं चन्द्र इत्यादिरूपकस्थले चन्द्रादिपदस्य चन्द्रादिसदृश-
लक्षणाया चन्द्रादिसदृशाऽभेदान्वयबोध एव न तु सादृश्यादिसंबन्धेन
चन्द्रादेर्मुखादावन्वय इति न तत्र व्यभिचारः । केचित्तु रूपकस्थले
चन्द्रादिपदस्य न चन्द्रादिसदृशे लक्षणा किन्तु मुख्यार्थचन्द्रादेरेवाऽभेद-
भ्रमो मुखादौ । मुखं न चन्द्र इत्यादिविशेषदर्शनदशायां च न तत्र
शाब्दोऽभेदप्रत्ययोऽपि तु शब्दजन्यविशकलितपदार्थोपस्थितिमूलको-
मानसएवाऽऽहार्याऽभेदभ्रमइत्याहुः । परे तु तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धेन
नामार्थयोर्नान्वयबोधः । तादात्म्यं च प्रकृते तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम् । एवं
नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वादिसत्त्वसंबन्धेन घटाद्यंशे नील-
पदार्थस्यैव मुखं चन्द्र इत्यादौ स्ववृत्तिआल्हादकत्वादिसत्त्वसंबन्धेन
मुखादौ चन्द्रादेरन्वयबोधः । सादृशार्थान्वयबाधेपि समानविभाक्तकत्वं
तन्त्रमित्यतो नातिप्रसंग इति वदन्ति ।

एवमिति । राजपुरुष इत्यादिसमासस्थले पूर्वपदस्य राजसंबन्धिनि-
लक्षणासिद्धायामित्यर्थः । चन्द्रसदृशाऽभेदान्वयबोध एवेति । चन्द्रसदृशाऽ-
भिन्नं मुखमिति बोध एवेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति । नतिवति ।
तत्र । रूपकस्थले । न व्यभिचार इति । निपातातिरिक्तनामार्थात्त्वर्थयोः

सामर्थ्यानिष्पुपगमे व्यपेक्षारूपसामर्थ्यस्यैव समासप्रयोजकत्वेन चित्रपदप्रयोज्य-
विषयत्वस्य तत्र विरहे व्यपेक्षाया अप्यसंभवात्समासानुपपत्तेः । न च गोपदस्य
शक्त्या गौरवः, लक्षणया च स्वामी लक्ष्यार्थे स्वामिनि गौर्विशेषणम् । तत्र चित्राऽ-
भेदान्वयः । एवं सति नैकदेशाऽन्वयप्रसंगो न वा व्यपेक्षा हानिरिति वाच्यम् ।
युगपद्वृत्तिद्वयानुगीकारात्, प्रा तपदिकार्थयोः शक्यलक्ष्यार्थयोर्भेदेनाऽन्वयस्य ऽव्युत्पन्न-
त्वाच्च इति चेत् । सत्यम् । बल्लवशक्तिकारादात्नलक्षणयाऽभिमतार्थसंभवेऽनन्त-
समासेषु प्रनन्तशक्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न हि समासानुपपत्तिः । गोपदस्य
चित्राऽभिन्नगोस्वामित्वकत्वे गोपदाऽव्यवहितपूर्ववति ह्रस्वाऽकारान्तचित्रस्य
तादृशार्थे तात्पर्यग्राहकतया चित्रगुपदस्यबोधे तादृशसमाभिव्याहारज्ञानस्य
कारणतया च निरूप्यनिरूपकभावात्तत्त्वस्वार्थनिष्ठविषयताकशाब्दबोधप्रयोजका-
काङ्क्षाशानित्वरूपव्यपेक्षा तत्राऽऽतर्क्येति न समासानुपपत्तिः । स्वार्थत्वं च स्वप्रयो-
ज्यविषयताश्रयत्वम् । प्रकृतशाब्दबोधोच्यचित्रपदार्थविषयत्वे चित्रापदप्रयोज्यत्वस्य
“उपस्थितिद्वारकत्वस्या” सत्त्वेपि तात्पर्यग्रहद्वारा आकाङ्क्षाघटकत्वेन चित्रापद-
प्रयोज्यत्वस्य संभवात् ।

अथ राजापुरुष इत्यादौ पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वेन कथं न भेदान्वयबोधः, सामग्र्याः कार्यजनने उक्तनियमभङ्गरूपायाः प्रयोजनक्षतेर-
किञ्चित्करत्वात्, सामग्रीसत्त्वे अवश्यं कार्यमिति नियमात् । न च तत्र
भेदान्वयबोधौपयिकाऽऽकाङ्क्षाविरहाच्छाब्दसामग्र्येवाऽसिद्धेति
वाच्यम् । समभिहाररूपाया आकाङ्क्षायास्तत्रापि सत्त्वात् ।

साक्षाद्भेदेन नान्वय इति नियमस्य न व्यभिचार इत्यर्थः । चन्द्र इव
मुखमित्युपमालङ्कारे मुखं चन्द्र इति रूपकालङ्कारयोर्भेदो न स्याद्विषय-
वैलक्षण्यभावात्, रूपकालङ्कारे उपमानोपमेययोरभेदप्रतीतिश्चेत्यालङ्कारिक-
मतमाह । केचित्त्विति । तत्र । रूपकस्थले । न शाब्दोऽभेदप्रत्यय इति ।
न चन्द्राऽभिन्नं मुखमिति बोध इत्यर्थः । लौकिकसन्निकर्षान्यदोषविशेष-
जन्यतद्धर्मिकतद्वत्तावुद्धिं प्रति अनाहार्याऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मिक-
तदभावनिश्वयस्य विरोधित्वादितिभावः । विशकलितेति । परस्परं संबन्ध-
रहितेत्यर्थः । मानस एवेति । तथा च रूपकस्थलेऽभेदप्रत्ययो न शाब्दो-
भवतीत्यर्थः । मानसप्रत्ययोपि आहार्य एव तस्य च विपरीतनिश्चयाऽप्रति-
बध्यत्वादिति भावः । स्ववृत्त्याल्हादकत्वादिति । स्ववृत्तित्वोपलक्षितेत्यर्थः ।
अत्र च नञसत्त्वे यद्धर्मिणि येन संबन्धेन यद्वत्ता प्रतीयते इति न्यायात्मुखं
न चन्द्र इत्यादौ स्ववृत्तिआल्हादकत्वादिमत्त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
चन्द्राभावः प्रतीयेत स च वाधितः । अन्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद-
भावाभ्युपगमे च विरोधित्वानुपपत्तिरित्यस्वरसो वदन्तीत्युक्त्या सूचितः ।

वस्तुतस्तु गङ्गातीरे घोष इति वाक्यजन्यप्रतीतिः गङ्गायां घोष इति
वाक्याल्लक्षणया जायमानप्रतीतिश्च साम्येपि गङ्गापदात्तीरोपस्थितिमहिम्ना
तीरे शैत्यपावनादिविशेषः प्रतीयते । तथा सादृश्यप्रत्ययस्योभयत्र साम्येपि
अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वं रूपकस्थले चमत्कारवैलक्षण्यं
निर्वहतीति किमभेदप्रत्ययेनेति ध्येयम् ।

निपातातिरिक्तनामार्थयोस्तादृशनामार्थधात्वर्थयोश्चाऽभेदेनैवान्वयबोधो
भवतीति नियमपर्यवसितं अभेदसंबन्धेन नामार्थप्रकारकाऽन्वयबोधं प्रति
नामपदजन्यनामोपस्थितिः समानविशेष्यतासंबन्धेन कारणमिति कार्यकारण-
भावं पक्षप्रतिपक्षाभ्यां व्यवस्थापयति । अथेति । भेदाऽन्वयबोध इति ।
स्वत्वसंबन्धेन राजविशिष्टः पुरुषइत्याकारक इत्यर्थः । सामग्र्या इति ।
भेदान्वयबोधकसामग्र्या इत्यर्थः । राजपदजन्यराजोपस्थिति पुरुषपदजन्य-

न च तादृशाऽऽकाङ्क्षायास्तत्र सत्त्वेऽपि राजादिपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे राजपदाव्यवहितोत्तराङ्गसूचकत्वरूपानुपूर्वीविशेषरूपाया आकाङ्क्षाया अपि प्रयोजकत्वात् । तदभावादेव न तत्र शाब्दसामग्रीति वाच्यम् । संबन्धादिविशेष्यकराजादिप्रकारकाऽन्वयबोधे एव तादृशाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुतया पुरुषादौ राजादिप्रकारकान्वयबोधोत्पत्तौ तादृशाकाङ्क्षाज्ञानरूपकारणविरहस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

पुरुषोपस्थितिस्वत्वसंबन्धेन राजविशिष्टः पुरुष इति योग्यताज्ञान-राजसंबन्धि-पुरुषविषयकबोधोभवतु इति तात्पर्यज्ञानरूपाया इति यावत् । कार्यजनने । उक्तनियमभङ्गरूपाया इति । निपातातिरिक्तनामार्थयोरभेदान्वयबोध एवेति नियमभङ्गरूपाया इत्यर्थः । प्रयोजनं । नियमः । तस्य क्षतिः । हानिः । नियमभङ्ग इति यावत् । अकिञ्चित्करत्वादिति । कार्यप्रतिरोधाऽक्षमत्वादित्यर्थः । निष्प्रमादिति । सामग्र्याः कार्यव्याप्यत्वादित्यर्थः । शङ्कते । न चेति । तत्र । राजापुरुष इत्यत्र । भेदान्वयबोधोपयुक्तिकाङ्क्षाविरहादिति । भेदान्वयबोधश्च आधेयत्वसंसर्गकर्मत्वादिविशेष्यकराजप्रकारकान्वयबोधः तत्प्रयोजिकाऽऽकाङ्क्षा च राजानं राज्ञा राज्ञे राज्ञः राजनीति तद्विरहादित्यर्थः । प्रकारान्तरेणोपस्थितयोरर्थयोरन्वयबोधवारणाय तत्तदर्थोपस्थापकपदयोः समभिव्याहारस्याऽन्वयबोधे हेतुत्वमुपेयम्, अथ च भेदान्वयबोधं प्रति आनुपूर्वीज्ञानानां परस्परजन्ये व्यभिचारवारणाय नानाकारणत्वापेक्षया प्रकारविशेष्यवाचकपदयोः समभिव्याहारज्ञानस्यैव कारणत्वम्, तादृशः राजपुरुषपदयोः समभिव्याहारोऽस्त्येवेत्याह । समभिव्याहाररूपाया इति । तत्रापि । राजापुरुष इत्यापि । घटः कर्मत्वमित्यादौ घटकर्मत्वोपस्थापकपदयोः समभिव्याहाराद् घटीया कर्मता इत्यन्वयबोधानुदयात् यादृशी आनुपूर्वी भेदान्वयबुद्धौ अपेक्ष्यते तादृश्या घटमित्यानुपूर्व्या भेदान्वयबोधजनकत्वं वाच्यम्, यादृशानुपूर्वी भेदान्वयबुद्धौ अपेक्ष्यते तादृशानुपूर्वी राजा पुरुष इत्यादौ नास्तीत्याशङ्कते । न चेति । तादृशाकाङ्क्षायाः । समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायाः । तत्र । राजापुरुषइत्यादौ । सत्त्वेपीति । राजपदार्थप्रकारकभेदसंसर्गकबोधानुदयादिति शेषः । आकाङ्क्षाया अपीति । अपिना राजपदाव्यवहितोत्तराङ्गसूचकत्वादिरूपाकाङ्क्षायाः समुच्चयः । तदभावादेवेति । उक्ताकाङ्क्षाभावादेवेत्यर्थः । तत्र । राजापुरुषइत्यादौ । राजप्रकारकभेदान्वयबोधं प्रति राजानं-राज्ञा-राज्ञे-राज्ञः-राशि इत्यादिवाक्यानां कारणत्वे तेषां परस्परजन्ये व्यभिचारवारणाय कर्मत्वविशेष्यकराजप्रकारक-

अत्र केचित् । नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधं प्रति समानविशेष्यता-
प्रत्यासत्त्या प्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुत्वरूपनात्, नामार्थप्रकारकभेदा-
न्वयबाधे विशेष्यतया प्रत्ययार्थस्यैव भानं न तु नामार्थान्तरस्य तत्र
विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेरसत्त्वात् ।

भेदान्वयबोधं प्रति राजानमित्याकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्यादिरीत्या विशिष्यैव
तादृशानुपूर्वीज्ञानानां हेतुता वाच्या । एवं च पुरुषविशेष्यकबोधस्य तादृशा-
काङ्क्षाविरहाऽकिञ्चित्कर इत्यापत्तितादवस्थमित्याह । संबन्धादि-
विशेष्यकेति । आदिना कर्मत्वादपरिग्रहः । राजादिप्रकारकान्वयबोधे
एवैति । निरूपितत्वसंबन्धेन राजवत्स्वत्वामतिबोधे एवेत्यर्थः । एवकारेण
पुरुषविशेष्यकबोधस्य व्यवच्छेदः । तादृशाऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्य । राजपदा-
व्यवहितोत्तरङ्गसूत्ररूपाकाङ्क्षाज्ञानस्य । पुरुषादौ । पुरुषादिविशेष्यके
इत्यर्थः । तादृशाकाङ्क्षाज्ञानादिरहस्य । राजपदाऽव्यवहितोत्तरङ्गसूत्ररूपा-
रूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानविरहस्य । अकिञ्चित्करत्वादिति । कारणत्वाभावाऽसंपा-
दकत्वादित्यर्थः । पुरुषावशेष्यकराजप्रकारकभेदान्वयबोधं प्रति राजपदा-
व्यवहितोत्तरङ्गसूत्ररूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्याऽकारणत्वादितिभावः । तथा
च राजापुरुष इत्यत्र पुरुषविशेष्यकराजप्रकारकभेदान्वयबोधापत्तिरिति
ध्येयम् ।

राजानं राज्ञा राज्ञे राज्ञः राज्ञि इत्यत्राऽऽधेयत्व-निरूपितत्वसंबन्धाव-
च्छिन्नराजानिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मत्वस्वत्वादिनिष्ठविशेष्यताकशाब्दं प्रति
अप्रत्ययादिजन्य कर्मत्वाद्युपस्थितिः ङसुप्रत्ययजन्यस्वत्वोपस्थितिः कारणमित्या-
दिक्रमेणाऽऽत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे गौरवादिषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या
कायकारणभावो वाच्यो लाघवात्, स च विशेष्यतासंबन्धेन नामार्थप्रकारक-
भेदान्वयबोधं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमित्या-
कारकः । राजापुरुष इत्यादौ न भेदान्वयबोधापत्तिः, विशेष्यतासंबन्धेन
राजपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधाश्रयेपुरुषे विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थि-
तेरभावादिति मतमुपन्यस्यति । अत्रकेचिदित्यादिना । नामार्थप्रकारकेति ।
निपातातिरिक्ताथविशेष्यकेत्यपि योजनीयम् । अन्यथा घटोनास्तीत्यादौ घट-
प्रकारकान्वयबोधस्य विशेष्यतासंबन्धेन नञर्थेऽभावे सत्त्वेन तत्र च प्रत्यय-
जन्योपस्थितेरसत्त्वेन व्यतिरेकव्यभिचारः स्यात् । विशेष्यतासंबन्धः कार्यता-
वच्छेदक इति द्योतयितुं समानेति । अन्यथा विशेष्यताप्रत्यासत्येति तृतीया-

न च संबन्धादेरपि नामार्थतया तत्प्रकारकाऽन्वयबोधे पुरुषादि-
पदार्थस्य विशेष्यतया भानानुपपत्तिः, तत्तन्नामपदजन्यनामार्थप्रकारक-
शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वेपि ।

राजसंबन्धः प्रमेयः राज्ञः पुरुष इत्येतादृशवाक्यद्वयजन्यवाक्यार्थ-
द्वयान्वयबोधे पुरुषस्य राजसंबन्धविशेष्यतया भानानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । प्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्यजन्यतत्तदर्थप्रकारकशाब्दत्वा-
वच्छिन्नं प्रत्येव प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या
हेतुत्वोपगमात् ।

न्तस्य हेतुत्वेऽन्वयात् हेतुतावच्छेदकत्वमात्रलाभः स्यात् । समानत्वं च
यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतायाः कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वम्, तद्धर्मावच्छिन्न-
विशेष्यतात्वमतोविशेष्यतायाः कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वस्य विशेष्यतयारक-
धर्मावच्छिन्नत्वस्य च लाभः । तेन द्रव्यत्वेनापस्थिते घटत्वे न शाब्दबाधः ।
हेतुत्वकल्पनादिति । विशेष्यतासंबन्धेन नामाथानेष्टभेदसंबन्धावच्छिन्न-
प्रकारताशालिशब्दं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्प-
नादित्यर्थः । तथा च राजापुरुष इतिवाक्यात्स्वत्वसंगर्गराजप्रकारकशाब्द-
बोधस्य विशेष्यतासंबन्धेन पुरुषे नापात्तः, पुरुषे विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्यय-
जन्योपस्थितेरभावादिति भावः । प्रत्ययार्थस्यैतत्त्वकारव्यवच्छेद्यं दर्शयात् ।
नात्वात् । नामाथान्तरस्यात् । इदं च वस्तुगातमनुबध्य । भेदसंबन्धेन-
नामार्थप्रकारकबोधे नामार्थान्तरस्यैव विशेष्यत्वात् । यद्वा नाला घट इति
वाक्यजन्यबोधे घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया घटे सत्त्वात्तत्र
प्रत्ययजन्योपस्थितेरसत्त्वाद् व्यतिरेकव्यभिचारवारणाय नामाथान्तराति ।
नामान्तरार्थेति पाठो युक्तः । तेन चित्रगुरित्यादिवहुव्रीहौ गोपदलक्ष्यार्थ-
गोर्गोस्वामिनोगोपदार्थयोरन्वयान्भुपगमपक्षे व्यतिरेकव्यभिचारवारणाय तत् ।
तत्र नामान्तरार्थे ।

राज्ञः पुरुषइत्यादौ षष्ठ्यर्थस्वत्वस्य “संबन्धरूपनामार्थतया” तन्निष्ठ-
स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः पुरुषे सत्त्वात्तत्र च
प्रत्ययजन्योपस्थितेरभावाद् व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्कते । न चेति ।
तत्प्रकारकबोधे । स्वत्वात्मकसंबन्धप्रकारकबोधे । भानानुपपत्तिरिति ।
पुरुषे विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेरभावाद् व्यतिरेकव्यभिचार इति
भावः । व्यभिचारं निराकर्तुं भुपक्रमते । तत्तन्नामपदजन्येति । तथा च

अथैवमपि यत्र राजा पुरुष इत्यत्र पुरुषपदाधीनपुरुषोपस्थितौ प्रत्ययवशात्कश्चित्प्रत्ययार्थोपि विपयीभूतः तत्र प्रत्ययजन्यतथाविध-
समूहालंबनोपस्थितेश्लेष्यतासंबन्धेन पुरुषेऽपि सत्त्वात्तस्य राजप्रकार-
कान्वयबोधे विशेष्यतया भानापत्तिर्द्वारैव ।

राज्ञः पुरुष इत्यादौ संबन्धरूपनामार्थस्वत्वप्रकारकबोधस्य ङसप्रत्ययजन्यत्वेन संबन्धात्मकनामपदजन्यत्वाभावान्न व्यभिचारः । राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्य-
जन्यबोधस्य संबन्धरूपनामार्थ“स्वत्व”संबन्धप्रकारकत्वात्, राजादिनामपद-
जन्यत्वाच्च कार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया विशेष्यतासंबन्धेन तादृशबोधस्य पुरुषे
सत्त्वेन तत्र प्रत्ययजन्योपस्थित्यभावाद् व्यभिचारवारणाय तत्तद्विनिर्णयनाम-
विशेषणम् । तथा च तस्य नामपदजन्यत्वाभावान्न व्यभिचारः । अथ राज-
पदजन्यस्य राजपदार्थप्रकारकस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्यजन्यबोधस्य पुरुषे
विशेष्यतया सत्त्वेन तत्र प्रत्ययजन्योपस्थित्यभावाद् व्यभिचारवारणाय
तत्तन्नामपदप्रयोज्यतत्तन्नामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्द-
बोधं प्रत्येव प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वोक्तौ तत्तदितिव्यर्थम्, पुरुषनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारताया “पठ्यर्थस्वत्वनिष्ठायाः” नामपदप्रयोज्यत्व-
विरहेण व्यभिचाराभावात् । नापि राजसंबन्धः प्रमेयः राज्ञः पुरुष इति वाक्य
जन्यसमूहालंबनबोधे पुरुषस्य विशेष्यतया भानानुपपत्तिः, पुरुषनिष्ठविशेष्य-
तानिरूपित“पठ्यर्थस्वत्वनिष्ठ”प्रकारतायाः संबन्धपदाऽप्रयोज्यत्वादिति चेत्
तदा नोपादेयमेव तत्तदिति ।

तत्तन्नामेत्यादिकन्तु तत्तन्नामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन
तत्तन्नामपदजन्यशाब्दबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वाभिप्रायेणोक्तम् ।
राजादिनामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधः स्वत्वे एव
न तु पुरुषेऽतो न व्यभिचारः ।

अत्रापि व्यभिचारमाह । राजसंबन्धः प्रमेयः राज्ञः पुरुष इति ।
वाक्यार्थद्वयान्वयबोधे इति । वाक्यद्वयजन्यसमूहालंबनबोधे इत्यर्थः । स
च राजसंबन्धाऽभिन्नः प्रमेयः राजनिरूपितस्वत्ववान्पुरुष इत्याकारकः ।
भानानुपपत्तिरिति अत्र स्वत्वोपस्थितिः संबन्धपदेन ङसपदेन च । तथा च
स्वत्वनिष्ठप्रकारता ङसपदप्रयोज्या संबन्धपदप्रयोज्या च । एवं च संबन्धा-
त्मकनामपदजन्यनामार्थस्वत्वप्रकारकशाब्दबोधस्य विशेष्यतासंबन्धेन पुरुषे
सत्त्वेन तत्र प्रत्ययजन्योपस्थितेरभावाद् व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारं

न च प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितेहेतु-
त्वोपगमनापत्तिः, तादृशसमूहालंबनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्य-
ताया नाम्न एव जन्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानभेदेन विशेष्य-
ताभेदाभावात्, यत्र कुत्रचित्प्रत्ययादेव लक्षणादिना पुरुषाद्युपस्थिति-
स्तत्र तादृशोपस्थितिनिरूपितप्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतातः
पुरुषपदजन्यपुरुषाद्युपस्थितिविशेष्यताया अभिन्नतया तावतापि उक्ता-
तिप्रसंगवारणाऽसंभवादिति चेन्न ।

परिहरति । प्रत्ययाधीनेति । राजसंबन्धाभिन्नः प्रमेयः राजनिरूपितस्वत्ववा-
न्पुरुष इत्युक्तसमूहालंबनबोधस्य संबन्धरूपनामार्थस्वत्वप्रकारकत्वेपि उक्तप्रत्य-
याधीनस्वत्वोपस्थितिजन्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वेन प्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थि-
त्यजन्यत्वविरहेण कार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया तत्र प्रत्ययजन्योपस्थितेरहेतु-
त्वादिति भावः ।

तत्तदित्यस्योभयत्र निवेशात्प्रत्ययाधीनोपस्थितिविषयत्वाप्रयोज्यनामार्थ-
निष्ठभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति
प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणतालाभः ।

प्रत्ययजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेन कारणत्वेऽन्वयव्यभिचारमाशङ्कते ।
अथेति । एवमपि । प्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्यजन्यतत्तत्पदार्थनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धस्य कार्यतावच्छेदकत्वेपि । यत्र । यदा ।
प्रत्ययवशात् । पुरुषपदोत्तरमुपदात् । प्रत्ययार्थोपि । एकत्वमपि । तत्र ।
तदा । तथात्रिधेति । पुरुषविषयकेत्यर्थः । समूहालंबनोपस्थितेः । पुरुषः
एकत्वं चेत्याकारिकायाः । पुरुषेपीति । अपिना एकत्वस्य समुच्चयः ।
तादृशैकत्वोपस्थितिर्यथा सुपदजन्या तथा पुरुषपदजन्यापीति बोध्यम् । तस्य ।
पुरुषस्य । राजप्रकारकान्वयबोधे । राजप्रकारकभेदान्वयबोधे । भाना-
पत्तिरिति । विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेः पुरुषेपि सत्त्वादिति भावः ।

समूहालंबनोपस्थित्यविशेष्यतायाः पुरुषे सत्त्वेपि पुरुषनिष्ठविशेष्यता न
प्रत्ययजन्यतावच्छेदिकेति प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितेः
पुरुषेऽभावेन नापत्तिरित्याशङ्कते । नचेति । हेतुत्वोपगमादिति । नामार्थ-
प्रकारकभेदान्वयबोधं प्रतीतिशेषः । आपत्त्यभावे हेतुमाह । तादृशेति ।
पुरुषः एकत्वं चेत्याकारकेत्यर्थः । नाम्न एवेति । पुरुषपदस्यैवेत्यर्थः । एव
कारेण सुप्रत्ययव्यावृत्तिः । तादृशोपस्थितेः पुरुषपदाधीनत्वादिति भावः ।

स्वजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टविशेष्य-
तासंबन्धेनैवोपस्थितेहेतुतयोक्तसमूहालंबनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठवि-
शेष्यतायाश्च तादृशोपस्थितिजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतासामानाधिकरण्याभावाच्चातिप्रसंग इति वदन्ति । तदसत् ।

आपत्तिं द्रढयति । ज्ञानभेदेन विशेष्यताभेदाभावादिति । विशेष्यतावच्छे-
दकभेदेन तदभेदादिति भावः । अयं विशेष्यताया अभिन्नतयेत्यत्र हेतुः ।
यत्रकुत्रचित् । राज्ञः इत्यत्र । प्रत्ययादेव । ङसप्रत्ययादेव । एवकारेण
पुरुषपदव्यावृत्तिः । तत्र । राज्ञ इत्यत्र । तादृशेति । प्रत्ययलक्षणाधीनेत्यर्थः ।
विशेष्यतातः । पुरुषनिष्ठविशेष्यतातः लक्षणया सुप्रत्ययजन्यतावच्छेदकी-
भूतपुरुषनिष्ठविशेष्यतात इति यावत् । पुरुषाद्युपास्थातविशेष्यतायाः ।
समूहालंबनोपस्थितीयपुरुषनिष्ठविशेष्यतायाः । तावतापि । विशेष्यतायां
प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतत्वोपादानेपि । अतिप्रसंगवारणाऽसंभवादात् ।
लक्षणया ङसप्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूत“पुरुषत्वावच्छिन्न”विशेष्यतासंबन्धेन
“पुरुषः एकत्व चे”ति समूहालंबनोपस्थितेः पुरुषे सत्त्वादिति भावः ।

राजा पुरुष इत्यत्र पुरुषे प्रसक्ता राजप्रकारकभेदान्वयबोधोपत्तिं परि-
हरति । स्वजनकति । तथा च तत्तन्नामपदजन्यनामार्थनिष्ठभेदसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति स्वजनकज्ञानीय-
प्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टविशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितः कार-
णम् । स्व-उपास्थातः । उक्तातप्रसंगानराकरोति । उक्तेति । स्वं राजापुरुष-
इत्यत्र“पुरुषः एकत्व चेति समूहालंबनोपस्थितः, तज्जनकं एकत्वं सुपद-
शक्यमातप्रत्ययवृत्तज्ञानं तदीयवृत्तनिष्ठप्रकारतानिरूपितैकत्वं निष्ठाविशेष्यता-
सामानाधिकरण्यास्य पुरुषनिष्ठविशेष्यतायामसत्त्वात्तेनसंबन्धेन प्रत्ययजन्यो-
पास्थितेः पुरुषेऽभावान्नव्यभिचारः ।

ननु राजा पुरुष इत्यादौ पुरुषपदात्प्रत्ययपदाच्च पुरुषविषयिणी एकै-
वापास्थातेर्जाता तत्रातिप्रसंगा दुर्वारः, तादृशोपस्थितिजनकप्रत्ययवृत्तिप्रकारता-
निरूपिताविशेष्यतायाः पुरुष सत्त्वादात् चेन्न । तत्तन्नामार्थप्रकारकाऽन्वयबुद्धौ
तत्तन्नामपदसाकाङ्क्षप्रत्ययजन्योपास्थितेहेतुत्वात् । पुरुषपदोत्तरसुप्रत्ययस्य
प्रकाराभूतराजपदसाकाङ्क्षत्वाभावाच्चापात्तः ।

नचैवमपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वत्वं ङसपदशक्यं पुरुषः पुरुषपदशक्यं
इति समूहालंबनवृत्तिज्ञानात्स्वत्वं पुरुषश्चेतिसमूहालंबनोपस्थितिस्तस्याः

प्रत्ययत्वस्याऽनुगताऽनतिप्रसक्तस्य दुर्वचतया उक्तकार्यकारणभाव-
कल्पनाया असंभवात् । राजसंबन्धः पुरुष इत्यादि संबन्धापदे ङस्त्व-
त्वभ्रमदशायां संबन्धादिविशेष्यकराजादपदार्थप्रकारकाऽन्वयबाधानु-
पपत्तेः । राज्ञः पुरुष इत्यादौ ङस्त्वपदादिषु संबन्धादिपदत्वभ्रमददशायां
संबन्धांशे राजप्रकारकान्वयवाधापत्तेश्च । न च प्रत्ययत्वेन ज्ञात यत्पदं
तत्पदजन्योपस्थितेः कारणत्वादेतद्वापद्वयस्य नावकाश इति वाच्यम् ।
राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादेः प्रत्ययत्वाद्यनुपस्थितिदशायामपि आनु-
पूर्वीविशेषप्रकारकज्ञानार्धानतदर्थोपस्थितिसत्वे शाब्दबोधोत्पत्त्या
प्रत्ययत्वप्रकारकज्ञाननिवेशाऽसंभवात् ।

स्वत्वे इव पुरुषेऽपि सत्वाद् भेदाऽन्वयापत्तिरिति वाच्यम् । स्त्रीयविषयता-
प्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकनामसाकाङ्क्षप्रत्ययवृत्तिप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टविशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वस्य विवक्षणात् ।
स्वं समूहालंबनोपस्थितिः । तादृशस्वत्वनिष्ठविशेष्यतावैशिष्ट्यस्य पुरुषनिष्ठ-
विशेष्यतायामसत्त्वान्नापत्तिः ।

केषांचिन्मतं निरस्यति । तदसदिति । अनुगतस्य । सकलप्रत्ययानु-
गतस्य । अजतिप्रसक्तस्य च । दुर्वचतयेति । पाणिनिसंकेतसंबन्धेनप्रत्यय-
पदवत्त्वं सुऔजसाद्यन्यतमत्वं वा प्रत्ययत्वमित्यनुगमादाह—राजसंबन्ध
इति । स्वत्वविशेष्यकेत्यर्थः । अन्वयबाधानुपपत्तारति । वृत्ता प्रत्ययानुरूपत-
त्वाभावात् । अन्वयबाधापत्तश्चेति । तत्र वस्तुजा वृत्ता प्रत्ययानुरूपत-
त्वादिति भावः । प्रत्ययत्वेन ज्ञातं यत्तदिति । प्रकारत्वं तृतायार्थः ।
प्रत्ययत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यं यत्तदमित्यर्थः । एतद्वापद्वयस्य । आपत्त्यनुप-
पत्त्योः । नावकाश इति । संबन्धपदे प्रत्ययत्वभ्रमदशायां प्रत्ययत्वेन ज्ञातं
यत्संबन्धपदं तज्जन्योपस्थितेः विशेष्यतासंबन्धेन स्वत्वे सत्त्वान्नानुपपत्तिः ।
ङस्त्वप्रत्यये संबन्धत्वभ्रमदशायां ङस्त्वप्रत्ययस्य प्रत्ययत्वेन ज्ञातत्वाभावान्नापत्तिः ।
तदर्थोपस्थितिसत्वे । षष्ठ्यर्थस्वत्वोपास्थातिसत्वे । शाब्दबोधोत्पत्त्या ।
राजप्रकारकस्वत्वविशेष्यकवाधात्पत्त्या । प्रत्ययत्वप्रकारकज्ञाननिवेशाऽ-
संभवादिति । न च प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञातं यत्पदं तज्जन्योपस्थितेः
कारणत्वे न दोषः, ङस्त्वपदादौ संबन्धत्वभ्रमदशायां संबन्धपदत्वस्य प्रत्यय-
त्वव्याप्यत्वाभावान्नापत्तिः । संबन्धपदे ङस्त्वभ्रमदशायां ङस्त्वस्य प्रत्यय-

इदं पुनरत्र तत्त्वम् । राजा पुरुष इत्यादौ पुरुषादिविशेष्यकराजादि-
प्रकारकभेदाऽन्वयबोधस्याऽप्रसिद्धयैव नापत्तिसंभवः । यत्र पष्ठ्यादि-
विभक्तेरेव स्वारसिकलक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पुरुषाद्युपस्थितिस्तत्र
तद्विशेष्यकराजादिप्रकारकभेदाऽन्वयबोधः प्रसिद्ध इति चेत्तर्हि तादृश-
बोधे तथाविधप्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वीविशेषरूपाकाङ्क्षाज्ञानसहकृततत्तद्वि-
भक्तिजन्यपुरुषाद्युपस्थितिघटितसामग्र्या एव तादृशबोधोत्पत्तिरित्या-
मकतया तदभावादेव न तदापत्तिः । अत एव स्वत्वादिसंबन्धेन राज-
विशिष्टपुरुषादितात्पर्यकतदादिपदघटितात्त सुन्दर इत्यादिवाक्यात्पुरु-
षादिविशेष्यकस्वत्त्वादिसंसर्गकराजादिप्रकारकशाब्दबोधस्य च प्रसिद्ध्या
राजापुरुष इत्यादौ पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिवलात्तादृशशाब्दबोधा-
पत्तिरित्यपि निरस्तम् । स सुन्दर इति वाक्याधीनशाब्दबोधसामग्र्या
स्तत्पदत्वावच्छिन्नधर्मिकसुन्दरादिपदसमभिहारज्ञानसहकृततदादिपदज-
न्यतादृशविशिष्टोर्थोपस्थितिघटिततया तदभावादेवाऽऽपत्त्यभावात् ।

अथैतादृशरीत्याऽऽपत्तिवारणे राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वत्वादिसंबन्धेन
पुरुषादौ राजाद्यन्वयबोधस्वीकारेपि क्षतिश्चिरहादुक्तव्युत्पत्तिर्नियुक्तिका ।
विभक्तीनां संबन्धादिवाचकत्वमपि नियुक्तिकम्, नीलोघट इत्यादौ
विशेषणवाचकपदसमभिव्याहृतविभक्तेरिव सर्वविभक्तीनां साधुत्वमात्रा-
र्थकत्वस्यैवोचितत्वात् ।

त्वव्याप्यत्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आनुपूर्वीविशेषाऽज्ञानदशायां तद्व्यक्ति-
त्वादिना ङसादिज्ञानदशायां शाब्दबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

यादृशं फलं क्वचित्प्रसिद्धयति तादृशस्यैवाऽऽपत्तिः संभवति क्लृप्तसामग्री-
बलात् यादृशं च सर्वथैवाऽप्रसिद्धं तादृशस्य चाऽऽपादकाऽऽप्रसिद्धेरापत्तिर-
शक्यैवेति न भेदान्वयबोधापत्तिरित्याह । इदं पुनरत्र तत्त्वमिति । तत्र ।
राज्ञः पुरुष इत्यत्र । पष्ठ्यादिविभक्तेरेवेति । अस्य पुरुषाद्युपस्थितिरित्य-
नेनान्वयः । एवकारेण पुरुषपदव्यावृत्तिः । तत्र । राज्ञः पुरुष इत्यत्र ।
तद्विशेष्यकेति । पुरुषविशेष्यकेत्यर्थः । तादृशबोधे । पुरुषविशेष्यकराज-
प्रकारकभेदान्वयबोधे । तथाविधेति । राज्ञ इत्याकारकेत्यर्थः । तत्तद्विभक्ति-
जन्येति । ङसविभक्तिजन्येत्यर्थः । सामग्र्या एवेति । एवकारेण राजा
पुरुष इत्यत्र पुरुषपदजन्यपुरुषोपस्थितिघटितसामग्र्या व्यवच्छेदः ।
तादृशेति । राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकभेदसंसर्गकेत्यर्थः । तदभावादेवेति ।

नहि तत्र तथाविधाऽन्वयबोधोपगमे तत्स्थलीयसामग्रीवलाद्राजा पुरुष इत्यादिष्वपि तथाविधान्वयबोधप्रसंगः संभवति । तत्स्थलीय-सामग्र्या पृष्ठयन्तराजपदत्वावच्छिन्नधर्मिकपुरुषादिपदसमभिव्याहार-रूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानघटिततया तदभावादेव तत्र तादृशसामग्र्या अभावात् । एवं च राजपुरुष इत्यादिसमासे राजादिपदस्य राजसंबन्ध्या-दिलक्षणास्वीकारोपि व्यर्थः, तत्र भेदान्वयबोधस्वीकारेण कृतिविरहात् । न च तत्र भेदान्वयबोधाभ्युपगमे तत्स्थलीयसामग्रीवलाद्राजा पुरुष इत्यादावपि तादृशान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यम् । तत्स्थलीयशाब्दबोधे राजपदाऽन्वयवहितोत्तरपुरुषादिपदस्वरूपानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतयाऽसमासस्थले पुरुषादिपदस्य विभक्त्या राजादिपदव्यवहितत्वात्तादृशानु-पूर्वीविशेषज्ञानाऽसंभवेन तादृशबोधसामग्र्या अस्तिद्वेः ।

राज इत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञानसहकृतसंविभक्तिजन्यपुरुषाद्युपस्थितिवटित-सामग्र्यभावादेवेत्यर्थः । न तदापत्तिरिति । न राजा पुरुष इत्यादौ पुरुष-विशेष्यकराजप्रकारकभेदान्वयबोधापत्तिरित्यर्थः ।

अतएव । वक्ष्यमाणसामग्र्यभावादेव । तादृशशाब्दबोधापत्तिः । पुरुषविशेष्यकस्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकशाब्दबोधापत्तिः । तदभावादेवेति । स सुन्दरइत्यानुपूर्वीविशेषाऽऽकाङ्क्षाज्ञानसहकृततत्पदजन्यस्वत्वसंसर्गकराजप्र-कारकपुरुषविशेष्यकोपस्थितिघटितसामग्र्यभावादेवेत्यर्थः । आपत्त्यभावा-दिति । राजा पुरुष इत्यादौ पुरुषविशेष्यकस्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकशाब्दा-पत्त्ययोगादित्यर्थः ।

संसर्गतावादी उपतिष्ठते । अथेति । एतादृशरीत्या । आनुपूर्वीविशेष-रूपाऽऽकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वकल्पनया । आपत्तिवारणे । राजा पुरुष इत्यादौ भेदान्वयबोधापत्तिवारणे । कृतिविरहादिति । राजा पुरुष इत्यादौ पृष्ठयन्तराजपदसमभिव्याहाराभावेन भेदान्वयबोधापत्तिरूपायाः कृतेरभावा-दित्यर्थः । उक्तव्युत्पत्तिः । निपातातिरिक्तनामार्थयोः साक्षाद् भेदेन नान्वय इति नियमः । संबन्धादिवाचकत्वमपि । आदिना कर्मत्व-करणत्वादि परिग्रहः । अपिनोक्तव्युत्पत्तेः समुच्चयः । सर्वविभक्तीनामिति । विशेष्य-वाचकपदोत्तरविभक्तीनामपीत्यर्थः । साधुत्वमात्रार्थकत्वस्यैवेति । एवकारेण संबन्धादिव्यावृत्तिः । उचितत्वादिति । न च घटमित्यादौ द्वितीयादिविभक्तेः कर्मत्वादिवाचकत्वमावश्यकम्, अन्यथा घटीया कर्मतेति कर्मताविशेष्यक-

न च प्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वीविशेषरूपस्याऽऽकाङ्क्षात्वात्प्रातिपदिकद्वयाऽव्यवधानघटितोक्तानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वमेव निष्प्रामाणिकमिति वाच्यम् । भवन्मतेपि राजपुरुष इत्यादौ यादृशसामग्रीबलाद्राजपदार्थराजसंबन्धिपुरुषपदार्थयोरभेदान्वयबोधस्तादृशसामग्रीबलाद्राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजादिपदस्य राजसंबन्ध्यादौ लक्षणाग्रहसत्त्वे तादृशाऽभेदाऽन्वयबोधप्रसंगवारणाय तथाविधानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य समामजन्यबोधे हेतुतात्त्विकल्पनस्यावश्यकत्वात् । अस्माभिर्भेदान्वयबोधे एव तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुतायाः कल्पनीयत्वत् ।

शाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम् । घटमानयेत्यादिबिभक्त्यन्तपदद्वयसमभिव्याहारादेव शाब्दबोधः, बिभक्त्यन्तैकपदस्थले मानसबोध एव प्रत्ययस्य शक्तिभ्रमेण वा बोध इत्यभिप्रायेण तदुक्तेरिति ध्येयम् । संसर्गतावादी-स्वाभिप्रायं प्रकटयति । नहानि तत्र । राज्ञः पुरुष इत्यत्र । तथाविधेति । स्वत्वसंबन्धेन राजवान्पुरुष इत्याकारकेत्यर्थः । तत्स्थलीयेति । राज्ञः पुरुष एतत्स्थलीयेत्यर्थः । तथाविधेति । स्वत्वसंबन्धेन राजविशिष्टः पुरुष इत्याकारकेत्यर्थः । तत्स्थलीयेति । राज्ञः पुरुष एतत्स्थलीयेत्यर्थः । तदभावादेव । तादृशाकाङ्क्षाऽभावादेव । तत्र । राजापुरुष इत्यादौ । तादृशेति । आकाङ्क्षाघटितेत्यर्थः । एवं च । राज्ञः पुरुष इत्यत्र भेदाऽन्वयबोधस्वीकारे च । तत्र । राजपुरुष इत्यत्र । राजपुरुष इत्यत्र राजपुरुषपदयोः समभिव्याहाररूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्यैव कारणत्वं न तु राजपदे पृथग्यन्तत्वनिवेश इत्याशयेन शङ्कते । नचेति । तत्र । राजपुरुष इत्यत्र । तत्स्थलीयेति । राजपुरुष एतत्स्थलीयेत्यर्थः । तादृशेति । स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषवशेष्यकेत्यर्थः । तत्स्थलीयशाब्दबोधे । राजपुरुष इति स्थलीयशाब्दबोधे । असमासस्थले । राजा पुरुष इत्यादौ । तादृशेति । राजपदाऽव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपेत्यर्थः । तादृशेति । भेदान्वयेत्यर्थः । स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकेति यावत् । असिद्धेरिति । विरहादित्यर्थः ।

प्रकारतावादी राजपुरुष इत्यत्राऽऽकाङ्क्षानुपपत्तिमाशङ्कते । न चेति । आनुपूर्वीविशेषरूपस्येति । घटपदाऽव्यवहितोत्तराऽप्यपदत्वरूपानुपूर्वीविशेषस्येत्यर्थः । आकाङ्क्षात्वादिति । घटः कर्मत्वमिति घटकर्मत्वोपस्थापकपदयोः समभिव्याहारे ज्ञातेपि कर्मत्वं घटीयमिति शाब्दानुदयादिति भावः । निष्प्रामाणिकमिति । राजपदाऽव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीविशेषस्याऽऽकाङ्क्षात्वं निष्प्रामाणिकमित्यर्थः । तथा च राजपुरुषपदसमभिव्याहार-

न चोभयमते एव राजसंबन्धिनि राजपदस्य स्वारसिकलक्षणाग्रहेण राजपुरुष इत्यत्र राजसंबन्धिपुरुषयोरभेदान्वयबोधो भवति । इयांस्तु विशेषोदस्मन्मतेऽसौ समासः पष्ठोत्तपुरुषो भवन्मते कर्मधारय इति । एवं च पुरुषविशेषकाऽभेदसंसर्गकराजसंबन्धिप्रकारकबोधे राजपदाऽव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुभयवादि सिद्धमेव । भेदान्वयबोधे तादृशानुपूर्वीज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमिति वाच्यम् ।

उक्ताऽभेदाऽन्वयबोधे तथाविधानुपूर्वीज्ञानहेतुतायां पर्यायशब्दान्तरघटितानुपूर्वीज्ञानजन्यतथाविधाऽन्वयबोधे व्यभिचारवारणाय तादृशानुपूर्वीज्ञानानन्तर्यस्य कार्यतावच्छेदककोटौ अवश्यं निवेशनायतया तत्र विषयनिवेशे प्रयोजनाभावेन तादृशकार्यतावच्छेदकस्यैव भेदाऽन्वयबाधसाधारण्येनानुपूर्वीज्ञानस्य भेदान्वयबोधे हेतुताया अनाधिक्यत्वात् ।

रूपाकाङ्क्षैव प्रयोजिका वाच्या, तस्याश्च राजपुरुषइत्यादाविव राजापुरुष इत्यादावपि सत्वाद् भेदान्वयबोधापत्तिरिति भावः ।

आपत्तिपरहरति । भवन्मतेपीति । प्रकारतावादिमतेपीत्यर्थः । यादृशसामग्रीबलादिति । राजपुरुषपदसमभिव्याहाररूपासामग्रीबलादित्यर्थः । तादृशसामग्रीबलादिति । राजपुरुषपदसमभिव्याहारघटितसामग्रीबलादित्यर्थः । तादृशोत्तर । राजसंबन्धीत्यर्थः । तथाविधेति । राजपदाऽव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपेत्यर्थः । समासजन्यबोधे । राजपुरुषइतिवाक्यजन्यबोधे । अस्माभिः । संसर्गतावादिभिः । तादृशानुपूर्वीविशेषेति । राजपदाऽव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीविशेषेत्यर्थः । कल्पनायत्वादिति । तथा च प्रातिपदिकद्वयाऽव्यवधानरूपानुपूर्वीविशेषस्यापि आकाङ्क्षात्वात् राजापुरुष इत्यत्र भेदान्वयापत्तिरिति ध्येयम् ।

प्रकारतावादी राजपुरुष इत्यत्र भेदान्वयबोधस्वीकर्तृसंसर्गतावादिमते गौरवं प्रदर्शयति । नचेति । अस्मन्मते । प्रकारतावादिमते । भवन्मते । संसर्गतावादिमते । एवं च । स्वारसिकलक्षणाग्रहेणाऽभेदान्वयबोधस्वीकारे च । भेदाऽन्वयबोधे । संसर्गतावादिमते इति शेषः । तादृशेति । राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपेत्यर्थः । संसर्गतावादी गौरवं निरस्यति । उक्ताऽभेदान्वयबोधे इति । राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इत्यन्वयबोधे इत्यर्थः । तथाविधेति । राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपेत्यर्थः । पर्यायशब्दान्तरघटितेति । नृपपुरुषघटितनृपपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपेत्यर्थः । तथा-

विधेति । राजसंबन्धभिन्नः पुरुषइत्याकारकेत्यर्थः । व्यभिचारवारणाय । परस्परजन्ये व्यभिचारवारणाय । निवेशनीयतयेति । अयं भावः--राज-
पदाऽव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाऽभेदसंसर्ग-
कराजसंबन्धिप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति राजपुरुषइत्यानुपूर्वीज्ञानं
कारणम् । एवं नृपपुरुषइत्यादावपि बोध्यम् । तत्र । कार्यतावच्छेदककोटौ ।
विषयनिवेशे । अभेदसंसर्गकराजसंबन्धिप्रकारकपुरुषविशेष्यकत्वनिवेशे ।
तादृशेति । राजपुरुषइतिज्ञानाऽव्यवहितोत्तरत्वरूपेत्यर्थः । कार्यतावच्छेद-
कस्यैवेति । एवकारेण विषयनिवेशव्यावृत्तिः । अनाधिक्यादिति । तथा च
राजपुरुषइतिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति राजपुरुषइत्या-
काङ्क्षाज्ञानं कारणमिति कार्यकारणभावे पर्यवसिते तत्र राजपुरुष इति
ज्ञानाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकेअभेदसंसर्गकराजसंबन्धि-
प्रकारके च शाब्दबोधे सत्त्वाज कारणताधिक्यमिति भावः ।

तादृशरीतिश्च कार्यतावच्छेदकावच्छिन्ना यावत्यव्यक्तपस्तप्रत्येकाधिकरणयत्किं
चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतिप्रोगित्वं कारणत्वम् । तथा च राजपुरुष इत्याकाङ्क्षा-
ज्ञानविशिष्टं प्रति तादृशकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । वै० स्वाव्यवहितोत्तरत्व, स्वसा-
मानाधिकरण्योभयसं० । न च यत्र चैत्रस्याकाङ्क्षाज्ञानं ततो यज्ञदत्तोयापेक्षाबुद्धित-
ल्लसन्ने चैत्रमैत्रगते द्वित्वे व्यभिचारः, आकाङ्क्षाज्ञानविरहिणि मैत्रे द्वित्वसत्त्वादिति
वाच्यम् । क्रियासंयोगकार्यकारणभावोक्तरीत्या व्यभिचारस्य वारणीयत्वात् ।
अथवोक्तव्यभिचारवारणाय शाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ आवश्यकत्वेपि
विषयनिवेशे मानाभावात् ।

न चाऽऽकाङ्क्षाज्ञानाऽव्यवहितोत्तरशाब्दं प्रति आकाङ्क्षाज्ञानस्य न हेतुत्वम्,
तथा सति अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिताऽऽकाङ्क्षाज्ञानादपि शाब्दबोधोपपत्तेः । किन्तु
आकाङ्क्षाज्ञानाऽव्यवहितोत्तरशाब्दबोधं प्रति अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताऽकाङ्क्षा-
ज्ञानस्य कारणत्वं वाच्यम्, यत्र राजपुरुषः नीलोघट इतिसमूहालंघनमाकाङ्क्षाज्ञानं
ततो राजपुरुष इति ज्ञानं राजपदाव्यवहितोत्तरत्वाभाववति राजपदाव्यवहितोत्तरत्व-
प्रकारकमित्यप्रामाण्यज्ञानं ततो नीलोघटइतिवाक्यादपि शाब्दबोधानुपपत्तिः ।
अभेदसंसर्गकनीलप्रकारघटविशेष्यकशाब्दक्षणे तत्पूर्वं वा अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दि-
ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानविरहात् । राजसंबन्धभिन्नः पुरुष इति शाब्दप्रत्येवाप्रामाण्यज्ञाना-
नास्कन्दिताकाङ्क्षाज्ञानस्यपेक्षिततया कार्यतावच्छेदककोटौ विषयनिवेश
आवश्यकः । तथा च नीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाभेद-
संसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिनीलोघट

एवं तण्डुलं पचतीत्यादावपि पाकादिरूपधात्वर्थे कर्मत्वादिसंबन्धेन तण्डुलादेरन्वयबोधः स्वीकर्तुमुचितः । कर्मत्वस्य पाकाद्यंशे प्रकारत्वे तत्र तत्र द्वितीयादेः शक्तिकल्पने तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधे कर्मत्वादि-संसर्गस्याधिकस्य विषयताकल्पने गौरवात् ।

तण्डुलं पचतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधसामग्रीवलात्तण्डुलः पचतीत्यादावपि तथाविधान्वयबोधोपपत्तिस्तु न संभवति । तादृशान्वय-बोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिक पचतिपदसमाभव्याहार-ज्ञानस्य हेतुतया तण्डुलः पचतीत्यादौ तादृशसामग्र्या अप्रसिद्धेः ।

एवं पचति चैत्र इत्यादावपि कृतिसंबन्धेन पाकादेशचैत्राद्यंशेऽन्वय-बोधस्वीकार उचितः । अन्यथोक्तरीत्या गौरवात् । तत्र तादृशान्वय-बोधस्वीकारे तत्स्थलीयसामग्रीवशात्पच्यते चैत्रः पाकश्चैत्र इत्यादौ तथाविधान्वयबोधोपत्तेरप्युक्तरीत्या वारणसंभवादिति ।

इत्याकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणत्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । कार्यतावच्छेदककोटी विषयनिवेशेपि यत्र राजपुरुष नृपतिपुरुष इति समूहासंबन्धमाकाङ्क्षाज्ञानं तत एकत्राऽप्रामाण्यज्ञानं ततः शाब्दानुपपत्तिवारणाय कार्यतावच्छेदककोटावपि अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वं निवेश्यम्, तथा चाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततत्तदा-काङ्क्षाज्ञानाव्यवहितोत्तरशाब्दबोधं प्रति अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततत्तदाकाङ्क्षा-ज्ञानस्य कारणत्वावश्यकतया विषयनिवेशे प्रयोजनाभावात् । नचाऽप्रामाण्यग्रह-धर्मिकाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे कार्यमुत्पद्यते पुनस्तद्धर्मिकाऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे नोत्पद्यते इत्यप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाऽभावः कारणतावच्छेदककोटी निवेशनीयः । राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इत्येकविषयकशाब्दबोधानुकूलाकाङ्क्षाज्ञानद्वयस्यलीयेकतराऽ-प्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरभावः कारणतावच्छेदककोटी न निवेशनीयः शाब्दबाधोपरस्या व्यभिचाराभावात्, कार्यतावच्छेदककोटी अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वनिवेशोऽना-वश्यकः । तथा च कार्यतावच्छेदककोटी विषयो निवेश्य इति वाच्यम् ।

यत्रादौ राजपुरुष इति आकाङ्क्षाज्ञानं तत अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितं नीलो घट इति आकाङ्क्षाज्ञानं ततो राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधः तदनन्तरं नीलोऽभिन्नो घट इति बोधोपपत्तिवारणाय कारणतावच्छेदककोटी तदप्रामाण्यज्ञान-व्यक्तेरभावस्य निवेशनीयतया द्वितीयक्षणे शाब्दबोधानुपपत्तिवारणाय कार्यतावच्छे-दककोटावपि तन्निवेश आवश्यकः । तथाचाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततत्तदाकाङ्क्षा-ज्ञानाव्यवहितोत्तरशाब्दबोधं प्रति अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततत्तदाकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणत्वे विषयनिवेशो व्यर्थ इति ध्येयम् ।

एवं । राज्ञः पुण्य इत्यादौ स्वंत्वसंसर्गबोधस्वीकारे । कर्मत्वप्रकारत्वे गौरवमाह । कर्मत्वस्येत्यादिना । निरूपकतासंबन्धेनेत्यादिः । तत्र तत्र । कर्मत्वे करणत्वादौ च । शक्तिकल्पने । अस्य गौरवादित्यनेनाऽन्वयः । इदमुपलक्षणम् । वृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितिकल्पने इत्यपि बोध्यम् । तादृश-वाक्यजन्येति । तण्डुलं पचतीतिवाक्यजन्येत्यर्थः । कर्मत्वादिसंसर्गस्येति । कर्मत्वादीनां संसर्गस्येत्यर्थः । निरूपकत्वसंसर्गस्येति यावत् । एवं प्रकृत्यर्थ-प्रतियोगिकाऽऽधेयतासंसर्गस्येत्यपि बोध्यम् । गौरवादिति । कर्मत्वस्य संसर्गत्वे तु तत्संसर्गो न भासते, अनवस्थाभयेन संसर्गसंसर्गभानानुपगमात् । तथावि-धेति । कर्मतासंबन्धेन तण्डुलविशिष्टः पाक इत्याकारकेत्यर्थः । तादृश-सामग्र्या इति । द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहारघटितसामग्र्या इत्यर्थः । अन्वयबोधस्वीकार इति । कृतिसंबन्धेन पाकविशिष्टश्चैत्र इति बोधस्वीकार इत्यर्थः । अन्यथा । चैत्राद्यंशे कृतेः प्रकारत्वे । उक्तरीत्या । कृतौ आख्यातस्य शक्तिकल्पने घात्वर्थव्यापारस्य कृतावनुकूलत्वसंसर्गकल्पने कृतेश्चाऽऽश्रयता-संसर्गकल्पने इति भावः । तत्र । चैत्रः पचतीत्यत्र । तादृशेति । कृतिसंबन्धेन पाकविशिष्टश्चैत्र इत्याकारकेत्यर्थः । तथाविधेति । कृतिसंबन्धेन पाकवि-शिष्टश्चैत्र इत्याकारकेत्यर्थः । उक्तरीत्यैवेति । शच्चिकरणविशिष्टाख्या-तान्तधातुपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहाररूपाया आकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वकल्पनेनेत्यर्थः । एतावता संसर्गतावादिमतं परिष्कृतम्^१ ।

१ अत्र जगदीशः—युज्यते चोत्तरः कल्प इति । कर्मत्वादेः संसर्गविषया भानं युज्यते इति तदर्थः । अत एव ।

दर्शते राजमातङ्गास्तस्यैवाऽमी तुरङ्गमाः ।

चैत्रो ग्रामगतस्तत्र मैत्रः किं कुर्वतेऽधुना ॥

इत्यादौ तस्य तत्रेति तत्तदाभ्यां राज-ग्रामयोः परामर्शः । राजपदस्य राज-संबन्धिनस्यैव ग्रामपदस्य ग्रामकर्मकलक्षकत्वे तत्पदेन राजग्रामयोः परामर्शो न स्यात् । तयोर्लक्ष्यार्थैकदेशत्वात् । तदादिशब्दानां पदवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितिविशेष्य-परामर्शकत्वात् । अन्यथा—

न हि प्रजावतीयं मे त्वं तस्मै देहि केवलम् ।

नीलोमणिगुणः सोऽत्र भ्रात्रादिबोध्यते तदा ॥

नहीत्यस्यबोध्यते इत्यनेनाऽन्वयः । प्रजावती । भ्रातृजाया । मणिः मणिसंबन्धो ।

मैवम् । राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वमा-
वश्यकम् ।

उक्तपद्यानां प्रामाणिकत्वस्य सविवादतया अकिञ्चित्करत्वम्, समासस्थले
तत्पदस्य लक्ष्यार्थघटकविभक्त्यर्थविशेषणीभूतार्थपरामर्शकत्वं वेतिव्युत्पत्त्य-
न्तरं मनसि निधाय प्रकारतापन्नं परिष्करोति । मैवमिति । स्वत्वादिवाचक-
त्वमावश्यकमिति । अत्रायं संशयः । स्वत्वत्वेन वाच्यता संबन्धत्वेन वा ।
आद्ये स्वत्वत्वादिना विशेषरूपेण वाच्यत्वे संबन्धानामनन्ततयाऽनन्तशक्ति-
कल्पनापत्तिः । अतः संबन्धत्वेनैव वाच्यतोचिता । क्वचित्स्वत्वत्वादिना भानन्तु
इतरवाधवलात् । अत एवाग्रे राजस्वत्वाभावरूपबाधप्रदर्शनम् । तन्न युक्तम् ।
विशिष्टबुद्धिनियामकत्वरूपसंबन्धत्वानुपस्थितिदशायामपि राज्ञः पुरुष
इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधदर्शनात् । राजस्वत्वाभाववानिति बाधनिश्चयेपि

सः । मणिः । तदा । तच्छब्देन । इत्यसंगतं स्यात् । यतो विभक्त्यर्थस्य संसर्गता-
मतमेवोचितमिति ।

अत्रेदं विचारणोप्यम् । राज्ञः पुरुष इत्यत्र शक्तिभ्रमेण पठोविभक्त्या स्वत्वो-
पस्थितौ स्वत्वप्रकारकबोध एव स्वीकर्तव्यस्तथा च संसर्गतावादिमते गौरवम् ।
एवं भिन्नविषयकप्रत्यक्षे द्विविधशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने चाऽति-
गौरवम् । विभक्त्यर्थस्य प्रकारतामते च स्वत्वादिसंसर्गकबोधस्याऽल्लतत्वेन
शाब्दसामग्र्या एकविधत्वात् । अथ विभक्त्या स्वत्वोपस्थितावपि स्वत्वसंसर्गकबोध
एवाऽभ्युपेतव्यः, शक्त्यकल्पनस्वत्वप्रतियोगिकसंसर्गभानाऽभावप्रयुक्तलाघवसद्भावात् ।
तादात्म्यसंसर्गताविचारे विशेषणविभक्त्या तादात्म्योपस्थितावपि तत्संसर्गकबोधं एव
स्वीकृतोग्रन्थकृतेति संसर्गतावादमतमेव ज्यायः । न च राज्ञः पुरुषइत्यादौ राज
पुरुषइत्यादौ च राजस्वत्वे लक्षणायां राजस्वत्वप्रकारकबोधस्य संसर्गतावादिमते
स्वीकरणोपयतया द्विविधसामग्रीकल्पने गौरवादिति वाच्यम् । राज्ञः पुरुष इत्यत्र
राजपदस्य राजस्वत्वे लक्षणायां राजस्वत्वसंबन्धप्रकारकबोधस्य संसर्गतामतेऽ-
नभ्युपगमेन सामग्रीद्वयस्य तुल्यत्वात् । न च राजस्वत्वसंबन्धलक्षणायां संसर्गता-
मतेपि तत्प्रकारकबोधः स्वीकरणीय एवेतिसामग्रीत्रयकल्पनाद् गौरवमिति वाच्यम् ।
स्वत्वादिशक्त्यकल्पनलाघवनिश्चयेन तादृशगौरवस्य दूषकत्वाऽसंभवात् । न च
वक्ष्यमाणसामग्रीप्रतिबन्धकताकल्पनागौरवं संसर्गतावादमतप्रत्यूहमिति वाच्यम् ।
दशते राजमातंगा इत्यादि प्रामाण्यरूपचस्य प्रकारतापक्षे दुषपरादतया गौरवस्याऽ-
किञ्चित्करत्वादिति व्येयम् ।

अन्यथा पुरुषो न राज्ञ इत्यादौ पुरुषे राजस्वत्वाभावबोधानुपपत्तेः । न हि तत्र स्वत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाव एव प्रतीयते न तु राजस्वत्वाभाव इति संभवति । स्वत्वसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः ।

अत एव स्वामित्वादिकं परित्यज्य स्वत्वादेः षष्ठ्यर्थत्वं नवीनाः स्वीकुर्वन्ति । स्वामित्वादेः षष्ठ्यर्थत्वे तस्य निरूपकतासंबन्धेन पुरुषेऽन्वयसंभवेऽपि तादृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया संसर्गाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नाभावस्य नञा प्रतिपादनाऽसंभवात् । आश्रयतासंबन्धावच्छिन्नाभावबोधस्यैतादृशसमभिव्याहारस्थलेऽभ्युपगमे चैत्रादिसंबन्धानि धनेऽपि आश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचैत्रवृत्तिस्वामित्वाभावसत्त्वान्नेदं चैत्रस्येति प्रयोगापत्तिः ।

राज्ञः पुरुष इति वाक्याच्छाब्दबोधप्रसङ्गाच्च । विशेषाभाववत्तानिश्चयस्य सामान्यवत्ताद्बुद्ध्यप्रतिबन्धकत्वात् । एवं च स्वत्वत्वादिनैव शक्तिरुचिता । पूर्वग्रन्थे राजसंबन्धत्वेन स्वत्वकीर्तनं तु ग्रन्थकारशैली एव । अतएवाग्रे ग्रामवृत्तिसंयोगादीनां ग्रामवृत्तिकर्मतात्वेन कीर्तनम् ।

अन्यथा । स्वत्वादेः संसर्गत्वे । पुरुषे इति । विशेष्यकत्वं सप्तम्यर्थः । राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इति बोधानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान्पुरुष इत्येव बोधोऽस्तु इत्यत आह । नहीति । अस्य संभवतीत्यनेनाऽन्वयः । तत्र । राज्ञः पुरुष इत्यत्र । एवकारव्यवच्छेदमाह । नत्विति । प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनेति । येन संबन्धेन प्रतियोगिनोवृत्तित्वं प्रत्यक्षसिद्धं स एव प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः । कुण्डलादिस्वामिन्यपि कुण्डलाऽसंयुक्ते कुण्डली देवदत्त इति प्रत्यक्षानुदयात् वृत्त्यनियामकस्य न प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वमिति भावः । स्वरूप-संयोग-समवाय-कालिक-दैशिकाः वृत्तिनियामकसंबन्धाः । अत एव । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेव । तस्य । वामित्वस्य । अन्वयसंभवेपीति । निरूपकतासंबन्धेन राजनिष्ठस्वामिताविशिष्टः पुरुष इत्यन्वयसंभवेपीत्यर्थः । तादृशसंबन्धस्य । निरूपकतासंबन्धस्य । वृत्त्यनियामकतादात्म्यसंबन्धस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादाह । संसर्गाभावेति । तत्संबन्धावच्छिन्नाभावस्य । निरूपकतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य । नञा-

न च नञ्समभिव्याहारस्थलानुरोधेन षष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वेपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्याद्यर्थस्य संसर्गमर्यादया भानमुचितम् । तस्य प्रकारत्वोपगमे तत्संबन्धस्याऽधिकस्य भानकल्पनेन गौरवात् । नञ्समभिव्याहारस्यैव तत्प्रकारकबोधनियामकत्वाभ्युपगमेन सामग्री-विरहात्तत्प्रकारकबोधस्य तदसमभिव्याहारस्थलेऽसंभवादिति वाच्यम् । एवं सति नञ्पदं विना यादृशसमभिव्याहारस्थले यत्र धर्मिणि येन संबन्धेन यस्य विशेषणतया भानं तत्र नञ्समभिव्याहारे तत्र धर्मिणि तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावः प्रतीयते इति सर्वजनानुभव-स्यापलापापत्तेः । राज्ञः पुरुष इति वाक्यजन्याऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-बोधदशायां पुरुषो न राज्ञ इति वाक्यादपि शाब्दबोधापत्तेः । स्वत्वा-भावबुद्धौ स्वत्वसंसर्गकज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावात् ।

प्रत्यायनाऽसंभवादिति । तथा च पुरुषो न राज्ञ इत्यादौ निरूपकतासंबन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकराजस्वामित्वाभाववान्पुरुष इति बोधासंभवादित्यर्थः । आश्रयतासंबन्धेति । आश्रयताप्रतीतिनियामकस्वरूपसमवायसंबन्धेत्यर्थः । आश्रयतात्वेन संसर्गत्वे यथाश्रुतमेव सम्यक् । नचाऽश्रयतात्वेन संसर्गत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । बन्दिमानयमितिनिश्चयेपि समवायेन संयोगेन वा बन्धिरितिसंशयदर्शनादाश्रयतायाः संसर्गत्वमावश्यकमिति केचित् । एतादृशसमभिव्याहारस्थले । पुरुषो न राज्ञ इति नञ्समभिव्याहारस्थले । प्रयोगापत्तिरिति । निरूपकतासंबन्धेन स्वामित्वस्य धने सत्त्वेनाऽऽश्रयता-संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचैत्रवृत्तिस्वामित्वाभावसत्त्वादिति भावः । इद-मुपलक्षणम् । आश्रयतासंबन्धेन स्वामित्वस्य पुरुषेऽसत्त्वेन राजपुषेपि पुरुषो न राज्ञ इति प्रयोगापत्तिर्बोद्ध्या । संसर्गमर्यादया भानमुचितमिति । नञ्समभिव्याहारस्थले षष्ठीविभक्तेरुभयमतेपि स्वत्वोपस्थाकतया स्वत्वोपस्थितौ षष्ठीविभक्तेरवश्यकलुप्तनियतपूर्ववृत्तितया स्वत्वस्य संसर्गत्वेन भानं नोचितम् । किंच राजसंबन्धितया पुरुषं बुबोधयिषुः राज्ञः पुरुष इतिवाक्यं प्रयुङ्क्ते न तु राजापुष इति वाक्यम् । परन्तु लाघवात्स्वत्वादेः संसर्गतया भाने षष्ठीविभक्तेः स्वत्वोपस्थापकत्वस्याऽनावश्यकतया पदसाधुत्वमात्रार्थकत्वात्, साधुत्वस्य च प्रथमया निर्वाहसंभवात् । वस्तुत एव लाघवादरे राजपुरुष इत्यादौ पुरुषपदोत्तरेकवचनार्थकत्वसंसर्गकोटौ राजपदार्थघटकीकृत्य स्वसमानाधिकरण-राजस्वत्वसंबन्धेनैकत्वप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधस्वीकारे कुसृष्टिकल्पना-स्यादिति ध्येयम् । तस्य । षष्ठ्याद्यर्थस्य । नञ्समभिव्याहारस्यैवेति एवकारेण-

वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजस्वत्वादेः प्रकारताभ्युपगमः समुचितः । अन्यथा तादृश-समभिव्याहारज्ञानघटितसामग्रीकाले राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्येन गौरवात् । अस्मन्मते तादृशसमभिव्याहारज्ञान-घटितसामग्र्या राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादि बाधाभावघटिततयाः तत्सत्त्वे विशेष्यतावच्छेदकादिप्रकारकनिश्चयरूपकारणविरहादेव तथा-विधविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसंभवेन तादृशसामग्र्यास्तत्र प्रतिबन्धकत्वस्याऽकल्पनात् ।

तदसमभिव्याहारस्य व्यवच्छेदः । तत्प्रकारकेति । स्वत्वप्रकारकेत्यर्थः । सामग्रीविरहादिति । नऽसमभिव्याहाररूपसामग्रीविरहादित्यर्थः । तत्प्रकार-कबोधस्य । स्वत्वप्रकारकबोधस्य । तदसमभिव्याहारस्थले । नञोऽसमभि-व्याहारस्थले । एवं सति । नञोऽसमभिव्याहारस्थले स्वत्वसंसर्गकबोधस्वीकारे सति । मानाभावादिति ।

ननु स्वत्वाभावप्रकारकबोधानुत्पाद एव लाघवज्ञानसहकृतस्वत्वसंसर्गक-निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानमिति चेन्न । राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इति बोधो प्रति अनुमित्यादिसाधारणस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नस्वत्वप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्ततया तदन्यप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् । उक्तबोधा-

न च राजविषयतानिरूपिता या स्वरूपसंबन्धातिरिक्तसंबन्धानवच्छिन्ना-स्वत्वविषयता तन्निरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनोभयसाधारणप्रतिबन्ध-कतासंभवादुक्तानुत्पादस्य स्वत्वसंसर्गविषयकत्वलाघवसहकृतस्य स्वत्वप्रकारकत्व-कल्पनापरिपन्थित्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । स्वत्वांशे कालिकादिना राजप्रकारक-बोधस्यापि प्रतिबन्धकत्वापत्तेः । निरूपितत्वसंबन्धातिरिक्तसंबन्धानवच्छिन्नस्व-राजविषयतायां न निवेशाहम् । स्वत्वप्रकारकबुद्धौ स्वत्वविषयताया निरूपित-त्वान्यस्वरूपनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वात् । निरूपितस्वत्वस्वरूपान्यत्वस्यापि विशेषणत्वे स्वत्वांशे स्वरूपेण राजप्रकारकबोधसंग्रहापत्तेः । समानाधिकरणविषय-ताया अवच्छेद्यावच्छेदकभावपक्षे राजनिष्ठप्रकारतानिरूपितस्वत्वविशेष्यतायाः पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभावेन स्वत्वप्रकारकबोधसंग्रहानुपपत्तेः । एवं-गुरुप्रतिबन्धकत्वकल्पनातः स्वत्वप्रकारकत्वकल्पनाया एव लघीयत्वात् । अप्रामाण्य-ज्ञानस्योत्तेजकत्वानुरोधेन प्रतिबन्धकताभेदस्यैवाऽवश्यकत्वाच्चेति संक्षेपः ।

नुत्पादस्य स्वत्वप्रकारकबोधे एव प्रतिबन्धकताकल्पकत्वात् स्वत्वसंसर्गकबोधस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति भावः ।

वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपक्षेऽपि स्वत्वादेः प्रकारतां व्यवस्थापयति । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपीति । अयंभावः । पारिमाण्डल्यान्न घट इत्यादौ जन्यत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपारिमाण्डल्याभाववान्घट इत्येव बोधः स्वीक्रियते न तु पारिमाण्डल्यनिरूपितजन्यत्वाभाववान्घट इत्याकारकोपि । पारिमाण्डल्यनिरूपितजन्यत्वाप्रसिद्धेः । इत्थं च जन्यत्वस्येव संबन्धान्तरस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीकार्यम् । वक्ष्यति च वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे को दोष इति ।

पारिमाण्डल्यान्न घट इत्यादौ पारिमाण्डल्यपदस्य पारिमाण्डल्यनिरूपितत्वे लक्षणा, तथा च पारिमाण्डल्यनिरूपितत्वाभाववज्जन्यतावान्घट इति बोधः । तेन वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । न च पारिमाण्डल्यान्न गगनमिति प्रतीतेः प्रमात्वानुपपत्तिः, जन्यताया गगनेऽभावादिति वाच्यम् । नञ्स्थाभावस्य द्विधा भानात् । पारिमाण्डल्यनिरूपितत्वाभाववज्जन्यत्वाभाववद् गगनमिति बोधः । स्पष्टञ्चैतदन्ध आकाशं नपश्यतीत्यग्रे इति विभावनीयम् ।

अन्यथा । स्वत्वादेः संसर्गत्वे । तादृशसमभिव्याहारेति । राज्ञः पुरुष इति समभिव्याहारेत्यर्थः । शाब्दसामग्रीकाले । स्वत्वसंबन्धेन राजवान्पुरुष इति शाब्दसामग्रीकाले । तत्र । प्रत्यक्षे तादृशसामग्र्याः । स्वत्वसंबन्धेन राजवान्पुरुष इति शाब्दसामग्र्याः । ननु तादृशगौरवं प्रकारतावादिनां समानमतआह । अस्मन्मते इति । प्रकारतावादिमते इत्यर्थः । तादृशसमभिव्याहारेति । राज्ञः पुरुष इति समभिव्याहारेत्यर्थः । बाधाभावघटिततयेति । बाधाभावो योग्यता तदज्ञानघटिततयेत्यर्थः । तत्सत्त्वे । बाधाभावरूपयोग्यताज्ञानघटितसामग्रीसत्त्वे । कारणविरहादेवेति । धर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयरूपप्रत्यक्षकारणविरहादेवेत्यर्थः । तथाविधेति । राजस्वत्वाभावरूपेत्यर्थः । प्रत्यक्षोत्पत्त्यसंभवेनेति । राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षानुत्पादादित्यर्थः । तादृशसामग्र्या इति । राजनिरूपितस्वत्ववान्पुरुष इति शाब्दसामग्र्या इत्यर्थः । तत्र । प्रत्यक्षे । अकल्पनादिति । कारणाऽभावप्रयुक्त एवोक्तप्रत्यक्षानुत्पाद इति उक्तप्रत्यक्षं

अन्यादृशप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतया च न त्वन्मते निर्वाहः—
अन्यत्राऽन्यविधप्रत्यक्षेच्छानामुत्तेजकतया तादृशेच्छायामसत्यां चोप-
दर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपपत्तयेऽन्यादृशविषयताया एव प्रतिबध्यता-
वच्छेदकत्वोपगमावश्यकत्वात् ।

प्रति प्रतिबन्धकत्वस्याऽकल्पनादित्यर्थः । तथा च एकदा विरुद्धसामग्रीद्वय-
समावेशाऽसंभवान्न प्रतिबन्धकताकल्पनावसर इति भावः । संसर्गतावादिमते
उक्तप्रत्यक्षस्य भिन्नविषयकत्वेन प्रतिबन्धकताधिक्याद् गौरवं बोध्यम् ।

भिन्नविषयकप्रत्यक्षे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं चेत्थम् । यत्र प्रत्यक्ष-
सामग्री शाब्दसामग्री वर्तते तत्र समूहालंबनम् एकं ज्ञानं “प्रत्यक्षशाब्दात्मकं”
नाभ्युपगन्तुं शक्यम्, प्रत्यक्षत्वशाब्दत्वयोः साङ्ख्यप्रसंगात् । नापि ज्ञानद्वय-
मेकदा संभवति, यौगपद्यानभ्युपगमात् । अत एकतरसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं
स्वीकृत्यैकतरज्ञानमेव स्वीकार्यम् । तत्र प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे शाब्द-
मात्रमुच्छिद्येत, योग्यताज्ञानादेर्मानसप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वादतः शाब्दसामग्र्याः
भिन्नविषयकप्रत्यक्षे समानविषयकानुमितौ च प्रतिबन्धकत्वमिति ध्येयम् ।

अथ राज्ञः पुरुष इति वाक्यजन्यशाब्दसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रति-
बन्धिका । तत्र भिन्नविषयकप्रत्यक्षत्वस्याननुगततया लाघवाद् राजत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकविषयताशालिप्रत्यक्षत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकम्, तथा च संसर्ग-
तामतेऽपि न प्रतिबन्धकताधिक्यम् । तथा हि । तादृशमेदप्रतियोगितानवच्छे-
दकविषयताकत्वस्य घटपटादिविषयताशालिप्रत्यक्षे इव राजस्वत्वाभाववा-
न्पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेऽपि सत्त्वात्तस्यापि उक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्त-
त्वादित्याशंकां निराकुरुते । अन्यादृशप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतया चेति ।
घटपटादिप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतया चेत्यर्थः । त्वन्मते । संसर्गतावादिमते ।
अनिर्वाहे हेतुमाह । अन्यत्रेति । घटप्रत्यक्षे इत्यर्थः । अन्यविधप्रत्यक्षे-
च्छानाम् । घटप्रत्यक्षं मे जायतामितीच्छानाम् । अन्यादृशविषयताया
एवेति । घटादिप्रत्यक्षविषयताया एवेत्यर्थः । एवकारेण राजत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकविषयताया व्यावृत्तिः । तथा च घटप्रत्यक्षं प्रति घटप्रत्यक्षेच्छा-
विरहविशिष्टशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकेति विशेषरूपेणैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धक-
भावो वाच्यः । यदि तु तादृशमेदप्रतियोगितानवच्छेदकविषयतारूपानुगत-

विषयताकप्रत्यक्षं प्रति घटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिकेत्युच्यते तदाऽनुपपत्तिमाह । तादृशेच्छायामसत्यामिति । घटप्रत्यक्षं जायतामितीच्छायामसत्यामित्यर्थः । उपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपपत्तये इति । तथा चोक्तानुगतरूपेण प्रतिबध्यत्वे यत्र राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्री राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेच्छा तादृशप्रत्यक्षसामग्री च तत्र तादृशप्रत्यक्षत्वस्यापि तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकविषयताकत्वरूपप्रतिबध्यतावच्छेदकक्रान्ततया तादृशप्रत्यक्षानुपपत्तिः, घटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टशाब्दसामग्र्याः सत्वात् । अतो घटप्रत्यक्षं प्रत्येव घटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिका वाच्या । तथाचोक्तप्रत्यक्षानुपपत्तिविरहेऽपि प्रतिबन्धकताधिक्यमिति भावः ।

अयंभावः—राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीसत्त्वे घटप्रत्यक्षं जायतामितीच्छासत्त्वे घटप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च घटप्रत्यक्षं जायते न तु शाब्दबोधः, अतः प्रत्यक्षोपपत्तये “तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकविषयताकत्वरूपवद्”भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति घटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टराज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे घटप्रत्यक्षेच्छासत्त्वे घटप्रत्यक्षेच्छाविरहेऽपि घटप्रत्यक्षसामग्री सत्त्वे राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीसत्त्वे घटप्रत्यक्षपत्तिः, घटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्ट राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीरूपप्रतिबन्धकविरहात् । एवं राजस्वत्त्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे घटप्रत्यक्षेच्छासत्त्वे राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीसत्त्वे राजस्वत्त्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षपत्तिः । घटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टशाब्दसामग्र्या अभावात् ।

न च भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति राजस्वत्त्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टराज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्री प्रतिबन्धिका वाच्या । उक्तस्थलद्वये राजस्वत्त्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टराज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकसद्भावात्पत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति उक्तप्रत्यक्षेच्छायां सत्यां राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीसत्त्वे घटप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च घटप्रत्यक्षेच्छाविरहेऽपि घटप्रत्यक्षपत्तिः राजस्वत्त्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टराज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीविरहात् । अतो घटप्रत्यक्षं प्रति घटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टराज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धिका । राजस्वत्त्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षं प्रति राजस्वत्त्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्ट राज्ञः पुरुष

इति शाब्दप्रतिबन्धिकेति रीत्याऽनुगत एव प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावो वाच्यः । तथा च संसर्गतावादिमते प्रतिबन्धकताधिक्यं सुदृढम् ।^१

१ अथात्र यद्यदिच्छासत्त्वे राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीसत्त्वे राजत्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितान-वच्छेदकविषयताशालिप्रत्यक्षमुत्पद्यते तादृशप्रत्यक्षं प्रति तादृशेच्छानिष्ठतत्तद्व्यक्ति-त्वावच्छिन्नाभावकूटविशिष्टराज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्री प्रतिबन्धिका वाच्या । तथा च राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेच्छासत्त्वे तादृशप्रत्यक्ष-सामग्रीसत्त्वे राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीसत्त्वे च न तादृशप्रत्यक्षानुपपत्तिः, तादृशेच्छाविरहविशिष्टशाब्दसामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावात् । तथा च संसर्गतामतेपि न प्रतिबन्धकताधिक्यमिति चेन्न । राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीसत्त्वे घटस्य पटस्य च प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे घटप्रत्यक्षेच्छायां घटप्रत्यक्षमिव पटप्रत्यक्षापत्तिः । घटप्रत्यक्षानुरोधेन तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वात् । तदिच्छाविरहकूटविशिष्टशाब्द-सामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावात् । उत्तेजकत्वं च प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभाव-प्रतियोगित्वम् । अनुगतरूपेण प्रतिबन्ध्यत्वाऽस्वीकारे तु पटप्रत्यक्षं प्रति पटप्रत्यक्षे-च्छाविरहविशिष्टाया एव राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वा-न्नापत्तिः ।

एतेन तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकविषयताशालिप्रत्यक्षं प्रति इच्छासामा-न्याभावविशिष्टशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिका । इच्छाभावश्च स्वविषयतावच्छेदकधर्मा-वच्छिन्नप्रत्यक्षसामग्रीविशिष्टत्व—स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नशाब्दसामग्रीविशिष्टत्व-संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्व-स्वसामानाधिकरण्यैतत्त्रयसंबन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः । स्वचतुष्टयम् इच्छापरम् ।

घटप्रत्यक्षेच्छासत्त्वे घटप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीसत्त्वे न पटप्रत्यक्षापत्तिः । तत्र राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् । तादृशसामग्र्यामिच्छाभावोपि-प्रथमसंबन्धविरहात् । तथा हि स्वपदग्राह्यघट-प्रत्यक्षेच्छाविषयतावच्छेदकीभूतघटप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नसामग्रीविरहात् । अत एव प्रथमसंबन्धनिवेशः । राजपुरुषशाब्दान्यज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वे पटप्रत्यक्ष-सामग्रीसत्त्वे राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीसत्त्वे च पटप्रत्यक्षापत्तिवारणाय द्वितीय-संबन्धनिवेशः, इति निरस्तम् । स्वस्वघटितत्वेनानुगतरूपेण प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धक-भावात् । अथेच्छावदन्यप्रत्यक्षं प्रति राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । इच्छावत्ता च प्रयोज्यत्वसंबन्धेनेति चेत् । तादृशप्रत्यक्षत्वस्य शाब्द-

न च स्वत्वादेःप्रकारतामतेपि स्वत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कराजाद्यभावविशिष्टपुरुषादिवैशिष्ट्यबोधे तथाविधसामग्र्याः प्रतिबन्ध-
कत्वाधिक्येन गौरवम् । तत्संसर्गतामते तादृशसामग्र्याःस्वत्वादिसंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववत्तानिश्चयाभावघटिततया तत्सत्त्वे-
कारणविरहादेव तथाविधप्रत्यक्षवारणसंभवादिति वाच्यम् । मन्मते
तादृशप्रत्यक्षं प्रति तथाविधसामग्र्याःप्रतिबन्धकत्वाधिक्येपि निरूपित-
त्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशिष्टस्वत्वादिवैशिष्ट्य-
बोधे तथाविधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनेन तदंशे साम्यात् । तथा
च पूर्वोक्तराजस्वत्वाभाववान्पुरुषःसुन्दरइत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं
प्रति राज्ञःपुरुष इत्यादिसामग्र्याःप्रतिबन्धकत्वकल्पनं संसर्गतावादिनां
मतेऽधिकमिति ।

सामग्र्यभावकार्यतावच्छेदकत्वमपि स्वीकरणीयम् । एवं च प्रयोज्यत्वस्य कार्य-
तावच्छेदकघटकत्वमात्माश्रयादिदोषदूषितम् ।

ननु इच्छावदन्यत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम्, इच्छावत्ता च
स्वसामानाधिकरण्य स्वविषयत्वोभयसं० । तथा च नोक्तदोष इति चेन्न ।
प्रत्यक्षत्वेन शाब्दावगाहीच्छायां प्रत्यक्षानुत्पादप्रसंगात् । स्वविषयतावच्छेदकताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणघर्मवत्वस्य संसर्गत्वे घटप्रत्यक्षेच्छासत्त्वे राज्ञः पुरुष इति
शाब्दसामग्रीसत्त्वे घटपटयोः समूहालंबनप्रत्यक्षापत्तिः । न चाऽत्र कल्पे तत्तद्विषयक-
प्रत्यक्षं प्रति तत्तद्विषयकप्रत्यक्षेच्छायाः कारणत्वे पटप्रत्यक्षेच्छाविरहान्नोक्तसमूहा-
लंबनापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि शाब्दसामग्र्यां प्रत्यक्षो-
त्पत्ती तदापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् । अव्यवहितोत्तरत्ववत्फलनिर्णयस्यापि कार्य-
तावच्छेदककोटी निवेशास्वीकाराच्च ।

अप्रामाण्यग्रहविशिष्टज्ञानक्षणेऽप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नाधिकरण-
त्वविरहेण तादृशज्ञानरत्वावच्छिन्नाभावत्वस्य सत्त्वेपि प्रतिबन्धकत्वेन तादृशज्ञाना-
धिकरणत्वस्याऽविलक्षणत्वेन तदवच्छिन्नाभावस्य सत्त्वाऽसंभवात्तद्व्यतिरिक्ततादृश-
सामग्र्यास्तदानीमसत्त्वात् । प्रतिबन्धकत्वस्याऽव्याप्यवृत्तित्वाभावेऽप्रामाण्यग्रह-
कालेपि बाधज्ञाने प्रतिबन्धकत्वसत्त्वापत्त्या तदुत्तरक्षणे कार्यप्रतिरोधापत्त्या
तस्याऽव्याप्यवृत्तित्वमवश्यं वाच्यम्, तथाचाऽव्याप्यवृत्तिघर्मावच्छिन्नाभावस्तादृश-
घर्माभावकाले संभवत्येवेति नोक्तदोषः । यदि च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमेव
प्रतिबन्धकत्वं प्रतियोगित्वं च व्याप्यवृत्ति, कार्यानुत्पादे प्रतिबन्धकतावच्छेदका-

न च स्वत्वादेः प्रकारतामते घटप्रत्यक्षादिकं प्रति तादृशसामग्रीप्रति-
बन्धकतायां विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितिनिवेशाधिक्येन राजस्वत्वाभाव-
वान्पुरुष इत्यादिबाधाद्यभावनिवेशाधिक्येन च गौरवम् । अस्मन्मते
तादृशोपस्थिति, तथाविधबाधाभावादानां तथाविधवाक्यजन्यशाब्दबोधं
प्रति हेतुतया तादृशवाक्यघटितसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तेषामनिवेशा-
दिति वाच्यम् । भवन्मतेऽपि स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजा-
भावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिनिश्चयस्य तदभावव्याप्य-
वत्तानिश्चयमुद्रया तादृशवाक्यजन्यशाब्दधीविरोधितया तादृशनिश्चया-
भावस्य तथाविधसामग्रीप्रतिबन्धकतयां निवेशनाधिक्येन लाघवानव-
काशात् । मन्मते राजस्वत्वाभाववान्पुरुषइत्यादिबाधकाभावनिवेशेनैव
तादृशनिश्चयकाले प्रत्यक्षाभ्युपपत्तेस्तदभावानिवेशात् ।

संसर्गतावादीप्रतिबन्धताधिक्यमाशंकते । न चेति । तथाविधसामग्र्याः ।
राज्ञः पुरुष इति शाब्दसासग्र्याः । प्रातिबन्धकत्वाधिक्येनेति । प्रकारता-
वादिमते तादृशप्रत्यक्षस्य भिन्नविषयकत्वादिति भावः । तत्संसर्गतामते ।
स्वत्वस्य संसर्गतामते । तादृशसामग्र्याः । स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुष-
विशेष्यकशाब्दसामग्र्याः । निश्चयाभावघटिततयेति । बाधनिश्चयाभाव-
घटिततयेत्यर्थः । तत्सत्त्वे । स्वत्वसंसर्गकशाब्दसामग्रीसत्त्वे इत्यर्थः ।
कारणविरहादेवेति । विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयरूपकारणाभावादेवे-
त्यर्थः । तथाविधप्रत्यक्षेति । स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाव-
वान्पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेत्यर्थः । वारणसंभवादि । तथा च संसर्गतामते
न प्रतिबन्धकताधिक्यमिति भावः ।

प्रकारतावादी आशङ्कां निराकरोति । मन्मते । इति प्रकारतावादिमते
इत्यर्थः । तादृशप्रत्यक्षं प्रति स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान्
सुन्दरः पुरुषः इतिप्रत्यक्षं प्रति । तथाविधसामग्र्याः । पुरुष राज्ञः इति
शाब्दसामग्र्याः । स्वत्वादिवैशिष्ट्यबोधे । निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकराजाभाववत्त्वत्ववानिति बोधे । तथाविधसामग्र्याः । राज्ञः-
पुरुष इति शाब्दसाग्र्याः । तदंशे । संसर्गतावादिनः स्वत्वादिवैशिष्ट्यबोधे

वच्छिन्नसत्त्वमेव प्रयोजकं, कार्योत्पत्तिश्च प्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव
सत्त्वमित्युक्तदोषस्य विरहादिष्युच्यते तदापि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
भावत्वेनाभावानां प्रवेशे न दोषः ।

यत्तु राज्ञःपुरुष इत्यादौ राजस्वत्ववान्पुरुषइत्याद्यन्वयबोधोपगमे राजकीयं स्वत्वम्, राजस्वत्ववान्पुरुष इत्याकारकद्विविधानुमितेरेव तदतिरिक्ताऽविषयकत्वेन तादृशानुमिति प्रति प्रत्येकं तादृशवाक्य-
घटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकताद्वयम् । अस्मन्मते च तादृशानुमित्यो-
स्तथाविधवाक्यजन्याद्राजकीयः पुरुषइत्येतादृशबोधादतिरिक्तविषय-
कत्वेन तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकताकल्पनं नास्ति, तथाविधा-
नुमिति-तथाविधशाब्दसामग्र्योश्च सत्योरनुमितेरेवोत्पत्तेः, अपि तु
राजकीयः पुरुष इत्याकारकस्वत्वसंसर्गकैकविधानुमितिं प्रत्येक-
तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकं कल्पनीयमितिलाघवमिति । तदप्य-
किञ्चित्करम् ।

भवन्मते यत्र यादृशानुमितिः स्वीक्रियते अस्मन्मतेपि तत्र तादृशा-
नुमितेः स्वीकरणीयतयाऽनुमितौ शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व-
साम्यात्, उपदर्शितस्थले भवद्विरनुमितिः स्वीक्रियते अस्माभिरपि
स्वीक्रियते कुतः प्रतिबन्धकताद्वयकल्पनमिति भवतांप तादृशशाब्द-
प्रति तादृशानुमितिद्वयसामग्रीद्वयस्य प्रतिबन्धकताया वाच्यतया
साम्याच्च ।

प्रतिबन्धकत्वकल्पने । साम्यादिति । यथा प्रकारतावादिमते स्वत्वसंबन्धेन-
राजाभाववान्पुरुषःसुन्दर इति प्रत्यक्षे राज्ञः पुरुषइति शाब्दसामग्र्याः प्रति-
बन्धकत्वम् । तथा संसर्गतावादिमते निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
राजाभाववत्स्वत्ववानितिप्रत्यक्षे राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्ध-
कत्वमित्युभयोः साम्यादिति भावः । अत्र राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर
ति प्रत्यक्षं प्रतिबन्धकत्वाधिक्यं संसर्गतावादिमते । तदेवाह । तथा चेति ।
साम्ये चेत्यर्थः ।

संसर्गतावादी पुन आक्षिपति । न चेति । तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायां
राज्ञःपुरुष इति शाब्दसामग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकतायां । स्वत्वाद्युपस्थितिर्ति ।
आदिना निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्वरूपवाधा-
भावपरिग्रहः । बाधाद्यभावेति । आदिना राजस्वत्वाभावव्याप्यस्वत्व-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान्पुरुष इत्यादि निश्चयाभावपरिग्रहः ।
स्वमते लाघवं दर्शयति । अस्मन्मते इति । संसर्गतावादिमते इत्यर्थः ।
तादृशोपस्थितीति । विभक्तिजन्यस्वत्वोपस्थितीत्यर्थः । तथाविधेति । राज-

एवं राजपुरुष इत्यादिसमासवाक्यात्स्वत्वसंसर्गकशाब्दबोधस्वीकारे तादृशशाब्दबोधसामग्र्याः स्वत्वसंसर्गेण राजविशिष्टपुरुषतात्पर्यज्ञानादिवृत्ताया भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वाधिक्येन गौरवात् । तत्र राजसंबन्धिप्रकारकाऽभेदान्वयबोधस्वीकार एवोचितः ।

न च भवन्मतेपि तादृशशाब्देदान्वयबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकताधिक्येन गौरवमिति वाच्यम् । राजसंबन्धिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहदशायामभेदसंबन्धेन राजविशिष्टपुरुषे तात्पर्यग्रहसत्वे भवन्मतेपि कर्मधारयत्वेनाभिमततत्त्वाविधिसमासवाक्यात्तादृशशाब्दबोधस्वीकारस्यावश्यकतया तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकताया उभयमतसिद्धत्वात् ।

स्वत्वाभाववान्पुरुष इत्याकारकेत्यर्थः । तथाविधवाक्यजन्येति । राजः पुरुष इति वाक्यजन्येत्यर्थः । सामग्रीप्रतिबन्धकतायामिति । सामग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकतायामित्यर्थः । तेषां । तादृशोपस्थिति-तथाविधवाधाभावादीनां । अनिवेशादिति । कारणकूटस्यैव सामग्रीत्वादिति भावः ।

प्रकारतावादी आक्षेपं समाधत्ते । भवन्मतेपीति । संसर्गतावादिमतेपीति । तादृशवाक्यजन्येति । तादृशनिश्चयाभावस्य । स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्त्वाभाववान्पुरुष इति निश्चयाभावस्य । तथाविधसामग्रीप्रतिबन्धकतायां । राजः पुरुष इति शाब्दसामग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकतायाम् । गौरवमिति ।

१ अथ प्रमेयत्ववान् राजाभाववान् प्रमेयत्ववान्पुरुषः इत्यादिनिश्चयाभावानामवश्यं निवशनीयतया तेषामनुगतरूपेणैव प्रवेशः कार्यः, एवं च राजाभावव्याप्यराजस्वत्त्वाभाववान्पुरुष इति निश्चयाभावस्य पृथङ्निवेशे प्रयोजनाभावः । तस्यापि राजस्वत्त्वाभाववान् राजाभाववान् राजस्वत्त्वाभाववान्पुरुष इति निश्चयाभावरूपत्वात् । निश्चयविशिष्टनिश्चयाभावः सामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशनीयः । वै० स्वसामानाधिकरण्य, स्वोपराराजाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतावृत्तिविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नाविशेष्यताकत्वोभयसं० । विशेष्यतायां प्रकारतावृत्तिर्त्वं च स्वावच्छेदकधर्मव्यापकराजाभावप्रतियोगिकत्वकिशिष्टस्वरूपत्वावच्छिन्नसंसर्गान्निरूपितत्वस्वनिरूपितत्वोभयसंबन्धेन । प्रकारतायां विशेष्यतावच्छेदकतावै० स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व, स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयसं०, इति चेन्न । अनुमितिजननयोग्यव्याप्यवृत्तानिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकतायाः स्वीकृतत्वेन

प्रकारतावादिमते उक्तनिश्चयसत्त्वे प्रत्यक्षमेवोत्पत्त्यते न शब्दबोधः । बाधाभावरूपशब्दसामग्र्यभावात्, उक्तनिश्चयाऽसत्त्वे विशेष्यतावच्छेदक-निश्चयरूपकारणविरहादेव न प्रत्यक्षोत्पादसंभवः, इति न प्रतिबन्धप्रतिबन्धक-भावकल्पनापत्तिरित्याह । मन्मते । प्रकारतावादिमते इत्यर्थः । निवेशेनैवेति । राज्ञःपुरुष इतिवाक्यजन्यशाब्दसामग्र्यामित्यादिः । एवकारेण व्याप्यवत्तानिश्च-यमुद्रयोक्तनिश्चययोर्व्यावृत्तिः । तादृशनिश्चयकाले । स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रति-योगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुष इति निश्चयकाले । प्रत्य-क्षाभ्युपपत्तेरिति । स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान्पुरुष इतिप्रत्यक्षस्वीकारादित्यर्थः । तदभावाऽनिवेशादिति । शब्दसामग्रीनिष्ठ-

प्रमेयस्वव्यापकराजाभावसमानाधिकरणवाचस्वत्ववत्तानिश्चयस्य घटकालीनप्रमेयत्वव्या-पकराजाभावसमानाधिकरणघटकालीनप्रमेयत्ववत्तानिश्चयस्य चानुमितिजननायोग्य-तयाऽप्रतिबन्धकत्वेन तत्सत्त्वेऽपि शब्दसामग्र्या इष्टत्वेनोत्तरूपेणाऽभावप्रवेशे तदनुपपत्तेः ।

इदन्तुबोध्यम्, अप्रामाण्यज्ञानाभावस्यानुगतरूपेण निवेशःसंभवति तथाहि-निश्चये यभावविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम् । वे० स्वाभाववत्स्व-स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-तावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकविषयितावत्वोपपत्तेः । स्वाभाववत्ता च स्वरूपविशेष्यत्वान्यतरसंबन्धेन । यत्राभावपदेनाऽऽहार्यत्वाभाव-अप्रामाण्यज्ञानाभाव-सशयत्वाभावानामुपादानम् । तत्तद्व्यक्तित्वेनाऽप्रामाण्यज्ञाना-नामभावस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकोटौ प्रवेशे वाऽनुगतैकधर्मस्य संभव इति न संसर्गतामतखण्डनं साधयः, जगदोशप्रभृतिभिश्च संसर्गतामतमेवानुमोदितमपि, परन्तूक्तकूटत्वस्याऽसर्वज्ञाज्ञेयत्वमनुचिन्त्य महाचार्येण प्रकारतामतमेव स्वीकृतम् ।

तथा च संसर्गतावादिमते राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दरः, एवं निरूपितत्व-संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्ववानिति प्रत्यक्षद्वये शब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वम्, तयोर्भिन्नविषयकत्वात् । प्रकारतावादिमते प्रतिबन्धकताद्वयं न कल्पनीयम्, तयोःप्रत्यक्षयोर्बधिरूपतया बाधाभावस्य शब्दसामग्रीघटकत्वेन विशेष्यता-वच्छेदकप्रकारकनिश्चयाभावादेव प्रत्यक्षानुत्पत्तेः ।

एवं संसर्गतावादिमते स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यनिरूपि-तत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्ववत्पुरुषनिश्चयस्य तादृशराजाभाव-व्याप्यराजस्वत्वाभाववत्पुरुषनिश्चयस्य च तदभावव्याप्यवत्तामुद्रया शब्दधीप्रतिबन्ध-कतया तत्सामग्र्यां तयोरभावोऽपि निवेशः ।

प्रतिबन्धकतायां राजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुष इति बाधस्याभावाऽ-
निवेशात्प्रकारतावादिमते लाघवं बोध्यम्^१ ।

१ अथ राजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुष इति निश्चयाभावानिवेशेपि
“नचस्वत्वादेःप्रकारतामते घटप्रत्यक्षादिकं प्रति” इत्यादिनाऽनुपदं प्रदर्शितस्य
राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः—निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्व-
मिति बाधनिश्चयाभावद्वयस्य, एवं राजस्वत्वाभावव्याप्य स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकराजाभाववान्पुरुषः—निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्या-
प्यत्वस्वत्वमिति बाधव्याप्यवत्तानिश्चयद्वयस्य एवं विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितेरपि
राजःपुरुष इति शाब्दसामग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकतायाम् निवेशनीयतया गौरवम्, संसर्गता-
वादिमते तु स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान्पुरुष इत्येकविधबाधनि-
श्चयाभावस्य, एवं स्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वा-
भाववान्पुरुष इत्येकविधबाधव्याप्यवत्तानिश्चयाभावस्यैव निवेशनीयतया लाघवमिति-
चेदत्र मान्याः । १ राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः । २ राजस्वत्वव्यापकाभाववान्पुरुषः ।
३ राजस्वत्वाभावव्याप्यवान्पुरुषः । ४ स्वत्वाभाववान्पुरुषः । ५ स्वत्वव्यापका-
भाववान्पुरुषः । ६ स्वत्वाभावव्याप्यवान् पुरुषः । ७ निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्वम् । ८ राजव्यापकाभाववत्स्वत्वम् । ९ तादृश-
राजाभावव्याप्यवत्स्वत्वमितिप्रकारतावादिमते नवविधो बाधः । शाब्दसामग्र्यां
नवविधबाधनिश्चयाभावा निवेशनीयाः । संसर्गतावादिमते च १ स्वत्वसंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान्पुरुषः । २ राजव्यापकाभाववान्पुरुषः । ३
तादृशराजाभावव्याप्यवान्पुरुषः । इतित्रिविधो बाधः । एवमुक्तनवविधबाधव्याप्यसं-
सर्गतावादमतसिद्धेर्कैकबाधविषयकनिश्चयो बोध्यः । यथा राजस्वत्वाभावव्याप्यराजा-
भाववान्पुरुषः । राजस्वत्वाभावव्याप्यराजव्यापकाभाववान्पुरुषः । राजस्वत्वाभाव-
व्याप्यराजाभावव्याप्यवान्पुरुषः । एवमवशिष्टाष्टौबाधनिश्चया अपि । इति रीत्या
सप्तविंशति (२७) संख्याका श्रभावाः प्रवेशनीयाः । एव संसर्गतावादमतसिद्धेऽपु-
त्रिषु बाधेषु विनिगमनाविरहेण परस्परविशेष्यविशेषणभावे एकबाधविशिष्टाऽपरबाधे
प्रकारतावादमतसिद्धनवबाधेषु मध्ये एकैकबाधव्याप्यत्वविषयकनिश्चयाः चतुः पञ्चा-
शत्संख्याकाः ते यथा १ राजस्वत्वाभावव्याप्यराजाभावविशिष्टराजव्यापकाभाववा-
न्पुरुषः । [६] २ राजस्वत्वाभावव्याप्यराजव्यापकाभावविशिष्टराजाभाववान्पुरुषः ।
[६] ३ राजस्वत्वाभावव्याप्यराजव्यापकाभावविशिष्टराजाभावव्याप्यवान्पुरुषः ।
[६] ४ राजस्वत्वाभावव्याप्यराजाभावव्याप्यविशिष्टराजव्यापकाभाववान्पुरुषः ।
[६] ५ राजस्वत्वाभावव्याप्यराजाभावविशिष्टराजाभावव्याप्यवान्पुरुषः ।

पुनरपि संसर्गतावादिदोषमुद्भावयति यत्त्विति । तदतिरिक्ताविषयकत्वे-
नेति । राजस्वत्ववान्पुरुष इति शब्दबोधविषयातिरिक्ताऽविषयकत्वेनेत्यर्थः ।

[६] राजस्वत्वाभावव्याप्यराजाभावव्याप्यविशिष्टराजाभाववान्पुरुषः । [६] इति ।
तेषामभावाग्रपि चतुः पञ्चाशत्संख्याकाः शाब्दसामग्र्यां निवेशनीयाः । एवं संसर्गता-
वादिमतसिद्धेषु त्रिषु बाधेषु विनिगमनाविरहेण परस्परविशेष्यविशेषणभावे एकबाध-
विशिष्टापरबाधविशिष्टापरबाधे प्रकारतावादिमतसिद्धनवबाधेषु मध्ये एकैकबाधव्या-
प्यत्वविषयकनिश्चयाश्रितुः पञ्चाशत्संख्याकाः । यथा १ राजस्वत्वाभावव्याप्य
राजाभावविशिष्टराजव्यापकाभावविशिष्टराजस्वत्वाभावव्याप्यवान्पुरुषः । [६] २
राजस्वत्वाभावव्याप्य राजस्वत्वाभावव्याप्यविशिष्टराजव्यापकाभावविशिष्टराजाभाव-
वान्पुरुषः । [६] ३ राजस्वत्वाभावव्याप्य राजव्यापकाभावविशिष्ट राजाभावविशिष्ट-
राजस्वत्वाभावव्याप्यवान्पुरुषः । (६) ४ राजस्वत्वाभावव्याप्य राजस्वत्वाभावव्याप्य
विशिष्टराजाभावविशिष्टराजव्यापकाभाववान्पुरुषः । (६) ५ राजस्वत्वाभावव्याप्य-
राजस्वत्वाभावव्याप्यविशिष्टराजाभावविशिष्ट राजव्यापकाभाववान्पुरुषः । (६) ६
राजस्वत्वाभावव्याप्य, राजव्यापकाभावविशिष्ट राजाभावविशिष्टराजस्वत्वाभावव्या-
प्यवान्पुरुषः । (६) इति । तेषामभावाग्रपि चतुः पञ्चाशत्संख्याकाः शाब्दसामग्र्यां
राजःपुरुषइतिवाक्यघटितायां निवेशनीयाः । सर्वेषामेव संकलने च प्रकारतावादिमते
(१४४)चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसंख्याकानामभावानां शाब्दसामग्र्योक्तौ प्रवेशः
पर्यवस्यति ।

संसर्गतावादिमते तु स्वमतसिद्धबाधत्रयान्तर्गतैकैकबाधव्याप्यत्वं प्रकारतावादि-
मतसिद्धेषु नवबाधेषु मध्ये एकैकबाधेऽवगाहमानाः सप्तविंशतिनिश्चयाः—यथा राजाभाव-
व्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुषः । राजव्यापकाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुषः ।
राजवदवृत्तिव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुषः । एवमष्टसु बाधेषु संसर्गतामतसिद्धबाध-
व्याप्यत्वं बोध्यम् ।

परन्तु एवंप्रकारेण प्रकारतावादिमतसिद्धेषु नवसु बाधेषु मध्ये द्वयोस्त्रयाणां
चतुर्णां पञ्चानां षण्णां सप्तानामष्टानां नवानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहा-
दनन्तबाधेषु संसर्गतामतसिद्धबाधत्रयव्याप्यत्वावगाहिनिश्चयानामभावाः प्रवेशनीया
इति महागौरवमिति । एवं प्रकारतावाद्युद्भावितराजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर
इत्यादिभिन्नविषयकप्रत्यक्षे एव प्रतिबन्धकतागौरवं सुदृढं संसर्गतावादिमते ।

१ तदतिरिक्ताविषयकत्वं च तद्विषयताविशिष्टान्यविषयताशून्यत्वम् । वै०
स्वसामानाधिकरण्य—स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयसं० । पर्वतोविहिमान्—घट-

नादृशानुमितिं प्रतीति । तादृशानुमितिद्वयं प्रतीत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वद्वयमिति प्रतिबध्यताभेदादिति भावः । अस्मन्मते । संसर्गतावादिमते । तत्र । अनुमितौ । नास्तीति । समानविषयकानुमितिं प्रत्येव शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अनुमितेरेवोत्पत्तेरिति । भिन्नविषयकत्वादिति भावः । एवकारेण शाब्दस्य व्यावृत्तिः । भिन्नविषयकशाब्दं प्रति अनुमितिसामग्र्या वलवत्त्वादिति यावत् । राजकीयः पुरुष इत्याकारकेति । पुरुषः स्वत्वसंबन्धेन राजवानित्याकारकेत्यर्थः । अनुमितिं प्रत्येवेति । एवकारेणोक्तानुमितिद्वयस्य व्यावृत्तिः । तयोरसमानविषयत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति । तस्याः समानविषयकत्वादिति भावः । उद्भावितदोषं निरस्यति । भवन्मते इति । संसर्गतावादिमते इत्यर्थः । अस्मन्मते । प्रकारतावादिमते । स्त्रीकरणीयतयेति । तथाचोभयमते प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः समान एवेत्यर्थः उपदिशितस्थले । स्वत्वं राजकीयं-स्वत्ववानुपुरुष इति स्थले । भवद्भिः । संसर्गतावादिभिः । अस्माभिः । प्रकारतावादिभिः । न स्त्रीक्रियतेइति । ननु प्रकारतावादिनामुक्तानुमितिद्वयस्वीकारो न संभवति, समानविषयकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न । इच्छायाउत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः फलवलेन कल्पनीयः । एवञ्चोक्तानुमितिद्वयस्य प्रामाणिकत्वेन तत्रोक्तशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं भवद्भिरिवाऽस्माभिरपि न स्वीक्रियते इति भावः ।

वद्भूतत्वमातृज्ञानयोरनतिरिक्तविषयकत्ववारणायाऽऽद्यः संबन्धः । पर्वतोवन्हिमान्-पर्वतवान्वन्हिरितिज्ञानयोरनतिरिक्तविषयकत्ववारणाय द्वितीयसंबन्धः । स्वानवच्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नस्वरूपः । नचैवमपि पर्वतोवन्हिमान् महानसं धूमवदितिसमूहालंवनज्ञानस्याऽनतिरिक्तविषयकत्वं पर्वतोधूमवान् महानसं वन्हिमदितिसमूहालंयने स्यादिति वाच्यम् । तद्विशेष्यतावदन्यप्रकारताशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । विशेष्यतावत्ता च स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतावन्निरूपितत्व-स्वनिरूपितप्रकारतावत्त्वोभयसं० । प्रकारतावत्ता च स्वावच्छेदकावच्छिन्नस्व-स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयसं० । पर्वतोवन्हिमान् द्वयं वन्हिमदिति ज्ञानयोरनतिरिक्तविषयकत्ववारणायाऽऽद्यसंबन्धः । पर्वतः संयोगेन घटवान् पर्वतोवन्हिमानितिज्ञानयोस्तद्वारणाय द्वितीयसंबन्धः । तत्रापि प्रथमसंबन्धानिवेशे उक्तदोषतादवस्थम् । पर्वतः संयोगेन वन्हिमान् पर्वतः समवायेन वन्हिमानितिज्ञानयोस्तद्वारणाय द्वितीयसंबन्धनिवेशः । प्रकारतावत्ता च सामाना-वकरण्यसंबन्धेनापि विशेषणीया । तेन वन्हिमेन वन्ध्यगाहि-वन्हिमेन घटागाहि-ज्ञानयोस्तद्वारणम् । पर्याप्तिनिवेशः स्वयमुहनीयः ।

समाधानान्तरमप्पाह । भवतापीति । संसर्गतावादिनापीत्यर्थः । तादृश-
शाब्दं प्रति । स्वत्वसंसर्गराजप्रकारकशाब्दबोधं प्रति । वाच्यतया ।
भिन्नविषयकशाब्दं प्रति अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादिति भावः । साम्या-
च्चेति । संसर्गतावादिना प्रातबन्धकताद्वयकल्पने प्रकारतावादिना प्रतिबन्ध-
ताद्वयकल्पने साम्यादिति भावः ।

“एवं च राजपुरुष इत्यादिसमासे राजादिपदस्य राजसंबन्धादिलक्षणा-
स्वीकारोपि व्यर्थः, तत्रभेदाऽन्वयस्वीकारेपि क्षतिविरहादि”त्युक्तं दूषयति ।
एवमिति । तादृशेति । स्वत्वसंसर्गराजप्रकारकेत्यर्थः । तत्र । राजपुरुष-
इत्यादौ । स्वीकार एवेति । एवकारेण स्वत्वसंसर्गराजप्रकारकशाब्द-
बोधव्यावृत्तिः । प्रकारतावादिमतेपि प्रतिबन्धकत्वं तुल्यमित्याशङ्कते । नचेति ।
भवन्मतेपि । प्रकारतावादिमतेपि भिन्नविषयकप्रत्यक्षे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्ध-
कत्वेनेतिशेषः । तादृशेति । राजसंबन्धिप्रकारकेत्यर्थः । भवन्मतेपि । संसर्गता-
वादिमतेपि । तथात्रिधसमासवाक्यादिति । राजपुरुष इति समासवाक्या-
दित्यर्थः । तादृशेति । राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इत्याकारकेत्यर्थः । तादृश-
सामग्र्यप्रतिबन्धतायाः । अभेदान्वयबोधसामग्र्यप्रतिबन्धकतायाः । उभय-
मतसिद्धत्वादिति । तथा च स्वत्वसंसर्गराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्द-
बोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं संसर्गतावादिनामधिकमिति भावः । राजपुरुष
इत्यत्र लुप्तपट्टीविभक्तिस्मरणेन स्वत्वोपस्थितौ स्वत्वस्य स्वरूपेण
पुरुषेऽन्वयाद्राजस्वत्ववानुपुरुष इति भेदान्वयबोधोपगमे न “निपातातिरिक्त-
नामार्थयोर्भेदेन नान्वय इति नियमविरोधः । प्रत्ययार्थमन्तराकृत्य तयोरन्वय-
बोधात् । एवं समासविग्रहवाक्ययोस्तुल्यार्थकत्वमप्युपपद्यते । तथा च
राजसंबन्धिनि लक्षणा न युक्तेत्याशङ्क्य निराकरोति । यत्त्विति । लुप्तद्विती-
याविभक्तिस्मरणेनेति । प्रकारतावादिमतेपि दधिपदोत्तरलुप्तद्वितीयाविभक्तेः
स्मरणमावश्यकम् । अन्यथा दधिपदार्थस्य धात्वर्थदर्शने साक्षादन्वयानुपपत्तेः ।

ननु राजपुरुष इत्यत्र लुप्तपट्टीविभक्तेरनुसन्धाने ऋद्वस्य राजमातङ्गा इति
प्रयोगापत्तिरित्याशङ्कते । नचेति । लुप्तविभक्तिस्मरणे एवेति एवकारेण राज-
संबन्धिनि लक्षणाव्यावृत्तिः । तदा । लुप्तपट्टीविभक्तिस्मरणात् । ऋद्वराशोरभे-
दान्वयबाधतात्पर्येणेति शेषः । प्रयोगापत्तिरिति । ऋद्वस्य राज्ञो मातङ्गा
इतिवदिति भावः । न च राज्ञे ऋद्वसमानविभक्तिकत्वाभावात् प्रयोगापत्ति-
रित्यत आह । तत्रेति । ऋद्वस्य राजमातङ्गा इत्यत्रेत्यर्थः ।

अभेदान्वयबोधानुपपत्त्या ऋद्वस्य राजमातङ्गा इति प्रयोगो न भवतीति

यत् दधिपश्येत्यादौ लुप्तद्वितीयाविभक्तिस्मरणेन दधिकर्मकदर्शन-
बोधवत् राजपुरुष इत्यादावपि लुप्तषष्ठीविभक्तिस्मरणेन राजसंबन्ध-
प्रकारकभेदान्वयबोधनिर्वाहे राजसंबन्धिनि निरूढलक्षणां स्वीकृत्याऽ-
भेदान्वयबोधोपगमो निरर्थकः । न च षष्ठीतत्पुरुषादिस्थलेपि लुप्त-
विभक्तिस्मरणे एव चेदन्वयबोधः तदा ऋद्धस्य राजमातङ्गा इत्यादि-
प्रयोगापत्तिः, तत्र मातङ्गादौ राजादीनामन्वयबोधोपपत्तये राजादि-
पदोत्तरषष्ठ्यादिविभक्त्यनुसन्धानस्यावश्यकत्वेन समानविभक्तिकतया
राजादौ ऋद्धादिपदार्थस्याऽभेदान्वयबोधसंभवादिति वाच्यम् । यतस्तत्र
ऋद्धराजादीनामभेदान्वयबोधानुपपत्त्या नाभियुक्तानामप्रयोगः, अपि
तु समासाऽघटकपदसापेक्षतया राजपदस्याऽसामर्थ्यातिदेशात् समासाऽ-
साधुत्वेन । तत्सापेक्षत्वं च तदर्थान्वितस्वार्थपरत्वम् । स्वार्थश्चस्वीय-
वृत्तिग्रहविशेष्यः । अतएव शरैः शातितपत्रकः चैत्रस्य दासभार्या
इत्यादौ न समस्यमानशातितदासपदादेः सापेक्षता तदर्थकदेशशातन-
दासत्वादावेव शरकरणकत्व, चैत्रनिरूपितत्वादीनामन्वयात् । तदर्थान्वि-
नितेत्यत्राऽभेदान्वयो वा निवेशनीय इति ।

न युक्तम्, किन्तु ऋद्धपदार्थराजपदार्थयोरन्वये राजपदार्थमातङ्गपदार्थयोः
समासवृत्तिर्न स्यात् । “सविशेषणानां, वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगोनेति
नियमात् । अस्यार्थः-सविशेषणानां विशेषणसहितानां विशेष्याणां वृत्तिर्न । यथा
प्रकृते ऋद्धविशेषणयुक्तराज्ञो मातङ्गेन सह वृत्तिर्न स्यात् । वृत्तस्यच-विशेषणस्य
चविषणणेन योगोनेति । विशेषणस्य चेति सावधारणम् विशेषणस्यैवेत्यर्थः । तेन
सुन्दरा राजमातङ्गा इत्यत्र सुन्दरविशेषणस्य राजमातङ्गे विशेष्येऽन्वयः । तथा
च ऋद्धविशेषणयुक्तस्य राज्ञो विशेषणस्य समासरूपा वृत्तिर्न, एवं वृत्तस्य समस्तस्य
राज्ञो विशेषणेन योगोपि नेति तदर्थः । असामर्थ्यातिदेशादिति । सापेक्षमसम-
र्थवद्भवतीत्यतिदेशादित्यर्थः । तथा च समासाऽघटकपदसापेक्षत्वमसामर्थ्यम् ।
अतएवेति । तदर्थान्वितस्वार्थपरत्वमित्यस्य तदर्थान्वितस्वीयवृत्तिग्रहमुख्य-
विशेष्यत्वपरत्वादेवेत्यर्थः । अभेदान्वयोवेति । तथाचाऽभेदेन तदर्थान्वित-
स्वार्थकत्वमित्यर्थो बोध्यः । एवंचाऽभेदेन तदर्थान्वितस्वीयवृत्त्युपस्थाप्यत्वमेव
विवक्षणीयम् । न तु स्वीयवृत्तिग्रहमुख्यविशेष्यत्वम्, प्रयोजनाभावादिति
ध्येयम् । तथा च ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति प्रयोगापत्तिवारणाद्राजसंबन्धिनि
लक्षणा न युक्तेति भावः । निराकरोति । तदसदिति । तादृशसमभिव्याहारेति ।
राजपुरुष इति समभिव्याहारेत्यर्थः । तथाविधेति । राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुषइत्या-

तदसत् । स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन तादृशसमभिव्याहार-
ज्ञानादेस्तथाविधबोधजनकतायाः क्लृप्तत्वात्तत्र निरूढलक्षणास्वीकारे
गौरवविरहात् । यत्र राजपदस्य राजसंबन्धिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहस्तत्र
तादृशबोधस्योभयमतसिद्धतया तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य राजसंब-
न्ध्यभिन्नपुरुषबोधे कारणतायाः क्लृप्तत्वात्, तथैव निर्वाहेण सवत्र
लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पने मानाभावात् । न च स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थले
तत्र तादृशान्वयबोधस्योभयवादिसिद्धत्वेपि निरूढलक्षणाग्रहमते संबन्धि-
तात्पर्यस्याऽनादित्वकल्पनागौरवम्, अनादितात्पर्यविषयाभूतार्थनिष्ठ-
लक्षणाया एव निरूढलक्षणात्वादिति वाच्यम् । राजपुरुषइत्यादि-
वाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं नियमतो लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनापेक्षया
तात्पर्यस्याऽनादित्वकल्पनायां गौरवविरहादिति ।

न चैवं दधिपश्यतीत्यादावपि दध्यादिपदस्य दधिकर्मकादौ लक्षणां
स्वीकृत्य धात्वर्थेन समं तस्याऽभेदान्वयोपपादनसंभवात्तत्रापि लुप्तविभक्ति-
स्मरणकल्पनमनुचितमिति वाच्यम् । दध्यादिपदस्य दधिकर्मकादौ
लक्षणाग्रहदशायामपि तस्य द्वितीयेतरविभक्त्यन्तत्वभ्रमदशायां दाध-
कर्मकः पश्यति दधिकर्मकेण पश्यतीत्यादाविव उक्तस्थलेपि दधिकर्मक-
दर्शनान्वयबोधानुदयात् । भवन्मते दधिकर्मकः पश्यतीत्यत्र
दधिपश्यतिस्थलीयदधिपदोत्तरपश्यतिपदत्वरूपाऽऽकाङ्क्षाज्ञानादिघटित-
सामग्रीसत्त्वाद्दधिकर्मकदर्शनान्वयबोधस्यापत्तेर्द्वितीयान्तदध्यादिपदत्वा-
वच्छिन्नधर्मिकतादृशधात्वादिसमभिव्याहारज्ञानस्य तादृशान्वयबोधे हेतु-
ताया आवश्यकत्वात् ।

कारकेत्यर्थः । तत्र । राजपुरुष इत्यादौ । तादृशबोधस्य । राजसंबन्ध्यभिन्नः
पुरुष इति बोधस्य । उभयमतसिद्धतयेति । विभक्त्यनुसन्धानेन भेदान्वया-
भ्युपगन्तुरभेदान्वयाभ्युपगन्तुश्चोभयमतसिद्धतयेत्यर्थः, न तु संसर्गतावादिप्रकार-
तावाद्युभयमतसिद्धतयेत्यर्थः । संसर्गतावादिना विभक्त्यवगणस्थलेपि विभक्त्यर्थ-
प्रकारकबोधानभ्युपगमेन यात्त्वत्यादिग्रन्थस्य तन्मतानवलंबित्वात् । तादृशेति ।
राजपुरुष इत्यर्थः । तथैव । लक्षणाग्रहमते । सवत्रेति । राजपुरुषइत्यादौ । तत्र ।
राजपुरुषइत्यत्र । तादृशबोधस्य । राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इत्यन्वयबोधस्य ।
उभयवादिसिद्धत्वेपीति । विभक्त्यनुसन्धानेन भेदान्वयवादिनोऽभेदान्वय-
वादिनश्चेष्टत्वेपीत्यर्थः । गौरवविरहादिति । तात्पर्यस्याऽनादित्वकल्पनेऽपि
अनादित्वज्ञानस्याऽकारणत्वादिति भावः ।

दधिपश्यतीत्यादौ लुप्तद्वितीयानुसन्धानस्यावश्यकत्वात् । राज-
संबन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधे च राजपदाऽव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वप्रकारक-
ज्ञानस्य हेतुतायाः स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेनावश्यकल्पनीय-
तया राजपुरुषइत्यादौ राजादिपदस्य तृतीयाद्यन्तत्वभ्रमदशायां राज-
संबन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधापत्त्यसंभवात्, तृतीयादिविभक्त्या व्यवधानात् ।
दधिपश्यतीत्यादौ दधिपदाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकधातुपदज्ञानस्य हेतु-
ताया अक्लृप्तत्वात् । पश्यति दधि, पश्यतिचैत्रोदधि इत्यादावपि दधि-
कर्मकदर्शान्वयबोधात्तादृशज्ञानहेतुताया अशक्यकल्पनीयत्वाच्चेति ।

तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादिपदस्यैव तण्डुलादिकर्मके लक्षणा,
विभक्तिस्तु साधुत्वार्था । एवं राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजपदस्य राज-
संबन्ध्यादौ लक्षणा, विभक्तिः साधुत्वार्था । तत्तद्विभक्त्यन्तत्वमभि-
व्याहारस्य तत्तल्लक्षणाकार्यबोधनियामकत्वान्नातिप्रसंगः । विभक्तेरेव
प्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थे लक्षणेति तु न संभवति, विभक्तेः कुत्रापि
शक्तेरक्लृप्ततया तत्र शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया असंभवात् । तण्डुलः
प्रमेथ इत्यादौ विभक्त्यर्थामिश्रितस्यैव प्रकृत्यर्थस्य भानात्, प्रकृतिशक्तेः
स्वार्थे अक्लृप्ततया तत्र लक्षणासंभवादिति तु चिन्तनीयम् ।

एवं । राजपुरुष इत्यादौ लक्षणास्वीकारे तस्य दधिकर्मस्य तत्रापि ।
दधि पश्यतीत्यादावपि । तस्य । दध्यादिपदस्य । उक्तस्थलोपि । दधि पश्यती-
त्यत्रापि । दधिकर्मकदर्शान्वयबोधानुदयादिति । यथा दधिकर्मकः पश्यति
दधिकर्मकेण पश्यतीत्यादौ दधिकर्मकदर्शनबोधो न भवति किन्तु दर्शनाश्रयो
दधिकर्मकः, एवं दधिकर्मकरणकदर्शनाश्रय इत्येव बोधो भवति तथोक्त-
भ्रमदशायां दधिपश्यतीत्यादौ दधिकर्मकदर्शनं न प्रतीयते इति भावः ।
भ्रमन्मतेदधिकर्मके लक्षणास्वीकर्तुमते । अन्वयबोधस्यापत्तेरिति । द्वितीयेतर-
विभक्त्यन्तत्वभ्रमदशायांमतिशेषः । ननु राजपुरुष इत्यादावपि राजपदस्य
राजसंबन्धिनि लक्षणाग्रहे राजपदस्य तृतीयान्तत्वभ्रमदशायां राजसंबन्ध्यभिन्नः
पुरुष इति बोधापत्तिरत आह । राजसंबन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधे चेति । ननु
मयापि द्वितीयान्तदाधपदाव्यवहितोत्तरपश्यतिपदत्वरूपसमभिव्याहारज्ञानस्या-
काङ्क्षात्वमुच्येयम्, तथा च द्वितीयेतरविभक्त्यन्तत्वभ्रमदशायां नापत्तिरित्यत
आह । दाधपश्यतीत्यादाविति । अक्लृप्तत्वादिति । किन्तु दधिपद, पश्यति
पदयोः समभिव्याहारस्यैवाऽऽकाङ्क्षात्वमिति भावः । ननु दधिपश्यतीत्यत्र

राजादिपदस्य राजसंबन्ध्यादौ शक्तत्वभ्रमदशायामिव तदर्थलक्षणा-
ग्रहदशायामपि राजसंबन्धिनः पुरुष इत्यादाविव राजसंबन्धिसंबन्धी-
पुरुष इत्याद्यन्वयबोधस्य सर्वजनानामनुभवसिद्धत्वात् । पचति चैत्र
इत्यादावपि कृतिसंबन्धेन पाकादेश्चैत्राद्यंशे विशेषणत्वोपगमे चैत्रो न
पचतीत्यादावन्वयबोधानुपपत्तिर्द्रष्टव्या, कृतिसंबन्धस्यापि वृत्त्यनियामक-
तया तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावस्याऽप्रसिद्धत्वात् तद्बोधनाऽ-
संभवात् ।

अथैवमपि चैत्रोज्ञानातीत्यादौ चैत्राद्यंशे ज्ञानादेराश्रयतामंबन्धे-
नाऽन्वयबोधोपगमे कृतिविरहः । आश्रयतासंबन्धस्याऽभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकतया न जानातीत्यादौ आश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
ज्ञानाद्यभावस्यैव भानसंभवात् । तथा च तत्राख्यातस्याऽऽश्रयत्वार्थकत्व-
निर्युक्तिम् ।

द्वितीयेतरविभक्त्यन्तत्वभ्रमदशायामापत्तिवारणायैव दधिपदाव्यवहितोत्तरप-
श्यतिपदत्वरूपाऽऽनुपूर्वाज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमत आह । पश्यतिदर्धाति ।
तादृशज्ञानहेतुतायाः । दधिपदपश्यतिपदयोः समभिव्याहारज्ञानहेतुतायाः ।
अवश्यकल्पनीयत्वाच्चेति । तथा च दधिपश्यतीत्यादौ तृतीयाद्यन्तत्व-
भ्रमदशायां दधिकर्मकदर्शनान्वयबोधापत्तिर्दुर्वारैवेति भावः ।

तण्डुलादिपदस्यैवेति । एवकारेण द्वितीयाविभक्तिव्यावृत्तिः । तण्डु-
लादिकर्मके लक्षणेति । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयनियमेन
कर्मत्वे लक्षणारित्यागः । तत्तद्विभक्त्यन्तसमभिव्याहारस्येति । अमेद-
संसर्गकतण्डुलकर्मकप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकबोधं प्रति द्वितीयान्ततण्डुलपद-
समभिव्याहृतपचतिपदत्वरूपसमभिव्याहारस्येत्यर्थः । नातिप्रसंगः । तण्डुलः
पचतीतिवाक्यान् तादृशशाब्दबोधापत्तिः । ननु विनिगमनाविरहेण विभक्तेरेव
लक्षणा किं न स्वीक्रियते इत्यत आह । विभक्तेरेवेति । एवकारेण
प्रकृतिव्यवच्छेदः । प्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थः । तण्डुलकर्मकादौ । तत्र ।
तण्डुलकर्मकादौ । प्रकृतिलक्षणायां विनिगमकमाह । तण्डुलः प्रमेय इति ।
तत्र । तण्डुलकर्मकादौ ।

चिन्ताबीजमाह । राजादिपदस्येति । राजः पुरुष इत्यादावित्यादिः ।
तदर्थेति । राजपदार्थेत्यर्थः । इत्यादाविवेति । राजपुरुष इत्यत्रेति शेषः ।

न च धात्वर्थज्ञानादेराश्रयतासंबन्धेन चैत्रादिरूपप्रातिपदिकार्थे साक्षात्प्रकारत्वोपगमे ज्ञानं चैत्र इत्यादावपि तथान्वयबोधोपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशान्वयबोधे आख्यातान्तधातुसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वात् । भवतोप्याश्रयताप्रकारकबोधे तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् ।

सर्वजनानामनुभवसिद्धत्वादिति । तथा च राजपुरुष इत्यत्र राजमात्रस्य राजपदार्थत्वे राजसंबन्धी पुरुष इति बोधः । राजसंबन्धिनो राजपदार्थत्वे राजसंबन्धिसंबन्धीपुरुष इति बोधः । विभक्तेरशक्तत्वे तादृशानुभवापलापो बोध्यः ।

एवं विभक्तेरशक्तत्वे तण्डुलं पचतीति वाक्यस्य तण्डुलपरत्वे मुख्य-प्रयोगत्वम्, माषादिपरत्वे गौणप्रयोगत्वमिति सर्वानुभवसिद्धमुख्याऽमुख्यत्व-व्यवस्थानुपपत्तिरपि बोध्या, लक्षणाया उभयत्र तुल्यत्वात् । न च यत्र मुख्यार्थ-घटिते लक्षणा तत्र मुख्यत्वव्यवहार, यथा तण्डुलकर्मके लक्षणायां मुख्यत्व-व्यवहार इति वाच्यम् । तण्डुलपदस्य तण्डुलसंपृक्तलक्षणास्थले मुख्यत्वा-पत्तेर्दुवारत्वात् । यत्र लक्षणाविभक्त्यर्थमात्रघटिता तत्र मुख्यत्वमित्यपि न वक्तुं शक्यम्, भवन्मते विभक्त्यर्थस्यैवाऽभावात् । पराभिमतविभक्त्यर्थ-घटिता यत्र लक्षणा तत्र मुख्यत्वमित्यापि न सम्भक् । तण्डुलकर्मके लक्षणा-स्वीकर्तृभवन्मते विभक्त्यर्थकर्मत्वातिरिक्तक्रियाघटितत्वादुक्तलक्ष्यार्थस्य । संप्रदानतण्डुलादिलक्षणायां क्रियाकर्मतण्डुलादिलक्षणायां च मुख्यत्वं स्यादिति ।

“एवं पचति चैत्र इत्यादावपि कृतिसंबन्धेन पाकादेश्चैत्राद्यंशेऽन्वयबोध-स्वीकार उचितः” इत्याद्युक्तं तत्राह । पचतीति । तद्बोधनाऽसंभवादिति । कृतिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपाकाभावबोधनाऽसंभवादित्यर्थः ।

एवमपीति । वृत्त्यनियामकस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन न पचतीत्यादावुक्तरीत्याबोधानुपपत्त्या पचतीत्यादावाख्यातस्य कृत्यार्थकत्वे-पीत्यर्थः । तादृशान्वयबोधे । आश्रयतासंसर्गकधात्वर्थप्रकारकबोधे । भवतोपि । प्रकारतावादिनोपि । आश्रयताप्रकारकबोधे । ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इत्याकारकबोधे । तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य । ज्ञा धातूत्तरतिप्पदत्वरूप-समभिव्याहारज्ञानस्य । आवश्यकत्वादिति । अन्यथा ज्ञानं आश्रयत्वं चैत्र

यत्तु पचति चैत्र इत्यादौ पाककृतिमांश्चैत्रइत्याकारकाऽऽख्यातार्थ-
प्रकारकशब्दबोधोत्पत्त्या तत्राऽऽख्यातजन्यकृत्युपस्थितेहेतुत्वमाव-
श्यकम् । तथा च तत्तदर्थविशेषान्निवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या पदार्थो-
पस्थितेहेतुत्वकल्पने शक्यलक्ष्यसहस्रार्थभेदेनाऽऽख्यातजन्योपस्थितेः
कारणतायाहुल्यमित्यर्थविशेषाननिवेश्य धात्वर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति
प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वमुपेयते । तथा
च तादृशकारणवाधेन चैत्रादेर्धात्वर्थज्ञानविशेष्यतया भानं न संभवति ।

यदि च धातुत्वप्रत्ययत्वादीनामननुगतानां दुर्निर्वचतया नैतादृशा-
नुगतकार्यकारणभावकल्पनं संभवतीति मन्यते तदापि ।

इत्यादावपि तादृशबोधप्रसंगादिति शेषः । न च प्रकारतावादिमते नामार्थ-
धात्वर्थयोर्नामार्थनामार्थयोश्च भेदेनाऽन्वयस्यास्वीकारादेवोक्तस्थले न शब्द-
प्रसंग इति वाच्यम् । तादृशनियमस्यापि ज्ञानं चैत्र इति समभिव्याहारस्य
निराकाङ्क्षमूलकत्वात्, नियममात्रस्याऽकिञ्चित्करत्वादिति ध्येयम् । तथा
च जानातीत्यत्राऽऽख्यातस्याश्रयत्वार्थकत्वं निर्युक्तिकमेव, आश्रयतासंसर्गक-
शब्दबोधे आख्यातान्तधातुसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः ।

जानातीत्यत्र प्रकारेणाऽऽख्यातस्य सार्थक्यंसमर्थयति । यत्तिवति ।
आख्यातार्थप्रकारकेति । आख्यातस्य संसर्गमयादया भानं तु वृत्त्यनियामक-
संबन्धस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षे न संभवतीत्यनुपदमेवोक्तम् ।
तत्र । आख्यातार्थप्रकारकशब्दबोधे । आवश्यकमिति । अन्यथाकृतेः
प्रकारत्वं न स्यात् । शक्यलक्ष्यसहस्रार्थभेदेनेति । पचतीत्यादौ शक्यार्थ-
कृतिभेदेन-रथोगच्छति-नश्यति-जानाति-इत्यादौ लक्ष्यार्थव्यापार-प्रतियोगित्व-
आश्रयत्वादिभेदेनेत्यर्थः । समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यैवेति । एवकारेण
समवायव्यवच्छेदः । तथा च । विशेष्यतासंबन्धेन धात्वर्थप्रकारकशब्दबोधं
प्रति विशेष्यतासंबन्धेनाऽऽख्यातजन्योपस्थितेहेतुत्वे च । तादृशकारणवाधेन ।
चैत्रे, विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेरभावेन । न संभवतीति । एवं
च चैत्रजानातीत्यत्राऽऽख्यातस्य सार्थक्यमुपपन्नमिति भावः । यदिचेति
मन्यते इति । उक्तकार्यकारणभावविरहे आश्रयतासंसर्गेण शब्दबोधोपपत्तौ
जानातीत्यत्राऽऽख्यातस्य वृत्तिकल्पनं व्यर्थमिति भावः । यदिचेत्याद्युक्तमाक्षेपं
समाधत्ते । तदापीति । धात्वर्थप्रकारकबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेरकारणत्वे-

यत्र ज्ञाधातोरेव पाकादौ लक्षणा तत्र जानातीति वाक्यात्पाक-
कृत्यादिप्रकारकान्वयबोधोत्पत्त्या ज्ञाधात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे तदव्य-
वहितोत्तरतिप्त्रादिप्रकारकज्ञानजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या
हेतुतयास्तत्र कल्पनीयतया तादृशकारणबाधाच्चेत्राजानातीत्यादौ
चैत्रादेर्ज्ञानविशेष्यतया भानानुपपत्तिदुर्वारैवेति । तदप्यसत् । प्रत्ययान्त-
गर्थविशेष्यकशाब्दबाधे व्यभिचारवारणाय तादृशोपस्थितिवैशिष्ट्यस्य
तादृशोपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ अवश्यं निवेशनीयतया तदनुत्तर-
शाब्दबोधे चैत्रादेर्ज्ञानविशेष्यतया भाने तादृशकारणबाधस्याऽऽस्ति-
त्करत्वात् । तादृशानुपूर्वोपपत्तिकज्ञाधातुजन्यज्ञानाद्युपस्थिति, चैत्रादि-
विशेष्योपस्थितियोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्या आश्रयतासंसर्गकशाब्द-
बोधजनने बाधकाभावात् ।

पीत्यर्थः । यत्र । चैत्रोजानातीत्यत्र । पाककृत्यादिप्रकारकेति । पाकानुकूल-
कृत्यादिप्रकारकेत्यर्थः । कृतेः संसर्गतया भानं तु निरस्तम् । अन्वयबोधो-
त्पत्त्या । पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्यन्वयबोधोत्पत्त्या । तत्र । शाब्दबोधे ।
तादृशकारणबाधादिति । विशेष्यतासंबन्धेन ज्ञाधात्वर्थप्रकारकशाब्दं प्रति
विशेष्यतासंबन्धेन तिवादिज्ञानजन्योपस्थितिरूपकारणाभावादित्यर्थः । तथा
च तादृशोपस्थितिरूपकारणादाख्यातार्थाऽऽश्रयत्वे धात्वर्थज्ञानस्य निरूपित-
त्वसंबन्धेनाऽन्वयार्थमाख्यातरस्याश्रयत्वे वृत्तिकल्पनमावश्यकमिति भावः ।
यत्तुमतं निरस्यति । तदप्यसदिति । प्रत्ययान्तरार्थविशेष्यकशाब्दबोधे ।
जानीते इत्यत्र ते प्रत्ययार्थविशेष्यकशाब्दबोधे । व्यभिचारवारणायेति ।
ज्ञाधात्वर्थप्रकारकशाब्दबोधे ज्ञाधात्वव्यवहितोत्तरतिवादिज्ञानजन्योपस्थितेः
कारणत्वे व्यभिचारः जानीते इत्यत्र तिवादिज्ञानजन्योपस्थितेरभावात्त-
द्वारणायेत्यर्थः । तादृशोपस्थितिवैशिष्ट्यस्य । ज्ञाधात्वव्यवहितोत्तरतिवादि-
ज्ञानजन्योपस्थितिवैशिष्ट्यस्य । तादृशोति । ज्ञाधात्वव्यवहितोत्तरतिवादि-
ज्ञानजन्येत्यर्थः । निवेशनीयतयेति । तथा च ज्ञाधात्वव्यवहितोत्तरतिवादि-
ज्ञानजन्योपस्थित्यव्यवहितोत्तरजायमानज्ञाधात्वर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति
ज्ञाधात्वव्यवहितोत्तरतिवादिज्ञानजन्योपस्थितिः समानविशेष्यतासंबन्धेन
कारणम् । एव च चैत्रोजानातीत्यादौ आश्रयतासंसर्गेण ज्ञानप्रकारक-
चैत्रविशेष्यकशाब्दस्य तिप्पदज्ञानजन्योपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वाभावेन कार्य-
तावच्छेदकानाक्रान्ततया न तिवादपदज्ञानजन्योपस्थितेरपेक्षेत्याह ।

न चैतन्मते आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानादिप्रकारकशाब्दबोधे तादृश-
योग्यताज्ञानहेतुत्वान्तरकल्पनाधिक्यम्, आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानविशिष्ट-
चैत्रादितात्पर्यकात्सर्वनाम्नः साङ्केतिकशब्दान्तराद्वा तादृशसंबन्धेन
ज्ञानादिप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दबोधस्य सर्वमत एव प्रसिद्धावपि
तादृशशाब्दबोधे पदार्थान्तरभाननैयत्येन तन्मिश्रितयोग्यताज्ञानस्य तत्र
हेतुताया आवश्यकत्वात् । ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यता-
ज्ञानस्य ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिविषयकशाब्दबोधे हेतुतायाः कुत्राप्य-
कलुप्तत्वादिति वाच्यम् । भवन्मतेपि ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रादिविशेष्यक-
शाब्दबोधे तथाविधयोग्यताज्ञानहेतुताया आधिक्यात् । आश्रयता-
संसर्गकज्ञानीयकारणतावच्छेदकस्य तदायसंसर्गविषयताघटिततत्प्रकार-
कज्ञानकारणतावच्छेदकापेक्षया लघुशरीरतया आश्रयतायाः संसर्गता-
मतस्यैव लघुत्वात् ।

न च यत्राश्रयत्वे ज्ञाधातुसर्माभिव्याहृताख्यातस्य शक्तिभ्रमः
स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र ज्ञानाश्रयताप्रकारकशाब्दबोधस्योभय-
मतसिद्धतया तत्र तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वमुभयमतसिद्धमेवेति
वाच्यम् । आश्रयतायाः संसर्गतावादिना तत्राप्याश्रयताप्रकारकबोधस्या-
नभ्युपगन्तव्यत्वादिति चेत् सत्यम् । एतदभिप्रायेणैव जानातीत्यादावा-
ख्यातस्य निरर्थकता मणिकार ऊरीचकार ।

तदनुत्तरशाब्दबोधे इति । तिप्पदज्ञानजन्योपास्थित्यनुत्तरशाब्दबोधे । तादृश-
कारणबाधस्य । ज्ञाधात्वव्यवहितोत्तरतिवादिज्ञानजन्योपास्थित्यभावस्य ।
आकाञ्चत्वरत्वादिति । उक्तरीत्याऽऽश्रयतासंसर्गकज्ञानप्रकारकशाब्दबोधस्य
कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः । तादृशानुपूर्वीघटकेति । चैत्रो-
जानातीत्यानुपूर्वीघटकस्यार्थः । आश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधजनने । आश्रय-
तासंबन्धेन ज्ञानवाञ्छैत्र इत्याकारकशाब्दबोधोत्पत्तौ । बाधकाभावादिति ।
तथाचाश्रयतायाः संसर्गतया भानसंभवे आख्यातस्य तत्र वृत्तिकल्पने गौरव-
मिति संक्षेपः ।

अथ प्रकारतादमते ज्ञाधात्वर्थो ज्ञानं पाकोवा - आख्यातार्थ आश्रयत्वं-
कृतिर्वा । उभयथापि ज्ञाधात्वर्थनिरूपप्रकारतानिरूपितज्ञाधात्तरतिवर्थनिष्ठविशे-
ष्यतांशालियोग्यताज्ञानस्यैकविधस्यैव कारणत्वम् ।

संसर्गतावादिमते ज्ञाधातोः पाके लक्षणायां आख्यातस्य कृत्यर्थकत्वे

आख्यातार्थकृतिप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य पाकानुकूलकृतिप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य
 पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधे कारणत्वम् । ज्ञाघातोर्मुख्यार्थपरत्वे आख्या-
 तस्य निरर्थकतया आश्रयतासंसर्गकज्ञानप्रकारकशाब्दबोधे “आश्रयतासंबन्धेन-
 ज्ञानवांश्चैत्र इत्याकारके” आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य कारण-
 त्वान्तरं कल्पनीयमित्याशङ्कते । नचेति । एतन्मत । संसर्गतावादिमते ।
 आधिक्यमिति । ज्ञाघातोः पाकादौ लक्षणासत्त्वे आख्यातस्य कृत्यर्थकत्वे
 पाकानुकूलकृतिप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वमुभयमर्थासद्धमिति भावः ।
 सर्वान्धः । तदादिशब्दात् । स गच्छतीति वाक्यादिति यावत् ।
 सांकेतिकशब्दान्तराद्धेति । डित्थादिशब्दादित्यर्थः । तादृशसंबन्धेन ।
 आश्रयतासंबन्धेन । तादृशशाब्दबोधे । आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानादिविशिष्ट-
 चैत्रविशेष्यकगमनानुकूलकृतिप्रकारकशाब्दबोधे । पदार्थान्तरेति । गमना-
 नुकूलकृतिरूपपदार्थान्तरेत्यर्थः । अन्यथा केवलतच्छब्दात्पदार्थोपस्थितिरव-
 स्यात् । तन्मिश्रितेति पदार्थान्तरमिश्रितेत्यर्थः । तत्र शाब्दबोधे । चैत्रादि-
 मात्रेति । मात्रपदेन पदार्थान्तरव्यावृत्तिः । अक्लृप्तत्वादिति । तथा च स
 गच्छतीतिवाक्यादाश्रयतासंबन्धेन ज्ञानविशिष्टचैत्रपरतत्पदघटिताज्ञायमाने
 शाब्दबोधे आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानविशिष्टचैत्रविषयकयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वेपि
 तादृशस्थले गच्छतीतिवाक्यार्थस्यापि भानात्तदंशेपि योग्यताज्ञानस्यापेक्षणा-
 त्तत्स्थलीयशाब्दसामग्र्या भिन्नतया चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयता-
 संसर्गकज्ञानविशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वं संसर्ग-
 तावादिमतेऽधिकमिति भावः । भवन्मतेपि । प्रकारतावादिमतेपि ।
 तथात्रिधेति । आश्रयत्वप्रकारकेत्यर्थः । संसर्गतावादिमते लाघवमप्याह ।
 आश्रयतासंसर्गकज्ञानीयेति । आश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधनिरूपितेत्यर्थः ।
 कारणतावच्छेदकस्य । योग्यताज्ञानत्वस्य । अस्य लघुशरीतया इत्यनेनावयः ।
 प्रकारतावादिमते गौरवं दर्शयति । तदीयसंसर्गविमयताघटिततयेति । आश्रय-
 त्वस्य यः संसर्गः “स्वरूपः” तन्निष्ठविषयताघटिततयेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
 आश्रयत्वस्य प्रकारत्वे पदजन्याश्रयत्वोपस्थितिघटिततयेत्यपि बोध्यम् । तत्प्रका-
 रज्ञानकाङ्क्षतावच्छेदकापेक्षयेति । आश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधनिरूपित-
 कारणतावच्छेदकापेक्षया इत्यर्थः । प्रकारतावादिमते गौरवाभावं दर्शयति ।
 नचेति । यत्र जानातीत्यत्र । तत्र जानातीत्यादौ । तादृशेति । आश्रयता-
 प्रकारकेत्यर्थः । तत्रापि आख्यातस्याऽऽश्रयत्वे शक्तिभ्रमे-स्वारसिकलक्षणा-
 ग्रहेपि । अनभ्युपगन्तव्यत्वादिति । किन्तु आश्रयतासंसर्गकबोधस्यैवोपगमादिति

तत्राऽऽश्रयत्वे निरुद्धलक्षणाभ्युपगच्छतां दीधितिकाराणां पुनरेव
आशयः । यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वे शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो
वा तत्र चैत्राद्यंशे धात्वर्थकदेशस्य ज्ञानादेरन्वयानुपपत्त्या स्वरूप-
संबन्धेन ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दबोध एव तत्र
मणिकृता स्वीकरणोपयोगः । तथा च तत्र ज्ञानाश्रयताप्रकारकशाब्दबोधे
तत्प्रकारकयोग्यताज्ञानहेतुतायाः क्लृप्तत्वादाश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधे
तादृशयोग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमेव मणिकृन्मते ।

न च दीधितिकृन्मते तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वाकल्पनलाघवेपि
जानातीत्याद्यानुपूर्वज्ञानघटितज्ञाधातुशक्तिज्ञानजन्यज्ञानोपस्थितिघटित-
शाब्दसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायां आख्यात-
जन्याश्रयत्वोपस्थितिनिवेशनस्याधिक्याद् गौरवमिति वाच्यम् । भव-
न्मतेपि ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः सुन्दर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्याव-
गाहिप्रत्यक्षे जानाति चैत्र इत्याद्यानुपूर्वज्ञानघटितज्ञाधातुजन्यज्ञानो-
पस्थितिघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकताधिक्येन गौरवात् ।

भावः । एतदभिप्रायेणैवेति । शक्तिभ्रमलक्षणाग्रहस्यलेपि आश्रयत्वस्य संसर्ग-
तास्वीकाराभिप्रायेणैवेत्यर्थः ।

तत्र । जानातीत्यादौ । यत्र । चैत्रोजानातीत्यत्र । तत्र । चैत्रो जाना-
तोत्यादौ । अन्वयानुपपत्त्या इति । आश्रयत्वे विशेषणत्वेनाऽन्वितस्य ज्ञानस्य
चैत्रे विशेषणतया ऽन्वयायोगादिति भावः । अन्वयबोध एवेति । एवकारेण
ज्ञानप्रकारकत्वस्य व्यवच्छेदः । तत्र । जानातं त्यादौ । तथा च ज्ञानाश्रयता-
प्रकारकबोधस्वीकारे च । तत्र । जानातीत्यत्र । मणिकृन्मते इति । प्रकारता-
वादिमते तु ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वादिति लाघव बोध्यम् ।
प्रकारतावादिदीधितिकृन्मते गौरवं दर्शयति । नचेति । तादृशेति । आश्रय-
तासंसर्गकेत्यर्थः । आनुपूर्वज्ञानघटितेति । इदं च सामग्र्या विशेषणम् ।
भवन्मतेपि । संसर्गतावादिमतेपि । प्रतिबन्धकताधिक्येनेति । त्वन्मते
उक्तप्रत्यक्षस्य भिन्नविषयकत्वादिति भावः । मन्मते । प्रकारतावादिमते ।
तादृशसामग्र्याः । चैत्रोजानातीत्यानुपूर्वज्ञानघटितमग्र्याः । ननु प्रकारता-
वादिमतेपि आश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववांश्चैत्रः सुन्दर
इति प्रत्यक्षे चैत्रोजानातीत्यानुपूर्वज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं
वाच्यम्, तादृशप्रत्यक्षस्य भिन्नविषयकत्वात् । संसर्गतावादिमते तूक्तप्रत्यक्षस्य

मन्मते च तादृशसामग्र्या विरोधिज्ञानाश्रयत्वाभाववत्तानिश्चय-
घटिततया तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबाधसामग्र्यास्तादृशशाब्दसामग्र्या
समं युगपदवस्थानाऽऽसम्भवेन तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनाविरहादित्यधिकं
दर्शितादशावसेयम् ।

अथैव रीत्या भूतले न घट इत्यादौ घटादिपदस्य घटप्रतियोगिकादौ
तदुत्तरविभक्तेरेव वा प्रतियोगितायां लक्षणाभ्युपेत्य घटप्रतियोगिका-
भावो भूतलवृत्तिरित्याद्यकारकप्रतियोगिताप्रकारकशाब्दबोधोपगम एव
समुचितः । तथा सति तथाविधसमभिहारज्ञानघटितसामग्र्या घट
प्रतियोगिकत्वाभाववानभावः प्रमेय इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति
प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवादित्युक्तनियमे निपातातिरिक्तत्वविशेषण-
वैयर्थ्यमिति चेन्न ।

बाधघटितशाब्दसामग्र्याश्च बाधनिश्चयाभावघटिततयाक्तप्रत्यक्षसामग्र्योरेक-
दाऽऽसंबलनेन प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनेन लाघवमित्यत आह । अधिकमिति ।
निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववदाश्रयतावांश्चैव इति प्रत्यक्षे
संसर्गतावादिमते । शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्यमिति पूर्वोक्तरीति-
रनुसर्गणीयेति भावः ।

एवं रीत्येति । प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनप्रयुक्तलाघवेन प्रकारतास्वीकारे
इत्यर्थः । भूतलवृत्तिरिति । इदमुपलक्षणम् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावो भूतलवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । प्रतियोगिताप्रकारकशाब्दबोधोपगम एवेति ।
एवकारेण प्रतियोगितासंबन्धेन घटविशिष्टाभावो भूतलवृत्तिरित्यस्य, भूतल-
वृत्तित्वाभाववान् घट इत्यस्य च व्यावृत्तिः । न च घटप्रतियोगिकाभावो
भूतलवृत्तिरिति बोधो न प्रतियोगिताप्रकारकः, किन्तु तादात्म्येन घटप्रति-
योगिकप्रकारक इति वाच्यम् । सुविभक्तेः प्रतियोगितायां लक्षणापक्षे-घटस्य
यत्राधेयतयाऽन्वयः । प्रतियोगितायाश्च निरूपकत्वसंबन्धेन नञर्थाऽभावेऽ-
न्वयः । तथा च घटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभावो भूतलवृत्तिरिति बोधः
प्रतियोगिताप्रकारक इति ध्येयम् । लाघवं दर्शयति । तथासति । प्रतियोगिता-
प्रकारकशाब्दबोधस्वीकारे सति । घटप्रतियोगिक शाब्दबोधस्वीकारे सति ।
घटप्रतियोगिकप्रकारकशाब्दबोधस्वीकारे सतीत्यपि बोध्यम् । तथाविधेति ।
भूतले न घट इत्याकारकेत्यर्थः । घटप्रतियोगिकत्वाभाववान्प्रमेय इत्या-
दीति । आदिना घटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वाभाववानभावः प्रमेय इति
प्रत्यक्षस्य संग्रहः । प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनेनेति । उक्तप्रत्यक्षसामग्र्याः

भूतले न घट इत्यादौ घटाभावे भूतलाद्यन्वितसप्तम्यर्थाधेयत्वस्येव तात्पर्यत्रशाद् घटादौ सप्तम्यन्तार्थभूतलादिवृत्तित्वाभावस्यान्वयबोधो-
प्यनुभवसिद्धः । अन्यथा तादृशवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-
बोधस्य भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेषकभूतलाद्याधेयत्व-
प्रकारकबोधविरोधितायाः सर्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः । नञ्पदं
विना यत्र धर्मिणि यस्य विशेषणतया भान यादृशसमभिव्याहारान्भवति
तादृशसमभिव्याहारस्थले नञ्सत्वे तत्र धर्मिणि तदभावः प्रतीयते
इत्यनुभवापलापप्रसंगाच्च । एवं च नञ्ार्थाभावेऽनुयोगितया घटाद्यन्वय-
बोधोपपत्तये निपातातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकम् ।

भूतले न घट इति समभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्याश्च युगपदवस्थानाऽसंभ-
वादिति भावः । उक्तनियमे । निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोः क्रियातादृश-
प्रातिपदिकार्थयोश्च साक्षाद्भेदेन नान्वय इति नियमे । निपातातिरिक्तत्व-
विशेषणवैयर्थ्यमिति । निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयो न भवतीति
नियमेन निपातार्थनामार्थयोर्भेदेनान्वयो भवतीति ज्ञायते । प्रकृते च घट-
पदार्थघटप्रतियोगिकस्य नञ्ार्थाभावेनाऽभेदेनैवान्वयान्निपातातिरिक्तत्वविशेषणं
व्यर्थमिति भावः । एवं चन्द्र इव मुखमित्यत्र चन्द्रपदस्य चद्रप्रतियोगिके
लक्षणा, तस्य इवार्थसादृश्येऽभेदेनाऽन्वयो बोध्यः । अन्यथा । भूतले न घट
इति वाक्याद् भूतलवृत्तित्वाभाववान्घट इति बोधानुपगमे । तादृशवाक्य-
जन्यस्य । भूतले न घट इति वाक्यजन्यस्य । बोधस्य । घटा भावो भूतल-
वृत्तिरित्याकारकस्य । भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्येति । अस्य बोधेऽन्वयः ।
स च भूतलवृत्तितावान्घटइत्याकारकः । तद्विरोधिताया इत्यर्थः । अनुपपत्ते-
रिति । इदं च समानकारकज्ञानस्य विरोधित्वमभ्युपेत्य । ननु असमानप्रका-
रकज्ञानानामपि विरोधित्वं स्वीकृतम्, यथा हृदो वन्दिमानिति बुद्धिं प्रति हृदे
वन्ध्यभावः वन्ध्यभावो हृदवृत्तिरित्यादिनिश्चयानाम् । प्रकृतेपि घटाभावो भूतल-
वृत्तिरित्यसमानप्रकारकनिश्चयस्यैव भूतलनिरूपितवृत्तितावान्घट इति बुद्धि-
विरोधित्वमस्तु इत्यत आह । नञ्पदं विनेति । एवं च । तादृशानुभवानुरोधे
च । नञ्ार्थाभावे इति । पठ्यर्थे सप्तमी । अनुयोगितया । सरूपेण ।

ननु जातौ जातिर्नास्तीत्यादौ जात्यभावो जातिवृत्तिरिति न बोधः, नञः
प्रथमान्तत्वाभावात्, नञ्पदं निना यत्र धर्मिणात्यादिनियमानुरोधेन जाति-
निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावो नञा बोधनीयः, स च प्रतियोग्य-

एवं न पचति चैत्रः चैत्रस्य न धनमित्यादौ पाककृतिचैत्रस्वत्वाद्यभावस्य नवर्थस्य चैत्रघनादान्वयबोधोपपत्तये, घटो न पट इत्यादौ नवर्थघटादिभेदस्यान्वयबोधोपपत्तये च तदावश्यकम् । न चोक्तस्थलेषु नवोऽभाववत्ताक्षणीकतयाऽभाववत्ता सममनुयोगिनोऽभेदान्वयबोध एव तत्रोपेत्येते इति वाच्यम् । तथामति सर्वत्राऽभाववत् एव नवर्थतया मुख्यार्थपरनवो दुर्लभत्वापत्तेः ।

अभावस्य भेदान्वयबोधोपगमेपि कार्यकारणभावकल्पनाधिक्यविरोहेणाऽभाववति लक्षणानौचित्यात् । अभाववतोऽभेदान्वयबोधोपगमे भूतले घट इति वाक्यजन्यबोधे भूतले न घटइत्यादिवाक्यजन्यबोधस्याऽविरोधितापत्तेश्च । लाघवात्स्वरूपसंबन्धेन ग्राह्याभावनिश्रयस्यैव विशिष्टबुद्धिविरोधित्वान्न तु अभेदसंसर्गकग्राह्याभावाश्रयप्रकारकनिश्चयस्येति, नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वेऽप्यद्यप्युक्तरीत्यालाघवं संभवति तथापि तत्रापि न नो विद्वेष इति दिक् ।

प्रसिद्धयाऽप्रसिद्ध एव । समवायावच्छिन्नवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपेण जातिनिरूपितवृत्तित्वस्याभावो बोधनीय इति वाच्यम् । विशेषरूपेण संसर्गत्वानभ्युपगमात् । अतो जात्यभावो जातिवृत्तिरित्येव बोधो वाच्यः । एवं च नायं नियमः सार्वत्रिक इत्यत आह । एवं न पचतीति । पाककृतिचैत्रस्वत्वाद्यभावस्येति । पाककृत्यभावस्य चैत्रस्वत्वाभावस्येत्यर्थः, अभावपदस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् । नवर्थस्य । नजन्तार्थस्य । अन्वयबोधोपपत्तये इति । अस्य तदावश्यकमित्यनेनान्वयः ! नवर्थेति । नजन्तार्थेत्यर्थः । तदावश्यकमिति । निपातातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकमित्यर्थः । आशङ्कते । नचेति । उक्तस्थलेषु । भूतले न घटः-न पचति-चैत्रः चैत्रस्य न धनमिति स्थलेषु । अभेदान्वयवाध एवेति । एवकारेण भूतलवृत्तित्वाभाववान्घटः पाककृत्यभाववांश्चैत्रः चैत्रस्वत्वाभाववद्धनमितिभेदान्वयबोधस्य व्यावृत्तिः । तथा च भूतलवृत्तित्वाभाववदभिन्नोघटः, पाककृत्यभाववदभिन्नश्चैत्रः, चैत्रस्वत्वाभाववदभिन्नं घनमित्यभेदान्वयबोधस्वीकारे व्यर्थमेव निपातातिरिक्तत्वविशेषणमिति भावः । आशङ्कां निराकरोति । तथासतीति । अभेदान्वयबोधोपगमे सतीत्यर्थः । अभाववत् एवेति । एवकारेणाऽभावत्वव्यावृत्तिः । मुख्यार्थपरेति । अभावपरेत्यर्थः । दुर्लभत्वापत्तेरिति । तथा

प्रत्ययाश्च विभक्तिकृत्तद्धितादिभेदेन नानाविधाः । विभक्तिश्च सुप्ति-
ङ्भेदेन द्विविधा ।

च मुख्यार्थविरहे लक्षणापि न स्यात्, शक्यसंबन्धस्यैव लक्षणात्वात् ।
कार्यकारणभावकल्पनाधिक्यविरहेणोति । तथा च नञो मुख्यार्थपरत्वे
नञ्पदघटितवाक्यजन्यशाब्दबोधे नञ्पदजन्याभावोपस्थितिः कारणम् ।
अभाववति लक्षणापक्षे नञ्पदजन्याभाववदुपस्थितिः कारणमिति साम्यमेवेति
भावः । अविरोधमुपपादयति । लाघवादाति । इदं चापाततः । अभाव-
वतस्तादात्म्येन प्रकारत्वे धर्मिपारतन्त्र्येण स्वरूपेणाभावस्यापि प्रकारत्वात्प्रति-
बन्धकत्वसंभवात् । इदं रजतमित्यादिशाब्दे धर्मिपारतन्त्र्येण रजतत्वादेः
प्रकारत्वं निबन्धकारैरुक्तम् । अत एव भूतलवृत्तिर्घटइति बोधस्य “नामार्थ
योरभेदान्वयबोधानुरोधेन” भूतलवृत्तिभेदवदभिन्नो घट इत्याकारकस्य भूतल-
वृत्तिर्घट इति वाक्यजन्यबोधे प्रतिबन्धकत्वमुपपद्यते ।

एवं पर्वतो बन्धभाववानिति वाक्यजन्यबोधस्य बन्धभाववदभिन्नः पर्वत
इत्याकारकस्य पर्वतोवह्निमानितिबुद्धौ विरोधित्वं संगच्छते । अन्यथा
बन्धभाववत्प्रकारकनिश्चयस्य वह्निप्रकारकज्ञानाऽविरोधित्वं स्यादिति ।
पारतन्त्र्येण भानाङ्गीकारे चाभेदेन बन्धभाववतः प्रकारत्वे स्वरूपेण बन्धभाव-
स्यापि प्रकारत्वान्न प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः । यद्यप्युक्तरीत्या लाघवं
संभवतीति । संसर्गतावादिमते नीलतादात्म्याभाववान्घटः सुन्दर इति
प्रत्यक्षस्य भिन्नविषयकतया तत्रोक्तशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमधिकम् ।
प्रकारतावादिमते तु उक्तप्रत्यक्षसामग्र्याः शाब्दसामग्र्याश्च युगपदवस्था-
नाऽसंभवात्प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनात् । तथापि । उक्तरीत्या लाघवसंभवेपि ।
तत्रापि । विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वेपि । न नो विद्वेष इति । अत्र च नः
सम्मतिरित्यनभिधाय न नोविद्वेष इति यदुक्तं तस्यायमाशयः । उक्तलाघव-
मनुसृत्य प्रकारतया तादात्म्यबोधस्य संसर्गतालाघवव्याघातकत्वे नास्माकं
द्वेषः । किन्तु पदार्थव्यवस्था प्रतीतिमनुसृत्यैव भवति इति तथाविधां
प्रकारतासाधिकां प्रतीतिं न श्रद्धधामं इति ।

वशेष्यतासंबन्धेन नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन
प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमनुसृतम्, एवं च प्रसंगसंगत्या प्रत्ययं निरूपयति ।
प्रत्ययाश्चेति । प्रत्ययलक्षणम्—

यादृशार्थे प्रकृत्यन्यो निपातान्यश्च वृत्तिमान् ।

स तादृशार्थे शब्दः स्यात्प्रत्ययोऽसौ चतुर्विधः ।

सुशब्दः एकत्वार्थे वृत्तिमान् अथ च तदर्थे प्रकृतिनिपाताभ्यां भिन्नः एकत्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः ।

इतरार्थाऽनवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनाक्षमः ।

तिङ्र्थस्य निभाद्यन्यः स वा प्रत्यय उच्यते ।

स्वेतरार्थाऽविशेषितस्वार्थबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्व्यभाववान्निपातभिन्नः शब्दः प्रत्यय इत्यर्थः । इतरार्थावच्छिन्ने एव स्वार्थे तिङ्र्थान्वयबोधक्षमो यो यः शब्दः स प्रत्यय इति यावत् । घटाद्यन्विते एव द्वितीयार्थकर्मत्वे तिङ्र्थान्वयाद् द्वितीयादेः प्रत्ययत्वम् । विस्तरस्तु शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् ।

प्रत्ययान्विभजते । विभक्तिरुत्तद्धितादीति । आदिना सन्त्यक्काभ्य-
जादीनां परिग्रहः । अत्र विभक्तिर्द्विविधा सुसिद्धभेदादिति प्रयोगो बोध्यः ।
द्विविधत्वं साध्यम्, तच्च सुप्त्वतिङ्त्वगतद्वित्वम् । साध्यता च स्वाश्रयाश्रयत्व-
सं० । सुभेद-तिङ्भेदएतदन्यतरस्य हेतुता । स्वनिरूपितप्रतियोगितावत्व-
संबन्धेन^१ ।

१ विभक्तिलक्षणं तु

संख्यास्वव्याप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः ।

सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुसिद्धेति भेदतः ।

एकस्वतावच्छिन्नशक्तिमात्रप्रत्ययः विभक्तिरित्यर्थः । प्रकृत्यर्थस्य यः स्वार्थे विधेयत्वेन बोधन समर्थः स सार्थकोविभक्तिर्गोयते । तेनाख्यातैरुच्यते न सतिः ।

उद्देश्यतावच्छेदकसमनियतवस्तुमदन्यसंख्यावत्त्वं विषयप्रत्ययार्थः । तथा च विभक्तिः उद्देश्यतावच्छेदकीभूतविभक्तिवत्समनियतवस्तुमदन्यद्वित्वसंख्यावतीति फलितायः । उद्देश्यतावच्छेदकसमनियतत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वे सति उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वम् । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वं व्यापकत्वं च स्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धेन । तथाचोद्देश्यतावच्छेदकीभूतविभक्तिवत्त्वस्य व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च तादृशसंबन्धेन द्वित्वेऽस्तीति भावः । अत्र च संख्यायामुद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रोक्तौ उद्देश्यतावच्छेदकीभूतविभक्तिवत्त्वसामानाधिकरण्यमुप-
गतकत्वमादाय विभक्तेरुच्यते प्रसंगात् । व्याप्यत्वोपादानेति तद्दोषनादवस्थाद्
व्यापकत्वापादानम् । सुप्त्व-तिङ्त्व-घटस्वगतत्रित्वमादाय विभक्तेश्चतुर्विधत्वाति-
वारणाय व्याप्यत्वोपादानम् । विभक्तिश्च-सुप्त्व-तिङ्त्वगतत्रित्वमादाय विभक्ते स्त्र

विधत्वापत्तिवारणाय वस्तुमदन्यत्वोपादानम् । वस्तुमत्ता च स्ववृत्तित्व स्वसमानाधिकरणस्वेतरवृत्तित्वोभयसं० । स्वत्रयं विभक्तित्व-सुप्त्व-तिङ्त्व-प्रत्येकपरम् । तथा च तादृशत्रित्वं निरुक्तोभयसंबन्धेन सुप्त्वादिविशिष्टमेवेति न त्रिविधत्वापत्तिः । अत्र-स्ववृत्तित्वानुपादाने सुप्त्वतिङ्त्वगतद्वित्वस्य स्वसमानाधिकरणस्वेतरवृत्तित्वसंबन्धेन विभक्तित्वविशिष्टत्वाद् विभक्तेर्द्विविधत्वानुपपत्तिः । तदुपादाने तु तादृशद्वित्वे-विभक्तित्ववृत्तित्वविरहात्तदुपपत्तिः । तावन्मात्रोपादाने च तद्दोषतादवस्थम्, स्ववृत्तित्वसंबन्धेन द्वित्वस्य सुप्त्वादिविशिष्टत्वात् । एवं स्वेतरस्मिन् स्वसमानाधिकरणानुपादानेऽपि तद्दोषतादवस्थम्, तादृशद्वित्वस्य सुप्त्ववृत्तित्वात् सुप्त्वेतर-तिङ्त्ववृत्तित्वाच्च ।

अथैवमपि विभक्तित्वगतैकत्वमादाय विभक्तेरेकविधत्वापत्तिः, तादृशैकत्वं उद्देश्यतावच्छेदकोभूतविभक्तित्वसमनियतं-विभक्तित्वेतरवृत्तित्वविरहेण वस्तुमदन्य-दपीति चेन्न । उद्देश्यतावच्छेदकाऽवृत्तित्वस्य संख्यायां विशेषणोयत्वात् । गगनसुप्त्वा-दिगतत्रित्वमादाय त्रिविधत्वापत्तिरतोऽवृत्यवृत्तीत्यपि विशेषणोयम् ।

तथा च विभक्तिः विभक्तित्वसमनियतवस्तुमदन्य-उद्देश्यतावच्छेदकाऽवृत्तिजवृ-त्त्यवृत्तिद्वित्ववती सुभेदतिङ्भेदैतदन्यतरस्मादिति पर्यवसितम् ।

वस्तुतो नायं ग्रन्थोऽनुमानपरः किन्तु विभाजनपरः । एवं च द्विविध इत्यत्र प्रकारत्वं विधप्रत्ययार्थः । द्विपदस्य द्वित्वाश्रयपरस्वम् । तथा च विभक्तिः द्वित्वा-श्रयवदभिन्ना सुप्तिङ्वलक्षणात् । भेदशब्दार्थो वलक्षणम् । द्वित्वाश्रयो सुप्त्व-तिङ्त्वे । तदाश्रयो सुप्तिङो । तदभिन्नत्वं विभक्तो । न च सुप्तिङ्गतद्वित्वमादाय कुतो नोच्यते । तथा च द्वित्ववदभिन्ना विभक्तिरिति वाच्यम् । सुपां तिङां च नानात्वेन विभक्तिश्चतुर्विध इति प्रयोगापत्तेः । न च कुतो न तादृशप्रयोग इति वाच्यम् । स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तिसंख्यावच्छिन्नवाचकपदस्य स्वसमभिग्राह्यतसंख्याव-च्छिन्नवाचकपदजन्यशाब्दबोधोयविशेष्यतावच्छेदकधर्मसमविभक्तिलक्षणम् —

संख्यात्वव्याप्यसामान्यैः शक्तिमान्प्रत्ययस्तु यः-

सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्तिङ्चेति भेदतः ।

संख्यात्वावान्तरजातिमच्छक्तरवे सति प्रत्ययत्वं विभक्तित्वम् ।

प्रकृत्यर्थस्य यः स्वार्थे विधेयत्वेन बोधने-

समर्थः सोऽयवा शब्दो विभक्तित्वेन गीयते इति ।

स्वार्थवर्माहास्वप्रकृत्यर्थविधेयकऽव्यवबोधजनकत्वमित्यर्थः । प्रथमापि स्वार्थेऽभेदादौ स्वप्रकृत्यर्थविधेयकाव्यवबोधं जनयति इति तत्रापि समन्वयः ।

सुविभक्तयः प्रथमाद्वितीयादयः सप्तेति । सुविभक्तिद्विधा । कारकविभक्तिः-
 -उपपदविभक्तिश्च । यादृशधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयीभूतार्थबोध-
 -जनकं सुतादृशधात्वर्थक्रियायां कारकम् । यथा ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमधात्वर्थक्रिया-
 -विशेषणीभूतसंयोगविषयकबोधजनकत्वाद् द्वितीयायाः कारकत्वम् । एवमन्य-
 -विभक्तिनामपि । तद्विधानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभिन्ना या सुवर्थनिष्ठ-
 -विशेष्यता तन्निरूपितप्रकारतावति नामार्थे कारकव्यवहारो गौणः । अतएव क्रियान्वि-
 -विभक्त्यर्थान्वितत्वं कारकत्वमिति जयरामभट्टाचार्यः । षष्ठ्यर्थसंबन्धो न धात्वर्थ-
 -प्रकारः । तण्डुलस्य पचतीत्याद्यप्रयोगात् । अतः षष्ठ्यर्थसंबन्धो न कारकम् ।
 -रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ च परिष्कार्यत्वरूपसंबन्धो वस्त्रादावन्वेति । तदुक्तम् ।

कारकार्येतरार्था च सुबुद्धिधा च विभज्यते ।

३०१

धात्वर्थानि प्रकारो यः सुवर्थः सोऽत्र कारकम् ।

३०२

तथा च षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य धात्वर्थेऽप्रकारतया तदधिका षष्ठी न कारकम् । उक्तं च

३०३

क्रियाप्रकारीभूतोर्थः कारकं तच्च षड्विधम् ।

कर्तृकर्मादिभेदेन, शेषः संबन्ध इष्यते ।

३०४

शेषः—कारकादवशिष्टः संबन्ध इति यावत् । तण्डुलस्य पाचकः—मैत्रस्य
 -भूतव्यस्त्यादौ कर्मत्व, कर्तृत्वादिकं कारकमेव, षष्ठी तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनु-
 -शासनात् । चौरस्य हिनस्ति—जलस्योपस्कृते-मातुःस्मरतीत्यादौ कारकार्थेव
 -षष्ठी । नामार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयीभूतार्थबोधजनकं सुप् उपपद-
 -विभक्तिः । यथा दण्डेन घटः—भूतले घटः इत्यादौ तृतीयाद्यर्थः करणत्वादिकं न
 -कारकं, धात्वर्थान्वितत्वात् । अत एव दण्डघटः—भूतलघटः इत्यादिर्न समासः,
 -कारकविभक्त्यन्तमविनैव विशेषविधिं विना तत्पुरुषस्य ध्युत्पन्नत्वात् । उपपद-
 -विभक्तिर्न कारकं, तदुक्तम् ।

३०५

यत्सुपो यादृशार्थो न प्रकारीभूय भासते ।

धात्वर्थे, तादृगर्थे सा कारकान्यार्थं सुबन्धेत् ।

यादृशानुपूर्वीप्रकाररक्षणान्त्वं धात्वर्थधमिकयादृशस्वार्थप्रकाररक्षाद्वबोधजनकतान-
 -वच्छेदकं तादृशानुपूर्वमस्त्वत्वं तादृशार्थे उपपदविभक्तित्वम् । स्वपदं लक्ष्यपरम् ।
 यथा रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ ङस्त्वरूपानुपूर्वीप्रकाररक्षणान्त्वं दाधात्वर्थधमिक
 “ङ्स्त्वर्थ”संबन्धप्रकाररक्षाद्वबोधजनकतानवच्छेदकं ङस्त्वरूपानुपूर्वमस्त्वत्वं उपपद-
 -विभक्तिः । एवं सुस्त्वरूपानुपूर्वीप्रकाररक्षणान्त्वस्य धात्वर्थधमिक“स्त्वर्थ”एकत्व-

प्रकारकशाब्दबोधजनकतानवच्छेदकत्वादेकत्वार्थे सुः उपपदविभक्तिः । सुपो लक्षणो
तु तथैव—

प्रकृत्यर्थे स्वार्थसंख्याभ्यवधीहेतवः ५४५

प्रयमादिप्रभेदेन ताश्च सप्तविधा मताः । ५४६

तथा च प्रकृत्यर्थवर्त्मिकस्वार्थसंख्याविषयकबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वोक्तत्वं सुप्तादि
लक्षणम् । स्वं—विभक्तिः । विभक्त्यर्थप्रत्ययानां संख्यायामशक्तत्वात् । तिङ्-
संख्यायास्तु भावनान्वयिनि नामार्थे एवान्वयो न तु स्वप्रकृतिधात्वर्थे । यं यं भाव-
नाऽवेति तं तं संख्यानुधावतीत्युक्तः ।

प्रथमालक्षणं तु—

तादात्म्यभिन्ने स्वार्थे या प्रकृत्यर्थस्य बोधने ।

न समर्था विभक्तिः सा प्रयमा परिकीर्त्यते इति ।

स्वार्थे । विभक्त्यर्थे । सप्तम्यर्थो विशेष्यकत्वम् । प्रकृत्यर्थस्येति । पञ्चम्यर्थः प्रकारकत्वम्
तादात्म्यातिरिक्तस्वार्थविशेष्यकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधाऽजनिता या विभक्तिः सा
प्रयमेत्यर्थः । द्वितीयादिविभक्त्योनां तादात्म्यातिरिक्तकर्मत्वकरणत्वादिविशेष्यक-
प्रकृत्यर्थबोधजनकत्वादेव तत्र तत्र नातिव्याप्तिः । प्रयमायास्तु संख्यामात्रमर्थः । संख्या
च न कर्मत्वादिवत्प्रकृत्यर्थविशेष्यतया भासते, संख्याकर्मत्वयोश्चमयोविशेष्यत्वे
वाक्यभेदापत्तेः । कर्मत्वादेविशेषणत्वे प्रकृत्यर्थात्वात्पर्यायोन्वयानुपपत्तेरित्यग्रे
व्यक्तीभविष्यति । अत एव संख्यातिरिक्तसुवर्णानां प्रकृत्यर्थे विशेष्य-
तथैव भानमितिनियमः । इत्थमेव प्रकृत्यर्थवर्त्मिकस्वार्थप्रकारकाभ्यवबोधजनकत्वे-
सति विभक्तित्वमित्यपि हेयम् । द्वितीयादावतिव्याप्तेः । विशेषणवाचकपदोत्तर-
विभक्त्येतेरभेदार्थकत्वमतेऽभेदमादायाऽव्याप्तिवारणाय तादात्म्यभिन्नेति । तथा च
यादृशानुपूर्वोप्रकारकनिश्चयत्वं तादात्म्यातिरिक्तस्वावच्छिन्नार्थवर्त्मिकप्रकृत्यर्थ-
प्रकारकबोधजनकतानवच्छेदकं विभक्तित्वे सति तादृशानुपूर्वोमच्छेदरत्वं प्रयमात्वं
पर्यवसितम् । आनुपूर्वस्वपदान्नां सुत्वादित्येहणम् ।

स्वर्गकामोयजेतेत्यादिविधित्यले धारत्वर्थमुख्याविशेष्यको बोधो भवति । कृतिसा-
ध्यत्वं लिङ्ग्यः । स्वर्गकाम इत्यत्राऽऽधेयत्वं प्रयमार्थः । तस्य कृतावन्वयः । तथा च
स्वर्गकामवृत्तिकृतिसाध्यतावान् यागः इति बोधः । अत्र प्रयमायामव्याप्तिः । प्रयमा-
यास्तादात्म्यभिन्नस्वार्थाऽऽधेयत्वविशेष्यकप्रकृत्यर्थप्रकारक बोधजनकत्वादित्यतो लक्ष-
णान्तरमुक्तम् ।

सुबिभक्तयः प्रथमा द्वितीयादयः सप्त, तत्र प्रथमार्थः प्रकृत्यर्थः विशेषणविधयाऽन्वयिनी संख्यैव ।

एवं च विभक्तिश्च सुप्तिङ्भेदेन द्विविधेत्यस्य विभक्तिः सुप्तिङोयोर्भेदः परस्परवैलक्षण्यं सुप्त्वतिङ्त्वात्मकं तदभिन्नो यः विभक्तिस्त्वसमनियतवस्तुमदन्य-
द्वित्ववत्प्रकारस्तद्वितीत्यर्थः । स्वार्थं अभेदविशेष्यकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधजनक-
तावच्छेदकानुपूर्वोक्तम् । तदुक्तम्—

तादात्म्यमिन्नस्वार्थं या प्रकृत्यर्थस्य बोधने

न समर्था विभक्तिः सा प्रथमापरिकीर्त्यते इति ।

अथवा धात्वर्थावच्छिन्नतिङ्गन्तिङ्गप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायदन्तनाम-
प्रयोज्या सा प्रमा । तदुक्तम् ।

धात्वर्थेनविशिष्टस्य तिङ्गर्थस्यान्वयंप्रति ।

यदन्तनामबोधत्वं तन्त्रं सुप्सायवातयेति । तत्र । तेषुमध्ये । प्रथमार्थः ।
अस्य संख्यैवेत्यनेनान्वयः । प्रथमार्थः प्रकृत्यर्थे एव विशेषणविधयाऽन्वयिनीः
एव संख्यैवेत्यवधारणत्रये तात्पर्यम् ।

प्रकृत्यर्थे एवेत्यवधारणात् स्वाश्रयकर्तृकत्वसंबन्धेन संख्यायाः प्रधानी-
भूतक्रियायामेवान्वय इति भ्रमो निराकृतः । एकपदोपात्तत्वेन भट्टित्युपस्थितः ।
संबन्धलाघवाच्च प्रकृत्यर्थे एवान्वयौचित्याच्च ।

विशेषणविधयाऽन्वयिनी एवेत्यवधारणात् संख्यायां प्रकृत्यर्थस्य विशेषण-
त्वभ्रमो निराकृतः । तथाहि घटमित्यादौ द्वितीयार्थकर्मत्वे प्रकृत्यर्थस्य घटस्य
विशेषणतयाऽन्वयो व्यवस्थापितः । प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययाना-
मिति व्युत्पत्तेः । तत्र स्वार्थं संख्यातिरिक्तत्वनिवेशे गौरवादितरसुबर्थवत् ।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य तिङ्गर्थस्याऽन्वयं प्रति ।

यदन्तनामबोधत्वं तन्त्रं सुप् सायवा तथा ।

विशेष्यतासंबन्धेन धात्वर्थावच्छिन्नतिङ्गन्तिङ्गप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन यदन्त-
“सुबन्त” नामपदजन्योपस्थितेः कारणत्वम् सा सुप्प्रथमेत्यर्थः । स्वर्गकामोयजेते-
त्यत्र तिङ्गर्थस्य कृतिसाध्यत्वादेः केवलस्यैव धात्वर्थेऽन्वयो न तु धात्वर्थावच्छिन्नतस्येति
कार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया यागे यदन्तनामपदजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धे-
नाऽसत्त्वेपि न व्यतिरेकव्यभिचारः । नियतवस्तुमदन्यसंख्याबोधकत्वेन तथा प्रयोग-
स्याऽसंभवात् । स्वं विधप्रत्ययः । तथा च विधप्रत्ययसमभिव्याहृतसंख्यावाचक-
द्विपदजन्यशाब्दबोधोयविशेष्यतावच्छेदकविभक्तित्वसामनैयत्यस्य त्रित्वादिसंख्यायाम-
संभवात् । सामनैयत्यं च स्वाश्रयाश्रयत्वसं० । स्वं संख्या । अन्यत्सवं पूर्ववदित्यन्यत्र
विस्तरः ।

सुबर्थसंख्यापि प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासते इति । तत्रेदं वक्तव्यम्-घटमित्यादौ संख्याकर्मत्वयोः प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वे वाक्यभेदापत्तिः । न च प्रकृत्यर्थे कर्मत्वमेव विशेषणमस्तु इति वाच्यम् । इतरसुबर्थवदिति दृष्टान्ताऽसंगतेः । अतो द्वितीयार्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थे विशेषणतयैव भानमुचितम् । इत्थं च प्रथमास्थलेपि संख्याया विशेषणतयाऽन्वये सिद्धे संख्यातिरिक्तत्वविशेषणप्रयुक्त-गौरवस्य फलमुखत्वेनाऽदोषात् ।

संख्यैवेत्यवधारणेन लिङ्गपरिमाणयोः प्रथमार्थत्वभ्रमनिरासः^१ ।

१ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इति सूत्रम् । प्रातिपदिकार्थो व्यक्तिः । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थः । उक्तं च नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थ इति । तथा च— ननु व्यक्तेः प्रकृतित एव लाभात्कथं प्रथमार्थत्वम्, अनन्यत्वभ्योहि शब्दार्थ इति न्यायात् । न च घटादिप्रातिपदिकार्थेषु सुषामेव शक्तिः । अनन्तानां प्रातिपदिकानां (घटादिपदानां) शक्तत्वापेक्षया एकविंशतिसंख्याकानां सुषां शक्तत्वे लाघवादि वाच्यम् । घटादिपदानां निरर्थकत्वे प्रातिपदिकसंज्ञाविरहे तदुत्तरं स्वाद्युत्पत्तेर-प्रसक्तं । अनुपदमेव व्यक्तीभविष्यति । प्रातिपदिकानां घटादिपदानां घटत्वे सकलघटवाचकत्वेपि घटोस्तोत्यादौ अस्तित्वेन तद्व्यतिरिक्तबोधः प्रथमयेति चेन्न । घटपदेन घटोपस्थितौ अवाधिततद्व्यतिरिक्तत्वेन शब्दबाधे भानसंभवात्तद्व्यक्ति-त्वेन भानस्याऽप्रामाणिकत्वादिति प्रातिपदिकार्थस्य न प्रथमार्थत्वम् ।

लिङ्गं पुंस्त्वं स्त्रीत्वं क्लीबत्वं च । तत्र शोणिताधिकशुक्लसमवेतप्राणित्वं पुंस्त्वम् । शुक्राधिकशोणितसमवेतप्राणित्वं स्त्रीत्वम् । समशुक्लशोणितोभयसमवेत-प्राणित्वं क्लीबत्वम् ।

तथा च निरुक्तम् । शुक्रातिरेके पुमान् । शोणितातिरेके स्त्री । द्वाभ्यां समेन षण्ड इति ।

तटः तटी तटमित्यादौ लिङ्गयोग्यादिमत्वरूपलिङ्गस्य बाधात् पदसंस्कारार्थं पुंस्त्वादित्यादिना पारिभाषितत्वमात्रस्यैव स्वीकारात्, यस्मिन् कस्मिन्पदार्थे लिङ्गस्य भानाभ्युपगमेपि तटं तटी तटानि पश्येत्यत्राप्यनुभवानुरोधेन लिङ्गभानस्य स्वीकरणीयतया प्रथमाया अभावेन प्रातिपदिकार्थस्यैव स्त्रीत्व-पुंस्त्वादिविशिष्टेऽर्थे निरुद्धलक्षणां स्वीकृत्योपपादनीयतया प्रथमास्थलेपि तयैव निवहि सुषां तत्र शक्ति-कल्पनानोचित्यात् । ब्राह्मण इत्यादौ पुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् । ब्राह्मणी इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययार्थत्वमेवाऽग्रे व्यवस्थापनीयमिति व्येयम् ।

अत एव यत्र विशेष्यवाचकसमानविभक्तिकपदं निपातपदं वा नास्ति तत्र प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यभासकसामग्र्यभावादसौ मुख्य-विशेष्यतयैव भासते ।

सूत्रेण तु न केवलं प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति व्युत्पत्तिः सूचिता । अतो न सूत्रवैयर्थ्यम् । तदभावे निर्विभक्तिकप्रयोगापत्तेः । प्रत्ययभिन्नस्य प्रातिपदिक-संज्ञाविधानात्प्रकृतिभ्य एव प्रत्ययविधानमित्यलम् ।

अतएवेति । प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयाऽन्वययोग्यायाः संख्याया एव प्रथमार्थत्वे इत्यर्थः । यत्र । घट इत्यादौ । विशेष्यवाचकसमानविभक्तिक-पदमिति । अस्य नास्तीत्यनेनाऽन्वयः । नीलो घट इत्यत्र विशेष्यवाचकसमान-विभक्तिकं नीलपदमस्ति, एवं चन्द्र इव मुखमित्यत्र निपातमस्ति तदर्थं च घटो विशेष्यः मुखं विशेष्यम् । घट इत्यत्र तु घटस्य विशेष्यभासकसामग्र्यभावात् असौ प्रथमार्थः संख्या एव मुख्यविशेष्यतया भासते घट इत्यादौ घटवृत्ति

परिमाणं परिमितिः । द्रोणोन्नोहिरिष्यत्र परिमाणविशेषो द्रोणः । तस्य च प्रथमार्थे परिमाणे भेदेनान्वयः । परिमाणस्य समवायेन त्रौहो । तथा च द्रोणाऽभिन्नपरिमाणवान्नोहिरिति बोधः । इदमत्राऽवधेयम् । परिमाणं यदि प्रथमार्थः, तस्य प्रकृत्यर्थविशेषितस्य प्रातिपदिकान्तरार्थे भेदेनाऽन्वयस्तदा राज्ञः पुरुष इत्यादाविव त्रौहोद्रोणः, त्रौहोद्रोण इत्यादिप्रयोगः स्यादिति समानविभक्ति-कत्वनियमो न स्यात् । परिमाणाऽन्वयेऽपि समानविभक्तिकत्वं तन्त्रमिति स्वीकारापत्तेः । द्रोणाऽभेदस्य त्रौहो वाधितत्वात् । स्वामिन्नपरिमाणवत्त्वसंबन्धेन द्रोणस्य त्रौहावन्वयो न संभवति, उभयोरपि नामार्थत्वात् । द्रोणं त्रौहिमानयेति सामानाधिकरण्येन प्रयोगाणामानुभविकतया प्रथमायास्तत्राभावेन द्रोणपरिमाणवति लक्षणाया आवश्यकतया तत्रैव प्रथमास्यलेपि बोधनिर्वाहसंभवेन प्रथमाविभक्ति-शक्तेरनङ्गीकारात्, अतः परिमाणं न प्रथमार्थ इति सिद्धम् । किन्तु संख्यैव प्रथमार्थः । तस्या यथा न प्रातिपदिकार्थत्वं तथाऽग्रे वक्ष्यते । सूत्रे सति सप्तमी-विवक्षिता न तु वाचकत्वायिका । तथा च प्रातिपदिकार्यादिविवक्षायां प्रथमेति तदर्थः । मात्रपदात्प्रातिपदिकार्थादीतरेषु कर्मरूपादिष्वविवक्षितेषु प्रथमा भवतीति सूचितम् । वचनपदं तदर्थसंख्योपलक्षकम् । अनन्यलभ्यन्यायेन संख्याया एव प्रथमार्थत्वात् । एवं च संख्याया अविवक्षितत्वेऽपि नियतवचनस्थले बाधितत्वेऽपि च प्रथमा भवत्येव तत्प्रयोजिकायाः कर्मत्वाद्यविवक्षायाः सत्वात् ।

संख्यावाचकानां च एकवचनद्विवचनबहुवचनानामेकत्वत्वं द्वित्वत्वं बहुत्वत्वावच्छिन्नेषु शक्तिः । शक्तता च सुत्रत्र्यौत्वजश्चादिना, न तु स्वादितिबादिसाधारणैकवचनत्वादिना । एकवचनत्वादेर्दुर्वचत्वात् । न चैकत्वादिवचकत्वं तत् । वाचकतायाः शक्ततावच्छेदकत्वे आत्माश्रयात् । बोधकतारूपत्वे शक्तिभ्रमेण द्विवचनादीनामपि एकत्वबोधकतया अतिप्रसक्तत्वात् । न चैकवचनत्वादिकं जातिविशेषः । सुप्त्वादिना साङ्कर्यात् ।

एकत्वमिति बोधः न तु एकत्ववान्घट इति बोधः । तथासति घटत्ववदेकत्वस्यापि प्रकृत्यर्थत्वं स्यादिति कृष्णभट्टाः ।

प्रथमान्तार्थस्य यद्विशेष्यं तद्भासकसामग्र्यभावादसौ प्रथमान्तार्थो मुख्यविशेष्यतया भासते इत्यर्थः । चैत्रोऽहमित्यादौ चैत्रइवेत्यादौ च अस्मत्पदार्थे इवार्थसादृश्ये च चैत्रस्य विशेषणत्वाद्विशेषावाचकसमानविभक्तिकपदं निपातपदं वा नास्तीत्युक्तम्, इत्यस्मद्गुरुचरणाः । संख्याया विशेषणत्वकथनेन चैत्रः इति वाक्यादेकत्वप्रकारकचैत्रमुख्यविशेष्यकबोधस्य क्लृप्तत्वेन चैत्रः पचतीत्यादावपि सति संभवे प्रथमान्तार्थस्यैव मुख्यविशेष्यत्वमिति सूचितम् । सति संभवे इति कथनेन नैयायिकमते सर्वत्र प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव बोधो भवतीति नियमो नास्तीति सूचितम् । तेन पचतीत्यत्र पाकानुकूला कृतिः, एवं चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र च चैत्रकर्तृकं शयनमित्येव बोधः । शक्तिरिति । एकत्वत्वादिकं जातिस्तदवच्छिन्ने शक्तिरित्यर्थः । गुणादिवाचकपदोत्तरमुपः अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वे लक्षणा । एकत्वत्वमखण्डोपाधिर्वा, तेनाऽपेक्षाबुद्धेरनुपस्थितिदशायां गुणादौ संख्याप्रतिपत्तेरनुभवि-कत्वेपि न क्षतिः । तादृशोपाधिविशिष्टैकत्वादेर्न संख्यात्मकतेति ध्येयम् । सुत्वौत्वजश्चादिनेति । आदेशानां नानात्वेन तन्निष्ठधर्माणां शक्ततावच्छे-कत्वे गौरवमिति भावः । एकवचनत्वादेः शक्ततावच्छेदकत्वाऽसंभवे हेतुमाह । एकवचनत्वादेरिति । दुर्वचत्वादिति । निरूपयितुमशक्यत्वा-दित्यर्थः । तत् । एकवचनत्वम् । एकत्वं शक्यम्, एकत्वशक्तता च सौ, शक्ततावच्छेदकम् एकवचनत्वम्, तच्चैकत्ववाचकत्वम्, वाचकता शक्तता इत्यनर्थान्तरम् । वाचकतायाः शक्ततारूपत्वे इति । स्वस्य स्वापेक्षित्वे आत्माश्रयादिति । स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसंग आत्माश्रयः । स्वग्रहसापेक्ष-ग्रहकत्वमिति यावत् । वाचकत्वं यदि शक्ततावच्छेदकं स्यात्तदा शक्तताभिन्न-स्यादित्यनिष्टप्रसंगो बोध्यः । बोधकतारूपत्वे इति । एकवचनत्वस्य एकत्व

न च शक्तिसंबन्धेनैकवचनादिपदवत्त्वं तत्, तादृशाऽज्ञानदशायां च सुत्वादिना शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोधः । एकवचनादिशब्दस्य पद-
द्वयात्मकतया तादृशसमुदायशक्तेरेवाऽप्रसिद्धिरिति तु नाशङ्कनीयम् ।
एकं वक्तीत्यादिव्युत्पत्त्या एकवचनादिशब्दस्य स्वादिबोधकत्वे एकादि-
शब्देऽपि तादृशव्यवहारापत्तेः । एकवचनादिशब्दस्य स्वादौ रूढिस्वीकार-
स्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् । ग्रन्थकारीयसङ्केतेनैवोपपत्तौ एकवचनादि-
पदे शक्तेरप्रामाणिकत्वात् । तान्येकवचनद्विवचनेत्यादिपाणिनिसूत्रस्य
तदीयसङ्केतग्रहपरतयाप्युपपत्तेः । न हि यूञ्ज्याख्यौ नदीत्यनुशासना-
त्तज्याख्येदूदन्तादिशब्दे नद्यादिपदस्य शक्तिः सिद्ध्यति, किन्तु तदीय-
सङ्केत एव । अत एव नद्यादिसंज्ञाऽऽधुनिकसङ्केतशालित्वात्पारिभाषि-
क्येव नत्वौपाधिकी ।

बोधकारूपत्वे इत्यर्थः । अतिप्रसक्तत्वादिति । एकत्वशक्तताया इत्यादिः ।
तस्यैकत्वशक्ततानवच्छेदकत्वादिति शेषः । सुप्त्वादिना साङ्कर्यादिति । सुप्त्वं
विहायैकवचनत्वं तिवादौ एकवचनत्वं विहाय सुप्त्वमावादौ उभयोः
समावेशः सौ इति । सुप्त्वं जातिः, सुप्पदवाच्यता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ने-
त्यनुमानसाम्राज्यात् । एतेन जातिसाङ्कर्यमेव जातिबाधकम्, अन्यथा घट-
जलसंयोगादिना साङ्कर्यात्पृथिवीत्वादिकमपि जातिर्न स्यात्, न हि सुप्त्वस्य
जातित्वे मानमित्याक्षेपोऽपि निरस्तः । साङ्कर्ये सुप्त्वमिवैकवचनत्वमपि जातिर्न
स्यादिति भावः । सुप्त्वादिनेत्यादिना मत्वपरिग्रहः । मत्वं विहायैकवचनत्वं
सौ एकवचनत्वं विहाय मत्वं भ्यामि, उभयोः समावेशोऽमि । कुत्रचित्सुत्वादिनेति
पाठः । सुखं विहायैकवचनत्वमपि एकवचनत्वं विहाय सुत्वं सुखपदघटके सौ
उभयोः समावेशः सौ इति । शङ्कते । न चेति । वाच्यमित्यनेनाऽन्वयः ।
शक्तिसंबन्धेन । स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छीयविशेष्यता-
संबन्धेन । तत् । एकवचनत्वम् । तथा चैकवचनपदवत्त्वेनैव “न तु सुत्वादिना
स्वाद्यवगाहि” एकवचनपदवत् एकत्वे शक्तमिति शक्तिशानादेकत्वोपस्थि-
तिरिति भावः । तादृशाऽज्ञानदशायामिति । एकवचनपदवदेकत्वे शक्तमिति
ज्ञानाभावदशायामित्यर्थः । सुत्वादिना शक्तिभ्रमादिति । उपदमेकत्वे
शक्तमिति शक्तिभ्रमादित्यर्थः । तादृशव्यवहारापत्तेरिति । एकवचनत्व-
व्यवहारापत्तेरित्यर्थः । परिहरति । ग्रन्थकारीयसङ्केतेनैवेति । एवकारेणे-
श्वरेच्छाया व्यावृत्तिः । अत एव । पाणिनीयसङ्केतादेव । पारिभाषिक्ये-
वेति । एवकारव्यवच्छेदमाह । नत्विति । अत्र शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

अथैवमपि पाणिनिसङ्केतसंबन्धेन तादृशपदवत्वमेव एकत्वादि-
शक्ततावच्छेदकमस्त्विति चेन्न । तादृशसङ्केतस्य केन रूपेण संबन्धता ।
सङ्केतत्वेनेति चेत् तर्हि कस्यचित्पुंस एकवचनपदात्सु औजसादिर्बोद्धव्य
इत्याकारकसङ्केतस्यापि संभवादतिप्रसक्तिर्दुर्वारैव । पाणिनिसङ्केतत्वेन
तथेति चेत् तर्हि व्याकरणप्रणेतुः पुरुषान्तरस्यापि तादृशसङ्केतस्य
संभवात् । तदीयसङ्केतसंबन्धेन तत्पदवत्त्वस्य दित्थादिपदात्सु औजसा-
दिर्बोद्धव्य इत्याकारकपुरुषसङ्केतसंबन्धेन दित्थादिपदवत्वस्य वा
विनिगमनाविरहेण शक्ततावच्छेदकताप्रसङ्गः । तथाचाऽऽगत्या आनुपूर्वी-
विशेष एव शक्ततावच्छेदक इति ।

यद्वाऽऽधुनिकसंकेतशालित्वात्पारिभाषिकम् ।

जात्या नैमित्तिकं शक्तमौपाधिकमुपाधिना । इति ।

पुनः शङ्कते । अथेति । एवमपीति । पारिभाषिकत्वेपीत्यर्थः । पाणिनि-
सङ्केतसंबन्धेनेति । सङ्केत इच्छा । तथा च तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारक-
पाणिनिसमवेतेच्छीयविशेष्यतासंबन्धेनेत्यर्थः । तादृशपदवत्वमेवेति । एक-
वचनपदवत्वमेवेत्यर्थः । एवकारेण सुत्वादेर्व्यावृत्तिः । तादृशसङ्केतस्य ।
पाणिनिसङ्केतस्य । सङ्केतत्वेनेति चेदिति । इच्छात्वेनेति चेदित्यर्थः । सा-
च स्वमादिरेकवचनपदजन्यबोधविषयो भवतु इत्याकारिका । अतिप्रसक्ति-
र्दुर्वारैवेति । एकवचनपदवत्वस्य औजसादावपि सत्वात्तत्रैकत्वशक्तताया-
अभावादिति भावः । तादृशसङ्केतस्य । एकवचनपदात्स्वमादिर्बोद्धव्य इति
सङ्केतस्य । तदीयसङ्केतसंबन्धेन । पुरुषान्तरीयसंबन्धेन । तत्पदवत्त्वस्य ।
एकवचनपदवत्वस्य । अस्य शक्ततावच्छेदकत्वप्रसङ्ग इत्यनेनाऽन्वयः ।
स्वौजसादिरिति । अत्रादिपदस्य प्रत्येकं संबन्धात्स्वादिः—आवादिः—
जसादिरित्यन्वयो बोध्यः । अन्यथा एकत्वशक्तत्वाभाववति आवादौ दित्थादि-
पदवत्वस्य सत्वेनाऽतिप्रसक्तत्वाद्भिनिगमनाविरहादित्यसंगतं स्यात् । वस्तुतः
स्वमादिरित्येव पाठो युक्तः । आनुपूर्वीविशेष एवेति । सुत्व-औत्व-जस्त्व-
रूपानुपूर्वीविशेष एवेत्यर्थः । एवकारेणैकवचनपदवत्वस्य व्यावृत्तिः ।
यत्त्विति । एकप्रत्ययोपस्थाप्ययोरपि कालकृत्योः परस्परमन्वयबोधादाह ।
एकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरिति । आकाङ्क्षाविरहादिति । न च घटपद-
सुपदयोः समभिव्याहाररूपाऽऽकाङ्क्षा अस्त्येवेति वाच्यम् । ययोरर्थयोः
परस्परमन्वयबोधः तद्वोषकपदयोरेव समभिव्याहारस्याकाङ्क्षात्वात् । प्रकृतेः

यत्तु संख्यापि प्रकृतेरर्थः । एकवचनादिकं च एकत्वाद्यर्थे तात्पर्य-
प्राहकमेव । नचैवमेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वये आकाङ्क्षा-
विरहाद् घटादेवेकत्वाद्यन्वयानुपपत्तिः । अन्यथा ह्यादिपदादुपस्थित-
योरश्वसूर्ययोराधाराधेयभावेनाऽन्वयापत्तिः । घटादिपदस्य एकत्वविशिष्ट-
घटादौ च न शक्तिसंभवः, घटरूपं पश्येत्यादौ च संख्यानवच्छिन्न-
घटादेरेवान्वयबोधादिति वाच्यम् । आकाङ्क्षावैचित्र्यादेकप्रकृत्युप-
स्थाप्ययोरपि घटकत्वयोः परस्परमन्वयसंभवात् । अत एव खण्ड-
शक्त्यैवाकाराद्युपस्थाप्ययोरन्ययोगव्यवच्छेदयोः परस्परमन्वयबोधः ।
नचैवं कर्मत्वादिकमपि प्रकृत्यर्थ एवास्तु किं तत्र द्वितीयादिशक्त्येति
वाच्यम् । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनाऽन्वयबोधस्याऽऽयुत्पन्नतया
कर्मत्वादेर्नामार्थत्वे तेन समं धात्वर्थाऽन्वयासंभवात् ।

च घटकत्वोपस्थापकपदयोरभावान्नाऽऽकाङ्क्षासंभवः । आकाङ्क्षाविरहे
घटकत्वयोः संसर्गस्य वृत्तिभास्यत्वापत्तेरिति ध्येयम् । अन्यथा । एकप्रकृत्यु-
पस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधे । संख्यानवच्छिन्नघटादेरेवान्वय-
बोधादिति । न च संख्याविशिष्टघटे घटशब्दस्य शक्तिरस्तु, शुद्ध
घटे लक्षणास्तु । अथवा विशिष्टे शुद्धे च शक्तिद्वयमस्तु,
तथा च समासस्थले शुद्धशक्त्या विभक्त्यन्तस्थले च विशिष्ट-
शक्त्या विवक्षितार्थप्रतीतिरिति वाच्यम् । विशिष्टे शक्तिकल्पनायां गौरवा-
ल्लाघवात्संख्यामात्रे शक्तिकल्पनाया एवोचितत्वात् । आकाङ्क्षावैचित्र्या-
दिति । ययोः परस्परमन्वयस्तदुपस्थापकस्यैकस्यैव पदस्यानुपूर्व्या एवा-
काङ्क्षात्वादिति भावः । अन्वयसंभवादिति । तथा चैकत्वे घटे च
खण्डशक्तिरिति भावः । अत एव । आकाङ्क्षावैचित्र्यादेकप्रकृत्युपस्था-
प्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधादेव । परस्परमन्वयबोध इति । व्यवच्छेदे
अन्ययोगस्य प्रतियोगितासंबन्धेनान्वयबोध इत्यर्थः । एवं । संख्यायाः
प्रकृत्यर्थत्वे । धात्वर्थान्वयासंभवादिति । नचैवं घटघटत्वयोः संख्या-
प्रकृत्यर्थयोश्च कथं भेदेनाऽन्वय इति वाच्यम् । नामार्थयोरित्यनेन नामद्वयार्थ-
योरिति विवक्षणात् । वस्तुतो नामार्थयोरित्यत्र द्विवचनार्थद्वित्वस्य नामार्थत्व-
घटकवृत्तावेव फलतोऽन्वयाद् घटघटत्वयोरेकवृत्त्यैव नामार्थत्वाद् भेदेनान्व-
योपपत्तिः । प्रातिपदिकार्थत्वे । संख्याया विभक्त्यर्थत्वे तु द्विवचनान्त-
पदान्नैकत्वबोधापत्तिः, एकत्वबोधकैकवचनस्याऽभावात् । सति तात्पर्य-
ज्ञाने । घटपदमेकत्वविशिष्टघटं बोधयतु इत्याकारके । एकत्वादिबोध-

न च संख्यायाः प्रातिपदिकार्थत्वे सति तात्पर्यज्ञाने विनैव शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं वा द्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वादिवोधसंभवात्, एकत्वादितात्पर्येण एकवचनान्तस्यैव द्विवचनान्तस्यापि पदस्य स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । अनादितात्पर्यस्यैव स्वारसिकप्रयोगमूलत्वादेकवचनाद्यन्तपदस्यैव एकत्वादावनादितात्पर्योपगमेनातिप्रसङ्गविरहात् । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्याद्यनुशासनं च तादृशतात्पर्यप्राहकमेवेति वैयाकरणमतम् ।

तदसत् । अनन्तानां प्रकृत्यानुपूर्वाणां शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षया अल्पतरविभक्त्याद्यानुपूर्वाणामेकत्वादिशक्ततावच्छेदकत्वस्यैवोचितत्वात् । न च प्रातिपदिकत्वमेव शक्ततावच्छेदकं न तु घटपदत्वादिकमिति न शक्त्यानन्त्यमिति वाच्यम् । प्रातिपदिकत्वस्य दुर्निर्वचत्वात् । तदज्ञानेपि एकत्वादिज्ञानस्यानुभक्तित्वात् । पदत्वेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे विभक्तेरपि तद्वाचकतासिद्धेः । एकत्वादिशाब्दबोधात्पूर्वं वर्णत्वाद्युपस्थितेरनावश्यकत्वात् । फलानुरोधेन तत्कल्पने च कल्पनागौरवात् । एवमानुपूर्वाधर्मस्य वाचकतावच्छेदकत्वे घटपदं सुपदं च न संख्यावाचकमिति विपरीतनिश्चयकालेपि तादृशधर्मावच्छिन्नस्य वाचकताग्रहसंभवाद् घट इत्यादौ संख्याया बोधापत्तिः ।

संभवादिति । प्रकृतेरेवैकत्वसंख्याबोधकत्वस्वीकारात्तस्याश्च द्विवचनान्तप्रयोगेपि सत्वादिति भावः । स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति । स्वतो रसः-इच्छुबुबोधयिषा इति यावत् । तस्यां स्वतस्त्वं च शक्तिभ्रमाऽजन्यलक्षणाग्रहाजन्यत्वे सति प्रयोजनानुसन्धानाजन्यत्वम् । तादृशबुबोधयिषाधीनप्रयोगः स्वारसिकप्रयोगः । एकत्वतात्पर्येण घटौ इति प्रयोगोपि शक्तिभ्रमानधीनतया “गङ्गायाः घोष इत्यादौ शैत्यपावनादिप्रतिपत्तिवत्” प्रयोजनानुसन्धानाजन्यतया च स्वारसिकः प्रयोगः स्यादिति भावः ।

अनादितात्पर्यमूलकत्वमेव स्वतस्त्वम्, लाघवात् । तथा च घटौ इत्यस्यानादितात्पर्यमूलकबुबोधयिषाजन्यत्वाभावात् स्वारसिकत्वमित्याह । अनादितात्पर्यस्येति । एकवचनान्तपदस्यैवेति । एवकारेण द्विवचनान्तपदस्य व्यावृत्तिः । अतिप्रसङ्गविरहादिति । द्विवचनान्तपदस्य स्वारसिकप्रयोगापत्तिविरहादित्यर्थः । एकवचनान्तपदस्यैकत्वादावनादितात्पर्यज्ञाने द्विवचनान्तपदस्येत्यत्र मानमाह द्व्येकयोरिति । तादृशेति । अनादीत्यर्थः । एकवचनान्तध-

अथ विभक्तीनां संख्याार्थकतामते प्रकृतिविभक्त्योरेकवाक्यताविरह-
निश्चयदशायां विभक्त्युपस्थाप्यैकत्वादेः प्रकृत्यर्थेऽन्वयबोधवारणाय
तयोः समभिव्याहारज्ञानस्य घटादिविशेष्यकैकत्वान्वयबोधं प्रति कारण-
त्वमधिकं कल्पनीयम् । एकपदोपस्थापितयोर्घटैकत्वाद्योरन्वयबोधोपगमे
च न समभिव्याहारज्ञानस्य तत्र हेतुता कल्प्यते इति लाघवात्प्रकृत्या-
द्यानुपूर्वाणां संख्यावाचकतावच्छेदकत्वमुपेयते इति चेन्न आकाङ्क्षा-
विचारे समभिव्याहाराकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुताया निराकृतत्वात् ।

घटादितात्पर्यस्याऽनादित्वे सूत्रेण बोधिते घटादिविशेष्यकैकत्वप्रकारकबोधे
स्वाद्यन्तघटपदधर्मिकतात्पर्यज्ञानस्य घटः इत्यानुपूर्वीज्ञानस्य वा हेतुतया घटौ
इति वाक्यादेकत्वप्रकारकघटविशेष्यकशब्दबोधस्याऽनिष्टत्वादिति भावः ।
दुर्निवेचत्वादिति । निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः । घातुप्रत्ययप्रत्ययान्त-
भिन्नार्थावच्छेदकत्वस्य, प्रथमानिष्टविशेष्यतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धा-
वच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वरूपस्य वा प्रातिपदिकत्वस्य
सुवचत्वादाह । एतदज्ञानेपीति । घटपदं प्रातिपदिकमिति ज्ञानाभावेपीत्यर्थः ।
आनुभविकत्वादिति । तथा च येनरूपेण यस्य ज्ञानान्नियमतो यद्वोधः तद्रूपस्यैव
तत्र शक्ततावच्छेदकत्वं तच्च सुत्वादरूपानुपूर्व्या एवेति भावः । पदत्वेनेति । ननु
पदत्वं शक्तिमत्त्वं तच्च शक्तिरेव शक्ततापि शक्तिरूपैव । तथा च शक्ततावच्छेदकं
पदत्वं न संभवति । अवच्छेद्यावच्छेदकयोरेक्याल्लाघवाच्चाह । वर्णत्वेन वेति ।
तद्वाचकतासिद्धेरिति । एकत्ववाचकतासिद्धेरित्यर्थः । प्रातिपदिकपक्षोक्तदोषं
स्मारयति । एकत्वादांति । अनावश्यकत्वाच्चेति । अभावादित्यर्थः ।
समाधानान्तरमाह । एवमिति । आनुपूर्वीभिन्नधर्मस्य । वर्णत्वस्य ।
तादृशेति । वर्णत्वेत्यर्थः । वाचकताग्रहसंभवादिति । वर्णत्वावच्छिन्नधर्मिक-
संख्यावाचकताग्रहसंभवादित्यर्थः । एकधर्मावच्छिन्ने वाचकत्वाभावग्रहस्थाऽ-
न्यधर्मावच्छिन्ने वाचकत्वग्रहाविरोधित्वादिति भावः ।

संख्यायाः प्रकृत्यर्थत्वमेव व्यवस्थापयितुं शङ्कते । अथेति । एकवाक्य-
ताविरहनिश्चयदशायामिति । प्रकृतिप्रत्यययोः संभूयैकार्थप्रतीतीच्छयोच्चरि-
तत्वाभावनिर्यायदशायामित्यर्थः । एकवाक्यत्वं च संभूयैकार्थप्रतीतीच्छयो-
च्चरितत्वम् । निरूप्यनिरूपकभावापन्न“पदार्थद्वय”विषयताकबोधजनन-
योग्यत्वम् । तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वम्, तन्निवर्तनीयाकाङ्क्षोत्थापका-
न्यतरत्वं वा । तत्प्रयोज्यविषयतया साक्षात्परंपरया वा निरूपिता या विषयता

अथैवमपि विभक्तेः संख्यार्थकत्वे विनिगमनाविरहेण प्रकृति-
धर्मिकस्य विभक्तिधर्मिकस्य च संख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य
हेतुता कल्पनीया ।

तत्प्रयोजकत्वमिति स्वयमेव वक्ष्यति । शान्दबोधवारणायेति । ययोः
पदयोः संभूयैकार्थप्रतीतीच्छ्रयोच्चरितत्वाभावनिरणयः तत्तदर्थयोरन्वयबोधो न
भवतीत्यनुभवसिद्धमिति भावः । तयोः । प्रकृतिप्रत्यययोः । समभिव्या-
हारज्ञानस्येति । इदं पदमनेन सहाऽन्वयबोधं जनयतु इतीच्छ्रयोच्चरितत्व-
ज्ञानस्येत्यर्थः । तादृशज्ञानस्य एकार्थप्रतीतीच्छ्रयोच्चरितत्वाभावरूपैकवाक्य-
ताविरहनिश्चयविरोधित्वादिति भावः । एतेन समभिहारो यदि पूर्वापर्यमात्रं
तदोक्तैकवाक्यताविरहज्ञानकालेपि तदज्ञानसंभवेनोक्तापत्तः समभिहारज्ञान-
कारणत्वकल्पनेपि वारणाऽसंभवादिति निरस्तम् । तत्र । घटविशेष्यकैकत्व-
प्रकारकान्वयबोधे । न कल्प्यते इति । प्रथमायास्तात्पर्यग्राहकत्वाभावा-
त्प्रयोगसाधुत्वार्थकत्वाच्च, साधुत्वार्थमुच्चरितत्वेनाऽर्थप्रतीतीच्छ्रयोच्चरितत्वा-
भावेन एकवाक्यताविरहग्रहेपि शान्दबोधस्येष्टत्वाच्छ्रक्तिविरहे पदत्वाभावेन
समभिव्याहाराभावान्न तदग्रहस्य हेतुत्वं कल्प्यते इत्यर्थः । निराकृतत्वादिति ।
विभक्तेः संख्यावाचकतापक्षेपोति शेषः । आकाङ्क्षाविचारे घटः कर्मत्वं
आनयनं कृतिरित्यादौ घटकर्मकानयनानुकूलकृतिप्रकारकशान्दबोधवारणाय,
अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ राज्ञः पुरुष इति नैकं वाक्यमिति
निश्चयेपि आसत्तिर्योग्यताऽऽकाङ्क्षादेः सत्वाच्छान्दबोधवारणाय च सम-
भिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापितम् । एवमपि नानार्थकशान्दानुरोधेन
तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकम्, तात्पर्यं च इदं वाक्यमेतदर्थान्वितैतदर्थ-
विषयताकबोधं जनयतु इतीच्छारूपम्, तथा च तादृशेच्छ्रयोच्चरितत्वबुद्धेः
कारणत्वं फलितम् । न तु इदं पदमेतदर्थबोधेच्छ्रयोच्चरितमिति तात्पर्यज्ञानस्य,
नानार्थकानेकपदघटितवाक्यस्थलेऽनेकारणत्वापत्तेः पदतात्पर्यस्याऽनेकत्वात् ।
तथा च सति अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ निरुक्तैकवाक्यता-
विरहनिश्चयदशायां राजसंबन्धान्वितपुरुषबोधेच्छ्रयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञानरूप-
कारणाभावेनैव शान्दबोधस्याऽसंभवः, सति च तात्पर्यग्रहे एकवाक्यत्वस्य
समभिव्याहारस्य वा संशये व्यतिरेकनिश्चये वा शान्दबोध इष्ट एवेति न
समभिव्याहारज्ञानं कारणम् । तात्पर्यघटकवाक्यत्वं पूर्वापरीभूतपदसमूहत्वमेवेति
ध्येयम् ।

विभक्त्येव तात्पर्यमते तु विभक्तितात्पर्यविरहेण प्रकृतिधर्मिकमेव तात्पर्यज्ञानं तादृशान्वयधीहेतुरिति लाघवमिति चेन्न । विभक्तेः संख्यावाचकताविरहेऽपि प्रकृतिविभक्त्योरानुपूर्वीज्ञानस्य तादृशान्वयबोधहेतुताया निर्विभक्तिकादिपदज्ञानान्वयबोधवाङ्मयावश्यकल्पनीयतया संख्यावाचकप्रकृतेरिव तदवाचकविभक्तेरपि संख्यान्वयबोधकत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वरूपतादृशबोधपरत्वसंभवेन विभक्तिधर्मिकतद्ज्ञानहेतुताया विनिगमनाविरहेणाऽऽवश्यकत्वात् ।

अथ स्वादीनां संख्यावाचकत्वकल्पनापेक्षया प्रकृतेस्तत्र लक्षणैवोचिता, शक्यलक्ष्ययोः परस्परमन्वयोपगमे क्षतिविरहात्, प्रथमाविभक्तेः कुत्रापि शक्तेरेव लक्ष्यतया तस्या शक्यसंबन्धरूपालक्षणा न संभवात्, द्वितीयादेः कर्मत्वादौ शक्यत्वेऽपि तादृशविभक्तेस्तत्समभिव्याहृतप्रकृतेर्वा संख्यायां लक्षणेऽप्यत्र विनिगमकं दुर्लभम् ।

एवमपीति । तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वमाश्रित्य समभिव्याहारज्ञानस्याकारणत्वे तत्प्रयुक्तगौरवविरहेऽपीत्यर्थः । हेतुताकल्पनीयेति । घटपदं घटविशेष्यकैकत्वप्रकारकबोधेच्छयोच्चरितम्, एवं सुपदं तादृशबोधेच्छयोच्चरितमित्याकारकतात्पर्यज्ञानस्य हेतुता कल्पनीयेत्यर्थः । प्रकृतिधर्मिकमेव तात्पर्यज्ञानमिति । प्रकृतिः संख्याप्रकारकान्वयबोधं जनयतु इत्याकारकतात्पर्यज्ञानमेवेत्यर्थः । तादृशेति । घटादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकेत्यर्थः । आनुपूर्वीज्ञानस्य । घटः इति घटपदाव्यवहितोत्तरसुत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य वेत्यर्थः । तादृशेति । घटादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकेत्यर्थः । निर्विभक्तिकादिपदज्ञानादिति । घटरूपमित्याकारकादित्यर्थः । विभक्तिधर्मिकतद्ज्ञानहेतुतायाः । विभक्तिधर्मिकतात्पर्यज्ञानहेतुताया इत्यर्थः । तात्पर्यज्ञानं च घटपदसमभिव्याहृतसुपदं संख्याप्रकारकान्वयबोधजनकं भवतु इत्याकारकम् । आवश्यकत्वादिति । तात्पर्यज्ञानस्य शक्यघटितत्वेन विभक्तेरवाचकत्वेऽपि सुपदमेकत्वप्रकारकबोधेच्छयोच्चरितमिति तात्पर्यग्रहसंभवादिति भावः । अथ तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वे मानाभाव इति चेद् । सैन्धवमानयेत्यादौ नानार्थकस्थले लवणाश्वयोरुपस्थितावपि एकस्यैव कस्यचिदर्थस्य बोध इत्यत्र नियामकं किञ्चित्कल्पनीयं तदेव तात्पर्यम्, तद्ज्ञानस्याकारणत्वे तस्य नियामकत्वाऽसंभवात्तद्ज्ञानं कारणम् । किं चान्यार्थपरत्वज्ञाने तदर्थबोधानुत्पादात्तदर्थबोधे न्यार्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य कारणत्वे च गौरवात्तात्पर्य-

न चैकत्वाद्यन्वयबोधे घटपदादिज्ञानजन्योपस्थितित्वेवानन्तहेतु-
ताकल्पनमपेक्ष्य स्वादिपदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन कतिपयहेतुता-
कल्पनायां लाघवात्, कतिपयशक्तिकल्पने गौरवमकिञ्चित्करम् ।
सामान्यतः पदवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैककारणताकल्पनं तु न
सम्यक् । निर्विभक्तिककुम्भपदादितः संख्योपस्थितौ तद्गृहीतवृत्तिक-
घटादिपदे तत्तद्विभक्त्यन्तत्वज्ञानवतः पुंसो घटादौ संख्यान्वयबोध-
प्रसंगात् । घटपदादिज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेनैकत्वादिविषयक-
शब्दबाधहेतुतां कल्पयित्वा विभक्तिघटादिपदानुपूर्वज्ञान-तादृशो-
पस्थित्योः परस्परसहकारेण फलजनकताया अवश्याभ्युपेयत्वादिति
वाच्यम् ।

ज्ञानस्यैव कारणत्वे लाघवम् । न च तत्कारणप्रकरणज्ञानस्यैव कारणत्वमस्तु
इति वाच्यम् । प्रकरणस्थानन्त्यात् तात्पर्यज्ञानजनकत्वेनानुगमे तु लाघवात्ता-
त्पर्यज्ञानस्यैव कारणत्वात् । नचैवं नानार्थकस्थले एव तत्कारणमस्तु इति
वाच्यम् । यद्विशेषयोरिति न्यायेन सर्वत्र तत्सिद्धेः । नव्यास्तु तात्पर्यज्ञानस्य
कारणत्वम् अवच्छेदावच्छेदेन सामाधिकरण्येन वा । नाद्यः सैध्वमानयेति
वाक्यत्वावच्छिन्नधर्मिकलवणाद्यर्थपरत्वज्ञानत्वेन कारणत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन
तद्ग्रहस्य नियमतो भ्रमत्वात् । नापि द्वितीयः—सामानाधिकरण्येन तात्पर्य-
ग्रहस्य इदं वाक्यं न लवणपरमिति ग्रहेपि संभवेन तदानीमपि तच्छाब्दबो-
धापत्तेः । किन्तु इदं वाक्यमेतत्परमिति ज्ञानत्वेनैव कारणत्वं वाच्यम्,
तच्च तत्तद्वाक्यभेदेन भिन्नमिति तत्कारणीभूतप्रकरणव्यक्तेरेव तथात्वमुचितम् ।
नचाऽस्मिन्पक्षे प्रकृतग्रन्थासंगतिः । प्रकृतग्रन्थस्य विभक्तेः संख्यावाचकत्वेऽ-
धिककारणत्वाभावे एव मुख्यतात्पर्यादिति वदन्ति ।

तत्र । संख्यायां । लक्ष्णौवेति । एवकारेण विभक्तेः संख्यावाचकत्वव्यवृत्तिः ।
क्षतिविरहादिति । न चैकशब्दाद्युगपद्वृत्तिद्वयोपस्थापितयोरर्थयोनौन्वयबोधः ।
अन्यथा घटपटौस्त इति प्रयोगस्थले घटौ स्तः पटौस्त इत्यपि प्रयोगो युक्तः स्यात्,
शक्त्या घटस्य लक्षणया पटस्य भानसंभवादिति वाच्यम् । एकवृत्त्युपस्थापितयो-
रन्ययोगव्यच्छेदयोरप्याकाङ्क्षावैचित्र्येणान्वयः स्वीक्रियते, तथैवाऽऽकाङ्क्षा-
वैचित्र्येण प्रकृतेपि तत्स्वीकारे क्षतिविरहात् । संख्यातिरिक्तविषयकबोधस्थले
एव युगपद्वृत्तिद्वयानङ्गीकारः फलानुरोधेन कल्प्यते इति भावः । ननु संख्यायां
विभक्तेरेव लक्षणाऽस्तु इत्यत आह । प्रथमाविभक्तेः कुत्रापि । इदं च
विशेषणविभक्तेर्नाऽभेदार्थकत्वमिति मतेन । तादृशविभक्तेः । द्वितीयाविभक्तेः ।

घटादिपदस्यैकत्वादौ लक्षणाग्रहसत्त्वे घटः प्रमेय इति वाक्यात् एकत्वं प्रमेयम्, इत्याद्यन्वयबोधस्य सर्वसंमततया तदनुरोधेनैकत्वादि विषयकशाब्दबोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुवायाः सर्वसंमतत्वात् ।

तत्समभिव्याहृतेति । द्वितीयासमभिव्याहृतेत्यर्थः । दुर्लभमिति । प्रथमाविभक्तित्यले संख्यायां प्रकृतेः, अन्यत्र द्वितीयादिविभक्तेरिति वैषम्यं च बोध्यम् ।

लाघवात्संख्यायां विभक्तेः शक्तिरेव स्वीकर्तव्येति शङ्कते । नचेति । कतिपयशक्तिकल्पते गौरवमकिञ्चित्करमिति । अनन्तप्रकृतोनां लक्षणापेक्षया कतिपयविभक्तीनां शक्तिकल्पने लाघवादिति भावः । ननु एकत्वादिसंख्याप्रकारकबोधे न घटपटादिवृत्तिज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन कारणता किन्तु सामान्यतः पदवृत्तिज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेनेति न गौरवमत आह । सामान्यत इति । निर्विभक्तिककुम्भपदात् । कुम्भरूपमित्यत्र निर्विभक्तिककुम्भपदात् । तदगृहीतेति । एकत्वसंख्याद्यगृहीतेत्यर्थः । घटादौ संख्यान्वयबोधप्रसंगादिति । घटपदात्संख्याया अनुपस्थितत्वेपि कुम्भपदादुपस्थितत्वात् सामान्यतः पदवृत्तिज्ञानजन्यसंख्योपस्थितेरेव कारणत्वादिति भावः । तद्वारणायेति शेषः । घटपदादिज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेनेति सावधारणम् । तेन सामान्यतः पदवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वस्य व्यावृत्तिः । विभक्तिघटादिपदानुपूर्वाज्ञानेति । घटपदाव्यहितोत्तरसुत्वरूपानुपूर्वाज्ञानेत्यर्थः । तेन निर्विभक्तिकघटादिपदान् संख्यान्वयबोधः । तादृशोपस्थित्योरिति । घटाद्युपस्थिति-एकत्वाद्युपस्थित्योरित्यर्थः । परस्परसहकारेणेति । तथा च घटविषयकोपस्थितेः—एकत्वविषयकोपस्थितेश्च घटविशेष्यकैकत्वप्रकारकशाब्दबोधजनने घटपदोत्तरसुत्वरूपानुपूर्वाज्ञानं सहकारीत्यर्थः । अवश्याभ्युपेयत्वादिति । तथा चाऽनन्तप्रकृतिजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्पनापेक्षया कतिपयस्वादिविभक्तिजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुत्वे लाघवमिति भावः । प्रकृतीनामनन्तत्वेपि प्रकृतिजन्यैकत्वोपस्थितेः कारणत्वमावश्यकमित्याह । घटादिपदस्येति । सर्वसंमतत्वादिति । तथा च संख्यायाः प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तमिति भावः ।

“अथ स्वादीनां संख्यावाचकत्वकल्पनापेक्षया प्रकृतेर्लक्षणेवोचिता” इत्यादिनाऽऽशङ्कितं परिहरति । मैवमिति । तच्छाब्दबोधहेतुत्वकल्पनम् ।

मैवम् । यादृशयादृशपदानां लक्षणाया एकत्वादिशब्दबोधजनकत्वं नोभयवादिसिद्धं तादृशानन्तपदज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितानां तच्छब्द-हेतुत्वकल्पनं प्रकृतेः संख्यावाचकतावादिनामधिकमिति तत्कल्पनापेक्षया चाल्पतरस्वादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितिहेतुताकल्पनमेव लाघवम् ।

एतेन संख्याविशेषावच्छिन्नघटादिलक्षणाया प्रकृतेरर्थः । न तु संख्याविभक्त्यर्थः । शाब्दबोधे विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितिहेतुता-कल्पनाधिक्येन गौरवात् । घटादिपदस्यैकत्वादिविशिष्टघटादौ लक्षणा-ग्रहदशायां सर्वमते एव तज्जन्यविशिष्टविषयकोपस्थित्या विशिष्ट-विषयकशाब्दबोधजननात्तथाविधोपस्थितिहेतुतायाः सर्वानुमतत्वात् । पदान्तराऽसमभिव्याहृताद् घट इत्यादिपदादेकत्वादिविशिष्टघटादि-शाब्दबोधस्त्वलीक एव । तद्विषयकस्मरणस्य तत्रोपगमात् । तथाचोक्तं सर्वं हि वाक्यं क्रियायां परिस्माप्यते इत्यपि निरस्तम् । यादृशपदानां लक्षणाया एकत्वादिविशिष्टस्वार्थबोधहेतुत्वं नोभयवादिसिद्धं तादृशा-नन्तपदजन्यविशिष्टोपस्थितानां शाब्दबोधहेतुताकल्पनामपेक्ष्य विभक्ति-जन्यसंख्योपस्थितानामल्पानां तत्कल्पने लाघवात् ।

एकत्वादिसंख्याविषयकशाब्दबोधहेतुत्वकल्पनम् । तत्कल्पनापेक्षयेति । प्रकृतिजन्यैकत्वाद्युपस्थितिकल्पनापेक्षयेत्यर्थः । एकशब्दाद्वृत्तद्वयकल्पने वृत्तिद्वयोपस्थापितयोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधे च गौरवमतो घटादिपदानामे-कत्वविशिष्टघटादौ लक्षणास्वीकर्तृणामतमुपन्यस्य दूषयति । एतेनेति । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः । प्रकृतेरर्थइति । तथा च लक्षणारूपैकवृत्त्या शाब्दबोधः संपद्यते इति भावः । सर्वानुमतत्वादिति । तथा च नातिरिक्तवृत्ति-कल्पनापीति भावः । ननु घट इत्यादौ घटपदस्यैव एकत्वविशिष्टघटलक्षकत्वे शाब्दबोधानुपपत्तिः । शाब्दबोधस्य पदार्थद्वयसंसर्गावगाहित्वनियमात् । अतो घटादिपदाद् घटस्य, एकवचनाच्चैकत्वस्योपपत्तिः स्वीकार्येति विभक्ति-जन्यैकत्वोपस्थितिः क्लृप्तैव । तथा च तवैव गौरवमत आह । पदान्तराऽ-समभिव्याहृतादिति । तद्विषयकस्मरणस्येति सावधारणम् । एकत्व-विशिष्टघटविषयकस्मरणस्यैवेत्यर्थः । तत्र । पदान्तरासमभिव्याहृतस्यले । उपगमादिति । शब्दसमनन्तरजायमानत्वरूपदोषशानुपस्थितौ शाब्दत्वानु-भवस्य शाब्दयामीत्याकारकस्य भ्रमत्वादिति भावः । एतेनेत्यनेन सूचितं दोषं सूचयति । यादृशपदानामिति । उपदर्शितलाघवं विभक्तेः संख्या-

इदं पुनरिहावधेयम् । विभक्तेः संख्याबोधकत्वे समानविषयकानुमित्यादिकं प्राति शब्दसामग्रीप्रतिबन्धकतायां या प्रातिपदिकजन्या घटाद्युपस्थितिर्या च विभक्तिजन्या संख्योपस्थितिः प्रवेश्या तयोश्च मिथो विशोष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रतिबन्धकताबाहुल्यम् । प्रकृतेर्विशिष्टलाक्षणिकत्वे तु तदुभयस्थलीयविशिष्टविषयकोपस्थितिरैकैव सामग्र्यामन्तर्भवतीति लाघवम् । न च विशिष्टविषयकोपस्थितेरपि एकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशोष्यताशालित्वेन घटादिविशोष्यतानिरूपितैकत्वादिप्रकारताशालित्वेन वा प्रवेश इति विनिगमनाविरहात्साम्यमिति वाच्यम् । भवन्मते योग्यताज्ञान-घटोपस्थित्येकत्वोपस्थितानां तिसृणां विशोष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावषट्कम् ।

मन्मते तत्र योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं दर्शितोभयरूपेण वैशिष्ट्यं निवेश्य तदुभयं प्रत्येकं तादृशरूपद्वयावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य च द्वयमिति तच्चतुष्टयमात्रमिति रीत्याऽस्माकमल्पतरतत्कल्पने महत्लाघवम् ।

वाचकत्वसाधनाय नात्म, विभक्तेः संख्यावाचकत्वे गौरवं दर्शयति । इदं पुनरिहावधेयमिति । समानविषयकानुमित्यादिकं प्रतीति । आदिना भिन्नविषयकप्रत्यक्षपरिग्रहः । तयोश्चेति । घटपदजन्यघटोपस्थितिविभक्तिजन्यैकत्वोपस्थित्योश्चेत्यर्थः । विनिगमनाविरहादिति । घटपदजन्योपस्थितिविशिष्टविभक्तिजन्यसंख्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वमुत विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितिविशिष्टघटपदजन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वमिति विनिगमनाविरहो बोध्यः । प्रकृतेः । घटपदस्य । विशिष्टलाक्षणिकत्वे त्विति । एकत्वविशिष्टघटे लाक्षणिकत्वे तु इत्यर्थः । तदुभयस्थलीयेति । घटादिप्रकृत्यर्थविषयकसंख्याविषयकोभयस्थानीयेत्यर्थः । विशिष्टविषयकोपस्थितिरैकैवेति । संख्याविशिष्टप्रकृत्यर्थविषयकोपस्थितिरैकैवास्तीत्यर्थः । सामग्र्यां । एकत्वप्रकारकघटविशोष्यकशब्दबोधसामग्र्याम् । एवं समानविषयकानुमितिप्रतिबन्धकसामग्र्यामित्यपि बोध्यम् । भवन्मते । संख्याया विभक्त्यर्थत्वमते । प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावषट्कमिति । यथा— १ योग्यताज्ञानविशिष्टघटोपस्थितिविशिष्टैकत्वोपस्थितेः । २ योग्यताज्ञानविशिष्टैकत्वोपस्थितिविशिष्टघटोपस्थितेः । ३ घटोपस्थितिविशिष्टयोग्यताज्ञानविशिष्टैकत्वोपस्थितेः । ४ एकत्वोपस्थिति-

विशिष्टयोग्यताज्ञानविशिष्टघटोपस्थितेः । ५ घटोपस्थितिविशिष्टैकत्वोपस्थिति-
विशिष्टयोग्यताज्ञानस्य । ६ एकत्वोपस्थितिविशिष्टघटोपस्थितिविशिष्टयोग्यता-
ज्ञानस्येतिषट्कप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाः । मन्मते । संख्याविशिष्टप्रकृत्यर्थे
लक्षणास्वीकर्तुमते । तत्र । सामाग्र्यां । विशिष्टविषयकोपस्थितेः । संख्या-
विशिष्टप्रकृत्यर्थघटादिविषयकोपस्थितेः । दर्शितोभयरूपेण । घटनिष्ठविशेष्य-
तानिरूपितएकत्वप्रकारताशालित्वेन — एकत्वप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यता-
शालित्वेनेत्यर्थः । तदुभयं । प्रतिबन्धकताद्वयम् । तादृशोपस्थितिद्वयविशिष्ट-
योग्यताज्ञानमिति प्रतिबन्धकताद्वयम् । द्वयमिति । योग्यताज्ञानविशिष्टतादृशो-
पस्थितिद्वयमिति प्रतिबन्धकताद्वयमित्यर्थः । तच्चतुष्टयमात्रमिति । प्रतिबन्धक-
ताचतुष्टयमित्यर्थः । यथा—१ एकत्वप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यताशाल्युपस्थिति-
विशिष्टयोग्यताज्ञानस्य । २ घटविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारताशाल्युपस्थिति-
विशिष्टयोग्यताज्ञानस्य । एवं योग्यताज्ञानविशिष्टतादृशोपस्थितिद्वयस्येति ।
अस्माकं । संख्याविशिष्टप्रकृतौ लक्षणावादिनां । अल्पतरतत्कल्पने ।
अल्पसंख्याकप्रतिबन्धकताकल्पने महत्ताधवमिति^१ प्रादय उपसर्गा अपि न
प्रकर्षादिवाचकाः तेषां प्रकर्षादिवाचकत्वे शाब्दबोधघसामग्र्यां प्रादिजन्य-
प्रकर्षाद्युपस्थितेः प्रवेशात्तस्याश्च समानविषयकानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वे
योग्यताज्ञानेन सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रतिबन्धकताबाहुल्यं
स्यादतो धातोरेव प्रकर्षादिविशिष्टधात्वर्थे लक्षणेत्याशयेनाह । तादृशरीत्यैव
चेति । घट इत्यादौ प्रदर्शितरीत्यैव चेत्यर्थः । रीतिं दर्शयति । धातूनामेवेति ।
एककारेण प्रादेरुपसर्गस्य व्यावृत्तिः । द्योतका एवेति । एवकारव्यावृत्तमाह ।
नत्विति । प्रकर्षादिवाचकत्वे योग्यताज्ञान—उपसर्गजन्यप्रकर्षोपस्थिति—
धातुजन्यनमनोपस्थितीनां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रतिबन्ध-
कत्वषट्कं स्यात् । प्रकर्षविशिष्टनमने धातोर्लक्षणापक्षे तु प्रतिबन्धकत्वचतुष्टय-
मात्रं बोध्यम् । अन्यथा । उक्तलाघवास्वीकारे । तज्जनकताकल्पने । शाब्द-
धीजनकताकल्पने ।

१ इदमत्रविचारणीयम् । शक्तिग्राहकप्रमाणानि शब्दविशेषस्याथविशेषे शक्ति
निश्चिन्वन्ति । तत्र शक्ततावच्छेदक-शक्यतावच्छेदकयोरेव लाघवगौरवापेक्षा ।
नह्यन्यत्र “कार्यकारणभावे” । शक्ततावच्छेदक-शक्यतावच्छेदकयोः शक्तिघट-
कत्वात् । घटपदाद् घटो बोद्धव्य इत्याकारिकया शक्यता तयोर्विषयीकरणात् ।
शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वात्तयोरेवोपस्थितिर्बोध्येत तयोरेव लाघवगौरवग्रहस्यापेक्षणीय-
त्वात् । अन्यस्य तदानीमनुपस्थितत्वेन तल्लाघवगौरवग्रहस्याऽनपेक्षणीयत्वाच्च ।

तादृशरीत्यैव च प्रणमतीत्यादौ प्रकर्षविशिष्टनतिर्धातूनामेवार्थः । प्रादयो द्योतका एव न तु प्रकर्षादिवाचकाः इति सर्वानुमतः पन्थाः परिष्कर्तुं शक्यते । अन्यथा अनन्तधातुजन्यप्रकर्षादिविशिष्टतत्त्वस्वार्थोपस्थितीनां शान्दधीजनकतामपेक्ष्य कतिपयोपसर्गाधीनप्रकर्षाद्युपस्थितीनां तज्जनकताकल्पने लाघवात् स्वादीनामिव प्रादीनामपि वाचकता निरावाधा सिद्ध्यतेति ।

पर्याप्तसंबन्धेनैवेति । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । नत्विति । तथासति । समवायादिना संख्याया विशेषणत्वे । आकाशपदस्य लक्षणया घटाकाशपदस्त्वे द्विवचनान्तप्रयोगस्येष्टत्वादाह । एकव्यक्तिबोधपरादिति । तत्तदर्थयोः । द्विवचनबहुवचनार्थयोः । तद्दोषतादवस्थ्यमिति । द्विवचनबहुवचनापत्ति-

अत एव कार्यान्विनघटत्वं न शक्यतावच्छेदकं । व्यवस्थितायां च शक्ती पश्चाज्जायमानापि गौरवबुद्धिः फलमुखगौरवविषयकत्वादकिञ्चित्करि । अत एव प्रमाणेन शब्दस्याऽनित्यत्वे सिद्धे पश्चाज्जायमानापि तद्वत्तत्प्रागभावानन्त्यकल्पनागौरवबुद्धिरकिञ्चित्करि । एवं च घट आनीयतां घटमानय घटावानय छात्रान्याठय तण्डुलब्राह्मणान्भोजयेत्यादौ द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने-बहुपुवचन-कर्मणिद्वितया-कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनुशासनैः कोपैश्च घटादिप्रातिपदिकानां घटादौ स्वादीनामेकत्वादौ अमादिद्वितीयादेः कर्मत्वे तृतीयायाः करणत्वे शक्तिः प्रतिपादिता, पश्चात्प्रतिबन्धकत्वगौरवं फलमुखतयाऽकिञ्चित्करम् । प्रकारतामत्तव्यवस्थापनावसरोक्तमपि लाघवगौरवं न शक्तिव्यवस्थापकमपि तु व्यवस्थिताया अनुग्राहकमिति । अथ यदि पश्चादुपनिबद्धलाघवगौरवग्रहैः शक्तिव्यवस्था स्वीक्रियेत तदा स्वादिसमभिव्याहृत-घटादिपदानां एकत्वविशिष्टघट इव अमादिसर्गभिव्याहृतानां तेषां घटकर्मत्वादौ लक्षणां स्वीकृत्य विभक्तिमात्रस्य निरर्थकतात्वात् । एवं ततोऽप्यानां विभक्तीनामेव एकरवविशिष्टघटे घटविशिष्टकर्मत्वादौ वा स्वीकुरु लक्षणाम् । एवं प्रतिबन्धकलाघवमिवानन्तानां प्रकृतीनां शक्यकल्पनालाघवमप्यधिकं भविष्यति । न च विभक्तीनामवलुप्तशक्तिकत्वान्न लक्षणासंभव इति वाच्यम् । प्रकृतिं विना प्रत्ययस्य, प्रत्ययं विना प्रकृतेः प्रयोगविरहादुभयविविक्तस्य लाघवात् । लाघवेन लक्षणानिर्वाहाय संख्यामात्रे कतिपयविभक्तीनां शक्तिकल्पनाया न्याय्यत्वात् । प्रकृतिलक्षणानिर्वाहयानन्तप्रकृती अनन्तशक्तिकल्पनापत्तेः । न च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति वाच्यम् । संसर्गतावादिना विभक्तेरर्थस्वैवान्म्युपगमेन तस्य मूलत एव समुच्छेदात् । तस्माद्विभक्तिशक्तिव्यवस्थैव साधीयसीति व्येयम् ।

संख्यायाश्च प्रकृत्यर्थे पर्याप्तिसंबन्धेनैव विशेषणत्वम्, न तु सम-
वायादिना, तथा सति एकव्यक्तिबोधपरादाकाशशब्दादपि द्विवचन-
बहुवचनाद्यापत्तेः । तदर्थयोद्वित्वबहुत्वयोः समवायादिनाऽऽकाशाद्यन्वय
योग्यत्वात् । न च पर्याप्तेः संसर्गत्वेपि तदोषतादवस्थ्यम्, घटाकाशादौ
द्वित्वादेः पर्याप्तिसत्वे प्रत्येकमाकाशादौ तत्पर्याप्तिर्नास्तीति वक्तुम-
शक्यत्वात् प्रत्येकस्योभयानतिरिक्तत्वादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेद-
व्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव संसर्गतोपगमात् ।

आकाशत्वादिव्याप्यताया द्वित्वादिपर्याप्तावसत्वेनाऽतिप्रसंगविरहात् ।
वैशिष्ट्यं च वैज्ञानिकं न तु वास्तवम् । तेन यत्र योग्यताभ्रमजन्य
अत्राकाशौ इत्यादिवाक्यजन्यद्वित्वादिप्रकारकाकाशबोधस्तत्र विशिष्ट-
संसर्गाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । द्वित्वादिपर्याप्तावन्यत्र प्रसिद्धस्या
काशत्वादिव्याप्यत्वस्य भ्रान्तस्तत्रोपगमात् । सम्बन्धतावच्छेदकांशो
प्रकारतायां भ्रमस्य सर्वानुभवासिद्धत्वेपि व्याप्यत्वांशो भ्रमत्वस्याऽन्य-
त्रोपपादितत्वात् ।

तादवस्थ्यमित्यर्थः । तत्र बाधकाभावमाह । घटाकाशादाविति । तत्पर्याप्तिः ।
द्वित्वपर्याप्तिः । तत्र हेतुमाह । प्रत्येकस्योभयानतिरिक्तत्वादिति । प्रत्येक-
स्योभयस्वरूपत्वादित्यर्थः । प्रत्येकस्मिन्भयमेदाभावादिति नार्थः । घटो न
घटपटौ इति प्रतीतेरेव बाधकत्वात् । वस्तुत उभयस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वादिति
पाठः समीचीनः प्रतिभाति, घटपटौ न घट इतिप्रतीतेरसिद्धेः । व्यासज्यवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकैकदेशभेदानङ्गीकारादितिचिन्त्यम् । असत्त्वेनेति ।
द्वित्वपर्याप्तिर्घटादावपि सत्त्वादिति भावः । अतिप्रसंगविरहादिति । आकाशौ
इति प्रयोगविरहादित्यर्थः । ननु आकाशत्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तिरेवाऽप्रसिद्धा,
शुद्धपर्याप्तिसंबन्धेन समवायेन वा द्वित्वस्याकाशेपि सत्त्वादाकाशौ इति
प्रतीत्यापत्तिरत आह । वैशिष्ट्यं चेति । द्वित्वपर्याप्तौ उद्देश्यतावच्छेद-
कव्याप्यत्ववैशिष्ट्यं चेत्यर्थः । वैज्ञानिकमिति । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्व-
प्रकारेण ज्ञायमानत्वमित्यर्थः । भ्रमप्रमासाधारणप्रतियोगित्वसंबन्धावच्छिन्न
उद्देश्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपि-
ताधिकरणत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभा-
वत्वावच्छिन्नविषयतावत्वरूपमिति यावत् । न तु वास्तवमिति । वस्तु-
भूतपर्याप्तधर्म इत्यर्थः । तेन । द्वित्वपर्याप्तिरुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्येतिशानीय-
पर्याप्तौ उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वनिवेशेन । विशिष्टसंसर्गाऽप्रसिद्धावपीति ।

न च प्रकृत्यर्थावच्छेदके एव व्यापकतासंबन्धेन द्वित्वान्वयधीः किं नोपेयते इति वाच्यम् । घटावित्यादौ घटत्वादीनां स्वरूपत एवोपस्थिततया तत्रोक्तान्वयबोधस्यासंभवात् । स्वव्यापकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वरूपपरंपराया एव द्वित्वादेः संबन्धतास्वीकारे च व्यापकतारूपसंबन्धतावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्यावश्यकतया उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेः संबन्धतोपेक्षाया निर्वीजत्वात् ।

अथात्र व्याप्तिर्व्यापकसामानाधिकरण्यरूपैव वाच्या, न तु तद्वदन्यावृत्तित्वरूपा, केवलान्वयिधर्मस्य प्रकृत्यर्थावच्छेदकता यत्र तत्राप्रसिद्धेः, एवं चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्यपेक्षया लघोः स्वव्यापकतादृशधर्मवत्त्वस्यैव संबन्धत्वमुचितमिति चेत्तर्हि आकाशो न द्वावित्यादिवाक्यजन्यबोधदशायामपि आकाशावित्यादिवाक्याद् द्वित्वबोधापत्तिः । तथा हि आकाशो न द्वावित्यादितो द्वित्वावच्छिन्नभेदः प्रतीयते । स च न स्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः । तादृशसंबन्धेन द्वित्ववतोऽप्रसिद्धेः । अपि तु पर्याप्तसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक एव । तत्काले च पर्याप्तसंबन्धेन द्वित्वविशिष्टबुद्धिरेव प्रातवध्यते, न तूक्तपरंपरासंबन्धेन तद्वाशिष्टबुद्धिरपीति ।

आकाशत्वव्याप्यत्वविशिष्टद्वित्वपर्याप्तेरप्रसिद्धावपीत्यर्थः । न ज्ञातिः । अत्राकाशौ इति प्रयोगस्य नानुपपत्तिः । क्वचित्प्रसिद्धस्यान्यत्र भ्रमो भवतीति आकाशत्वव्याप्यत्वस्य प्रसिद्धिमाह । द्वित्वादिपर्याप्ताविति । अस्य भ्रान्तेरुपगमादित्यनेनाऽन्वयः । अन्यत्र । शब्दादौ । अन्यत्रोपपादितत्वादिति । संसर्गकोटौ प्रकारविशेष्यभावाभावेन प्रकारत्वघटितभ्रमत्वस्याऽसंभवेऽपि विशेष्यविशेषणभावाभ्युपगमेन विशेषणघटितस्य विशेष्यताविशिष्टविशेषणताकत्वरूपस्य भ्रमत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वादित्यर्थः । वै०स्वनिरूपितत्व-स्वाश्रय-निष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकतावदन्यत्वोभयसं० । निरूपकतावत्ता च प्रसिद्धचतुष्टयसंबन्धेन ।

द्वित्वपर्याप्तौ उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वभावे उद्देश्यतावच्छेदके द्वित्वादिव्यापकत्वमर्थात्तिष्ठद्म्, तथा च नाप्रसिद्धिरित्याशङ्कते । नचेति । प्रकृत्यर्थावच्छेदके एवेति । एवकारेण द्वित्वादौ उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वव्यावृत्तिः । तत्र । घटत्वादौ । असंभवादिति । अन्वयितावच्छेदकरूपेणान्वयिनः उपस्थितिरूपकारणाभावादितिभावः ।

अथाऽऽकाशो न द्वावित्यादौ केवलपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदो यत्र बोधयितुं न शक्यते । आकाशेष्युक्तयुक्त्या द्वित्वपर्याप्तेः सत्वेन तत्र तेन संबन्धेन तद्वद्भेदस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । आकाशत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वादिसम्भेदश्चाप्रसिद्ध एवेति चेन्न । द्वित्वादिसंभेदमभ्यासवृत्तिधर्मैर्गोत्रावच्छेदात् । तदनवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन तेन संबन्धेन द्वित्वादिसम्भेदस्य च तद्वति वृत्तौ बाधकाभावात् ।

अथ यत्राऽनेकवृत्तिधर्मः उद्देश्यतावच्छेदकः तत्र शुद्धपर्याप्तिरेव संसर्गः । यत्र तु एकमात्रवृत्तिधर्मस्तथा, तत्र व्यापकत्वं संसर्गः । तथाचोद्देश्यतावच्छेदकीभूतगगनत्वे व्यापकतासंबन्धेन द्वित्वविरहान्नाकाशौ इत्यादेः प्रामाण्यापत्तिरिति चेन्न । संसर्गप्रयोजकाऽऽकाङ्क्षाया उभयत्र तुल्यत्वे वैषम्ये मानाभावात् । अन्वयितावच्छेदकरूपेण घटत्वादेरनुपस्थित्या व्यापकतासंबन्धेन द्वित्वभानानुपपत्तिः । एकमात्रघटसत्त्वेपि घटावित्यस्य प्रामाण्यापत्तिश्च, व्यापकतासंबन्धेन द्वित्वस्य घटत्वे सत्त्वात् । भ्रमत्वस्याऽऽवश्यकतयेति । द्वित्वव्यापकत्वाभाववति आकाशत्वे द्वित्वव्यापकत्वविशेषणकत्वादिति भावः । विशिष्टपर्याप्तेः । साक्षात्संबन्धस्येति शेषः ।

अथेति । अत्रेति । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धे इत्यर्थः । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तादृशसंबन्धघटिका व्याप्तिरिति यावत् । व्यापकसामाधिकरण्यरूपैवेति । पर्याप्तिसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकोद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यरूपैवेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति । नत्विति । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपेति । उद्देश्यतावच्छेदकवदन्यावृत्तित्वरूपेत्यर्थः । प्रमेयत्ववदन्यावृत्तित्वरूपेति यावत् । यत्र । प्रमेयी इत्यादौ । अप्रसिद्धेति । प्रमेयत्ववदन्यत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः । एवं च । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिनिवेशे च । लघोः रूपसामानाधिकरण्यानिवेशेनेत्यादिः । स्वव्यापकेति । स्वं द्वित्वादि । तादृशधर्मवत्त्वस्यैवेति । उद्देश्यतावच्छेदकाभूताऽऽकाशत्ववत्त्वस्यैवेत्यर्थः । एवकारेण सामानाधिकरण्यव्यावृत्तिः । स च । द्वित्वावच्छिन्नभेदश्च । स्वव्यापकेत्यादि । स्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताक इत्यर्थः । तादृशसंबन्धेन । स्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वसंबन्धेन । पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नेति । अस्याऽवच्छेदकतायामन्वयः । प्रतियोगितावच्छेदकताक-

न चैवं घटपटौ न द्वौ इति प्रयोग आपद्येत । घटपटयोरपि प्रत्येकं द्वित्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति वाच्यम् । द्विवचनाद्युपस्थापितद्वित्वावच्छेदेनैव द्वित्वावच्छिन्नभेदस्य बाधेन तादृशप्रयोगाभावोपपत्तेः । नवा व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदश्च उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनैव बोध्यते इति व्युत्पत्तेर्द्वित्वसामानाधिकरण्येन तदबाधस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

एवेति । द्वित्वावच्छिन्नभेदः प्रतीयते इति पूर्वणान्वयः । तत्काले । पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वावच्छिन्नभेदप्रतीतिकाले । द्वित्वाविशिष्टबुद्धिरेवेति । पर्याप्तिसंबन्धेन आकाशादौ इति बुद्धिरेवेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । नत्विति । उक्तपरंपरासंबन्धेन । स्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वसंबन्धेन । तादृशविशिष्टबुद्धिरपीति । द्वित्वविशिष्टरपीत्यर्थः । स्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वसंबन्धेनाकाशौ इति विशिष्टबुद्धिरपीति यावत् । प्रतिबध्यते इति पूर्वणान्वयः । तथाचोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तिरेव संसर्ग इति भावः । पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतापि वक्तुं न शक्यते इत्याशङ्कते । अथेति । उक्तयुक्त्या । उभयस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वादिति युक्त्या । तथा च घटाकाशोभयगतद्वित्वस्याकाशेऽपि सत्त्वादिति यावत् । तत्र । आकाशे । तेन संबन्धेन । पर्याप्तिसंबन्धेन । तद्वद्भेदस्य । द्वित्ववद्भेदस्य । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतापि वक्तुं न शक्यते इत्याह । आकाशत्वव्याप्येति । आशङ्कां निरस्यति । द्वित्वादिपर्याप्तेरिति । उभयादिवृत्तिधर्मणैवेति । द्वित्वादिनैवेत्यर्थः । एवकारेण प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मस्य गगनत्वतद्व्याप्यत्वादेर्व्यवच्छेदः । तदनवच्छेदकेति । द्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकेत्यर्थः । तद्वद्भेदस्य । द्वित्वपर्याप्तिमद्भेदस्य । तेन संबन्धेन । पर्याप्तिसंबन्धेन । तद्वति वृत्तौ । द्वित्वादिमति वृत्तौ । तथा च द्वित्वाद्यवच्छेदेन आकाशे द्वित्वसत्त्वेऽपि आकाशत्वावच्छेदेन द्वित्वाभावसत्त्वे बाधकाभाव इति भावः ।

एवं । प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वादिमद्भेदसत्त्वे । प्रत्येकं । प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन । द्विवचनाद्युपस्थापितेति । घटपटौ इति द्विवचनाद्युपस्थापितेत्यर्थः । द्वित्वावच्छेदेनैवेति । एवकारेण प्रत्येकवृत्तिधर्मव्यावृत्तिः । तादृशप्रयोगाभावोपपत्तेरिति । घटपटौ न द्वौ इति प्रयोगाभावोपपत्तेरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अयं न द्वौ इति प्रयोगोपपत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ।

न च घटत्वादेरतिप्रसक्ततया द्वित्वादिपर्याप्तेरनवच्छेदकत्वात्तद-
वच्छेदेन द्वित्ववद्भेदस्य भवतामप्यनुमतत्वात्प्रकृत्यर्थगतैकत्वाऽविव-
क्षायां घटो न द्वावित्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशप्रयोगाभावे
घटत्वादेर्द्वित्वपर्याप्तेरिव द्वित्वादिमद्भेदस्याप्यनुयोगितावच्छेदकताया
अप्रामाणिकत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेदकताया भेदावच्छेदक-
तानियतत्वासिद्धेः । अस्तु वाऽतिप्रसक्तोपि घटत्वादिर्द्वित्वपर्याप्तैरव-
च्छेदकः । घटौ इत्यादिप्रतीतिवत्त्वात् । वस्तुतस्तु घटत्वादेः प्रत्येकं
द्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकत्वेपि द्वित्वपर्याप्तित्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया
तदवच्छिन्नावच्छेदकत्वमन्याहृतमेव ।

नापि द्वित्वसामानाधिकरण्येन द्वित्वादिमद्भेदावगाहिघटपटौ न स्त इति
प्रतीत्यापत्तिरपि संभवतोऽस्याह । नचेति । तदवाधस्येति । द्वित्वावच्छिन्नभेदस्य
अबाधेपि सत्त्वेपीति यावत् । अकिञ्चित्करत्वादिति । घटपटौ न द्वौ इति
प्रतीतेः प्रामाण्यासाधकत्वादित्यर्थः । तदवच्छेदेन । घटत्वावच्छेदेन ।
भवतामपीति । अवच्छेदावच्छेदेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कभेदस्वीकर्तृणामपीत्यर्थः । एकत्वविवक्षायान्तु नापत्तिः, एकत्वस्य द्वित्वा-
नुयोगितानवच्छेदकत्वादाह । एकत्वाविवक्षायामपीति । भेदावच्छेदक-
तानियतत्वाऽसिद्धेरिति । भेदावच्छेदकताव्याप्यत्वासिद्धेरित्यर्थः । यो यद्धर्म-
स्यानवच्छेदकः स तदभावस्यावच्छेदक इति व्याप्तौ मानाभावादिति भावः ।
गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसंगादिति तत्रैवोक्तम् ।
प्रतीतिवत्त्वादिति । घटौ इत्यादिप्रतीतिं घटत्वस्य द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्व-
स्वीकारादिति भावः । तदवच्छिन्नेति । द्वित्वपर्याप्तित्वावच्छिन्नत्वार्थः ।
तथा च घटत्वावच्छेदेन द्वित्वस्यैव सत्त्वादेकत्वाविवक्षायामपि न घटो न द्वौ
इति प्रतीत्यापत्तिः, घटत्वावच्छेदेन द्वित्वादिमद्भेदस्याऽसत्त्वादिति भावः ।
समवायसंबन्धावच्छिन्नेति । अस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायामन्वयः ।
तथा च समवायसंबन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद-
विषयिकैरेवेत्यर्थः । एवकारेण पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य व्यावृत्तिः ।
द्वित्वादिपर्याप्तेरिव द्वित्वादिसमवायस्यापि द्वित्वाद्येवानुयोगितावच्छेदक-
मित्याह । आकाशादाविति । द्वित्वादेरेवेति । एवकारो भिन्नक्रमः, द्वित्वा-
देरुभयादिवृत्तिधर्ममात्रावच्छिन्नत्वोपगमादेवेत्यर्थः । मात्रपदेन प्रत्येकवृत्ति-
धर्मस्य व्यावृत्तिः । उभयादिवृत्तिर्यो धर्मस्तन्मात्रावच्छिन्नानुयोगिताकत्वोपग-
मादिति यावत् । तदनवच्छेदकेति । द्वित्वानुयोगितानवच्छेदकेत्यर्थः ।

अथ पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबन्ध एवाप्रामाणिकः तत्कथं तत्संबन्धता । आकाशो न द्वौ इति प्रतीतिस्तु समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वावच्छिन्नभेदविषयिकैवास्ताम् । आकाशादौ द्वित्वसमवायसत्त्वेऽपि द्वित्वादेरेवोभयादिवृत्तिधर्ममात्रावच्छिन्नत्वोपगमात्तदनवच्छेदकाकाशत्वाद्यवच्छेदेन समवायसंबन्धेन तद्वतो भेदस्य वृत्तौ बाधकाभावादिति चेन्न । आकाशादित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याऽप्रमात्वानुपपत्त्यैव तादृशसंबन्धसिद्धेः । तादृशबुद्धेः समवायविषयकत्वे प्रमात्वनिराकरणस्य कर्तुमशक्यत्वात् । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टसमवायस्य संसर्गतोपगमे घटादित्यादिवाक्यस्याप्यप्रामाण्यापत्तिः । समवायस्यैक्येन घटादिनिष्ठस्य द्वित्वादिसमवायस्य घटादावपि सत्त्वेन घटत्वाद्यव्याप्यत्वात् ।

न चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वादिसमवायत्वेनैव संबन्धतास्तु द्वित्वादिसमवायस्य घटत्वाद्यव्याप्यत्वेऽपि द्वित्वादेस्तद्व्याप्यतया न घटौ इत्यादेरप्रमाणतेति वाच्यम् । एवं सति तथाविधद्वित्वादेरेव लाघवेन द्वित्वादिसंबन्धतौचित्यात् । अथास्त्वेवमेव तावतापि पर्याप्तिसंबन्धस्य विलयादिति चेन्न । द्वित्वादिस्वरूपस्यैव द्वित्वादिपर्याप्तिस्तथाऽभिमतसिद्धेः । उक्तं च दीधितिहृता, पर्याप्तिश्चायमेकोघटः-इमौ द्वौ इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेष इति । समवायस्य नानात्वमते च द्वित्वादिसमवाय एव तत्पर्याप्तिः न तु स्वरूपमतिरिक्तपदार्थो वेत्यन्यदेतत् ।

तद्वतोभेदस्य । द्वित्ववत्प्रतियोगिकभेदस्य । बाधकाभावादिति । घटाकाशगतद्वित्वावच्छेदेन द्वित्वस्याकाशे सत्त्वेऽपि आकाशत्वावच्छेदेन द्वित्ववद्भेदस्यापि सत्त्वादिति भावः । तादृशेति । पर्याप्तांत्यर्थः । तादृशबुद्धेः । आकाशत्वानुयोगिताकद्वित्वविषयकशाब्दबुद्धेः । अशक्यत्वादिति । घटाकाशगतद्वित्वसमवायस्याकाशेऽपि सत्त्वादिति भावः । यद्यपि आकाशे समवायेन द्वित्वं नाकाशत्वावच्छेदेन, किन्तु घटाकाशगतद्वित्वावच्छेदेनैवेति आकाशौ इति वाक्यजन्यबुद्धेरप्रमात्वमुपपन्नमेव । तथापि तत्संबन्धावच्छेदकस्य तदवच्छेदकस्य तदवच्छेदकतानियमाद् द्वित्वसमवायावच्छेदकस्याकाशत्वस्य द्वित्वादेरप्यवच्छेदकतया प्रमात्वं बोध्यम् । संसर्गतोपगमे इति । तथा चाकाशौ इति वाक्यजन्यबोधस्य न प्रमात्वम्, समवाये आकाशत्वव्याप्यत्वाभावात् । द्वित्वादिसमवायत्वेनैवेति । एवकारेणोद्देश्यतावच्छेदव्याप्यसमवायस्य

यत्तु आकाशं न द्वे इति प्रतीतिवदाकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतेः प्रमात्वस्य वारणाय समवायेन द्वित्वादिमद्भेद आकाशत्वावच्छेदेन न स्वीकर्तव्यः । तथा च पर्याप्तेरविलक्षणत्वे आकाशो न द्वे इत्यादि प्रतीतेरप्यप्रमात्वापत्तिरिति । तन्न । आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतौ द्वित्वसमवायावच्छिन्नभेद एव विषयः मतुपा संबन्ध्युल्लेखात्, न तु द्वित्वावच्छिन्नभेदः । एवं चाकाशत्वावच्छेदेन द्वित्वावच्छिन्नभेद एव स्वीकर्तव्यः, न तु तत्संबन्धावच्छिन्नभेद इत्याकाशं न द्वे इति प्रतीतेरप्रमात्वस्य आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतेर्वा प्रमात्वस्य न प्रसंग इति ।

“द्वित्वाघटितस्य” व्यावृत्तिः । तद्व्याप्यतया । घटत्वव्याप्यतया । समवायः संबन्धेनेति शेषः । एवं सति । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वसमवायस्य संसर्गत्वे सति । तथाविधेति । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्येत्यर्थः । द्वित्वादेरेवेति । एवकारेण समवायव्यावृत्तिः । उक्तं चेति । अवच्छेदकत्वनिवृत्तौ इति शेषः । द्वित्वादिसमवाय एवेति । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्येत्यादिः । एवकारेण पर्याप्तिव्यवच्छेदः । तथा च न घटौ इत्यादेः प्रमात्वानुपपत्तिः । द्वित्वसमवायस्य घटत्वव्याप्यत्वादिति भावः । पर्याप्तिसाधनाय प्रकारान्तरमुपन्यस्यति । यत्त्विति । समवायेन द्वित्वादिमद्भेद इति । समवायसंबन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद इत्यर्थः । न स्वीकर्तव्य इति । पर्याप्त्यनङ्गीकारे आकाशं न द्वे इति प्रतीतावपि समवायसंबन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद एवाकाशत्वावच्छेदेन भासेत तादृशश्च भेदो नाकाशत्वावच्छेदेन वर्तते इति तादृशभेदो न स्वीकर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथोक्तभेदावगाहिन्या आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतेरपि प्रमात्वं स्यादतः आकाशं न द्वे इति प्रतीतौ पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद एव विषयो वाच्यः, तथा च पर्याप्तिः स्वीकार आवश्यक इति भावः । उक्तार्थमेव प्रतिपादयति । तथाचेति । आकाशत्वावच्छेदेन समवायेन द्वित्वादिमद्भेदस्यास्वीकारे चेत्यर्थः । पर्याप्तेरविलक्षणत्वे । पर्याप्तेः समवायरूपत्वे । अभ्रमत्वापत्तिरिति । समवायेन द्वित्वादिमद्भेदस्याकाशत्वावच्छेदेनाकाशे विरहादिति भावः । आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतौ मत्वर्थः संबन्धी, संबन्धश्चात्र समवायः, स च प्रकारतया भासते, तथाचाकाशं द्वित्वसमवायवद्भिन्नमिति बोधः स्यात्, तस्याऽनभ्युपगमेन न प्रमात्वापत्तिः । न वा आकाशं न द्वे इति प्रतीतेः

अथोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तद्वित्वसंबन्धतास्वीकारे धवखदिरौ
 छिनत्तीत्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकीभूतधवत्वखदिरत्वव्याप्यं द्वित्वाद्वि-
 द्यमेव प्रत्येतव्यम्, नतु धवखदिरादिपर्याप्तद्वित्वादिकम्, यथाचैकैकधव-
 खदिरादितात्पर्येण तथाप्रयोगानुपपत्तिरिति द्वित्वान्वयितावच्छेदकम-
 पेक्षानुद्धिर्विशेषविषयत्वादिरूपमुभयादिनिष्ठं साहित्यं द्वन्द्वसमासार्थो
 वाच्यः, तथा च मीमांसकमतप्रवेश इति चेन्न ।

प्रमात्वानुपपत्तिः, तस्याः समवायसंबन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रति-
 योगिताकभेदावगाहनादिति नोक्तरीत्या पर्याप्तिः सिध्यतीत्याशयेनाह ।
 तन्नेति । द्वित्वसमवायावच्छिन्नभेद एवेति । द्वित्वसमवायनिष्ठावच्छेद-
 कताकप्रतियोगिताकभेद एवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । मनुष्या संबन्ध्युल्लेखा-
 दिति । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । नत्विति । द्वित्वावच्छिन्नभेदइति ।
 समवायसंबन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद इत्यर्थः ।
 आकाशं न द्वे इति प्रतीतेरप्रमात्वं निराकरोति । एवं चेति । आकाशं न
 द्वे इति प्रतीतौ संबन्धिवाचकपदाभावे चेत्यर्थः । द्वित्वावच्छिन्नभेद एवेति ।
 समवायसंबन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद इत्यर्थः ।
 एवकारव्यवच्छेद्यमाह । नत्विति । तत्संबन्धावच्छिन्नभेद इति । द्वित्व-
 समवायनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद इत्यर्थः । स्वीकर्तव्य इति शेषः ।

आकाशौ इति प्रतीतेः प्रमात्ववारणायोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तेः
 संसर्गत्वेऽनुपपत्तिमाशङ्कते । अथेति । द्वित्वाद्विद्वयमेवेति । धवद्वयगतद्वित्वम्,
 खदिरद्वयगतद्वित्वमेतदुभयमेवेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । नत्विति ।
 धवखदिरपर्याप्तद्वित्वादिकमिति । धवत्वरवदिरत्व-व्याप्यमिति पूर्वेणा-
 न्वयः । तादृशद्वित्वस्य खदिरे सत्त्वात्तत्र चोद्देश्यतावच्छेदकीभूतधवत्वा-
 भावात्, एवमुद्देश्यतावच्छेदकीभूतरवदिरत्वाभाववति धवे तादृशद्वित्वस्य
 सत्त्वादिति भावः । तथा च । द्वित्वद्वयस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वे च । तथा
 प्रयोगानुपपत्तिरिति । धवरवदिरौ इति प्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः । इति ।
 अतः । साहित्यमिति । तद्व्याप्यत्वस्य धवखदिरपर्याप्तद्वित्वे क्षतत्वान्नैकैक
 धवरवदिरबोधानुपपत्तिरिति भावः । तथा च । द्वन्द्वे लक्षणास्वीकारे च ।
 मीमांसकमतप्रवेश इति । मीमांसका हि साहित्यं द्वन्द्वसमासार्थः । तच्चापेक्ष-
 नुद्धिविशेषविषयत्वरूपम्, तदवच्छेदेन विभक्त्यर्थद्वित्वान्वयः । अन्यथा धव-
 खदिरौ इत्यादौ धवद्वयरवदिरद्वयादिधोः स्यात् । आकाशौ इत्यादिप्रयोगस्य-

यत्रैकधर्मस्य द्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदक-
व्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः संसर्गतानियमः । यत्र धर्मद्वयादेस्तथात्वं तत्र
केवला पर्याप्तिः समवाय एव वा संसर्ग इत्युपगमात्, त्रिनैव साहित्य-
स्यान्वयिवच्छेदकतां एकैकतात्पर्येण धवखदिरौ इत्यादिप्रयोगापत्तेः ।

न चैवमेकैकधवखदिरादितात्पर्येण धवौ खदिरौ इत्यादिप्रयोगापत्तिः ।
तादृशवाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनजन्यसमूहालंबनशाब्दबोधस्य नाना-
धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतया शुद्धपर्याप्तेरपि संसर्गतयाऽवगाहनसंभवा-
दिति वाच्यम् । यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता एकैव द्वित्वा-
दिप्रकारता तत्रैव शुद्धायाः पर्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गतया भानात् ।
धवौ खदिरौ इत्यादिनानावाक्यजन्यसमूहालंबनशाब्दबोधे विशेष्यता-
भेदेन प्रकारताभेदेन चोद्देश्यतावच्छेदकधवत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः
संसर्गतानियमेन एकैकधवखदिरादितात्पर्येण तथाप्रयोगाऽसंभवात् ।
धवखदिरौ इत्यादिप्रमासोत्तरद्विवचनेन धवत्वखदिरत्वाद्यवच्छिन्ननाना-
विशेष्यतानिरूपितैकद्वित्वादिप्रकारताशालिज्ञानमेव जन्यते । तादृश-
वाक्यजन्यबोधस्य समूहालंबनानात्मकतया विशेष्यताभेदेन प्रकारता-
भेदाभावात् ।

प्रमात्वरारणाय विभक्तेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यसंख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेः ।
एवं साहित्यमेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं तद्व्याप्यं धवरवदिरगतद्वित्वमेवेति
धवरवदिरद्वयस्यैव बोधः । न तु धवद्वयरवदिरद्वयादेरिति प्राहुः ।

समाधत्ते । यत्रेति । संसर्गतानियम इति । तेनाकाशो इत्यादिप्रयोगस्य
न प्रामाण्यम् । यत्र धर्मद्वयादेरिति । विरुद्धधर्मद्वयादेरित्यर्थः । तेन
विभुत्वस्याकाशोऽन्वयतात्पर्येण न विभवाकाशौ इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यम् ।
आकाशत्वविभुत्वयोर्विरोधाभावात् । तत्र केवलपर्याप्तिः संसर्गत्वाभावात् ।
तथात्वम् । उद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । अत्रेदं वाध्यम् । यत्र विरुद्धधर्मद्वयोद्दे-
श्यतावच्छेदकत्वम् तत्र द्वित्वान्वयबोधे द्विवचनमेव साक्षाद्भूम् । तेन
कालाकाशो इति प्रयोगस्य न प्रामाण्यम् । एवं । यत्र धर्मद्वयस्योद्देश्यता-
वच्छेदकत्वं तत्र केवलपर्याप्तिः संसर्गत्वे । शुद्धपर्याप्तेरिति । अपिना
उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तिः समुच्चयः ।

यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता एकद्वित्वादिप्रकारतेति ।
ननु धवरवदिरौ इत्यत्र धवरवदिरनिष्ठायां कस्यामपि विशेष्यतायां नानाधर्मा-

यथाहि—समूहालंबनानात्मके “खड्गी चैत्रः कुण्डली”त्याकारकना-
नाविशेषणकैकविशेष्यकज्ञानेन नानाप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यता, तथा
तथाविधे घवखदिरौ इत्याद्याकारके नानाविशेष्यकैकविशेषणकज्ञाने
विशेष्यताभेदेपि अभिन्नैव द्वित्वादिप्रकारता । अन्यथा समूहालंबनतस्त-
द्वैलक्ष्ययानुपपत्तेः । समासघटकधवखदिरादिपदानामेकवाक्यतानुप-
पत्तेश्च । तत्प्रयोज्यविषयतया साक्षात्परंपरया वा निरूपिता या विषयता
तत्प्रयोजकत्वस्यैकवाक्यतापदार्थत्वात् ।

वच्छिन्नत्वं नास्तीति चेन्न । धर्मविशिष्टा या एकद्वित्वप्रकारतेतितदयात् ।
वै०स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित्व, स्वभिन्नधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
त्वोभयसं० । तत्रैवेति । यत्र एकैव प्रकारता तत्रैवेत्यर्थः । प्रकारताभेदेन
चेति । एकद्वित्वप्रकारत्वाभावादुक्तनियमानाक्रान्ततयेति शेषः । तथाप्रयोगा-
संभवादिति । घवौ खदिरौ इति प्रयोगासंभवादित्यर्थः । तत्रोद्देश्यतावच्छेदकं
घवत्वं रवदिरत्वं च घवत्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तिर्घवद्वये-खदिरत्वव्याप्यद्वित्व-
पर्याप्तिः रवदिरद्वये न तु प्रत्येकस्मिन्निति भावः । ज्ञानमेवेति । एवकारेण
नानाविशेष्यतानिरूपितद्वित्वद्वयप्रकारताशालिज्ञानव्यावृत्तिः । तादृशवाक्य-
जन्येति । घवरवदिरौ इति वाक्यजन्येत्यर्थः । समूहालंबनानात्मकतयेति ।
समूहालंबनत्वं च प्रकारताद्वयनिरूपितमुख्यविशेष्यताद्वयशालित्वम् ।
विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदाभावादिति । अत्र दृष्टान्तमाह । यथाही-
त्यादिना । तथाविधे । समूहालंबनानात्मके । अभिन्नैव । एकैव ।
अन्यथा । द्वित्वादिप्रकारताया भिन्नत्वोपगमे । तद्वैलक्ष्ययानुपपत्तेरिति ।
असमूहालंबनस्य वैलक्ष्ययानुपपत्तेरित्यर्थः । घवौ रवदिरौ इति समूहालंबनतो
घवरवदिरौ इत्यसमूहालंबनस्य भेदो न स्यादिति यावत् । घवरवदिरौ
इत्यादौ विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदोपगमे समूहालंबनत्वं स्यादिति भावः ।
विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदे बाधकान्तरमप्याह । एकवाक्यत्वानुपपत्तेरिति ।
तत्पदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकपदत्वम्, एकवाक्यत्वम् । पद-
विशिष्टपदत्वम् । वै० स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वसं० ।
विषयतानिरूपितत्वं च साक्षात्परंपरया बोध्यम् । यथा राजपुरुष इत्यत्र
राजपदप्रयोज्यशब्दबोधीप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकत्वं पुरुष-
पदे । एवं पुरुषपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वं राजपदे ।
परंपरया घवरवदिरौ इत्यत्र यथा घवपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितद्वित्वविषय-

न चैतादृशैकवाक्यताविरहेऽपि क्षतिविरहः । तथासति समासस्यै-
वानुपपत्तेः । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्थतामित्यादौ राजपुरुष
पदादीनां समासवारणाय समर्थपदानामेव समासानुशासनात् ।
सामर्थ्यस्य निरुक्तैकवाक्यतारूपत्वात् । जलपृथिव्योः स्नेहगन्धौ
इत्यादितोऽपि न जले स्नेहः—पृथिव्यां गन्ध इत्याकारकसमूहालंबनबोधः
किन्तु तद्विलक्षणो द्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितजलत्व-पृथिवीत्वाद्य-
वच्छिन्नविशेष्यतात्मकप्रकारताद्वयनिरूपिताधेयत्वप्रकारतानिरूपितं यद्व-
र्मितावबच्छेदकद्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपकस्नेहत्व-गन्धत्वावच्छिन्न-
विशेष्यताद्वयं तद्वानिति । अतो न कुत्राप्येकवाक्यताभङ्गः ।

तानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वं खदिरपदे । यदि विशेष्यताभेदेन प्रकारता-
भिन्ना स्यात्तदा निरुक्तैकवाक्यता न स्यादिति भावः । क्षतिविरह इति । तथा
च विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदोऽस्तु इति भावः । तथा सति । उक्तैक-
वाक्यताविरहे सति । विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदे सतीति यावत् । एक-
वाक्यतार्थमेव विशेष्यताभेदेऽपि द्वित्वप्रकारताया ऐक्यं स्वीक्रियत इति भावः ।
समासस्यैवानुपपत्तेरिति । धवखदिरौ इत्यादौ समासो न स्यादित्यर्थः ।
अत एकवाक्यता स्वीकार्येति भावः । अयमेतीति । अयमेति पुत्रो राज्ञः इत्येकं
वाक्यम्, पुरुषोपसार्थतामित्यपरम् । समासवारणायेति । सापेक्षमसमर्थ-
वद्भवतीति व्युत्पत्त्या अयमेतीति वाक्यघटकराजपदस्य समासाघटके
पुत्रपदसापेक्षत्वेन, पुरुषपदस्य च समासाघटक अपसार्थतां पदसापेक्षत्वेना
सामर्थ्यात्तयोः राजपुरुषपदयोः समासवारणायेत्यर्थः । समासानुशासनादिति ।
अनुशासनं च । समर्थः पदविधिरिति । निरुक्तैकवाक्यतारूपत्वादिति ।
तत्त्वप्रयोज्यविषयतानिरूपिताप्रयोजकत्वरूपत्वादित्यर्थः । तथा च राज-
पदप्रयोज्यविषयतानिरूपितसंबन्धविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वं पुत्रपदे
एव न तु पुरुषपदे । पुरुषपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्व-
मपसार्थतां पदे न तु राजपदे इति नैकवाक्यत्वम् । तथा च धवखदिरौ
इत्यत्र विशेष्यताभेदेन द्वित्वप्रकारताभेदे निरुक्तैकवाक्यताविरहेण समासो न
स्यादिति भावः । किन्त्विति । अत्र द्वित्वविशिष्टपृथिवीजलनिरूपितवृत्तिता-
वन्तौ द्वित्वविशिष्टौ स्नेहगन्धौ इति बोधः । तद्विलक्षणः । समूहालंबन-
विलक्षणः । न कुत्राप्येकवाक्यताभङ्ग इति । जलपदप्रयोज्यविषयत्व,
पृथिवीपदप्रयोज्यविषयत्वयोः, स्नेहपदप्रयोज्यविषयत्व गन्धपदप्रयोज्यविषय-
तयोश्च परस्परं साक्षान्निरूप्यनिरूपकभावविरहेऽपि द्विवचनार्थद्वित्वद्वारा

चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातार्थद्वित्वप्रकारेण भासमाने चैत्रमैत्रोभयादौ गमनाश्रयत्वाद्यन्वयेन निरुक्तैकवाक्यतासंभवेपि समासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वादसमासः । तत्र विशेष्यताभेदभिन्न-द्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयप्रतियोगी समूहालंबनात्मकबोध इति न संशयः । तथासति उक्तयुक्त्या एकैकचैत्रमैत्रादितात्पर्येण तथाप्रयोगानुपपत्तेः ।

आख्यातोपस्थापितद्वित्वादिकं उभयादिरूपान्वयितावच्छेदका-वच्छिन्ने एवान्वेतीति व्युत्पत्तिः, तेनोक्तप्रयोगदर्शनात्क्रियापदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनकत्वाऽनियमेपि घटद्वयादितात्पर्येण घटस्तिष्ठत इत्यादयो न प्रयोगाः । एकवचनान्तक्रियापदे च तादृश-विशेष्यवाचकपदप्रयोग एव साधुः । अतो घटास्तिष्ठतीत्यादयो न प्रयोगाः ।

“परंपरया” निरूप्यनिरूपकभावान्नैकवाक्यताभंग इत्यर्थः । ननु चैत्रपद-प्रयोज्यविषयतानिरूपितद्वित्वविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपैकवाक्य-ताया मैत्रे सत्त्वेन चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्येव प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह । चैत्रो मैत्रश्चेति । द्वित्वादिप्रकारेणेति । द्वित्वादिविशेष्यतयेत्यर्थः । द्वित्वादिः प्रकारो यत्रेति व्युत्पत्तेः । विभाषाधिकारीयत्वादिति । तथा च चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यपि प्रयोगो भवत्येव । तत्र चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यत्र । प्रतियोगी । निरूपकः । समूहालंबनात्मकबोध इति । यदि चात्र विशेष्य-ताभेदेन प्रकारताभिन्ना न स्यात्तर्हि एकवाक्यत्वात्समासः स्यात्, अतो द्वित्वादिनिष्ठा प्रकारतापि भिन्नैव स्वीकर्तव्या, तथा च समूहालंबनात्मक एव बोध इति भावः । तथासति । विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदे सति । उक्त-युक्त्या । यत्रैकधर्मस्य द्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदक-व्याप्यपर्याप्तिः संसर्गतानियमः इत्युक्तयुक्त्या । तथाप्रयोगानुपपत्तेरिति । चैत्रो मैत्रश्च गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तेरित्यर्थः । अत्रोद्देश्यतावच्छेदकं चैत्रत्वं मैत्रत्वं च तद्व्याप्यपर्याप्तिश्चैत्रद्वये मैत्रद्वये चेति चैत्रद्वयमैत्रद्वयतात्पर्येण तथा प्रयोगः स्यादिति भावः ।

आख्यातोपस्थापितद्वित्वादिकं चेति । असमानवचनकविशेष्यवाचक-पदस्थले इत्यादिः । तेन घटौ स्त इत्यादौ घटत्वस्यैवाऽन्वयितावच्छेदकत्वेपि न द्विवचनानुपपत्तिः, विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वात् । उभयादिरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्ने एवेति । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत

अथैकघटादिव्यवहारेतद्देशवृत्तितादशायामत्र घटौस्तः घटाः सन्तीति कथं न प्रयोगाः, घटादौ घटत्वादिव्याप्तिवि शष्टपर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वादेः स्वरूपादिसंबन्धेनैतद्देशवृत्तिताश्रयत्वादेशच सत्वात् । न च द्वित्वेनोपस्थितयोर्द्वयोरेव व्यक्तयोरेवं बहुत्वेनोपस्थितासु बहुषु व्यक्तिषु विधेयान्वयाद्व्यक्त्यन्तरेणैतद्देशवृत्तिताश्रयत्वादेशच बाधान्न तादृशप्रयोग इति वाच्यम् । व्यक्त्यन्तरेऽयोग्यतया तादृशविधेयानवगाहिन एकघटे तदवगाहिनो बोधस्योत्पत्तौ बाधकाभावात् । तथा तात्पर्येण तथा प्रयोगस्य दुर्बारत्वात् ।

न च व्यासजयवृत्तिधर्मो यत्रान्वयितस्तत्र यावत्सु अन्वयितावच्छेदकस्य पर्याप्तिस्तावतामेव पदार्थान्तरेणान्वय इति व्युत्पत्तिस्तान्नर्वाहाय च तादृशधर्मावच्छिन्ने इतरान्वयबोधजनकसामग्र्या उभयादिविषयकपदार्थान्तरान्वयबुद्धित्वमेव जन्यतावच्छेदकं वक्तव्यमिति द्वित्वादिनैकघटादिमात्रविषयकैतद्देशवृत्तिताश्रयबोधो न संभवतीति न तादृशबोधात्तात्पर्येण तादृशप्रयोगोपत्तिरिति वाच्यम् । योग्यताभ्रमेणाकाशावत्र स्त इत्यादिवाक्यात् द्वित्वादिना एकव्यक्तिमात्रविषयकपदार्थान्तरान्वयबोधात्तादृशव्युत्पत्तेस्तन्निर्वाहककार्यकारणभावस्य च कल्पनाऽसंभवात् ।

इत्यत्र चैत्रत्वमैत्रत्वोभयादिरूपं यदन्वयितावच्छेदकं तदवच्छिन्ने एवेत्यर्थः । एवकारेण केवलचैत्रत्वमैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने द्वित्वान्वयस्य व्यावृत्तिः । उभयादीत्यादिनाऽऽख्यातोपस्थापितत्रित्वादिकं धर्मत्रयरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्ने एवान्वेतीत्यपि बोध्यम् । तेन चैत्रो मैत्रश्च गच्छन्तीत्यस्यापि न प्रामाण्यम् । तेन । उक्तनियमेन । अस्य घटस्तिष्ठत इत्यादयो न प्रयोगा इत्यनेनाऽन्वयः । उक्तप्रयोगदर्शनात् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इति प्रयोगदर्शनात् । न प्रयोगा इति । आख्यातोपस्थापितद्वित्वस्य घटद्वये एवान्वयसंभवादेकवचनान्तघटपदस्य घटद्वयानुपस्थापकत्वादिति भावः । तादृशेति । एकवचनान्तेत्यर्थः । घटस्तिष्ठतीत्यादयो न प्रयोगा इति । आख्यातार्थकत्वाविवक्षायां पीत्यादिः ।

आशङ्कते । अथेति । द्वित्वादेरिति । अस्य सत्वादित्यनेनान्वयः । घटद्वयवृत्तिद्वित्वस्य प्रत्येकघटेपि सत्वादिति भावः । विधेयान्वयादिति । विधेयस्य एतद्देशवृत्तिताश्रयत्वस्याऽन्वयादित्यर्थः । अयोग्यतयेति । योग्यताज्ञानरूपकारणाभावेनेत्यर्थः । तादृशविधेयानवगाहिन इति । व्यक्त्यन्तरे

यत्तु द्वित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकबुद्धौ उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकता-
नियमतौ विधेयसंसर्गे भासते इतिव्युत्पत्तिः । यत्र चोद्देश्यतावच्छेदकवि-
शिष्टाधिकरणाऽप्रसिद्धया तद्व्यापकत्वमप्रसिद्धम्, तत्रापि खण्डशः
प्रसिद्धानां तत्तद्घटकपदार्थानां विशेष्यविशेषणभावापन्नानां भान-
सम्भवान्न पीतशंखावन्नेत्यादौ तादृशव्युत्पत्तिभङ्गः । एवं चैकघटादि-
व्यक्तिमात्राधिकरणपरस्यात्र घटौ स्त इत्यादिवाक्यस्याऽप्रामाण्यं
सुघटमेव, उद्देश्यतावच्छेदकीभूतघटमात्रवृत्तिद्वित्वव्यापकतायास्तादृश-
वाक्यप्रतिपाद्याया विधेयसंसर्गे बाधादिति ।

एतद्देशवृत्तित्वानवगाहिनोपीत्यर्थः । एकघटे । एतद्देशवृत्तिघटे । तदव-
गाहिनः । एतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वावगाहिनः । तथा तात्पर्येण । एतद्देश-
वृत्त्येकघटे एतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वबोधतात्पर्येण । तथा प्रयोगस्य । अत्र
घटौ स्त इति प्रयोगस्य । व्यासज्यवृत्तिधर्मः । द्वित्वादिकम् । यत्र । अत्र
घटौ स्त इत्यत्र । यावत्सु । घटद्वये । अन्वयितावच्छेदकस्य । द्वित्वादेः ।
तावतामेव । घटद्वयस्यैव । एवकारेण द्वित्वाश्रयप्रत्येकघटस्य व्यावृत्तिः ।
पदार्थान्तरेण । एतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वादिना । अन्वय इति । व्यासज्य-
वृत्तिधर्मस्य यावद्व्यक्तिषु अन्वयो भवति तावद्व्यक्तिष्वेव पदार्थान्तरस्यान्वय
इत्यर्थः । तन्निर्वाहाय च । व्युत्पत्तिनिर्वाहाय च । तादृशधर्मावच्छिन्ने ।
व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्ने । इतरान्वयबोधजनकसामग्र्या इति ।
एतद्देशवृत्तित्वान्वयबोधजनकाकाङ्क्षायोग्यताज्ञानघटितसामग्र्या इत्यर्थः ।
उभयादिविषयकपदार्थान्तरान्वयबुद्धित्वमेवेति । एवकारेणोभयत्वाश्रय-
यत्किञ्चिद्विशेष्यकपदार्थान्तरान्वयबुद्धित्वस्य व्यावृत्तिः । योग्यताभ्रमेणेति ।
आकाशौ द्वौ इति भ्रमेणेत्यर्थः । तादृशव्युत्पत्तेरिति । यावत्सु अन्वयिता-
वच्छेदकस्य पर्याप्तिस्तदाश्रयस्याऽप्रसिद्धया “यावत्सु अन्वयितावच्छेदकस्य
पर्याप्तिस्तावतामेव पदार्थान्तरेणाऽन्वय इति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । कार्यकारण-
भावस्य चेति । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्ने इतरपदार्थान्वयबोधजनकसामग्र्याः
उभयत्वावच्छिन्नविशेष्यकपदार्थान्तर“एतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वप्रकारकबोधत्वाव-
च्छिन्नं प्रत्येव कारणत्वमिति कार्यकारणभावस्य च कल्पनाऽसंभवादित्यर्थः ।

एकघटादिव्यक्तेरेतद्देशवृत्तितादशायां यत्र घटौ स्तः, अत्र घटाः सन्ती-
त्यादिप्रयोगाणामप्रामाण्यं प्रकारान्तरेणोपपादयति । यत्स्विति । ननु पीतशंखौ
अत्र स्त इति वाक्यजन्यबोधे उद्देश्यतावच्छेदकीभूतद्वित्वव्यापकपीतशंखत्व-

तदपि तुच्छम् । अत्र घटौस्त इत्यादौ द्वित्वसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य द्वित्ववद्व्यवृत्तिघटनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वस्य च तदधिकरणावृत्तिघटादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूते
तत्तद्विधेयसंसर्गतावच्छेदके बाधाद्व्यवृत्तिघटाधिकरणपरतादृशवाक्यस्याप्रा-
माण्यापत्तेः । तत्तद्द्वित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य
तत्तद्विधेयसंसर्गांशे भानोपगमस्तु न संभवति, तत्तद्द्वित्वेनानुपस्थितेः ।
न च तदवच्छिन्नस्य संसर्गतया भाने तेन रूपेणापस्थितिर्नापेक्ष्यते
वाच्यम् । तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारतानिरूपिततत्तादृशोप्यताशालिशा-
ब्दबोधपरमित्याकारकतात्पर्यज्ञाने संसर्गस्य विशेषणतया तद्विधान-
निर्वाहाय संसर्गघटकोपस्थितेरपि शाब्दबोधात्प्रागावश्यकत्वात् । प्रकृत-
संसर्गेण एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थबोधपरत्वज्ञानस्य प्रकृतवाक्यार्थावप-
यकतया प्रागसंभवेनोपदर्शिततात्पर्यज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वापगमात् ।
एवं वाक्यार्थघटकसंसर्गस्यानुपगमे घटौ इत्यादौ वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

वत्वमप्रसिद्धम्, तथाहि उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वम्, उद्देश्यतावच्छेदक-
समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तथा चोद्देश्यतावच्छेदकाधि-
करणाऽप्रसिद्धिरत आह । यत्रेति । तद्व्यापकत्वम् । द्वित्वव्यापकत्वम् ।
विशेष्यविशेषणभावापन्नानामिति । तथा चोद्देश्यतावच्छेदकविषयता
निरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतानिरूपितभेदविषयतानिरूपि-
तप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरू-
पिताधिकरणविषयतावत्त्वेन भानसंभवादिति भावः । विधेयसंसर्गे ।
एतद्देशवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धे । बाधादिति । द्वित्ववद्देशान्तरीय-
घटनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादुक्तसंबन्धस्येति भावः । देशान्तरीय-
घटद्वयमपि द्वित्ववत्तन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमेवैतद्देशवृत्तित्व-
प्रतियोगिकस्वरूपमित्याह । तदधिकरणावृत्तिरिति । द्वित्ववद्व्यवृत्तिघटाधिकरणै-
तद्देशवृत्तीत्यर्थः । घटादिनिष्ठेति । घटद्वयान्तरादिनिष्ठेत्यर्थः । तत्त-
द्विधेयसंसर्गे । एतद्देशवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धे । तदवच्छिन्नस्य ।
तत्तद्द्वित्वावच्छिन्नस्य । संसर्गतया । संसर्गघटकतया । तेन रूपेण । तत्त-
द्वित्वत्वेन रूपेण । इत्याकारकतात्पर्यज्ञाने इति । अत्र घटौ स्त इति वाक्यं
तद्द्वित्वव्यापकैतद्देशवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नैतद्देशवृत्तित्वप्र-
कारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताशालिशाब्दबोधेच्छयोच्चरितमिति तात्पर्य-
ज्ञाने इत्यर्थः । तद्विधाननिर्वाहाय । संसर्गभाननिर्वाहाय । संसर्गघटकोप-

अत्रोच्यते व्यासज्यवृत्तिधर्मोऽवच्छिन्नोद्देश्यताकशाब्दबुद्धौ स्वव्याप्य-
तादृशधर्मवत्त्वमपि विधेयसंसर्गतया भासते इति व्युत्पत्तिः । व्याप्यत्वं च
तद्वदन्यावृत्तित्वं व्यतिरेकिस्थले । तादृशधर्मवत्त्वं चोद्देश्यतावच्छेदकता-
घटकसंबन्धेन बोध्यम् ।

अत्र घटौ स्त इत्यादौ एतद्देशवर्तमानत्वादिरूपविधेयस्य तद्वदन्या-
वृत्तित्वरूपव्याप्तिमच्चैतद्देशस्यैकघटादिव्यक्तिमात्राधिकरणत्वे घटपटादि-
निष्ठद्वित्वमेव घटत्वव्याप्यपर्याप्तिरूपोद्देश्यतावच्छेदकताटकसंबन्धा-
वच्छिन्नं तद्वत्त्वं च घटादौ बाधितमिति न तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यम् ।
अधिकरणस्य घटद्वयादिभूत्वे च घटत्वादिव्याप्यं द्वित्वमेव तथेति
घटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन तद्वत्त्वं घटादावबाधितमिति तादृश-
वाक्यस्य प्रामाण्यं निर्वहतीति ।

स्थितेरपीति । संसर्गघटकतद्द्वित्वोपस्थितेरपीत्यर्थः । अपिना विशेषण-
विशेष्ययोः समुच्चयः । घटौ स्त इति वाक्यं तद्द्वित्वव्यापकैतद्देशवृत्तित्व-
प्रतियोगिकत्वरूपेणैतद्देशवृत्तित्वविशिष्टघटविषयकबोधेच्छयोच्चरितमिति तात्प-
र्यज्ञाने तत्तद्द्वित्वादेः संसर्गतया भानेपि तादृशतात्पर्यज्ञानस्य न कारणत्व-
मित्याह । प्रकृतसंसर्गणेति । एतद्देशवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपेणेत्यर्थः ।
एकपदार्थविशिष्टेति । एतद्देशवृत्तित्वविशिष्टेत्यर्थः । अपरपदार्थेति ।
घटपदार्थेत्यर्थः । प्रागसंभवेनेति । शाब्दबोधात्प्रागसंभवेनेत्यर्थः । उपदर्शित-
तात्पर्यज्ञानस्यैवेति । तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारतानिरूपिततत्ताद्देश्यताशालि-
बोधपरमिति तात्पर्यज्ञानस्यैवेत्यर्थः । तत्तद्द्वित्वस्य संसर्गघटकत्वे दोषान्तर-
मप्याह । एवमिति । वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चेति । तत्तद्द्वित्वघटितस्य संसर्गत्वे
तत्तद्द्वित्वभेदात् संसर्गभेदः संसर्गभेदे च वाक्यभेदादित्यर्थः । संसर्गभेदस्य
वाक्यभेदनियामकत्वादिति भावः ।

अथेत्यादिनाऽऽशङ्कितं समाधत्ते । अत्रोच्यतेइति । स्वव्याप्यतादृश-
धर्मवत्त्वमपीति । स्वपदं विधेयपरम् । तादृशधर्मश्च उद्देश्यतावच्छेदकीभूत-
व्यासज्यवृत्तिद्वित्वादिरूपो धर्मः । एतद्देशवृत्तित्वव्याप्यद्वित्वत्वसंबन्ध इति
यावत् । अपिना यत्राऽव्यासज्यवृत्तिधर्मोऽन्वयितावच्छेदकः तत्र विधेयस्य
स्वरूपसंबन्धः समुच्चीयते । एवं चाऽत्र घटौ स्त इत्यत्र एतद्देशनिरूपितवृत्ति-
तावन्तौ द्वित्ववन्तौ घटौ इति बोधः । वृत्तितावत्त्वं स्वरूप एतद्देशवृत्तित्व-
व्याप्यद्वित्ववत्त्वोभयसं० । संसर्गघटकद्वित्ववत्ता च उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य-

केवलान्वयिविधेयकस्थले च द्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वव्यापकत्वमेव संसर्गघटकम् । केवलान्वयिनि तादृशव्यापकताया अक्षतत्वात् । न तु तत्तद्द्वित्वत्वावच्छिन्नत्वव्यापकत्वमिति न पूर्वोक्तदोषावकाशः ।

पर्याप्तिसंबन्धेन । एतद्देशे एकघटसत्त्वे च एतद्देशवृत्तित्वाभाववति देशान्तरीयघटे द्वित्वस्य सत्त्वेन द्वितीयसंबन्धाभावेन न अत्र घटौ स्त इति प्रयोगापत्तिः । स्वरूपसंबन्धनिवेशाद् घटशून्यदेशेऽत्र घटोस्तीति न प्रतीतिः, कालिकेनैतद्देशवृत्तितावत्यपि घटे स्वरूपेणैतद्देशवृत्तित्वविरहात् । व्याप्यत्वं चेति । विधेयव्याप्यत्वं चेत्यर्थः । एतद्देशदेशान्तरस्थघटयोर्द्वित्वस्य नैतद्देशवृत्तित्वव्याप्यत्वम्, एतद्देशवृत्तित्वाभाववति देशान्तरस्थघटे द्वित्वस्य सत्त्वात् । ननु एतद्देशवृत्तित्वव्याप्याद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वस्य कालिकेन देशान्तरस्थघटेपि सत्त्वात्तदोपतादवस्थमत आह । तादृशधर्मवत्त्वं चेति । विधेयव्याप्योद्देश्यतावच्छेदकीभूतव्याप्यवृत्तिद्वित्वादित्त्वं चेत्यर्थः । उद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेनेति । घटत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेनेत्यर्थः । एतद्देशे एकघटस्यैकपटस्य च सत्त्वे अत्र घटौ स्त इति प्रतीतेर्न संभव इत्याह । अत्रेति । एतद्देशस्यैकघटादिव्यक्तिमात्राधिकरणत्वे । मात्रपदेन घटान्तरस्य व्यावृत्तिः । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिमच्चेति । विधेयवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिमच्चेत्यर्थः । एतद्देशवृत्तित्वरूपविधेयव्याप्यमिति यावत् । अस्य घटपटादिनिष्ठद्वित्वमेवेत्यनेनाऽन्वयः ।

एवकारेण देशान्तरीयघटसमवेतद्वित्वस्य व्यावृत्तिः । एतद्देशवृत्तित्वाभाववति देशान्तरीयघटे तादृशद्वित्वस्य सत्त्वात् । ननु तथापि एवकाराऽसंगतिः, घटद्वयगतद्वित्वस्यापि विधेयव्याप्यत्वादित्यत उक्तम्, एकघटव्यक्तिमात्राधिकरणत्वे इति । मात्रपदेन घटद्वयव्यावृत्तिः । अत एव वक्ष्यति । अधिकरणस्य । घटद्वयादिमत्त्वे चेति । तद्वत्त्वमिति । उद्देश्यतावच्छेदकघटत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन विधेयव्याप्यद्वित्ववत्त्वमित्यर्थः । बाधितमेवेति । घटत्वाभाववति पटे पर्याप्तेः सत्त्वात् । अत्र घटौ स्त इत्यादिव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशाब्दबोधस्थले विधेयव्याप्यद्वित्ववत्त्वसंबन्धेन विधेयान्वयादेतद्देशे एकघटैकपटसत्त्वदशायामेतद्देशवृत्तित्वरूपविधेयव्याप्यद्वित्वरूपविधेयसंबन्धो घटपटोभयस्मिन्नेवास्ति न तु घटे तत्र घटत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वस्य बाधात्, एतद्देशदेशान्तरस्थघटद्वयगतद्वित्वे चैतद्देशवृत्तित्वव्याप्यत्वस्य बाधादित्यर्थः । एतद्देशे

घटावानयति चैत्र इत्यादौ चैत्रकर्तृकानयनकर्मत्वादिव्याप्यद्वित्वादि-
मन्निष्ठनिरूपकताकाधेयतादिसंबन्धेन कर्मत्वादौ घटादेरन्वयो व्युत्पन्नः ।
तेन चैत्रादौ एकघटादिव्याप्यमात्रानयनकर्तृत्वे न तादृशप्रयोगः । द्वित्वा-
दिमत्त्वं च प्रकारतावच्छेदकीभूतघटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन-
बोध्यम् । तेन चैत्रस्य घटादिसहितैकघटादिव्यक्त्यानयनकर्तृत्वेऽपि न
तादृशप्रयोगः । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।

यत्राऽनेकवृत्तिधर्मो द्वित्वान्वयितावच्छेदतया भासते तत्रोभयादिनैव-
समं पदार्थान्तरस्याऽन्वयः । यत्रैकमात्रवृत्तिधर्मस्तथा तत्रैकेनापि
व्युत्पत्तिभेदावलंबनात्कार्यकारणभाववैचित्र्याच्च सर्वं समञ्जसमित्यपि-
वदन्ति ।

घटद्वयसत्त्वे अत्र घटौस्त इति प्रतीतेः प्रमात्वमुपपादयति । अधिकरणद्वय-
स्येति । तथा । एतद्देशवृत्तित्वरूपविधेयव्याप्यम् । तद्वत्त्वम् । विधेयव्याप्य-
द्वित्ववत्त्वम् । तथा च घटद्वये घटत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन एतद्देशवृत्तित्व-
व्याप्यद्वित्वमस्त्येवेति भावः । तादृशवाक्यस्य । अत्र घटौ स्त इति
वाक्यस्य ।

घटौ प्रमेयौ इत्यादौ तादात्म्येन प्रमेयविधेयकस्थले प्रमेयवदन्या-
प्रसिद्धिः, व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः प्रसिद्धत्वेऽपि सामानाधिकरण्यां-
शस्याऽनतिप्रयोजनकत्वमतो लाघवाच्चाह । केवलान्वयिविधेयकस्थले इति ।
द्वित्वत्वावच्छिन्नंति । उद्देश्यतावच्छेदकेत्यर्थः । तादृशव्यापकतायाः ।
उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतायाः । अक्षतत्वादिति । तथा च स्वनिष्ठव्यापक-
तानिरूपकोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वं संसर्गः । स्वपदं विधेयपरम् । न पूर्वोक्त-
दाषावकाश इति । न वाक्यभेदप्रसंग इत्यर्थः । घटावानयति चैत्र इत्यत्र
आधेयतासंबन्धेन घटो द्वितीयार्थकर्मत्वे विशेषणम् । तत्राधेयतायां चैत्रकर्तृ-
कानयनकर्मत्वव्याप्यद्वित्वादिमन्निष्ठनिरूपकताकत्वं विशेषणम् । तस्य फल-
माह । तेनेति । निरूपकताकत्वपर्यन्तविवक्षणेन । न तादृशप्रयोग इति ।
न घटावानयति चैत्र इति प्रयोग इत्यर्थः । एकस्मिन्घटे चैत्रकर्तृकानयन-
कर्मत्वव्याप्यद्वित्वस्याभावात्, द्वित्वस्यानयनकर्मत्वाभाववति देशान्तरस्य
घटेऽपि सत्त्वादिति भावः । तेन । घटत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्ववत्त्वस्य
विवक्षणेन । न तादृशप्रयोग इति । न घटावानयति चैत्र इति प्रयोग
इत्यर्थः । घटत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वस्य घटेऽभावात् । घटत्वाभाववति

अथ घटादिव्यक्तिभेदेनानयनकर्मताभिन्नेति प्रतिसन्दधानस्य पुंसो-
घटावानयतीति वाक्याच्छाद्बोधोधानुपपत्तिः । तस्य कर्मतात्वावच्छेदेना-
धेयतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वित्वावाच्छिन्नघटाभादस्य निश्चय-
संभवात् । तस्य द्वित्वादिना तादृशसंसर्गकघटादिविशिष्टधीविरोधित्वा-
दिति चेन्न ।

पटेऽपि पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वस्य सत्वादिति भावः । अन्यत्र । घटावानयति
चैत्र इत्यादौ । ऊहनीयमिति । चैत्रकर्तृकानयनकर्मत्वव्याप्यबहुत्ववद्घट-
विशिष्टकर्मतानिरूपकानयनानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोध ऊहनीय इत्यर्थः ।
वे० आधेयतासं० । मतान्तरमाह । यत्र । अत्र घटौस्त इत्यादौ । अनेक-
वृत्तिधर्मः । घटत्वादि । उभयादिनैवेति । घटद्वयेनैवेत्यर्थः । एवकारेणैक-
घटस्य व्यावृत्तिः । व्युत्पत्त्यन्तरमाह । यत्र । आकाशौ स्त इत्यादौ । एकमात्र-
वृत्तिधर्मः । आकाशत्वादिः । तथा । द्वित्वान्वयितावच्छेदकः । एकेनापि
समम् । आकाशेनापि सममित्यर्थः । पदार्थान्तरस्याऽन्वय इति पूर्वोणान्वयः ।
पदार्थान्तरस्य । एतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वस्य । एतेनाकाशौ अत्र स्त इत्यादौ
योग्यताभ्रमेण भ्रमात्मकशाब्दबोधस्यानुभविक्त्वात्, तत्रानेकवृत्तिधर्मस्यो-
द्देश्यतानवच्छेदकत्वात्तत्संग्रहानुपपत्तिरिति निरस्तम् । द्वितीयव्युत्पत्तेः
स्वीकारात् । व्युत्पत्तिभेदावलंबनादिति । एतद्व्युत्पत्तिस्वीकारादित्यर्थः ।
कार्यकारणभाववैचित्र्याच्चैति । द्वित्वविशिष्टघटविशेष्यकैतद्देशवृत्तित्व-
प्रकारकान्वयबोधं प्रति अत्रपदसमभिव्याहृतद्विवचनान्तघटपदज्ञानत्वेन
कारणता । एवं द्वित्वविशिष्टाकाशविशेष्यकपदार्थान्तरान्वयबोधं प्रति अत्र
पदसमभिव्याहृतद्विवचनान्ताकाशपदज्ञानत्वेन कारणतायाश्च कल्पनादिति
भावः ।

ननु घटावानयति चैत्र इत्यत्र द्वित्वविशिष्टघटप्रकारकर्मताविशेष्यक-
बोधानुपपत्तिः । संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थतया तज्जन्य-
संयोगानुकूलव्यापारस्य कर्मतारूपत्वात्, व्यापारश्चाश्रयभेदेन भिन्न इति
एकस्यां कर्मतायां द्वित्ववद्घटवैशिष्ट्याभावाद् घटावानयति चैत्र इति
वाक्याच्छाब्दबोधोधानुपपत्तिमाह्वते । अथेति । प्रतिसन्दधानस्य । ज्ञानवतः ।
निश्चयसंभवादिति । कर्मत्वमाधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्वित्ववद्-
घटाभाववदिति निश्चयसंभवादित्यर्थः । द्वित्वविशिष्टघटस्याऽऽधेयतासंबन्धेन
कर्मतामात्रेऽसत्वादिति भावः । तस्य । तादृशनिश्चयस्य । तादृशसंसर्गकेति ।

उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानमुभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधेयता - संसर्गावगाहिज्ञानमेव प्रतिबध्नाति न तु केवलं विशेष्ये विशेषणमिति-रीत्या जायमानमुभयत्वादिविशिष्टज्ञानम् । अतो विशेषदर्शिनां तादृश-वाक्यादोषायत्तमाधेयत्वांशे उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वावगाहिभ्रमात्मकं ज्ञानं न भवत्येव अपि तु तदंशे तदनवगाहिप्रमात्मकं ज्ञानमिति उभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधेयत्वंचोभयादिवृत्तावेकस्मिन्धर्मे एव न तु प्रत्येकमात्रवृत्ताविति कर्मत्वांशे तादृशाधेयत्वावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्व-मित्यवधेयम् ।

संख्याश्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगताः कचित्प्रतीयन्ते । यथा संपन्नौ त्रीह्रियवौ इत्यादौ एतत्तत्त्वं प्रागेवाभिहितम् । विरुद्धसंख्यावच्छिन्न-वाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या संख्या प्रकृत्यर्थतावच्छेदक संख्यायामेवान्वेति । यथा शतमेकं द्वेशते त्रीणिशतानीत्यत्र शतत्वादौ एकत्वद्वित्वबहुत्वानामन्वयः । अत एव च एकशतद्विशततात्पर्येण न शतानीति प्रयोगः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य शतस्य बहुत्वाद्यन्वययोग्यत्वेपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशतत्वांशे बहुत्वाद्यन्वय एव बहुवचनस्य साकांक्ष-त्वात् तत्र च योग्यताविरहात् ।

आधेय ता संसर्ग केत्यर्थः । द्वित्वादिना घटादिविशिष्टधीविरोधित्वादिति । कर्मत्वमाधेयतासंबन्धेन घटवदितिधीविरोधित्वादित्यर्थः । समाधत्ते । उभयत्वावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानमिति । द्वित्वावच्छिन्न “घटनिष्ठ” निरूपकता-काधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्वित्वविशिष्टघटाभाववत्ताज्ञानमित्यर्थः । इदं च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम् । उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितसंसर्गाव-गाहिज्ञानमेवेति । द्वित्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधेयतासंसर्गावगाहि “तादृशा-धेयतासंबन्धेन कर्मत्वं घटवदिति” ज्ञानमेवेत्यर्थः । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-ज्ञानमेवेति यावत् । एवकारेणाधेयतासंसर्गकद्वित्वोपलक्षितघटप्रकारककर्मत्व-विशेष्यकज्ञानव्यावृत्तिः । घटावानयति चैत्र इति वाक्यजन्य ज्ञानं तु केवला-धेयतासंसर्गकद्वित्वोपलक्षितघटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकम् , प्रत्येकस्यापि घटस्य द्वित्वाश्रयतया द्वित्वाश्रयघटवृत्तित्वस्य कर्मत्वे सत्वादिति भावः । अतः विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानत्वात् । विशेषदर्शिनामिति । घटादि-व्यक्तिभेदेनानयनकर्मताभिन्ना- आनयनकर्मत्वमुभयत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरू-पिताधेयत्वाभाववत् - आनयनकर्मत्वनिष्ठाधेयत्वमुभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वा-भावदितिज्ञानवतामित्यर्थः । तादृशवाक्यात् । घटावानयति चैत्र

न चैकशतेपि नानापुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यनानाशतत्वसंभवादेक-
शतनिष्ठशतत्वेपि बहुत्वान्वययोग्यताऽक्षतैवेति वाच्यम् । परस्परसमाना-
धिकरणद्वयावृत्तिबहुत्वस्यैव शतादिपदोत्तरषड्वचनार्थत्वात्, तादृश-
बहुत्वस्य एकशतादिवृत्तिनानाशतत्वादौ बाधात् । अथवा तत्रापि
बहुत्वमेव बहुवचनार्थः । परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तिपर्याप्तरेवा-
काङ्क्षानिरूपकः संबन्धः ।

इतिवाक्यात् । दोषायत्तामिति । आधेयत्वांशे दोषायत्तमित्यर्थः । दोषाधीन-
मिति यावत् । आधेयत्वांशे उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वावगाहीति ।
आनयनकर्मत्वनिष्ठाधेयत्वं उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्ववदित्याकारकमित्यर्थः ।
न भवत्येवेति । न भवितुमर्हत्येवेत्यर्थः । विशेषदर्शनविरोधित्वादिति भावः ।
एवकारव्यवच्छेद्यमाह । अपि तु इति । तदंशे । आधेयत्वांशे ।
तदनवगाहि । उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वानवगाहि । आनयनकर्मत्वविशेष्य-
कोभयत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वप्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वे प्रयोजकमाह ।
उभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधेयत्वं चेति । उभयत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरू-
पिताधेयत्वं चेत्यर्थः । एकस्मिन्धर्मे एव । यथा द्वित्वादौ । एवकारव्यवच्छेद्य-
माह । न तु प्रत्येकवृत्तिधर्मे इति । यथा प्रकृते आनयनकर्मत्वे । कर्मत्वांशे
इति । आनयनकर्मत्वविशेष्यकेत्यर्थः । तादृशाधेयत्वावगाहिज्ञानस्येति ।
उभयत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधेयत्वप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः । भ्रमत्वमिति ।
उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितआधेयत्वाभाववति कर्मत्वे तादृशाधेयताप्रकारकत्वा-
द्भ्रमत्वमित्यर्थः । संख्याश्चेति । विभक्त्यर्थसंख्याश्चेत्यर्थः । नापि पदार्थः
पदार्थनान्वेतातिव्युत्पत्तिविरोध इत्याह । एतत्तत्त्वमिति । प्रागेव । संपन्नो-
द्गीहिरित्यस्य व्याख्यानावसरे एव । अत्रापि स्वाश्रयप्रकृत्यर्थावच्छेदकवत्त्व
संबन्धेन द्विवचनार्थद्वित्वस्य प्रकृत्यर्थग्रीहियवयोरप्यन्वयः संभवतीति बोध्यम् ।
विरुद्धेति । विभक्त्यर्थसंख्याविरुद्धेत्यर्थः । प्रकृत्यर्थावच्छेदकसंख्याया-
मेवेति । शतत्वे एवेत्यर्थः । एवकारेण प्रकृत्यर्थस्य शतत्वावच्छिन्नस्य व्यावृत्तिः ।
विरोधेन शतत्वावच्छिन्ने एकत्वान्वयाऽसंभवात् । शतत्वस्य चैक्यादिति भावः ।
उदाहरति । शतमेकमिति । एकपदं स्पष्टार्थम् । विभक्तेरेव संख्याबोध-
कत्वात् । एवमग्रेपि । तथा च शतमित्यस्मादेकत्वविशिष्टं यच्छतत्वं तद्वदिति
बोधः । एवमग्रेपि । अतएव च । विभक्त्यर्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थावच्छेद-
कीभूतसंख्यायामन्वयादेव च । तत्र । प्रयोगे । बहुत्वान्वये एवेति । एवकारेण
प्रकृत्यर्थस्य शतादेर्व्यावृत्तिः । तत्र च । शतत्वे च । परस्परेति । परस्पर-

यत्त द्वे शते—त्रीणि शतानीत्यादौ संख्यैव शतादिशब्दार्थः । न तु संख्येयं, संख्येयस्य तदर्थत्वे “विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येय-संख्ययो”रित्यनुशासनविरोधाद् द्विवचनादिसाधुतानुपपत्तेः । गवां-शतानीत्यादौ षष्ठ्यर्थान्वयानुपपत्तेश्च । न चाऽभेदः षष्ठ्यर्थः । तथा सति ब्राह्मणा दशेत्यत्र ब्राह्मणानां दश इत्यपि स्यात् । अस्माकं चाऽऽदशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते अतः परं संख्याने संख्येये चेत्यनुशासनाद्दशादि-शब्दानां शतादिशब्दवत्संख्यानर्थकत्वाभावात् दशत्वादिसंख्यायाः पदार्थतावच्छेदकत्वेन तत्र षष्ठ्यर्थसंबन्धान्वयाऽसंभवेन न तथा प्रयोग इति ।

समानाधिकरणं यच्छ्रुतत्वद्वयं “एकस्मिन्नेव शते नानापुरुषीयापेक्षानुद्विविशेष-विषयत्वरूपशतत्वद्वयं” तदवृत्तित्वस्य बहुत्वे बाधादित्यर्थः । तत्रापि । एकशते शतानीतिप्रयोगेपि । बहुत्वमेवेति । एवकारेण परस्परसमानाधि-करणद्वयावृत्तित्वस्य व्यावृत्तिः । पर्याप्तिरेवेति । एवकारेण केवलपर्याप्तेर्व्या-वृत्तिः । एवं च बहुत्वपर्याप्तौ परस्परसमानाधिकरणशतद्वयवृत्तित्वादेव एक-शतद्विशततात्पर्येण न शतानीति प्रयोगः । सप्तशतीत्यादावपि सप्तपदार्थस्य शतत्वसंख्यायामभेदेनाऽन्वयः । सप्ताऽभिन्नशतत्वसंख्यावतीति बोधः । क्विदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् । अन्यथा शते धर्मिणि सप्तानाम-भेदान्वयो न संभवति, बाधितत्वात् । न च सप्तपदस्य सप्तगुणिते लक्षणा तस्य शतेन सहाऽभेदान्वय इति वाच्यम् । तथासति द्विगुणमासानुपपत्तेः । तदुक्तम्—

संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।

अभेदेनैव यत्स्वार्थं स द्विगुल्लिखिषो मतः ।

लक्षकभिन्नसंख्याबोधकनामोत्तरं यन्नाम स्वार्थधर्मिकतादात्म्यसंबन्धा वच्छिन्नमुख्यार्थान्वयबोधं प्रति स्वरूपयोग्यं तन्नामविशिष्टं तन्नाम द्विगुरिति कारिकार्थः । पूर्वपदादलक्ष्यार्थस्य बोधे एव द्विगोः साधुत्वादिति भावः । एकशतद्विशततात्पर्येण शतानीति प्रयोगवारणाय मतान्तरमुपन्यस्यति । यत्त्विति । संख्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह । नत्वात् । तदर्थत्वे । शतादि-पदार्थत्वे । द्विवचनादिसाधुतानुपपत्तेरिति । शतमित्येव स्यादिति भावः इदमुपलक्षणम् । पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिविरोधश्च । दोषान्तरमाह । गवामिति । मम तु गोवृत्तिशतत्वानीति बोधः । नचेति । तथा च गवाऽ-

तदसत् । गवां शतानीत्यादौ संख्यायाः प्राधान्येन शतादिशब्दवाच्यत्वे
गवां शतं दद्यादित्यादौ शतादिपदार्थस्य संख्याया दानादिकर्मत्वान्वया
योग्यतया प्रामाण्यानुपपत्तिः । गवां शतं शुक्लमित्यादौ संख्यायां
शुक्लाद्यभेदान्वययोग्यताविरहात्तदनुपपत्तिश्च । तस्मादशदिशब्दा इव-
शतादिशब्दा अपि संख्यावच्छिन्नवाचका एव न तु धर्मिविशेषण-
तानापन्नसंख्यावाचकाः । स्वार्थैकदेशेऽपि संख्यायां स्वप्रकृतिकावभत्यर्थ-
संख्यान्वयसाकाङ्क्षतयाऽन्वयप्रकृतिकपष्ठ्यर्थसंबन्धान्वयसाकाङ्क्षतया
तेषां संख्यानार्थकताप्रवादः न तु दशादिशब्दानां तथात्वं दशादिब्राह्मण
तात्पर्येण ब्राह्मणानां दशेत्यादिप्रयोगविरहादिति तेषां संख्येयमात्र-
वाचिताप्रवाद इति । विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ।
संख्यायां द्वित्वबहुत्वे स्त” इत्यनुशासनमप्युक्तार्थे तात्पर्यप्राहकम् ।
संख्याः । संख्यावाचकाः । संख्येये । संख्यावच्छिन्ने ।

भिन्नानि शतानीति बोधः । तथासति । पष्ठ्या अभेदार्थकत्वे सति ।
अस्माकं च । पूर्वपक्षिणां च । आदशत इति । अष्टादशपर्यन्तम् । संख्याः ।
संख्यावाचकाः । संख्येये । संख्यावच्छिन्ने । वर्तन्तेइति । संख्येये
ह्यादश त्रिषु इत्यनुशासनादिति भावः । तथा च दशब्राह्मणा
इत्येव साधुर्न तु ब्राह्मणानां दशेति प्रयोगः साधुरित्यर्थः ।
दशपर्यन्तशब्दानां संख्याार्थकत्वाभावात् । अतः परं सामान्ये नपुंसकम् ।
अतः परं । विंशत्यादिसंख्याः संख्यायां संख्येये च वर्तन्ते । तथा च विंशति-
ब्राह्मणाः इत्यत्र संख्येये विंशतिशब्दः एकवचनान्तः । ब्राह्मणानामेकविंशतिः
ब्राह्मणानां द्वे विंशती ब्राह्मणानां तिस्रो विंशतयः इति संख्याार्थकत्वे एकवचन-
द्विवचनबहुवचनानि भवन्तीत्यर्थः । तत्र । दशत्वादौ । न तथा प्रयोग इति ।
ब्राह्मणानां दश इति प्रयोग इत्यर्थः । प्रामाण्यानुपपत्तिरिति । सिद्धान्ते
तु गोसमवेतशतत्वाश्रयं दद्यादिति बोधः । तदनुपपत्तिश्चेति । प्रामाण्यानुप-
पत्तिश्चेति । सिद्धान्ते तु । पष्ठ्यर्थः शतपदार्थैकदेशे शतत्वेऽन्वेति । तथा च
गोसमवेत यच्छतत्वं तदवच्छिन्नं शुक्लमिति बोधः । तस्मात् । प्रामाण्यानु-
पपत्तिः । एवकारव्यच्छेद्यमाह । नत्विति । धर्मिविशेषणतानापन्नेति ।
केवलेत्यर्थः ।

शतादिशब्दाः संख्येयवाचका एव, यत्र “शतमित्यादौ” शतपदोत्तर-
विभक्त्यर्थसंख्यायाः शतत्वे तथा गवादिप्रकृतिकपष्ठ्यर्थसंबन्धविशिष्टशतत्वे

एकद्विवहुशब्दोत्तरैकवचनद्विवचनबहुवचनानि च न संख्याबोधकानि, चदेश्यतावच्छेदकविधेययो रैक्येनैकत्वान्वये आकाङ्क्षाविरहादिति । तदुत्तरप्रथमाभिभक्तिः साधुतामात्राय । नित्यबहुवचनान्तेऽवादिशब्दपरं प्रथमाबहुवचनमपि क्वचिन्निरर्थकमेव, यत्रैकव्यक्तितात्पर्येण तादृशशब्दः प्रयुज्यते तत्र बहुत्वान्वये योग्यताविरहात् । यत्तु तद्गतगुणादिसाधारणबहुत्वस्य तत्रान्वय इति तन्न शोभनम् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेनैवाऽनेकवृत्तिसंख्यान्वयस्य व्युत्पन्नतया तादृशसंबन्धेन तथाविधबहुत्वान्वये योग्यताविरहात् । अन्यथोदासीनघटपटादिसाधारणबहुत्वस्याप्यन्वयसंभवेन तद्गतगुणादिसाधारणबहुत्वानुधावनस्याऽकिञ्चित्करत्वात् ।

वाऽन्वयस्तत्र “गवां शतमित्यादौ” संख्यार्थकत्वप्रवाद इत्याह । स्वार्थैकदेशोपीति । शतत्वेपीत्यर्थः । स्वपदं शतादिशब्दपरम् । स्वप्रकृतिकविभक्तिः सुविभक्तिः तदर्थैकत्वान्वयसाकाङ्क्षतयेत्यर्थः । अन्यप्रकृतिकेति । गवादिप्रकृतिकेत्यर्थः । साकाङ्क्षतयेति । गोवृत्तिशतत्वसंख्येति बोधात् । तेषां । शतादिशब्दानां । तथा च गवां शतं दद्यादित्यादौ गोवृत्ति एकशतत्वाश्रयकर्मकदानमिष्टसाधनमिति बोधः । तथातश्चम् । न संख्यार्थकत्वप्रवाद इत्यर्थः । स्वार्थैकदेशशतत्वविशेष्यकविभक्त्यर्थैकत्वादिसंख्याप्रकारकबोधजनकशब्दत्वम् शतादिशब्दसंख्यार्थकम् । दशत्वस्य स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्त्यर्थसंख्यान्वयसाकाङ्क्षत्वाभावात् । तथान्यप्रकृतिकपष्ठ्यर्थसंबन्धान्वयसाकाङ्क्षत्वाभावाच्चेतिभावः । दशादिशब्दानां संख्येयमात्रवाचित्वे युक्तिमाह । दशादीति । तेषां । दशादिशब्दानां । उक्तार्थे । यत्र विभक्त्यार्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थे विशत्यादावन्वयस्तत्र विशत्यादीनामेकवचनान्तत्वमेव । यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदके विभक्त्यर्थसंख्यान्वयः । यथा द्वेशतेत्रीणि शतानीत्यादौ, तत्र द्विवचनान्तत्वादिकमपीत्यर्थः । प्रसंगादाह । एकेति तदुत्तरं । एकादिपदोत्तरं । साधुत्वं च प्रत्यवायाजनकत्वम् । न केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्ययः इति निषेधात् । यत्र । एकजलव्यक्तौ । तादृशशब्दः । आप इति शब्दः । तत्र । एकव्यक्तौ । तद्गतगुणासाधारणेति । जलगतरूपरसादिसाधारणेत्यर्थः । तत्र । जलगतगुणेषु । तादृशसंबन्धेन । जलत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन । जलत्वव्याप्या या द्वित्वबहुत्वपर्याप्तिः सा जले एवास्ति न जलीयगुणेषु तत्र जलत्वाभावादिति । भावः । तथाविधबहुत्वान्वये । जलीयगुणसाधारणबहुत्वान्वये । अन्यथा ।

अथाऽजहत्स्वार्थलक्षणया गुणादिसाधारणधर्मावच्छिन्नमेव प्रकृत्यर्थ इति चेत्तर्हि बहुत्वेन भासमानेषु गुणादिष्वपि पदार्थान्तरान्वयः स्यात् । तथाचाऽऽपो द्रव्याणि, दारा अत्र गृहे सन्तीत्यादिवाक्यानाम-प्रमाणतापत्तिः । गुणादिषु द्रव्याभेदे गृहवृत्तित्वादेर्वाधात् । मुख्यार्थ-मात्रपरतादृशशब्दानां बहुवचनान्ततानुपपत्तेश्चेति न किञ्चिदेतत् । अत्रादिपदार्थे एकत्वद्वित्वान्वययोग्यतासत्त्वेपि असाधुत्वादेव तदुत्तरमेक-वचनं न प्रयुज्यते इति ध्येयम् ।

आख्यातैकवचनस्य संख्याार्थकत्वे विवदन्ते निष्कर्षानुसारिणः । घटोस्तीत्यादौ सुवेकवचनादेव संख्याबोधसंभवात् चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादि स्थलानुरोधेन तस्य तद्बोधकताया आवश्यकत्वात् । न चैकवचनत्वेनानु-गतेनैकत्वशक्तत्वात्तिङ्केकवचनस्यापि एकत्ववाचकत्वमक्षतमिति वाच्यम् । एकवचनस्त्वस्यैकत्वशक्ततावच्छेदकतायाः प्रागेव निराकृतत्वात् । अस्तु वा तेनरूपेण तिङ्केकवचनस्याप्येकत्वे शक्तिस्तथापि तज्जन्योपस्थितेः शब्दबोधोपयोगित्वे मानाभावः ।

उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धस्याविवक्षणे । पर्याप्तिसंबन्धेनैव बहुत्वा-न्वये इति यावत् । उदासीनाः । आप इत्येतज्जन्यशब्दाऽविषयाः । धर्मा-वच्छिन्नमेवेति । एककारेण केवलजलस्य व्यावृत्तिः । तथा च जल-जलगत-गुणान्यतरदेव प्रकृत्यर्थः । एवं च तादृशान्यतरत्वरूपप्रकृत्यर्थावच्छेदक-व्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन बहुत्वान्वयः संभवत्येवेति शकायां समाधत्ते । तर्हि बहुत्वेनेति । तथा च । पदार्थान्तरान्वये च । मुख्यार्थमात्रपरेति । जलमात्रपरेत्यर्थः । लाक्षणिकार्थपराऽऽपदारादिशब्दानां बहुवचनान्तत्वो-पपादनेपीत्यादिः । तादृशशब्दानां । बहुवचनान्ततानुपपत्तेश्चेति । एक-स्मिन्परमाणौ एकस्यां योषिति आपः दाराः इति बहुत्वस्य बाधितत्वादिति भावः । न किञ्चिदेतदिति । तद्गतगुणानादाय बहुवचनोपपादनं न युक्त-मित्यर्थः । असाधुत्वादेवेति । असाधुत्वं च सूत्राननुशिष्टत्वम् । तदुत्तरं । अपदारादिशब्दोत्तरं । एकवचनमिति । द्विवचनस्याप्युपलक्षणम् ।

आख्यातैकवचनस्येति । कर्तृप्रत्ययस्थले आख्यातस्यैकवचनं सुवेक-वचनप्रत्ययत तत्रैकत्वं सुबर्थ आख्यातार्थो वेति विवदन्ते इत्यर्थः । एवं कर्मप्रत्ययस्थलेपि । आख्यातद्विवचनबहुवचनयोश्च संख्याार्थकत्वे न विवादः । चैत्रोमैत्रश्च गच्छतः—स च त्वं चाहं च गच्छामः इत्यत्र सुबद्विवचनबहु-

नहि सामान्यत एकवचनज्ञानजन्योपस्थितित्वेन तच्छाब्दबोधहेतुता-
संभवः । तथासति एकत्वेऽगृहीते सुपदवृत्तिकस्य पुंसः सुपदप्रकृतिघटादि-
पदोपस्थाप्यघटादौ पटादिपदोत्तररामादिपदोपस्थाप्यैकत्वाच्चन्वयबोध-
प्रसंगः । किन्तु सुपदत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वादिनैव ।
तथासति घटादिपदोत्तरसुपदत्वादिरूपानुपूर्वी विशेषरूपाकाङ्क्षाज्ञानघ-
टितायां घटादावेकत्वान्वयबोधस्य सामग्र्यां सुपदत्वादिप्रकारक-
धीजन्योपस्थितेरन्तर्भावात्तादृशापत्तेरनवकाशात् । एवं तिवादिप्रकारक-
ज्ञानजन्योपस्थितित्वेन तच्छाब्दबोधहेतुत्वे मानाभाव इति ।

वचनयोरनियमादाख्यातस्यैव द्वित्वबहुत्वार्थकत्वात् । यद्यपि आख्यातार्थ-
विचारप्रसंगे एवायं विचारः कर्तुमुचितः—तथापि आख्यातैकवचनस्य
सार्थकत्वे तत्समभिव्याहृतप्रथमैकवचनस्य संख्यार्थकत्वं न स्यादित्याशयेनाऽत्रैव-
विचारः । निष्कर्षः । सिद्धान्तः । सुवेकवचनादेवेति । एवकारेणाख्यातस्य
व्यावृत्तिः । ननु विनिगमकाभावादाख्यातस्यैव संख्यार्थकत्वमस्त्वित्यत आह ।
चैत्रेण दृष्टो घट इति । तस्य । प्रथमैकवचनस्य । तद्वोधकतायाः ।
संख्याबोधकतायाः । आनश्यकत्वादिति । आख्यातविरहेण सुपैव संख्या-
बोधनादिति भावः । प्रागेव निराकृतत्वादिति । एकवचनत्वादेर्दुर्वचत्वा-
दित्यादिग्रन्थेनेति भावः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह । अस्मुवेति । तेन
रूपेण । एकवचनत्वेन रूपेण । तथापि । तिङेकवचनस्यैकत्वे शक्तिसत्वेपि ।
तज्जन्येति । आख्यातजन्येत्यर्थः । मानाभाव इति । वक्ष्यमाणरीत्या
सुपदजन्यैकत्वोपस्थितेरेव शाब्दबोधोपयोगित्वात् । आख्यातजन्योपस्थितेरिव-
एकवचनज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेनापि शाब्दबोधोपयोगिता न संभवति, येन
आख्यातजन्योपस्थितेरपि तेन रूपेणोपयोगिता स्यादित्याह । नहीति । घटोस्त
पटं पश्येत्यादौ घटपदादृष्टोपस्थितौ सुपदादेकत्वानुपस्थितावपि पटमित्य-
त्राम्पदेनैकत्वोपस्थितौ च एको घट इति शाब्दबोधप्रसंग इत्याह । तथासतीति ।
एकवचनज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितैः शाब्दबोधोपयोगित्वे सतीत्यर्थः । घटादिपदो-
पस्थाप्यघटादौ । अस्य अन्वयबोधप्रसंग इत्यनेनान्वयः । एकत्वाच्चन्वय-
बोधप्रसंग इति । अम्पदरूपैकवचनज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितिरूपकारणसत्वात् ।
किन्तु इति । तद्वारणायेति । शेषः । तदुपस्थितित्वादिनैवेति । एकत्वो-
पस्थितित्वेनैवेत्यर्थः । हेतुतासंभव इति पूर्वेणान्वयः । एवकारेणऽपदज्ञान-
जन्यैकत्वोपस्थितेर्व्यवच्छेदः । तथासति । सुपदज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेन
हेतुत्वेति । अन्तर्भावादिति । एकत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोध-

यत्तु तिबादेः संख्यानभिधायकत्वे चैत्रः पचति तण्डुलं चैत्रेण पच्यते तण्डुलः इत्यादौ कर्तृकर्मवाचकपदातृतीयाद्वितीययोरापत्तिः । कर्तृकर्मसंख्याया अनभिधाने कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्मणिद्वितीयेति सूत्राभ्यां तयोरनुशासनात् । नैयायिकमते लकारस्य कर्तृकर्मावाचकतया तदनभिधानस्य द्वितीयातृतीयानियामकत्वासंभवात् । न च कर्त्रादिगत-संख्यानभिधानमेव कथं कर्त्रादिवाचकपदोत्तरतृतीयादिनियामकम्, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिस्थलेपि लकारस्य चैत्रादिगतसंख्या-भिधायकत्वादेकत्वादिना एकत्वादिसामान्यस्यैवैकवचनाद्यभिधेयत्वादिति वाच्यम् । यतस्तद्गतसंख्यानभिधायकत्वं प्रकृते न तद्गतसंख्यानिष्ठ वृत्त्यनिरूपकत्वम्, अपि तु तद्विशेष्यकसंख्याप्रकारकशब्दबोधाननु-कूलत्वमेव । तथा च कर्त्रादिशेष्यकसंख्यान्वयबोधाजनकलकारादि-समभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकपदात्तृतीयादयो भवन्तीत्यत्र तदनुशासन-तात्पर्यम् ।

सामग्र्यां घटपदोत्तरमुपदत्त्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानजन्योपस्थितेरन्तर्भावादित्यर्थः । तद्दृशापत्तेरिति । एकत्वेऽग्रहीतमुपदवृत्तिकस्य पुंसो घटादौ पटादिपदोत्त-राम्पदोपस्थाप्यैकत्वान्वयबोधापत्तेरित्यर्थः । एवं । उपदजन्यैकत्वोपस्थितेहेतुत्वे । एकवचनपदजन्योपस्थितित्वेनाऽहेतुत्वे इति यावत् ।

यत्त्विति । तत्र विचारसहमित्यनेनास्य संबन्धः । आपत्तौ हेतुमाह । कर्तृकर्मगतेति । तयोः । तृतीयाद्वितीययोः । वैयाकरणमतवत्कर्तृकर्मानभिधा-नमेव तृतीयाद्वितीययोर्नियामकमिति चेत्तदाह । नैयायिकमते इति । तदन-भिधानस्य । कर्तृकर्मानभिधानस्य । तृतीयाद्वितीयानियामकत्वाऽसंभवा-दिति । तथा च कर्तृकर्मगतसंख्यानभिधानस्यैव तृतीयाद्वितीयानियामकतया आख्यातस्य संख्यावाचकत्वमाश्रयकमिति भावः । ननु एकवचनस्यैकत्वत्वा-वच्छिन्ने शक्तिस्वीकारेण चैत्रः पचतीत्यत्रेव चैत्रेण पच्यते इत्यत्राख्यातैकवचनेन चैत्रगतैकत्वाभिधानात् कर्तृगतसंख्यानभिधानस्य तृतीयानियामकत्वं न संभव-तीत्याशङ्कते । नचेति । एकत्वत्वादिना एकत्वादिसामान्यस्यैवेति । एव-कारेणैकत्वविशेषस्य व्यावृत्तिः । तथा च चैत्रेणेति तृतीयाथैकत्वसंख्याया-श्चैत्रान्विताया अपि लकारवाच्यत्वात्कर्तृगतसंख्याभिधायकत्वमेव, एवं तण्डुल मित्यत्रापि । तथा च तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिदिति भावः । समाधत्ते । यत इति । तद्गतेति । चैत्रतण्डुलगतेत्यर्थः । प्रकृते । चैत्रेण पच्यतेइत्यत्र ।

चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रादिविशेष्यकसंख्यानव्यबोधकत्वं नाख्यातस्य, आख्यातार्थभावनाया यत्रान्वयस्तद्विशेष्यकबोधस्यैवाऽऽख्यातेन जननात् तादृशभावनान्वयबोधे विशेष्यश्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एव । चैत्रः पचति तण्डुलमित्यादौ चैत्रादिः साक्षादेव भावनाविशेष्यः, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु परंपरया चैत्रादिनिष्ठभावनान्यफलशाली तण्डुलइत्याकारकबोधस्य तत्रोदयात् । तस्मात्तिवादेरपि संख्याबोधकत्वमावश्यं कर्तव्यम् । तन्न विचारसहम् । तथा हि । कर्त्रादिनिष्ठसंख्यानव्यबोधाननुकूलत्वं यदि तादृशबोधोपधायकज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वं तदा यादृशतिवादज्ञानेन सहकार्यन्तरविरहात्तादृशबोधो न जनितस्तद्यागेतृतीयाद्यापत्तेः । यदि च तादृशबोधस्वरूपयोग्यज्ञानविषयत्वाभावस्तदा यगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदज्ञानस्यापि तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वात्तत्स्वरूपयोग्यज्ञानाविषयतिवाख्यातस्यैवाऽप्रसिद्धेः ।

न तदातेति न चैत्रतण्डुलगतस्यर्थः । संख्यानिष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वमिति । आख्यातैकवचनस्य चैत्रगतैकत्वनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वात् । तद्विशेष्यकेति । कर्तृ-कर्मविशेष्यकेत्यर्थः । तथा च । तद्विशेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दबोधाजनकत्वस्य कर्तृगतसंख्यानानभिधानरूपत्वे च । तथा च कर्तृविशेष्यकसंख्याप्रकारकबोधाजनकलकारसमभिव्याहृतकर्तृवाचकपदात्तृतीयेति कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनुशासनतात्पर्यम् । एवं कर्माविशेष्यकसंख्याप्रकारकबोधाजनकलकारसमभिव्याहृतकर्मवाचकपदाद् द्वितीयेति कर्मणिद्वितीयेत्यनुशासनतात्पर्यं बोध्यम् । परंपरया । स्वप्रयोज्यव्यापारजन्यफलवत्त्वसंबन्धेन । स्वंभावना । तस्मात् । तिवादेः संख्यानभिधायकत्वे कर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीयाव्यवस्थापपत्तये । ननु तद्विशेष्यकसंख्याप्रकारबोधाननुकूलत्वमेव तदुक्तसंख्यानभिधायकत्वमुक्तम् । तत्रानुकूलत्वं फलोपधायकत्वं स्वरूपयोग्यत्वं वेति विकल्प्य दूषयति । तथार्हाति । तादृशबोधोपधायिकेति । कर्त्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकबोधवशिष्टेत्यर्थः । वै स्वाव्यवहितपूर्वत्वसं० । तादृशबोधस्वरूपयोग्येति । तत्त्वं च कर्त्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकबोधाजनकतावच्छेदकानुपूर्वमद्विषयकत्वम् । न तादृशो । न चैत्राविविशेष्यकसंख्याप्रकारकबुद्धित्वावाच्छन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदका । तादृशपदज्ञानत्वेन । ते आदिपदज्ञानत्वेन । अहेतुत्वादिति । चैत्राविविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावाच्छन्नं प्रातः अहेतुत्वादित्यर्थः । ते आदिपदविषयतापि तादृश्येवेति । ते आदिपदज्ञाननिष्ठा-

अथ कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकविषयित्वानिरूपकत्वमेव तादृशबोधाननुकूलत्वम् ।
चैत्रः पचतीत्यादि वाक्यघटकतिबादिविषयिता चैत्रादिविशेष्यकसंख्या-
न्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका तादृशान्वय-
बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदसमभिव्याहृततिबादिपदज्ञानस्य
हेतुत्वात् । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादि वाक्यघटक ते आदिपद-
विषयिता च न तादृशी चैत्रादिपदसमभिव्याहृततादृशपदज्ञानत्वेन तादृश-
बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वात् ।

न च चैत्रः पचते इत्यादौ चैत्रविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारका-
न्वयबोधोत्पत्त्या चैत्रादिसमभिव्याहृत ते आदिपदज्ञानत्वेन तादृश-
न्वयबुद्धित्वावच्छिन्नहेतुताऽक्षतैवेति चैत्रेण पच्यते इत्यादिवाक्यघट-
कीभूत ते आदिपदविषयितापि तादृश्येवेति वाच्यम् । चैत्रेण पचते चैत्रः
पच्यते इत्यादिवाक्याच्चैत्रादिविशेष्यकस्य भावनाया, संख्यायाश्चान्वय-
बोधस्यानुदयात् । तद्विशेष्यकतदुभयान्वयबोधे प्रथमान्तचैत्रादिपद-
समभिव्याहृतशब्दाधिकरणोत्तरतत्तदाख्यातपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाच्चैत्रेण
पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यघटक ते आदीनां तादृशसमभिव्याहारादि-
शून्यतया तद्विषयिताया अतादृशत्वात् ।

विषयितापि चैत्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपि-
तजनकतावच्छेदिकैवेत्यर्थः । तथा च सर्वमप्याख्यातं कर्त्रादिविशेष्यकसंख्या-
न्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वानिरूपकमेवेति
कर्तृपदोत्तरतृतीयाप्रयोजकेदृशविषयित्वानिरूपकमाख्यातमेवाऽप्रसिद्धमिति
भावः । तथा च कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकीभूतविषयित्वानिरूपकाख्यातसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकप-
दात्कथं तृतीयैतिशङ्कायां समाधत्ते । चैत्रेण पचते इत्यादि । चैत्रादिविशेष्य-
कस्येति । अस्य भावनायाः अन्वयबोधस्यानुदयात् । एवं संख्याया अन्वय-
बोधस्यानुदयादित्यनेन संबन्धः । तद्विशेष्यकतदुभयान्वयबाधे । चैत्र-
विशेष्यकभावनसंख्योभयप्रकारकबोधे । तत्तदाख्यातपदज्ञानत्वेन । पचति
पचते इत्याख्यातपदज्ञानत्वेन । हेतुत्वादिति । चैत्रादिविशेष्यकभावनसंख्यो-
भयप्रकारकबोधे प्रथमान्तचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशब्दादिविकरणोत्तरशिक्षे-

चैत्रः पच्यते इत्यादितः तण्डुलः पच्यते इत्यादितश्चैत्रतण्डुलादि विशेष्यकसंख्यान्वयबोधोत्पत्त्या चैत्रः पच्यते तण्डुलः इत्यत्रोभय- विशेष्यकसंख्यान्वयबोधौपयिकसमभिव्याहारज्ञानविषयितायाः ते इत्यादौ सत्वेन कर्तृकर्मणोऽस्तृतीयाद्वितीययोरप्रसक्तावपि न तादृश- वाक्यं व्युत्पन्नाः प्रयुज्यते । कर्तरि साक्षात्कर्मणि च दर्शितपरंपरया युगपद्भावनाविशेषणकान्वयबोधजनकताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया तादृशवाक्यादुभयविशेष्यकान्वयबोधाऽसंभवात् । नचाकाङ्क्षायोग्य- तादिसत्वात्कथं न तादृशान्वयबोध इति वाच्यम् । अगत्या एकविधा- न्वयबोधेऽन्यविधान्वयबोधसामग्र्यास्तद्वदकतात्पर्यज्ञानस्य वा प्रति- बन्धकत्वोपगमात् ।

पदज्ञानत्वेन हेतुत्वादित्यर्थः । तादृशसमभिव्याहारशून्यतया । प्रथमान्त- चैत्रादिपदसमभिव्याहृतशब्दादिविकरणोत्तरत्वरूपसमभिव्याहारशून्यतया । त- द्विषयितायाः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्येतद्वाक्यघटक ते आदिनिरूपितय- गादिज्ञाननिष्ठविषयितायाः । अतादृशत्वादिति । चैत्रादिविशेष्यकसंख्या- प्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः । तथा च चैत्रः पच्यते इत्यादियगुत्तराख्यातस्य चैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारक- बुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वानिरूपकत्वात्तत्सम - भिव्याहृतकर्तृपदे तृतीयैवेति चैत्रेण पच्यते इत्येव भवति न तु चैत्रः पच्यते इति भावः । संख्यान्वयबोधोत्पत्त्येति । संख्याप्रकारकान्वयबोधोत्पत्त्या इत्यर्थः । चैत्रः पच्यते इत्यत्र कर्तरि लृट्लकारः, तत्र कर्तृविशेष्यकसंख्याप्रकारक- बोधात् । एवं तण्डुलः पच्यते इत्यत्र कर्मणि लृट्लकारः, तण्डुलविशेष्यक- संख्याप्रकारकबोधादिति यावत् । उभयविशेष्यकसंख्यान्वयबोधौपयिकेति । चैत्रतण्डुलोभयविशेष्यकैकत्वसंख्याप्रकारकान्वयबोधौपयिकेत्यर्थः । सम- भिव्याहारज्ञानविषयितायाः । प्रथमान्तचैत्रतण्डुलपदसमभिव्याहृतपञ्चात्- तरस्य विकरणोत्तर ते पदज्ञाननिष्ठविषयितायाः । अप्रसक्तावपीति । चैत्रादि- विशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदक- विषयित्वानिरूपकाख्यातपदसमभिव्याहृतचैत्रपदत्वं तृतीयानियामकम् । एवं तण्डुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छे- दकविषयित्वानिरूपकाख्यातपदसमभिव्याहृततण्डुलपदत्वं द्वितीयानियामकम् , तयोरभावेपीत्यर्थः । ईदृशविषयितानिरूपकाऽऽख्यातपदसमभिव्याहृतचैत्रादि-

न च चैत्रेण तण्डुलः पच्यते, चैत्रस्तण्डुलं पच्यते इत्यादिवाक्य-
द्वयविषयकसमूहालंबनदशायामपि उभयविधान्वयबोधानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । तादृशैकविधान्वयबोधे तादृशान्यविधान्वयबोधपरत्वे वाऽगृह्य-
माणेत्याविधाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुतया चैत्रः
पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यात्तादृशद्विविधान्वयबोधवारणस्य दर्शित-
वाक्यात्तदुपपादनस्य शक्यत्वात् ।

पदत्वं प्रथमानियामकमिति भावः । समाधानमाह । न तादृशवाक्यं
व्युत्पन्नाः प्रयुज्यते इति । अप्रयोगे हेतुमाह । कर्तरि साक्षादिति ।
समवायसंबन्धेन । परंपरया । स्वप्रयोज्यव्यापारजन्यफलवत्त्वसंबन्धेन ।
अव्युत्पन्नतयेति । कर्तरि कर्मणि च उक्तसंबन्धाभ्यां भावनाविशेषणकान्वय-
बोधस्य युगपज्जनकतायाः आख्यातस्याऽव्युत्पन्नतयेत्यर्थः । तादृशवाक्यात् ।
चैत्रः पच्यते तण्डुलः इति वाक्यात् । उभयविशेष्यकेति । चैत्रतण्डुलो-
भयविशेष्यकेत्यर्थः । शंकते । नचेति । समाधत्ते । अगत्येति । उपायान्त-
राभावेन । एकविधान्वयबोधे । चैत्रदिशेष्यकाख्यातार्थैकत्वप्रकारकबोधे ।
अन्यविधान्वयबोधसामग्र्याः । तण्डुलविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्व-
यबोधसामग्र्याः । आकाङ्क्षायोग्यतातात्पर्यज्ञानादिरूपायाः । लाघवादाह ।
तद्वष्टकेति । सामग्रीघटकेत्यर्थः । तात्पर्यज्ञानस्यैवेति । चैत्रः पच्यते इति
वाक्यं चैत्रविशेष्यकैकत्वसंख्याप्रकारकबोधं जनयतु, पच्यते तण्डुलः इति
वाक्यं तण्डुलविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधेऽप्युच्यते इति मित्याकारकस्य
वेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वोपगमादिति । तथा च मुन्दोपमुन्दन्यायेन सत्प्रति-
पक्षस्थलीयानुमितिवच्चैत्रतण्डुलोभयविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधानुदय
इति भावः । शंकते । नचेति । उभयविधान्वयबोधानुपपत्तिरिति । चैत्र-
विशेष्यकशान्दबोधे तण्डुलविशेष्यकशान्दसामग्र्याः, एवं तण्डुलविशेष्यक-
शान्दबोधे चैत्रविशेष्यकशान्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । पूर्व-
पक्षी समाधत्ते । तादृशैकविधान्वयबोधे इति । प्रथमान्ततण्डुलपदसमभि-
व्याहृतपच्यते इत्याख्यातजन्यतण्डुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधे इत्यर्थः ।
तादृशान्यविधान्वयबोधपरत्वेन । प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहृतपच्यते
इत्याख्यातजन्यचैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वेनेत्यर्थः । अगृह्य-
माणेति । अन्यबोधपरत्वप्रकारकज्ञानाविषयीभूतेत्यर्थः । तथाविधाख्यातेति ।
पच्यते इत्याख्यातेत्यर्थः । चैत्रः पच्यते तण्डुल इति वाक्यघटकपच्यते

न च निरुक्तसंख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वे चैत्रेण
स्वं दृश्यते चैत्रः स्वं पश्यतीत्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः ।
कर्त्राद्विशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधोपयिकाकाङ्क्षाज्ञानीयविषयिता-
निरूपकत्वस्य तत्राख्याते सत्वादिति वाच्यम् । कर्त्रादिपरत्यपदाख्यात-
पदयोः समभिव्याहारः संख्यान्यबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयित्वा-
निरूपकस्तत्पदोत्तरं तृतीयाविभक्तिरिति नियमोपगमेन प्रथमस्थले चैत्र-
परस्वपदाख्यातपदयोर्द्वितीये च तत्परचैत्राख्यातपदयोः समभिव्याहा-
रस्यैव तद्विशेष्यकसंख्यान्यबोधप्रयोजकतया क्रमेण चैत्रपदस्वपदाभ्यां
तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्त्यनवकाशादिति चेन्न ।

इत्याख्यातस्यान्यविधबोधपरत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वान्न हेतुत्वमिति भावः ।
तादृशद्विविधान्वयबोधवारणस्येति । तण्डुलचैत्रोभयविशेष्यकतादृशद्विवि-
धान्वयवारणस्येत्यर्थः । शक्यत्वादिति । चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यत्रैकमेवाऽ-
ख्यातं पच्यते इति, तच्च चैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वेन गृह्य-
माणम्, अथ च चैत्रान्यतण्डुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वेनापि
गृह्यमाणं भवतीत्यगृह्यमाणतयाविधाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानरूप-
हेत्वभावादिति भावः । दर्शितवाक्यात् । चैत्रेण पच्यते तण्डुलः चैत्रः
पच्यते तण्डुलमिति वाक्यात् । तदुपपादनस्य । तण्डुलविशेष्यकचैत्र-
विशेष्यकवाधोपपादनस्य । शक्यत्वादिति । उक्तसमूहालंबनवाक्यद्वयजन्य-
शान्दबुद्धौ तण्डुलः पच्यते इति कर्माख्याततण्डुलविशेष्यकसंख्याप्रकार-
कान्वयबोधपरत्वेन गृह्यमाणमपि तत्कर्माख्यातं चैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकार-
कान्वयबोधपरत्वेनाऽगृह्यमाणम् । एवं चैत्रः पच्यते इति कर्त्राख्यातं चैत्र-
विशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वेन गृह्यमाणमपि तत्कर्त्राख्यातं तण्डुल-
विशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वेनाऽगृह्यमाणम् । आख्यातयोर्भेदात् ।
एवंचाऽगृह्यमाणतयाविधाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानरूपहेतोः सत्वा-
दिति भावः ।

ननु कर्तृविशेष्यकसंख्याप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकता-
वच्छेदकविषयित्वानिरूपकतिबादिसमभिव्याहृतकर्तृवाचकपदात्तृतीया, एवं
कर्मविशेष्यकसंख्याप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदक-
विषयित्वानिरूपकतिबादिसमभिव्याहृतकर्मवाचकपदाद् द्वितीयेति कर्तृकरण-
योस्तृतीया, कर्मणिद्वितीयेत्यनुशासनार्थः । तत्राशङ्कते । नचेति । निरुक्त-

अनभिहिते इत्यधिकारे कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनुशासनस्य किं प्रयोजनमिति वक्तव्यम् । चैत्रः पचति तण्डुलः पच्यते इत्यादौ चैत्र-तण्डुलपदाभ्यां तृतीयाद्वितीययोरप्रयोग इति चेत् तत्किं मणिमन्त्रा-दिन्यायेन तादृशानुशासनस्य तथाविधप्रयोगविरोधिता, येन तदभाव-स्तत्प्रयुक्तः स्यात् । न चैवं संभवति । पचति—पच्यते इत्यादि क्रिया-योगे कर्तृकर्मवाचकपदानन्तरतृतीयाद्वितीययोरसाधुत्वस्य तत्कर्तृत्व—तत्कर्मत्वादिवोधौपयिकाकाङ्क्षादिरहितत्वादिरूपस्य प्रतिपत्तिः प्रयो-जनं तस्येति चेत्तर्हि उक्तनियमपरतयापि न ततस्तत्लाभः ।

संख्यानभिधानस्येति । चैत्र-तण्डुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकबोधजनकतावच्छे-दकविषयित्वानिरूपकाख्यातसमभिव्याहाररूपस्येत्यर्थः । तृतीयाद्वितीययोर-नुपपत्तिरिति । उभयत्र “स्वं दृश्यते स्वं पश्यतीत्यत्र च” स्वपदार्थश्चैत्र-रूपकर्ता, तद्विशेष्यकसंख्याप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकविषयित्वानिरूपक-दृश्यते पश्यतीत्याख्यातसमभिव्याहारस्य चैत्रपदे कर्मवाचकस्वपदे च सत्त्वेन तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिरित्यर्थः । तत्र । स्वं दृश्यते इत्यत्र स्वं पश्यतीत्यत्र च । तत्त्वादिति । तथा च तादृशविषयित्वानिरूपकाख्यातसमभिव्याहारस्य चैत्रपदे स्वपदे चास्तत्वादित्यर्थः । प्रथमस्थले । चैत्रेण स्वं दृश्यते इत्यत्र । चैत्रपरस्वपदाऽऽख्यातपदयोः । अस्य समभिव्याहारस्यैवेत्यनन संवन्धः । एवकारेण चैत्रपदाऽऽख्यातपदयोर्व्यावृत्तिः । द्वितीये च । चैत्रः स्वं पश्यतीत्यत्र च । तत्परेति । चैत्रपरेत्यर्थः । समभिव्याहारस्यैवेति । एवकारेण स्वपदाऽऽ-ख्यातपदयोर्व्यावृत्तिः । अनुपपत्त्यनवकाशादिति । प्रथमस्थले चैत्र पदाऽऽ-ख्यातपदसमभिव्याहारस्य तादृशविषयित्वानिरूपकत्वात् । चैत्रः स्वं पश्यतीत्यत्र च स्वपदाऽऽख्यातपदयोः समभिव्याहारस्य तादृशविषयित्वानिरू-पकत्वादिति भावः ।

अथ कर्त्रादिविशेष्यवाचकेत्यारभ्य तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्त्यनवकाशा-दिति पूर्वपक्षग्रन्थं समाधत्ते । अनभिहिते इति । अप्रयोगात् । प्रयोगा-भाव इत्यर्थः । अनभिहिते इत्यधिकारस्य प्रयोजनमिति शेषः । तादृशानु-शासनस्य । कर्तृकरणयोस्तृतीया—कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनस्य । तथा-विधप्रयोगविरोधिता । तृतीया-द्वितीययोः प्रयोगविरोधिता । येन । विरोधेन । तदभावः । तृतीया-द्वितीयाप्रयोगाभावः । तत्प्रयुक्तः स्यादिति । अनुशासनप्रयुक्तः स्यादित्यर्थः । न चैवं संभवतीति । प्रयोगाभावस्तु न

प्रथमान्तचैत्रतण्डुलपदतत्तदारव्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव
चैत्रतण्डुलादिविशेष्यकतत्तदारव्यातार्थसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया
चैत्रेण पचति तण्डुलं पच्यते इत्यादिवाक्यघटकचैत्रतण्डुलादिपदतत्त-
दारव्यातपदयोः समभिव्याहारस्याऽतथात्वेन तद्व्यवहृतृतीया
द्वितीययोः साधुत्वस्योक्तनियमान्वयवच्छेद्यत्वात् । तस्मान्मुख्य भाक्त-
साधारणकर्तृत्व कर्मत्वयोः कर्तृकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतलकृत-
द्वितिसमासैरनभिधानमेव तृतीयाद्वितीयादिनियामकम् शिरोमणि-
भिरत्रैव निर्भरविहितः ।

संभवतीत्यर्थः । प्रयोगाभावे तदुच्चारणमपि अशक्यं स्यादिति भावः ।
अनुशासनस्य प्रयोजनान्तरं निषेधति । पचतीति । असाधुत्वस्येति ।
अस्य प्रतिपत्तौ अन्वयः । तथा चाऽसाधुत्वस्य प्रतिपत्तिः प्रयोजनमानु-
शास्येत्यर्थः । असाधुत्वं निर्वक्ति । तत्कर्तृत्वेति । तत्कर्मत्वादीति । पाक-
कर्मत्वादीत्यर्थः । तथा च पचतीतिक्रियायोगे पाककर्तृत्वप्रकारक बोधोपयि-
काङ्क्षा प्रथमाविभक्तौ, तादृशकाङ्क्षाराहित्यरूपमसाधुत्वं तृतीयायाम् ।
एवं पच्यते इति क्रियायोगे पाककर्मत्वबोधोपयिकाङ्क्षा प्रथमाविभक्तौ,
तादृशकाङ्क्षाराहित्यरूपमसाधुत्वं द्वितीयाविभक्तौ बोध्यम् । उक्तनियमपर-
तयापीति । कर्तृपरयत्पदाख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धित्वा-
वाञ्छन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वानिरूपकस्तत्पदोत्तरं तृतीया,
एवं कर्मपरयत्पदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्तादृशविषयित्वानि-
रूपकस्तत्पदोत्तरं द्वितीयेति नियमपरतयापीत्यर्थः । ततः । अनुशासनतः ।
न तल्लामः । न चैत्रेण पचति, तण्डुलं पच्यते इति प्रयोगयोरसाधुत्व-
लामः । तृतीया-द्वितीययोर साधुत्वलाभाभावं प्रतिपादयति । प्रथमान्त
चैत्रतण्डुलपदेति । तत्तदाख्यातपदयोः । पचति-पच्यते इत्याख्यातपदयोः ।
समभिव्याहारस्यैवेति । चैत्रः पचति—तण्डुलः पच्यते इति समभिव्याहारस्यै-
वेत्यर्थः । एवकारेण चैत्रेण पचति—तण्डुलं पच्यते इत्यनयोर्व्यावृत्तिः ।
बोधप्रयोजक तथेति । तादृश बोधत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनक-
तावच्छेदकविषयित्वानिरूपकतथेत्यर्थः । अतथात्वेनेति । चैत्र—
तण्डुलादिविशेष्यकतत्तदाख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधाप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ।
तादृशबोधजनकतावच्छेदकविषयित्वानिरूपकतथेति यावत् ।
उक्तनियमाऽव्यवच्छेद्यत्वादिति । उक्तनियमेन व्यावृत्त्यसंभ-

लादीनां तदनभिधायकत्वं च न तदवाचकत्वम्, तन्निष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वं वा, आख्यातत्वेन तत्त्वादिना-वा कर्तृत्वादिनिष्ठशक्तिलक्षणा निरूपकत्वात्, कर्तृत्वानभिधायकारख्यातस्यैवाऽर्थासद्धेः । तच्छब्दाद्बोधोपयिकाकाङ्क्षाशून्यत्वमेव तत् । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्याद्याख्यातस्य कर्तृत्वादिवाचकत्वेऽपि तच्छब्दाद्बोधोपायिकाकाङ्क्षारहित्यं तत्राक्षतमेव । चैत्रपदोत्तरतृतीययैवकर्तृत्व बाधनसंभवात् । तत्र तादृशाकाङ्क्षाया अकल्पनादित्यापि न । चैत्रेण पच्यते इत्याद्या तृतीया-नुपपत्तेः । पच्यते चैत्र इत्यादितश्चैत्रादौ पाककृतेः, केवलात्पच्यते इत्यादिनाश्च मुख्यविशेष्यतया तस्याबोधात्तादृशाख्यातधात्वारानुपूर्वी-विशेष्याकाङ्क्षायाः कृतिबाधोपायिकत्वात् ।

वादित्यर्थः । प्रत्युत तादृशविषयित्वानिरूपकत्वाच्चृतीयाद्वितीययोरोपात्तरेव स्यात् । उक्तनियमवाक्याच्चैत्रेण पच्यतीत्यत्र तृतीया, तण्डुलं पच्यते इत्यत्र द्वितीया न साध्यात्वप्रतिपादिकेति भावः । तस्मात् । आख्यातं न कर्तृ-कर्मगतसंख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वासंभवात् । कर्तृत्व-कमेत्वयोरिति । अस्याऽनाभिधानमित्यनेनाऽन्वयः । कर्तृत्वकर्मत्वयोरिवानभिधानमित्यर्थः । एवकारेण कर्तृकर्मगतसंख्यानभिधानस्य व्यावृत्तः । अत्रैवेति । लादीनां कर्तृत्वकर्मत्वयोरवानाभिधानं तृतीयाद्वितीयानियामक-मित्यत्रैवेत्यर्थः । तदनभिधायकत्वं चेति । कर्तृत्वकर्मत्वानाभिधायकत्वं चेत्यर्थः । तान्निष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वं चेति । कर्तृत्वकर्मत्वनिष्ठशक्तिलक्षणान्यतर-रूपवृत्त्यनिरूपकत्व वेत्यर्थः । आख्यातत्वेनेति । आख्यातसामान्यस्यैवेत्यर्थः । तच्छब्दाद्बोधोपयिकेति । कर्तृविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकशाब्दबो-जनकेत्यर्थः । तत् । तदनभिधायकत्वम् । अस्य तदपि नेत्यनेनान्वयः । आख्यातस्य । आख्यातत्वेन रूपेणेति शेषः । कर्तृत्वादिवाचकत्वेऽपीति । अनेन कर्तृत्वाद्यनभिधायकत्वाभावः सूचितः । तच्छब्दाद्बोधोपयिकाकाङ्क्षा-रहित्यमिति । तथापीत्यादिः । कर्तृत्वाद्यनभिधायकत्वमिति शेषः । तत्र । चैत्रेण पच्यते इत्यत्र । अक्षतमेवेति । कर्तृत्वादिविषयकशाब्दप्रयोजिकाऽऽ-काङ्क्षा पचति पचते इत्यत्र ते प्रत्ययादौ तद्राहित्यस्य चैत्रेण पच्यते इत्याख्यातेऽक्षतत्वादित्यर्थः । तत्र चैत्रविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबोधानु-दयात् । तथा च कर्तृत्वादिविषयकशाब्दप्रयोजकाकाङ्क्षारहित्यरूपकर्तृत्वा-द्यनभिधानसत्त्वाच्चृतीयोपपत्तिरिति भावः । तृतीययैवेत्येवकारेणाख्यातव्या-

न च समभिव्याहारुपाकाङ्क्षैव विवक्षणीया, प्रकृते प्रकृतिप्रत्यय-
योरानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षा न तु समभिव्याहार इति नोक्तानुपपत्तिरिति-
वाच्यम् । तथासति चैत्रेण पचतीत्यादावपि तृतीयायाः साधुतापत्तेः ।
तादृशचैत्रपदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधानौपयिकत्वात् ।
चैत्रेण विजेष्यते मैत्र इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेश्च । विजेष्यते मैत्र इत्यादितो
मैत्रकृतिबोधात्तादृशाख्यातमैत्रपदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधौपयि-
कत्वात् । किन्तु तत्तात्पर्यशून्यत्वमेव तथाच चैत्रेण पच्यते इत्यादौ आर-
व्यातस्य कर्तृत्वादित्तात्पर्यकत्वे तृतीया असाधुरेव । चैत्रेण पचतात्यादौ
आरव्यातस्याऽर्थाऽविवक्षायां तृतीयायाः साधुत्वेपि परस्मैपदस्याऽसाधु-
त्वान्नप्रयोगः । परस्मैपदस्याऽसाधुत्वं च धात्वर्थविशेष्यस्य प्रत्यये-
नाऽविवक्षणे भावकर्मणोरिति सूत्रेणात्मनेपदनियमात् । आरव्यातार्थाऽ-
विवक्षायां न चैत्रेण पचते इत्यादिप्रयोगः । शब्दादिविकरणस्याऽ-
साधुत्वात् कर्तृत्वतात्पर्यकत्वाद्वाधातुकयोगे एव तत्साधुत्वात्
कर्तृत्वकर्मत्वोभयतात्पर्येण मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादयस्तु न
प्रयोगाः ।

वृत्तिः । तत्र । पच्यते इत्याख्याते । तादृशाकाङ्क्षायाः । कर्तृविशेष्यका-
ख्यातार्थसंख्याप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकानुपूर्वी-
मत्वरूपायाः । अकल्पनादिति । कल्पनापेक्षाभावादित्यर्थः । तृतीययैव-
कर्तृत्वावप्यकशावाधनिर्वादे पच्यते इत्याख्यातस्य कारणता न कल्प्य
इति भावः । तृतीयानुपपत्तिरिति । कर्तृत्वादिविषयकशब्दबोधप्रयोजका
काङ्क्षैव चैत्रेण पच्यते इति कर्माख्यातेऽप्यस्ति “आख्यातधात्वोरानुपूर्वी-
वशेपस्यैव न तु समभिव्याहारस्य” आकाङ्क्षात्वादानुपूर्व्याश्चैक्यात्” उक्ता-
काङ्क्षाराहित्यरूपकर्तृत्वाद्यनभिधायकत्वस्य तृतीयानियामकस्याभावात्तृतीया-
नुपपत्तिरित्यर्थः । पाठकृतेति । अस्य बोधादित्यनेनान्वयः । तस्याः ।
कृते । तादृशाख्यातधात्वोः । पच्यते इत्याख्यातधात्वोः । आनुपूर्वी-
विशेषाकाङ्क्षायाः । तद्भातूत्तरप्रत्ययत्वरूपाकाङ्क्षायाः । कृतिबोधौपयि-
कत्वात् । कृतिविशेष्यकबोधजनकत्वात् । तथा च पच्यते इत्याख्याते
पचधातूत्तरप्रत्ययत्वरूपाकाङ्क्षायाः सत्वेन तादृशाकाङ्क्षाशून्यत्वरूप-
कर्तृत्वानभिधायकत्वाभावाच्चैत्रेणेत्यत्र तृतीयाया अनुपपत्तिरिति भावः ।

तदेकतरबोधेऽन्यपरत्वेनाऽगृह्यमाणाख्यातार्थप्रकृतान्वयबोधपर-
त्वज्ञानस्य हेतुत्वात् । चैत्रेण पद्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृत्वादौ
आख्यातस्य तात्पर्यग्रहे कर्मत्वाद्यन्वयबोधोपि न भवत्येव ।

ननु प्रकृतिप्रत्ययोरेव पूर्वापरीभावरूपाऽऽकाङ्क्षा, प्रातिपदिकार्थ-
धात्वर्थयोस्तु समभिव्याहार एवाकाङ्क्षा, वैपरीत्येपि आकाङ्क्षासद्भावात् ।
तथा च कर्तृविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबोधं प्रति प्रथमान्तचैत्रपदसम-
भिव्याहृताख्यातसमभिव्याहार एवाकाङ्क्षा, चैत्रः पद्यते इत्यत्राख्यात
धात्वोरानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षासत्त्वेपि उक्तसमभिव्याहाररूपाऽऽकाङ्क्षाशून्यत्वान्न
तृतीयानुपपत्तिरित्याशङ्कते । न चेति समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षैवेति ।
एवकारेण पूर्वापरीभावरूपाया व्यावृत्तिः । तादृशचैत्रपदेति । तृतीयान्त-
चैत्रपदेत्यर्थः । कृतिबोधानौपयिकत्वादिति । कृतबोधौपयिकप्रथमान्त-
चैत्रपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाराहित्यरूपकर्तृत्वानभिधायकत्वरूपकारणसत्त्वा-
च्चैत्रेण पचतीत्यत्र तृतीयायाः साधुतापत्तिरित्यर्थः । आपत्तिमुक्त्वाऽनुप-
पत्तिमाह । चैत्रेण विजेष्यते मैत्र इति कर्माण प्रत्ययः कर्तार प्रत्ययेपि
विजेष्यते मैत्र इत्येव । तथा च विजेष्यते मैत्र इति कर्तृप्रत्ययस्थले
कर्तृत्वबोधप्रयोजकप्रथमान्तमैत्रपद, विजेष्यते इत्याख्यातपदसमभिव्याहार-
रूपाकाङ्क्षा । चैत्रेण मैत्रो विजेष्यते इति कर्माख्यातेऽप्यास्त । इति
तादृशाकाङ्क्षाराहित्यरूपकर्तृत्वानभिधानरूपकारणाभावान्न तृतीया न
स्यादित्यर्थः । उक्ताकाङ्क्षाराहित्यरूपकर्तृत्वानभिधानरूपकारणाभाव-
मुपपादयति । विजेष्यते मैत्र इति । मैत्रकृतबोधात् । मैत्रविशेष्यका-
ख्यातार्थकृतिमकारकबोधात् । कृतबोधौपयिकत्वादिति । तादृशबोध-
जनकाऽऽकाङ्क्षावत्त्वादित्यर्थः । तथा च मैत्रविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबोध-
जनकसमभिव्याहारशून्यत्वाभावान्न तृतीयानुपपत्तिरिति भावः ।

एवं च कर्तृकर्मन्यतरविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबोधजनकसमभिव्याहार-
शून्यत्वं न कर्तृत्वकर्मत्वानभिधायकत्वमित्याह । किन्त्विति । तत्तात्पर्य-
शून्यत्वमेवेति । कर्तृत्वकर्मत्वानभिधायकत्वमिति शेषः । कर्तृकर्मन्यतर-
विशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबोधेच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यशून्यत्वमेव तदित्यर्थः ।
तथा च । आख्यातस्य कर्तृत्वकर्मत्वान्यतरतात्पर्यकत्वविरहे च । अर्था-
विवक्षायां । कर्तृत्वाद्यविवक्षायां । तृतीयायाः साधुत्वेपीति । कर्तृत्व-
कर्मत्वान्यतराऽविवक्षिताख्यातस्यैव भावाख्यातत्वात् । तद्योगे कर्तृवाचक-

अथ पक्कानि भुङ्क्ते चैत्रः ओदनः पक्त्वा भुज्यते इत्यादौ कृता क्रमेण कर्तृत्वकर्मत्वानभिधानाच्चैत्रपदोदनपदाद्युत्तरं तृतीयाद्वितीये-
कथं न स्याताम् । नच कृताऽनाभिधानेपि आख्यातेन तदभिधानान्नानभि-
हितत्वम्, स्वसमभिव्याहृतत्वैतिक्रणाच्चैत्रेण गम्यते ग्रामस्तं मैत्रोगच्छ-
तीत्यादौ न तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः । गच्छति गम्यते इत्याख्यातस्य
तत्पदाद्यसमभिव्याहृतत्वादिति वाच्यम् । तथासति भुञ्जानेन चैत्रेण
पच्यते—भोक्तव्यमोदनं पचतीत्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः, कृता
कर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानात् ।

पदात्तृतीया इष्ट्वेति भावः । परस्मैपदस्याऽसाधुत्वादिति । भावे आत्मने
पदस्य यकश्च विधानादिति भावः । धात्वन्धावशेष्यस्य । कर्तृत्वादेः ।
असाधुत्वादात् । कर्तारशक्त्यनुशासनात् कर्त्रर्थे सार्वधातुके शक्ति
तदर्थत् । तत्साधुत्वात् । शपः साधुत्वात् । न प्रयोगा इति । अभियुक्ताः
न प्रयुज्यते इति भावः । हेतुत्वादात् । तथा च कर्तृविशेष्यकाख्यातार्थ-
प्रकारकबोध प्रातः कर्मावशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबोधपरत्वज्ञानाविषयीभूता-
ख्याधर्मिककर्तृविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुत्वादित्यर्थः ।
न भवत्येवेति । कर्तृपरत्वेनायत्तमाणाख्यातधर्मिककर्मपरत्वज्ञानरूपकारणा-
भावात्कर्मत्ववाधापि न भवत्येवेत्यर्थः । कर्मत्वान्वयबोधप्रतिबन्धकस्य
कर्तृपरत्वग्रहस्य सत्त्वादिति भावः । शङ्कते । अथेति । कृता । पक्कानीत्यत्र
कमाणे क्तप्रत्ययेन कतुरनभिधानात् । पक्त्वा इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययेन कर्मणोऽन-
भिधानादित्यर्थः । आख्यातेन तदाभिधानादिति । भुङ्क्ते इत्यनेन कर्तृत्वा-
भिधानात् भुज्यते इत्यनेन कर्मत्वाभिधानादित्यर्थः । न तृतीयाद्वितीय-
योरनुपपत्तिरिति । तयोर्भिन्नवाक्यत्वादिति भावः । तत्पदासमभिव्या-
हृतत्वादिति । गच्छतीत्यस्य चैत्रपदासमाभिव्याहृतत्वात् गम्यते इत्यस्य
तत्पदाऽसमभिव्याहृतत्वादित्यर्थः । अथेति पूर्वपक्षिणः समाधानम् । तथा-
सतीति । समभिव्याहृतपदाभिषेयत्वसामान्याभावस्य तृतीयाद्वितीयानिया-
मकत्वे सतीत्यर्थः । कृता । भुञ्जानेनेतिकर्तरि शानच्चा । भोक्तव्यमिति कर्मणि-
तव्यत्प्रत्ययेन । कर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानादित्यर्थः । अनभिहितमिति । पच्यते
इत्यनेन पाककर्तृत्वम् पचतीत्यनेन पाककर्मत्वमनभिहितमित्यर्थः । प्रकृतेपि
तदनभिहितमेवेति । पक्कानि भुङ्क्ते चैत्र इत्यत्राख्यातेन भोजनकर्तृत्वा-
भिधानेपि पाककर्तृत्वमनभिहितमेव, एवमोदनः पक्त्वा भुज्यते इत्यत्रा-

कृता तत्र भोजनकर्तृत्वत्तत्कर्मत्वयोरभिधानेऽपि पाककर्तृत्वं तत्कर्मत्वं चानभिहितमिति चेत्तद्भिः प्रकृतेऽपि तदनभिहितमेव । न च प्रधानाक्रियानिरूपितकर्तृत्वाद्यनभिधाने तृतीयादेः साधुतेति । तदुक्तम् । प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते इति शक्तिः कर्तृत्वादिकमिति चाच्यम् । तथापि चैत्रेण दृश्यमानं घटमैत्रः पश्यति इत्यादौ ज्ञानभेदेन वषयताभेदाभावात्, चैत्रदर्शनमैत्रदर्शनोभयनिरूपितविषयत्वरूपकमतायाः कृताऽभिधानाद्वितीयानुपपत्तिरिति चेत् । तत्तत्प्रातिपादिकार्थविशेषणत्वमात्रेण कर्तृत्वकर्मत्वाद्यविवक्षाया एव तदनभिधानपदार्थत्वात् । तत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वकर्तृत्वादि विवक्षायाद्वितीयाविभक्तः साधुत्वमित्यर्थे तात्पर्यस्य पर्यवसितत्वात्, शेषमाख्यातार्थविचारे विवेचयिष्यते इत्यलमत्राधिकेन ।

ख्यातेन भोजनकर्मत्वाभिधानेऽपि पाककर्मत्वमनभिहितमेवेत्यर्थः । तथा च तृतीयाद्वितीययोरापत्तिरिति भावः । न चेति । तथाचोक्तस्य ज्ञे भुंक्ते भुज्यते इति प्रधानक्रियाभ्यां कर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानाच्च तृतीयाद्वितीययोरापत्तिरिति भावः ।

तदुक्तमिति ।

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्
शक्तिगुणाश्रयतया तत्र प्रधानमनुरुध्यते इति

वाक्यपदीयमर्थतोऽनुवदति । प्रधानशक्त्यभिधाने इति । प्रधानक्रियानिरूपितस्य कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वाऽभिधाने । गुणशक्तिः । गौणक्रियानिरूपितं कर्तृत्वं कर्मत्वं च । अभिहितवत्प्रकाशते इति । तुल्ययुक्त्या प्रधानक्रियानिरूपितस्य कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वानभिधाने गौणक्रियानिरूपितं कर्तृत्वं च कर्मत्वं चानभिहितवद् भवतीति । भोक्तव्यमोदनं पचतीत्यत्रोदने गौणभोजनक्रियानिरूपितं कर्मत्वमेकम्, प्रधानीभूतपाकक्रियानिरूपितकर्मत्वं द्वितीयम् । तत्र प्रधानक्रियया कर्मणि अनभिहिते गौणक्रियानिरूपितं कर्माप्यनभिहितवद्भवतीत्यत ओदनमित्यत्र द्वितीयैव । तदुक्तम् ।

उक्तमेवोक्ततां याति कचिदुक्तमनुक्तताम् ।

अनुक्तमपि नोक्तं स्यात् कचिदेव पदान्तरैरिति ।

भुज्जानश्चैत्रः पचतीत्यत्र कृदाख्याताभ्यां कर्तृत्वोक्तेराद्यम् । भोक्तव्यमोदनं पचतीत्यत्र कृतोक्तमप्याख्यातेनानुक्तं कर्मत्वं द्वितीयम् । एवं तृतीयमपि ।

आख्यातद्विवचनबहुवचनयोस्तु संख्याबोधकत्वमावश्यकम्, चैत्रो-
मैत्रश्च गच्छतः—चैत्रो मैत्रो देवदत्ताश्च गच्छन्ति इत्यादौ—

चन्द्रेकलङ्कः सुजनेदरिद्रताविकाशलक्ष्मीः कमलेपुचञ्चलामुखाप्रसादः
सधनेषु सर्वदायशोविधातुः कथयानिखण्डितमूढृत्यादौ च द्वित्वबहुत्वबोध-
कमुपोऽभावात् । नच तत्र सुवेकवचनस्यैव द्वित्वबहुत्वादौ लक्षणास्त्विति
वाच्यम् आनुशासनिकातिक्तार्थे सुवविभक्तेर्लक्षणाया अनभ्युपगमात्
अन्यथा चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादाविवच्छन्दसि लक्षणयैव स्वादिना द्वित्वा-
दिबोधसंभवात्, औजसादिरूपादेशस्मृतिद्वारा द्वित्वादिवोधनिर्वाहाय
छन्दसि सुपांसुलुगित्यादिसूत्रेण औजसादिस्थाने स्वाद्यादेशस्य वैयर्थ्यात् ।

तथा च भोक्तव्यमोदनं पचति चैत्र इत्यत्र प्रधानपाकक्रियानिरूपितचैत्र-
वृत्तिकर्तृत्वस्य प्रधानशक्त्यभिधाने भोक्तव्यमितिकर्मकृताऽनभिहितमपि चैत्र-
निष्ठकर्तृत्वमभिहितवत्प्रकाशते इति न चैत्रपदात्तृतीयापत्तिरिति भावः ।
पूर्वपक्षी समाधत्ते । तथापीति । कृता । दृश्यमानमित्यत्र शानचा । द्वितीया-
नुपपत्तिरिति । अत्र मैत्रसमवेतदर्शनविषयत्वरूपप्रधानक्रियानिरूपितकर्मता
शानचाऽभिहितेति अनभिहिताधिकारीयद्वितीया न स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ती
अनभिधानपदार्थं निर्वक्ति । तत्तदिति । तदनभिधानपदार्थत्वादिति ।
कर्तृत्वानभिधानपदार्थत्वादित्यर्थः । तथा चैत्रेण गम्यते इत्यत्र
कृतेः प्रातिपदिकार्थचैत्रविशेषणत्वेनाविवक्षासत्वात्कर्तृत्वानभिधानात्तृतीया ।
एवं प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वेन कर्मत्वाऽविवक्षा कर्मत्वानभिधानम् ।
यथा गच्छति ग्रामं इत्यत्रापि प्रातिपदिकार्थग्रामविशेषणत्वेन
कर्मत्वाविवक्षारूपकर्मत्वानभिधानसत्वाद् द्वितीया । प्रातिपदिकार्थविशेषण-
त्वमात्रेणेत्यस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वातिरिक्तेन “विशेष्यत्वेन” तादृशाऽ-
विवक्षाया अभावे सति प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वेन कर्तृत्वकर्मत्वाद्यविवक्षा
अर्थः । तत्राऽभावद्वयनिवेशो विशेष्यदलनिवेशश्च व्यर्थ इति तद्विहाय
फलितार्थमाह । तत्तत्प्रातिपदिकार्थेति । चैत्रेण दृश्यमानं घटं मैत्रः पश्यती
त्यत्र चैत्रसमवेतदर्शनविषयीभूतघटनिष्ठविषयताकदर्शनाश्रयो मैत्र इति बोधात्
घटादिरूपतत्प्रातिपदिकार्थनिरूपितविशेष्यताया विषयतारूपकर्मत्वे सत्त्वान्न
द्वितीयानुपपत्तिः । कर्तृत्वकर्मत्वादौ प्रातिपदिकार्थनिष्ठविशेषणतानिरूपित-
विशेष्यतैवाऽनभिधानपदार्थ इति फलितम् । ननु प्रातिपदिकार्थस्य विशेषण-
त्वविवक्षायां तृतीया, विशेष्यत्वविवक्षायां प्रथमेत्युक्तम् । एवं सति लक्ष्म-

चैत्रादिपदोत्तरैकवचनस्य द्वित्वादित्वात्तुल्ये तदप्रकृत्यर्थमेवादि-
साधारणद्वित्वादिवोधस्योक्तव्युत्पत्तिविरोधेनानुपपत्तेश्च । आख्यातार्थ-
संख्यान्वयबोधे च समानविशेष्यकतदर्थभावनान्वयबुद्धिसामग्री
अपेक्षिता । भावनाया बाधादिप्रहकाले तात्पर्यशून्यकाले वा उक्तस्थले
द्वित्वान्वयाबोधात् । भावनाया अविशेष्ये धात्वर्थादौ संख्यान्वयावांशाच्च
तादृशसामग्र्याः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति स्वानन्वयेण हेतुता ।
तदकल्पनेपि आख्यातजन्यसंख्यापस्थितियोग्यताज्ञानविशेषादिवदित-
सामग्र्या भावनानवगाहिसंख्यान्वयबोधस्य कदाप्यजननात् ।

द्वितसमासैरभिधानं कुत्रोपयुज्यते इति चेदाख्यातादिना कर्तृत्वबोधविवक्षायां
प्रातिपदिकार्थस्य विशेष्यत्वात्तृतीया निराकाङ्क्षा । आख्यातेन कर्मत्वविवक्षायां
द्वितीयं पि निराकाङ्क्षैव अत्र लादीनामप्युपयोगो बोध्यः । अन्यथा । आनुशा-
सनिकातिरिक्तविभक्तेरपि लक्षणाङ्गाकारे । तदप्रकृत्यर्थेति । चैत्रपदोत्तरसुतोऽप्र-
कृत्यर्थेत्यर्थः । उक्तव्युत्पत्तिविरोधेनेति । प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्यया-
नामिति व्युत्पत्तिविरोधेनेत्यर्थः । अनुपपत्तिश्च । चैत्रपदात्तरं सुतोऽन्वया-
न्वयानुपपत्तिश्च । यं यं भावनान्वेति तं तं संख्यानुवावतात्यनुवारे-
णाह आख्यातार्थसंख्यान्वयबोधे चेति । तदर्थेति । आख्यातार्थेत्यर्थः । तथा
चारव्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति आख्यातार्थभावनाप्रकारकशब्दसामग्री-
कारणमिति भावः । उक्तसामग्र्याः कारणत्वे व्यतिरेकसहचारं दर्शयति । भाव-
नाया बाधादिप्रहकाले इति । गमनानुकूलकृत्यभाववानिति निश्चयकाले
इत्यर्थः । अस्य द्वित्वान्वयाऽबोधादित्यनेनान्वयः । तात्पर्यग्रहशून्यकाले वा ।
भावनाविषयकबोधपरत्वग्रहशून्यकाले चेत्यर्थः । उक्तस्थले । चैत्रो मंत्रश्च-
गच्छत इत्यत्र । द्वित्वान्वयाबोधादित्यर्थः । भावनामविषयीकृत्य केवल
द्वित्वान्वयाबोधादित्यर्थः । तादृशसामग्र्याः । आख्यातार्थभावनाप्रकारक-
बोधसामग्र्या इत्यर्थः । उक्तसामग्र्याः सामान्यतः संख्याप्रकारकबुद्धित्वान-
च्छिन्नं प्रति कारणत्वाकाल्यनेपि चैत्रः पचतीत्यादौ भावनायाश्चैत्रादावनन्वये
आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधो न संभवतीति विपक्षबाधवतर्कमाह । तदकल्प-
नेर्पाति कदाप्यजननादिदि । तथा चागत्याऽऽख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं
प्रति भावनाप्रकारकशब्दबाधसामग्र्याः कारणत्वं कल्पनीयमिति भावः । ननु
आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधो भावनानवगाही कुतो न जन्यते इत्यत्र
समाधानं संख्याप्रकारकबोधे चारख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधसामग्री अपेक्षि-

संख्यान्वयबोधसाधारणभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतूनामपि तादृशसामग्रीघटकत्वेन आपत्त्यभावात् । न च तादृशकारणानां भावनान्वयबुद्धित्वं संख्यान्वयबुद्धित्वं वा जन्यतावच्छेदकमुपेयते इत्यत्र विनिगमनाविरहः । संख्यामविषयीकृत्यापि भावनान्वयबोधस्यानुभव सिद्धत्वात् । द्वितीयस्य जन्यतावच्छेदकत्वाऽसंभवादिति दिक् ।

अथ गुणादिवाचकपदोत्तरद्विवचनबहुवचनयोः कथं द्वित्वादिबोधकता, संख्याया गुणत्वेन गुणादौ बाधात् । न च तत्र स्वाश्रयसमवेतत्वादिसंबन्धेन द्रव्यगतं द्वित्वादिकमेव भासते इति वाच्यम् । एकव्यक्तावपि तादृशसंबन्धेन द्वित्वादेः परिसमाप्ततया एकमात्रतात्पर्येणापि द्विवचनाद्यापत्तिरिति चेन्मैवम् ।

तेति पूर्वोक्तं स्मारयति । संख्यान्वयबोधसाधारणेति । अनुभवसिद्धत्वादिति । चैत्रमैत्राभ्यां स्थीयते इति भावाख्यातेन संख्यामविषयीकृत्यापि भावनाप्रकारकबोधजननाद् । भावनान्वयबुद्धित्वमेवाख्यातजन्योपस्थितेः कार्यतावच्छेदकमभ्युपगन्तव्यम् । द्वितीयस्य । संख्याप्रकारकबुद्धित्वस्य । असंभवादिति । भावनान्वयबुद्धिसामग्रीजन्यतावच्छेदकत्वाऽसंभवादित्यर्थः । अयमत्र संग्रहः । संख्यामविषयीकृत्यापि भावनाप्रकारकबोधश्चैत्रमैत्राभ्यां भूपते इत्यादौ भावाख्यातस्थले जायते इति भावनाप्रकारकबोधसामग्री व्यापिका सेयं सामग्री आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति अपेक्षणीयेति । दिगिति । दिगर्थस्तु भावनाप्रकारकबाधसामग्र्या अपि संख्याप्रकारकबोधसामग्रीकोटौ निवेशे भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबन्धकताद्वयापत्तिरिति ।

अथेति । गुणादिवाचकपदोत्तरद्विवचनबहुवचनयोरिति । रूपे — रूपाणीत्यत्र द्विवचनबहुवचनयोरित्यर्थः । संख्यायाः । द्वित्वादिसंख्याया । गुणादौ । रूपादौ । बाधादिति । गुणे गुणानंगीकारादिति भावः । एकवचनस्य साधुत्वार्थकतयोक्तं । द्विवचनबहुवचनयोरिति । शङ्कते । नचेति । तत्र । रूपे — रूपाणीत्यादौ रूपे । स्वाश्रयसमवेतत्वादिसंबन्धेनेति । स्वपदग्राह्यं — द्वित्वादिकम् तदाश्रयोघटादिः तत्समवेतत्वं रूपे । एकव्यक्तावपि । एकरूपव्यक्तावपि । तादृशसंबन्धेन । स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन । द्वित्वादेः । आश्रयगतद्वित्वादेः । परिसमाप्ततया । तृतीया । एकमात्रतात्पर्येणापि एकमात्ररूपव्यक्तित्वात्परेणापि । द्विवचनाद्यापत्तेरिति । अत्र घटे रूपे वर्तते प्रयोगापत्तिरित्यर्थः । घटे रूपरसौ इति द्विवचनानुपपत्तिश्च । घटेद्वित्वाभावात्

अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव तदुत्तरद्विवचनादिना बोध्यते । तच्चैकमात्रवृत्तिधर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्थले प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिसंबन्धेनेति न द्वन्द्वादस्थलोक्तदोष इति विदुषां परामर्शः ।

इति प्रथमा ।

अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेवेति । एवकारेण संख्याव्यावृत्तिः । इदमेकम्, इदमेकं रूपमित्यापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं द्वित्वादिकमित्यर्थः । तदुत्तरेति । रूपादिपदोत्तरेत्यर्थः । तच्च । अपेक्षाबुद्धिविषयत्वं च । एकमात्रवृत्तिधर्मस्य । अव्यासज्यवृत्तिधर्मस्य । अन्यत्र । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वे । न द्वन्द्वादस्थलोक्तदोष इति । न धवखदिरावित्यत्र धवद्वयखदिरद्वयबोधापत्तिरूपदोष इत्यर्थः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधवत्वव्याप्या या पर्याप्तिः सा धवद्वये एव । एवं खदिरत्वव्याप्या पर्याप्तिः खदिरद्वये एवेति तत्संबन्धेनान्वयः । किन्तु शुद्धपर्याप्तिसंबन्धेनैव द्वित्वान्वय इति भावः ।

इति प्रथमा ।

अनुशासनादिति । ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं पञ्चम्यर्थः । अनुशासनज्ञानजन्यज्ञानविषयः कर्मत्वमिति बोधः । द्वितीयार्थ इति । द्वितीयाया मुख्यार्थ इत्यर्थः । मुख्यार्थत्वं च द्वितीयावृत्तिग्रहमुख्यविशेष्यत्वम् । कर्मांशकत्वे तु कर्मत्वस्य न मुख्यार्थत्वम्, शक्यतावच्छेदकतया द्वितीयार्थत्वम् । न च द्वितीयायाः संख्यायां शक्तिः कर्मत्वे तु लक्षणेवोपेयतामिति वाच्यम् । शक्तिग्राहकव्याकरणस्योभयत्र तुल्यत्वात्, द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने कर्मणि द्वितीयेति अनुशासनयोः सत्वात्^१ । एकत्र शक्तिरेकत्र च लक्षणेत्यत्र

१ कर्मत्वलक्षणं तु

यगन्तधातोरर्थो यस्तिङा स्वार्थेऽनुभाव्यते ।

यत्रासौ कर्मता नाम कारकं कर्तृतेतरः ।

यत्र तिङा स्वार्थे यगन्तधातोरर्थः अनुभाव्यते असौ “स्वार्थः” तिङर्थ इति यावत् कर्मता नाम कारकमित्यन्वयः । यथा गम्यते ग्राम इत्यत्र तिङर्थे संयोगात्मकफले यगन्तधातोरर्थस्य संयोगानुकूलव्यापारस्य जन्यत्वसंबन्धेनाऽन्वयादसौ तिङर्थः “संयोगः कर्मत्वं नाम कारकम् । चैत्रकर्तृकसंयोगानुकूलव्यापारजन्यसंयोगाश्रयो-ग्राम इति बोधः ।

कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनात्कर्मत्वं द्वितीयार्थः । तत्र कर्मपदस्य धर्ममात्रपरत्वात् । सप्तम्या वाचकतार्थकत्वात् । कर्मणश्च न तथात्वम्, कर्मणि नामार्थस्य ग्रामादेरभेदान्वयसंभवेऽपि धात्वर्थगमनादिना तदन्वयाऽसंभवाद् गौरवाच्च । कर्मत्वं च क्रियाजन्मदफलशालित्वम् ।

विनिगमकस्य दुर्लभत्वात् । किं च यस्माद्यो नियमेन प्रतीयते तस्य तत्र शक्तिः । प्रकृते च घटदर्शनदशायां एकत्वाविवक्षायां घटं पश्यतीति प्रयोगात्संख्याया अप्रतीतावपि घटकर्मत्वबोधोत्तिः, कर्मत्वस्याऽशक्यत्वे संख्यायाश्चाप्रतीतो प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव स्यादित्यवधेयम् ।

तत्र । अनुशासने । कर्मपदस्य । सप्तम्यन्तकर्मपदस्य । धर्ममात्रपरत्वादिति । भावप्रधाननिर्देशेनेत्यादिः । कर्मत्वमात्रपरत्वादित्यर्थः । मात्रपदेन कर्मत्वाश्रयस्य कर्मणः शक्यत्वव्यावृत्तिः । वाचकतार्थकत्वादिति । तथा च कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्य कर्मत्वबोधिका द्वितीयेत्यर्थः । न च कर्मत्वे

तथा च यगन्तधानूत्तरवर्त्तितिङ् यादृशस्वार्थधर्मिकतद्भात्वर्थप्रकारकशाब्दबोधजनिका कर्तृताभिन्नतादृशस्वार्थः तद्भात्वर्थक्रियायां कर्मत्वं पर्यवसितम् । स्वं-तिङ् । गम्यते रथःस्वयमेवेत्यादी ग्रामकर्मकसंयोगानुकूलव्यापारजन्यसंयोगवान्, गमनानुकूलव्यापारवान् रथ इति बोधः । तत्र तादृशव्यापारवत्त्वलक्ष कर्तृत्वबोधजनके तिङि अतिव्याप्तिवारणाय स्वार्थे कर्तृताभिन्नत्वं विशेषणम् ।

न च चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । तिङ्र्थसंयोगे तादृशव्यापारविशिष्टत्वस्य विवक्षणात् । वै०स्वजन्यत्व-स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसं० । एवं च चैत्रकर्तृकव्यापाराश्रयप्रतियोगिकसंयोगस्य चैत्रेऽसत्त्वान्नापत्तिः एकस्मिन्नेकसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरसंभवेन स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति भावः । अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः । द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसंबन्धेनाऽन्वयः । संयोगस्य च व्यापारे जनकत्व-सामानाधिकरण्योभयसंबन्धेनाव्ययः । एवं च चैत्रप्रतियोगिकसंयोगविशिष्टस्य व्यापारस्य चैत्रेऽसत्त्वान्नोक्तापत्तिः । अधिकमग्रे । चैत्रप्रतियोगिकसंयोगविशिष्टव्यापारस्य चैत्रेऽसत्त्वादिति भावः ।

ननु गां दोग्धि पय इत्यत्र क्षरणानुबूलव्यापारो दुहधात्वर्थः । प्रधानकर्मण्यः पदोत्तरद्वितीयार्थकर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वम् ।

तत्र च क्रिया धातुत एव लभ्यते । जन्यजनकभावस्य च विनैव पार्थक्यं संतर्गम्यादया भानं संभवतीति फलभात्रं कर्मप्रत्ययार्थः ।

द्वितीयेत्येव कथं नोक्तं भगवतेति वाच्यम् । कर्मणि द्वितीयेत्यस्य धर्मजनकत्वात् । मात्रा लाघवपक्षपातित्वाद्वा सूत्रकृता तन्त्रप्रणयनात्, एकत्र णकारेकारौ अन्यत्र तकारवकारैवकाराः । किं च कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेण कर्मत्वबोधिका द्वितीया कर्मबोधकप्रकृत्युत्तरं साध्वीति बोधः । नापि वाक्यभेदः । कर्मबोधकप्रकृतिपदमुद्दिश्य कर्मत्वबोधकत्वसाधुत्वोभयविशिष्टद्वितीयाविधानात् । साधुत्वाऽविधाने कर्मबोधकप्रकृत्युत्तरं लक्षणया कर्मत्वबोधिका प्रथमापि स्यात् । कर्मत्वबोधकत्वाविधाने द्वितीयायाः कर्मत्वबोधकत्वमप्राप्तं स्यात् । घटादिपदानां घटत्वविशिष्टबोधकत्वस्येव व्यवहारत एव प्राप्तस्य कर्मत्वबोधकत्वस्यानुवाद एव । तथाचोद्देश्यतावच्छेदकघटकतैव तस्य । उक्तबोधोपि कर्मणीति पदेन वृत्त्या कथंचित्संपाद्यः । कर्मपदस्य मुख्यार्थो न द्वितीयार्थ इत्याह । कर्मणश्च न तथात्वमिति । न द्वितीयार्थत्वमित्यर्थः । तदन्वयाऽसंभवादिति । कर्मणोऽन्वयाऽसंभवादित्यर्थः । स्ववृत्तिफलजनकत्वसंबन्धेनाऽन्वयसंभवादाह । गौरवाच्चेति । कर्मत्वस्याऽखण्डोपाधित्वे मानाभावादाह । कर्मत्वं चेति । इदं च धातोर्व्यापारमात्रे शक्तिरित्यभिप्रायेण । फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिपक्षे तु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तत् । प्रकृतधातुप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपिताद्वितीयाप्रयोज्यप्रकारताश्रयफलवत्वमिति यावत्^१ ।

१ ननु काशी गच्छन्प्रयागे मृत इत्यादौ काश्यादेः कर्मत्वं न स्यात्, गगनजन्यसंयोगानाश्रयत्वादिति चेत् सत्यम् । मुख्याऽमुख्यभेदात्कर्मत्वं द्विविधम् । काश्यादेः क्रियाजन्यफलानाश्रयत्वादमुख्यं कर्मत्वम् । तच्च प्रकृतक्रियाकर्तृसमवेतोच्छ्रियक्रियाजन्यफलानाश्रयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वम्, काश्यां च तदस्ति, इच्छा च काशी व्यापारजन्यफलानाश्रया भवतु इत्याकारिका । उभयसाधारणकर्मत्वं च क्रियाजन्यफलवत्वम् । फलवत्ता च स्वाश्रयत्वस्वनिष्ठतादृशेच्छीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वान्यतरसं० । फलत्वं च धात्वर्थव्यापारे विशेषगतया भासमानत्वे सति धात्वर्थजन्यत्वम् । पूर्वदेशविभागादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । मन्दं गच्छतीत्यादौ मन्दादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदलम् । अत्रेदं बोध्यम् । यत्र फले प्रकृत्यर्थवृत्तित्वस्य न बाधग्रहः

न च संयोग, विभागादिरूप फलमपि धातुलभ्यमेव । गमित्यजि-
प्रभृतीनां तदवच्छिन्नस्पर्शदादिरूपव्यापारवाचकत्वादिति वाच्यम् ।
व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वात् ।

नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद् भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया कर्मत्वस्य
विभक्त्यर्थत्वमावश्यकम्, न तु संसर्गत्वम् । तत्रापि यस्यार्थस्याऽन्यतो
लाभसंभवस्तदर्थकत्वं द्वितीयाया नोचितमिति फलमात्रं द्वितीयार्थं इत्याह ।
तत्र चेति । क्रियाजन्यफलशालित्वे चेत्यर्थः । धातुस्त एवेति । एवकारेण
प्रत्ययव्यावृत्तिः । जन्यजनकभावस्य चेति । फलव्यापारयोरित्यादिः ।
संसर्गमर्यादया । आकाङ्क्षया । फलमात्रमिति । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ
इति न्यायादिति भावः । ननु फलस्यापि न द्वितीयार्थत्वं युक्तम्, उक्त-
न्यायविरोधादित्याशङ्कते । न चेति । धातुलभ्यमेवेति । एवकारेण कर्म-
प्रत्ययव्यावृत्तिः । तदवच्छिन्नेति । संयोगविभागादिरूपफलावच्छिन्नेत्यर्थः ।
व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वादिति । मात्रपदेन फलस्य धात्वर्थताव्यवच्छेदः ।
तथा च संयोगादिरूपफलं कर्मप्रत्ययद्वितीयावाच्यमेवेति भावः । व्यापार-
मात्रस्येत्यस्य व्यापारत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नमात्रस्येत्यर्थस्तु न सभ्यक् ।
ज्ञानत्व-प्रयत्नत्वेच्छात्वाद्यवच्छिन्ने ज्ञानादौ धातोः शक्त्युपगमात्, शाब्दबो-
धविषयीभूतस्य व्यापारत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । व्यापारो न क्रिया ।
ज्ञानादेरपि धात्वर्थत्वात् । नापि फलानुकूलः सः । सुखं साक्षात्करोतीत्यादौ
चरमफलस्य सुखसाक्षात्कारस्य धात्वर्थतानुपपत्तेः । नापि साध्यावस्थापन्नः ।
फलस्यापि तादृशत्वात् । नापि तिङन्तार्थजन्यबोधे भावनायां प्रकारीभूतोर्यः ।
उत्तरसंयोगानुकूलव्यापारस्यापि तादृशत्वात् । किन्तु तिङन्तार्थोपस्थितिजन्य-
बोधीयभावनानिष्ठविशेष्यतानिरूपितानुकूलत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्न-
विशेष्यताश्रयस्य धात्वर्थत्वात् । तादृशविशेष्यताश्रयश्च व्यापारमात्रम् ।
व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वादिति वाक्यस्य धातुराक्यताऽनुकूलत्वसंबन्धावच्छिन्न-
किञ्चिन्निष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितेत्यत्र तात्पर्यम् । ननु व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे
फलमात्रस्य कर्मप्रत्ययार्थत्वे सर्वत्र सर्वप्रतीत्यापत्त्या ग्रामं त्यजति-ग्रामं गच्छतीति
वाक्यजन्यबोधयोरवैलक्षण्यापत्तिरित्यत आह । फलविशेषान्वयबोधे चेति ।

तत्राधेयत्वमेव संसर्गतया भासते । यत्र बाधग्रहस्तत्र स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-
तादृशोच्छीयप्रकारत्वं बोध्यम् ।

फलविशेषान्वयबोधे च धातुविशेषजन्यव्यापारोपस्थितेहेतुतया
ग्रामं गच्छतीत्यादौ च धात्वर्थस्पन्दे ग्रामनिष्ठसंयोगजनकत्वमेव
प्रतीयते न तु विपरीतम् । ग्रामं गच्छतीत्यादिवच्च ग्रामं स्पन्दते
इत्यादयो न प्रयोगाः, द्वितीयादेर्गम्याद्युपस्थापितस्पन्दादावेव फला-
न्वयबोधकत्वात्, न तु स्पन्दिप्रभृत्युपस्थापिततस्मिन्द्वितीयादिना
फलान्वयबोधजननाऽसंभवात् ।

द्वितीययेत्यादिः । हेतुतयेति । तथा च विशेष्यतासंबन्धेन ग्रामकर्मक-
त्यागविषयकबोधे विशेष्यतासंबन्धेन त्यज्धातुजन्यव्यापारोपस्थितिः एवं
विशेष्यतासंबन्धेन ग्रामकर्मकसंयोगविषयकबोधं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन
गमधातुजन्यव्यापारोपस्थितिः कारणमिति भावः । ननु ग्रामः कर्मत्वं गमनं
कृतिः इत्यादिनिराकाङ्क्षावाक्याच्छब्दबोधवारणाय ग्रामनिष्ठसंयोगजनक-
व्यापारानुकूलकृतिमानातः शाब्दबोधं प्रति ग्रामं गच्छतीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षा-
ज्ञानत्वेन कारणत्वस्यावश्यकतया तत एव गम्याद्यर्थे विभागादेरन्वयबोध-
वारणसंभवात्, उपस्थितेरुक्तहेतुताकल्पनमयुक्तमिति चेन्न । उक्तसमभि-
व्याहारज्ञानसत्त्वे त्यज्धातुतो व्यापारोपस्थितौ निरुक्तशाब्दबोधवारणायोप-
स्थितेर्निरुक्तहेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वात् । न तु विपरीतमिति । ग्रामं
गच्छतीत्यतो ग्रामनिष्ठविभागजनकत्वम्, ग्रामं त्यजतीत्यतो ग्रामनिष्ठसंयोग-
जनकत्वमिति विपरीतं न प्रतीयते इति भावः । गम्याद्युपस्थापितस्पन्दा-
दावेवेति । एवकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति । नत्विति । तस्मिन् । व्यापारे ।
ननु 'गम्' धात्वर्थोपि स्पन्द एव, स्पन्दधात्वर्थोपि स एवेति समानार्थकत्वाद्
ग्रामं गच्छतीतिवद् ग्रामं स्पन्दते इत्यपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह । नहीति ।
तथासति । येन केनचित्पदेनोपस्थापितयोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधे सति ।
घटकर्मत्वादिपदोपस्थापितयोरपीति । घटः कर्मत्वमित्यादिपदोपस्थापि-
तयोरपीत्यर्थः । अपिना घटं करोतीत्यस्य समुच्चयः । गम्यादिसमभिव्याहार-
स्यैवेति । एवकारव्यवच्छेद्यं नत्विति । तथात्वात् । आकाङ्क्षात्वात् । अत
एव । द्वितीयादेः स्पन्दादिसमभिव्याहारस्याऽऽकाङ्क्षात्वाभावादेव ।
तन्नियामकत्वात् । सकर्मकत्वनियामकत्वात् ।

फलविशेषान्वयबोधे धातुविशेषजन्योपस्थितेः कारणत्वेन ग्रामं गच्छति
ग्रामं त्यजतीतिवाक्यजन्यप्रतीत्योर्वैलक्षण्योपपादनेपि शङ्कते । अथेति ।

न हि येन केनचिदुपस्थापितयोरैवार्थयोः परस्परगन्वयः प्रतीयते, तथासति घटकर्मत्वादिपदोपस्थापितयोरपि घटकर्मत्वाद्योः परस्परबोधप्रसङ्गात् । कुत्रादिसमानार्थकधातूपस्थाप्ययत्ने विषयितात्मकद्वितीयार्थान्वयसंभवेन घटं करोतीतिवद् घटं यतते इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गाच्च । अपि तु यथोर्यादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा तदुपस्थापितयोरेव तादृशान्वयबोधः । आकाङ्क्षा च द्वितीयादेर्गम्यादिना कुत्रादिना च कल्प्यते न तु तत्समानार्थकेनापि स्पन्दियतिप्रभृतिनेति ।

न चाऽऽकाङ्क्षाऽत्र समभिव्याहारः, स च गम्यादिनेव स्पन्द्यादिनापि समान एवेति वाच्यम् । यतो द्वितीयादेर्गम्यादिसमभिव्याहारस्यैव फलवत्तादन्वयबोधोपयिकत्वमुपगम्यते न तु स्पन्दिप्रभृति समभिव्याहारस्येति न तस्याऽऽकाङ्क्षात्वम् । अन्वयबोधोपयिक समभिव्याहारस्यैव तथात्वात् । अत एव समानार्थकत्वेपि गम्यादेरिव न स्पन्दादेः सकर्मकत्वव्यवहारः । फलान्वितव्यापारबोधकधातुत्वस्यैव तन्नियामकत्वात् ।

अथ धातोर्व्यापारमात्रवाचित्वे त्यजति गच्छति त्यागो-
गमनमित्यादिवाक्यादविलक्षणबोधप्रसङ्गः, न हि शक्तिभ्रमा-
द्यजन्मनोस्तादृशवाक्यजन्यबोधयोरवैलक्षण्यं कश्चिदभ्युपैति ।
तथावति त्यागादितात्पर्येण गमनादिपदं व्युत्पन्ना अपि प्रयुज्जीरन् ।
न च तत्र फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे लक्षणा स्वीक्रियते इति विलक्षण-
बाधोपपत्तिरिति वाच्यम् । लक्षणया विलक्षणबोधजननेपि शक्त्याऽ-
विलक्षणबोधजननसंभवेन दर्शितातिप्रसङ्गस्य दुर्वात्वात् । न च
गम्यादिशक्तिज्ञानजन्यार्थोपस्थित्या फलाऽविषयकान्वयबोधस्य कुत्रा-
प्यजननात्तादृशोपस्थितिघटितसामग्रीशरीरे फलविशेषबोधकसामग्र्यपि
निवेश्यते, तथा च त्यागगमनपदयोः शक्त्या नाऽविलक्षणबोधजनकतेति
वाच्यम् ।

अविलक्षणबोधप्रसंग इति । वैलक्षण्यप्रयोजकद्वितीयादेरभावेन तदुपस्था-
पितफलविशेषवपयकत्वरूपवैलक्षण्यस्याऽसंभवादिति भावः । तथासति ।
अविलक्षणबोधोपगमे सति । शङ्कते । नचेति । तत्र । त्यजति-गच्छति ।
त्यागो गमनमित्यादौ । स्वीक्रियते इति । गम्यधातोः संयोगावच्छिन्नव्यापारे

त्यजिगम्योरेकार्थवाचकतारूपपर्यायतां विपर्यस्यतो गमनादि पदात् त्यागादिपदजन्यबोधसमानाकारकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया गम्यादिशक्तिज्ञानात्फलाविषयकबोधस्यापि प्रसिद्धेः । एवं तादृशस्य पुंसः ग्रामं गच्छति ग्रामं त्यजति इत्यादितोष्यविलक्षणबोधोदयात्फलविशेषबोधकसामग्र्या गम्यादिपदजन्यबोधनियामकताया वक्तुमशक्यत्वात् । तथा चाऽभ्रान्तस्यापि भवन्मते ततोऽविलक्षणबोधसंभवे नैकनिधतात्पर्येण व्युत्पन्नानां तादृशप्रयोगप्रसङ्गो दुर्वार इति चेद् ।

त्यज्धातोर्विभागावच्छिन्नव्यापारे “कर्मवाचकपदासमभिव्याहारे” स्वीक्रियते इत्यर्थः । विलक्षणबोधोपपत्तिरिति । फलभेदात्तत्तद्धातुना विलक्षणबोधोपपत्तिरित्यर्थः । दर्शितातिप्रसङ्गस्य । गमनादितात्पर्येण त्यागादिपदप्रयोगप्रसङ्गस्य । ननु व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वेपि तन्मात्रविषयकबोधस्य कुत्राप्यजननाद्विशिष्टविषयकबोध एवाभ्युपयते अस्माभिः, विशिष्टशक्तिवादिमतवत् । इयांस्तु विशेषः । अस्मन्मते त्यजति, गच्छति, त्यागो, गमनमित्यादौ ग्रामं ग्रामस्येत्यादिफलविशेषबोधकद्वितीयान्तषष्ठ्यन्तादिसमभिव्याहारज्ञानद्वितीयादिजन्यफलोपस्थित्यादिकल्पनम्, न तु विशिष्टशक्तिवादिन इति । तथा च गम्यादिपदजन्यबोधे फलविशेषोपस्थापकद्वितीयादिसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्या अभावे केवलाद् गच्छति गमनादिपदाच्छाब्दबोधस्यानुदयान्नाऽवैलक्षण्यमित्याशङ्कते । नचेति । तादृशेति । गम्यादिशक्तिज्ञानजन्येत्यर्थः । तथा च । फलविषयकबोधसामग्रीनिवेशे च । विपर्यस्यतः । त्यजिगमीसमानार्थकौ इति भ्रमवतः । अथ व्यापारमात्रे धातोः शक्तिवादिनः मते एव त्यजति गच्छतीतिवाक्यजन्यबोधयोरवैलक्षण्यापत्तिवारणाय बोधे फलविशेषविषयकत्वमभ्युपगतम् । एवं च तन्मते न भ्रमः, त्यजति गच्छतीत्यनयोरेकार्थवाचकत्वात् । विशिष्टशक्तिवादिनां मते वाच्यतावच्छेदकीभूतसंयोगविभागावच्छिन्नत्वयोर्भ्रमसंभवो यथा त्यज्धात्वर्थव्यापारे संयोगावच्छिन्नत्वस्य, गम्धात्वर्थव्यापारे विभागावच्छिन्नत्वस्य भ्रमत्वात् । एवमपि संयोगविभागान्यतरैकविषयकत्वनियमात् “फलाविषयकशाब्दबोधस्यापि प्रसिद्धेरिति ग्रन्थस्याऽसंगतिरिति चेन्न । फलाविषयकेत्यत्र फलपदस्य तत्तद्वातुशक्तिज्ञानजन्यशाब्दबोधनियतविषयपरत्वात्, तदविषयकशाब्दबोधस्यापि प्रसिद्धेरिति तदर्थान् । तथा च त्यज्धातुजन्यबोधे विभागाविषयकत्वस्य, गम्धातुजन्यबोधे संयोगाविषयकत्वस्य च सत्वात् । एवं च

मैवम् । कर्मप्रत्ययासमभिव्याहृतत्यागगमनादिपदस्य तत्तत्फला-
वच्छिन्नव्यापारेऽनादितात्पर्यं कल्प्यते न तु केवलव्यापारे । अनादि-
तात्पर्यमेव च स्वारसिकप्रयोगनियामकमिति एकार्थतात्पर्येण प्रामा-
णिकानां स्वारसिको न त्यागगमनादिप्रयोगः । एवं त्यजिगमिप्रभृति
समभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य फलविशेष एव नियतं तादृशं तात्पर्यमिति
न विभागादितात्पर्येण प्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगः ।

तदर्थबोधकत्वमात्रं तु न तदर्थतात्पर्येण स्वारसिकप्रयोगनियामकं
तथासति शक्तिभ्रमादिना घटपदस्यापि पटादिबोधकतया पटेपि घटादि-
पदप्रयोगापत्तिः । नापि शक्त्या बोधकत्वम् तथा । उक्तदोषतादवस्थ्यात् ।
निरुद्धलक्षणयापि स्वारसिकपदप्रयोगात् ।

गमूधादुशाक्तज्ञानजन्यशब्दसामग्र्यां द्वितीयाजन्यसंयोगोपस्थितेः त्यज्धातु-
जन्यशब्दसामग्र्यां विभागोपस्थितेर्व्यभिचारितया निवेशयदुमशक्यतया
त्यजति गच्छतीत्याभ्यां त्यागो गमनमित्याभ्यां च शक्त्या, विलक्षणबोध-
प्रसंगो दुर्वार इति ध्येयम् । तथा च । फलविशेषबोधकसामग्र्या अनिया-
मकत्वे च । ततः । त्यागगमनादिपदात् । एकविधबोधतात्पर्येण ।
गमनबोधतात्पर्येण । तादृशप्रयोगप्रसंगो दुर्वारः । गमनतात्पर्येण त्यागादि-
पदप्रयोगप्रसंगो दुर्वारः । अनादितात्पर्यमेवेति । एवकारेण तदर्थबोध-
कत्वस्य व्यावृत्तिः । एकार्थतात्पर्येण । गमनतात्पर्येण । त्यागतात्पर्येण वा ।
फलविशेषे इति । त्यजिसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य विभागे । गमिसम-
भिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य च संयोगे इत्यर्थः । तादृशम् । अनादि । ननु
द्वितीयायाः विभागरूपफलबोधकत्वात् गमसमभिव्याहृतद्वितीयाया कथं न
विभागबोध इत्यत आह । तदर्थबोधकत्वमात्रं त्विति । तथासति ।
तदर्थबोधकत्वमात्रस्य स्वारसिकप्रयोगनियामकत्वे । घटादिपदप्रयोगा-
पत्तिरिति । घटादिपदप्रयोगस्य स्वारसिकत्वापत्तिरित्यर्थः । तथा ।
स्वारसिकप्रयोगनियामकम् । उक्तदोषतादवस्थ्यादिति । द्वितीयाया विभागे
शक्तिसत्त्वादित्यर्थः । अनुपपत्तिमाह । निरुद्धेति । तस्मादनादितात्पर्यमेव
स्वारसिकप्रयोगनियामकमिति भावः । ननु अनादितात्पर्यस्य स्वारसिक-
प्रयोगनियामकत्वे शक्तिभ्रमलक्षणाज्ञानं विना वा गमिसमभिव्याहृतद्वितीयाया
न विभागबोधकत्वमिति नियमे व्यभिचारोऽत आह । नियमोऽसिद्ध-
एवेति । तात्पर्यभ्रमसहकृतेति । गमिसमभिव्याहृतद्वितीया विभागबोध-

शक्तिभ्रमं लक्षणाज्ञानं चान्तरेण गम्यादेर्विभागादिरूपफल-
विशेषितस्पर्न्दादबोधकत्वाभावनियमोऽसिद्ध एवेति तात्पर्यभ्रमसह
कृतशक्तिप्रमया तादृशबोधजननेपि न क्षतिः । विना लक्षणाग्रहं
भ्रमानधीनतादृशबोधो गमिप्रभृतितो न संभवतीत्येव नियमः, स च
तात्पर्यभ्रमेणैव निर्वहति । विभागाद्यर्थे पूर्वपूर्वेषामनादितात्पर्य
भ्रमवतो वक्तुः स्वकीयतात्पर्येण ग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगो यत्र तत्र
श्रोतुस्तात्पर्यभ्रमाऽसंभवेपि वक्तृतात्पर्यानादित्वभ्रम एव प्रयोगसंपादन
द्वारा तदर्थशाब्दबोधप्रयोजक इति न तादृशनियमक्षतिरिति प्राचीन
पथपरिष्कारप्रकारः ।

परेति तात्पर्यभ्रमसहकृत्यर्थः । शक्तिप्रमया । द्वितीयाया विभागे शक्ति-
प्रमया । तादृशबोधजननेपि । गमिसमभिव्याहृतद्वितीयया विभागविषयक-
बोधजननेपि । न क्षतिः । न नियमभंगः । उक्तनियमस्यैवाऽसिद्धत्वादिति
भावः । नियमस्वरूपमाह । विना लक्षणाग्रहमिति । लक्षणाग्रहं विना-
पीत्यर्थः । भ्रमानधीनेति । गमिसमभिव्याहृतद्वितीयाविभक्तिर्विभागबोधपरेति
भ्रमानधीनेत्यर्थः । तादृशबोधः । गमिसमभिव्याहृतद्वितीयया विभागविषयक
बोधः । फलितार्थमाह । स चेति । तात्पर्यभ्रमणैवेति । एवकारेण
शक्तिभ्रमव्यावृत्तिः । तदर्थशाब्दबोधप्रयोजकः । विभागविषयकशाब्द-
बोधजनकः । न तादृशनियमक्षतिरिति । विना लक्षणाग्रहं भ्रमानधीन
तादृशबोधो न संभवतीति नियमभंगो नेत्यर्थः । उक्तस्थले श्रोतुस्तात्पर्यभ्रम-
स्याऽसत्त्वेपि वक्तुस्तात्पर्यभ्रमस्यापि उक्तशाब्दबोधप्रयोजकस्य सत्त्वादिति
भावः । विशिष्टशक्तिवादिनां मतमाह । नव्यास्त्विति । तदुधात्वर्थताव-
च्छेदकफलशालित्वपीति । धात्वर्थानधिकरणत्वे सतीति विशेषणात्कर्तुः
फलाश्रयत्वेपि न क्षतिः । फलं च संयोगादिः । एवकारेण धातुजन्यफल-
शालित्वस्य व्यावृत्तिः । व्यावृत्तेः फलमाह । नात इति । प्रसंग इति ।
पूर्वदेशविभागस्यापि गमूधात्वर्थव्यापारजन्यत्वादिति भावः । फलपदं च
क्रियाजन्यफलपरम् । एवं च । फलस्य धात्वर्थवटकत्वे च । धातोरेव
फलविशेषलाभादिति । एवकारेण द्वितीयाव्यावृत्तिः । वृत्तिरेवेति ।
आधेयत्वमेवेत्यर्थः । एवकारेण फलस्य व्यावृत्तिः । तथा च ग्रामनिरूपित-
वृत्तितावत्संयोगानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति ग्रामं गच्छतीति वाक्याद्
बोधः । तस्य । अनुशासनस्य । प्रकृतितात्पर्ये । फलविशेषान्वयित्व-

नव्यास्तु संयोगादिरूपफलविशेषावच्छिन्नस्पर्शन्दो गम्याद्यर्थः । तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमेव तद्धातुकर्मत्वम् । नातो गम्यादि कर्मत्वस्य पूर्वदेशादौ प्रसङ्गः । न वा स्पर्शन्देः सकर्मकत्वम्, तत्र फलस्य धात्वर्थतानवच्छेदकत्वात् । एवं च धातोरेव फलविशेषलाभात्फलान्वयिनी वृत्तिरेव द्वितीयार्थः । न च कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनविरोधः । तस्य कर्मणि फलनिष्ठाधेयत्वान्वयिनि प्रकृतितात्पर्ये तदुत्तरं द्वितीयेत्यर्थकत्वात् । न चैवं तस्य शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तिः । अनादितात्पर्यग्रहसंपादकत्वेन परंपरया शक्तिग्राहकत्वसंभवात् । न च फलस्य पदार्थकदेशतया तत्र द्वितीयार्थवृत्तेरन्वयाऽसंभवः । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकृते एकदेशान्वयस्वीकारात् ।

अथ गमनं न स्पर्शन्द इत्यादितो धात्वर्थतावच्छेदकफले स्पर्शन्दभेदाऽन्वयबोधसंभवेनैतादृशप्रयोगस्य वारण्याय फलविशेषकान्वयबोधे तद्विशेष्यवृत्तिज्ञानजन्यफलोपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् । तादृशकारणवाधेन धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्थाऽन्वयाऽसंभवः । न च यादृशपदसमभिव्याहारज्ञानात्फलविशेष्यकस्पर्शन्दभेदान्वयबोधः प्रसिद्धस्तादृशपदसमभिव्याहारज्ञानतादृशपदज्ञानजन्यफलाद्युपस्थितिघटितसामप्रत्यास्तादृशान्वयबोधोत्पादप्रयोजिकाया असत्वेनोक्तस्थले तदापत्त्यसंभव इति वाच्यम् । यत्र गमनादिपदादेव लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा स्वानन्त्र्येण फलोपस्थितिस्तत्र फलविशेष्यकस्पर्शन्दभेदान्वयबाधप्रसिद्ध्या गमनपदसमभिव्याहारतज्जन्यफलोपस्थितिघटितसामप्रत्याः फलविशेष्यकस्पर्शन्दत्वाद्यवच्छिन्नभेदान्वयबोधप्रयोजकताया आवश्यकत्वात्तद्वलेन शक्तिप्रमाधीनबोधेपि फलांशे स्पर्शन्दभेदादिभानप्रसंगः ।

प्रकारकेच्छाविशेष्यप्रकृत्युत्तरं द्वितीयेति तदर्थः । ननु एतावता द्वितीयार्थानिरूपणादुक्तानुशासनस्य शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तिरित्यशङ्कते । नचेति । एवं । अनुशासनस्य तात्पर्यग्रहसंपादकत्वे । तस्य । अनुशासनस्य । परंपरया । अनुमित्या । तथा च द्वितीया आधेयत्वशक्त्या असति बाधके स्वघटितवाक्यघटकपदान्तराऽबोधाधेयताऽन्वितस्वार्थतात्पर्यविषयप्रकृतिकत्वादित्यनुमानेन शक्तिग्रह इति बोध्यम् । स्वपदद्वयं क्रमेण द्वितीया-प्रकृतिपरम् । अनुशासनम् उक्तहेतुघटकपदान्तराबोधाधेयतान्वितस्वार्थतात्पर्यग्रह-

एवं च फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिस्वीकारपक्षेऽपि न निस्तारः । तथात्वेऽपि हि गमनं न स्पन्द इत्यादौ फलांशो शक्तिप्रमया स्पन्दभेदान्वयबोधसंभवेन तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्गतरत्नादिति चेन्न । तद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ तादृशोऽस्थित्यव्यवहितोत्तररानिवेशनमावश्यकम्, विशिष्य तत्तत्पदमन्तर्भाव्यैव पदार्थोपस्थितेरैकैकबोधे नानाहेतुताया व्यवस्थापितत्वात् । एकपदार्थान्तद्विपयकशाब्दबोधे पदान्तरवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेर्व्यभिचारस्य प्रकारान्तरेण वारणासंभवात् । एवं च धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयाथान्वयबोधेऽपि क्षातिविरहः । तत्रैतादृशकारणस्य व्यभिचाराप्रसक्तैरिति वदन्ति ।

संपादकत्वेनोपयुज्यते । तत्र । फले । व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति । धात्वर्थतावच्छेदकातिरिक्तपदार्थेनेति व्युत्पत्तिसंकोचेनेत्यर्थः । तादृशप्रयोगवारणाय । गमनं न स्पन्द इति प्रयोगवारणाय । तादृशोऽप्येति । फलविशेष्यकेत्यर्थः । तादृशकारणबोधेनेति । संयोगात्मकफलविशेष्यकसंयोगोपस्थितिरूपकारणबाधेनेत्यर्थः । द्वितीयाथेति । आधेयतेत्यर्थः । यादृशपदसमभिव्याहारज्ञानादिति । संयोगो न स्पन्द इति समभिव्याहारज्ञानादित्यर्थः । तादृशपदसमाभिव्याहारेति । संयोगपदसमभिव्याहारेत्यर्थः । तादृशपदज्ञानजन्येति । संयोगपदज्ञानजन्येत्यर्थः । फलाद्युपस्थातिघटितेति । संयोगाद्युपस्थितिघटितेत्यर्थः । तादृशान्वयबोधात्पादप्रयोजकाया इति । संयोगविशेष्यकस्पन्दभेदप्रकारकान्वयबोधोत्पत्तिप्रयोजिकाया इत्यर्थः । उक्तस्थले । गमनं न स्पन्द इत्यत्र । तदापत्त्यसंभव इति । संयोगविशेष्यकस्पन्दभेदप्रकारकबोधापत्त्यसंभव इत्यर्थः । यत्र । गमनं न स्पन्द इत्यत्र । स्वातन्त्र्येण । विशेष्यतया । तत्र । गमनं न स्पन्द इत्यत्र । तद्वलेन । उक्तसामग्रीबलेन ।

ननु फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिः, तथा च फले न द्वितीयाथविषयत्वान्वयानुपपत्तिरित्यत आह । एवं चेति । एवमेवेत्यर्थः । तथात्वेऽपि । पृथक्शक्तिस्वीकारेऽपि । तादृशप्रयोगापत्तेः । गमनं न स्पन्दः इति प्रयोगापत्तेः । व्यभिचारस्येति । परस्परजन्ये व्यभिचारस्येत्यर्थः । वारणाऽसंभवादिति । अयमाशयः । सामान्यतः शाब्दबोधं प्रति सामान्यत उपस्थितित्वेन न कारणत्वम्, घटपदघटिताक्षास्थले कलशपदात्तदुपस्थितौ शाब्दापत्तिगतो-
घटत्वावच्छिन्नविषयताशालिशब्दं प्रति घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्य-

इदन्तु चिन्त्यते । व्यापारमात्रस्य धात्वर्थतायामपि सर्वानुपपत्ती-
नामुद्धृतत्वात्फलावच्छिन्नव्यापारस्य गुरुतया तथात्वमनुचितम् ।

अथ फले द्वितीयादेः शक्त्यन्तरकल्पनामपेक्ष्य धातोर्विशिष्टे
शक्तिकल्पनमेवोचितम् । न च भवन्मतेऽप्याधेयत्वे द्वितीयादेः शक्त्यन्त-
रस्य कल्पनीयत्वात्तदंशे साम्यमिति वाच्यम् । ग्राममध्यास्ते-ग्राममधि-
शेते ग्रामं संयुनक्ति इत्यादौ द्वितीयायाः सवेमते एवाऽऽधेयत्वबोधक-
तया द्वितीयादेः फलवाचकत्वमतेऽप्याधेयत्ववाचकताया आवश्यक
त्वात् । न च द्वितीयायाः संयोगादिवाचकत्वमते आधेयत्वे तस्या
लक्ष्यैव न तु शक्तिरिति वाच्यम् । आधेयतात्वस्याखण्डोपाधितया
संयोगत्वादिसमशरीरत्वात् । संयोगत्वावच्छिन्ने तदवच्छिन्ने वा शक्तिः
कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकाऽसंभवात् ।

घटोपस्थितित्वेन कारणत्वं वाच्यम्, एवमपि परस्परजन्यशान्दबोधे व्यभि-
चारवारणाय घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानजन्यघटोपस्थित्यव्यवहितोत्तर-
शान्दबोधं प्रति घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानजन्यघटोपस्थितित्वेन
कारणत्वम् । एवमेव तत्र तत्रापि । तथा च विशिष्टशक्तिवादिमते संयोगत्वा-
वच्छिन्नधर्मिकगमूधातुशक्तिज्ञानस्य शान्दहेतुत्वं नास्ति, लक्षणास्थले
संयोगत्वावच्छिन्नधर्मिकगमूधातुवृत्तिज्ञानजन्यत्वसत्त्वेपि संयोगत्वावच्छिन्न-
धर्मिकगमूधातुशक्तिज्ञानजन्यत्वेनोक्तकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् ।

अथैवमपि खण्डशः शक्तिपक्षे गमनं न स्पन्द इति प्रयोगवारणमशक्यम्,
संयोगत्वावच्छिन्नधर्मिकगमूधातुशक्तिज्ञानस्य तज्जन्योपस्थितेश्च सत्त्वात्,
गमूधातोः शक्तिप्रमथोपस्थिते संयोगे स्पन्दभेदसत्त्वादिति चेन्न । विभक्त्यर्था-
न्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितधातुप्रयोज्यफलनिष्ठाविशेष्यताकशान्दबोधे धातुजन्य-
व्यापारोपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वात् । व्यापारविशेष्यकफलप्रकारकबोधतात्पर्य-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

एवं च । तत्तत्प्रदमन्तर्भाव्यैव पदार्थोपस्थितेस्तत्तच्छान्दबोधं प्रति कारणत्वे
च । क्षतिविरह इति । नानुपपत्तिरित्यर्थः । तत्र । आधेयत्वप्रकारकसंयोग-
विशेष्यकबोधे । एतादृशकारणस्य । द्वितीयासमभिव्याहृतगमूधातुजन्य-
संयोगोपस्थितिरूपकारणस्य । व्यभिचाराप्रसक्तोरिति । विशिष्टशक्तिपक्षे-
आधेयत्वप्रकारकफलविशेष्यकबोधे फलविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यफलोपस्थित्यव्य-

अस्तु ममापि आधेयत्वे लक्षणैव शक्तिस्तु संख्यायामेव । यदि च द्वितीयादेः फलबोधकतामते फलेपि तस्या लक्षणैव न तु शक्तिः, शक्तिस्तु संख्यायामेव संयोगविभागरूपप्रत्येकफलापेक्षया संख्यायां तत्प्रयोगप्राचुर्यस्य विनिगमकत्वादित्युच्यते । तथापि तन्मते धातुजन्य शुद्धव्यापारोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुताकल्पनमधिकम्, द्वितीयाद्यसम-
भिव्याहारानुरोधेन फ विशेषावच्छिन्नव्यापारे धातोर्लक्षणाया भव-
तामप्यावश्यकत्वात्, धातुजन्यतादृशव्यापारोपस्थितिहेतुताया
उभयसिद्धत्वात् ।

वहितोत्तरत्वरूपकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्, पृथक्शक्तिपक्षे कार्यता-
वच्छेदकाक्रान्तत्वेपि कारणस्यापि सत्त्वाद् व्यभिचाराप्रसङ्गेरित्यर्थः ।
प्राचीनमतं समर्थयति । अत्रेदं चिन्त्यते इति । तथात्वम् । धात्वर्थत्वम् ।
आवश्यकत्वादिति । क्रमेण स्थितिशयनसंयोगरूपफलानां धात्वर्थत्वादिति
भावः । तद्वच्छिन्ने । आधेयतात्वावच्छिन्ने । ननु नव्यमते द्वितीयाया
आधेयत्वे, धातोः फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिः । प्राचीनमते द्वितीयायाः
फले धातोर्व्यापारत्वरूपलघुधर्मावच्छिन्ने शक्तिरिति लाघवमेव विनिगमकमत
आह । अस्तु वेति । ममापि । नव्यमतेपि । संख्यायामेवेति । एवकारेणा-
धेयत्वव्यवच्छेदः । तथा च फले द्वितीयायाः, व्यापारे च धातोः शक्ति-
कल्पनापेक्षया विशिष्टशक्तिकल्पनमेवोचितमिति भावः । मते । प्राचीन-
मते । तस्याः । द्वितीयायाः । लक्षणैवेति । एतेन नव्यमते आधेयतात्वरू-
पाऽखण्डधर्मावच्छिन्ने एकैव शक्तिः, प्राचीनमते तु संयोगविभागत्वादिनाना-
धर्मावच्छिन्ने नानाशक्तिरतो गौरवमिति निरस्तम् । संख्यायामेवेति । तथा च
विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया धातोर्व्यापारमात्रे शक्तिकल्पने लाघवम्, फलस्य-
लक्षणया द्वितीययैव लाभादितिभावः । तथापि । फले द्वितीयाया लक्षणा-
कल्पनेपि । शक्त्यकल्पनेपीति यावत् । तन्मते । प्राचीनमते । भवतां ।
आवश्यकत्वादिति । अन्यथा त्यजति गच्छतीत्यनयोः पर्यायता स्यादिति
भावः । तादृशव्यापारोपस्थितिहेतुताया इति । फलावच्छिन्नव्यापारो-
पस्थितिहेतुताया इत्यर्थः । उभयसिद्धत्वादिति । उभयमतसिद्धत्वादित्यर्थः ।
तथा च द्वितीयान्तसमभिव्याहारे केवलव्यापारोपस्थितेः कारणत्वमधिकं
प्राचां मते इति भावः । तन्मते । प्राचीनमते । ननु नवीनमतेपि द्वितीया-
जन्याधेयत्वोपस्थितेः कारणत्वसाम्यमित्यत आह । तज्जन्ये इति । द्वितीया-

यदि च स्पन्दते इत्यादित इव शक्तिभ्रमाद् गच्छतीत्यादितोपि शुद्धव्यापारबोध आनुभविक इति मन्यते तथापि तन्मते शाब्दबुद्धौ द्वितीयादजन्यफलोपस्थितेः कारणतायाः कल्पनाधिक्यं तज्जन्याधेयत्वोपस्थितिहेतुत्वकल्पनस्य चोक्तस्थलानुरोधेनोभयमत एवावश्य-
कत्वादिति चेदस्तु तन्मते तादृशकारणताया आधिक्यम् ।

नव्यमते तु ग्रामं गच्छतीत्यादिवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः समानविषयकानुमित्यादिप्रतिबन्धकतायां फलप्रकारतानिरूपितव्यापार-
विशेष्यताशालित्वेन धातुजन्योपस्थितेर्निवेशनीयतया तस्यास्तादृशविशे-
ष्यताशालित्वेन व्यापारविशेष्यतानिरूपितफलप्रकारताशालित्वेन वा निवेश इत्यत्र विनिगमनाविरहात् सामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्यमव-
च्छेदकगौरवं च । प्राचीनमते द्वितीयाजन्यफलोपस्थितेः सामग्र्य-
न्तर्निवेशस्तु नव्यमतसिद्धतज्जन्याधेयत्वोपस्थितिनिवेशस्थलीय
इति । नव्यमते तादृशस्थले शाब्दबोधस्याधिकविषयतया तात्पर्यज्ञाना-
दिकमपि अधिकविषयकमेव शाब्दधीहेतुर्भविष्यति प्रतिबन्धक
सामग्र्य मप्यन्तर्भविष्यतीति च गौरवम् ।

अथ फलस्य द्वितीयार्थत्वे भूमिं गच्छति न महीरुहमित्यादौ महीरुह-
वृत्तिसंयोगादेर्जनकतासंबन्धावच्छिन्नाभाव एव नवर्थो वाच्यः, स च
वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया अप्रसिद्धः ।
नव्यमते तु द्वितीयार्थस्याधेयत्वस्य फलनिष्ठाभाव एव तथेति
नानुपपत्तिः ।

जन्ये इत्यर्थः । उक्तस्थलानुरोधेन । ग्राममध्यास्ते इत्यदिस्थलानुरोधेन ।
तन्मते । प्राचीनमते । तादृशकारणतायाः । द्वितीयाजन्यफलोपस्थितिकारण-
ताया आधिक्यमस्त्वित्यर्थः । नव्यमते गौरवं दर्शयति । नव्यमते त्विति ।
अवच्छेदकगौरवं चेति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवं चेत्यर्थः । तज्जन्येति ।
द्वितीयाजन्येत्यर्थः । गौरवान्तरमप्याह । नव्यमते इति । तादृशस्थले । ग्रामं
गच्छतीत्यत्र । अधि कविषयकतयेति । आधेयत्व-फलव्यापारविषयकतयेत्यर्थः ।
एवमाधेयत्वस्य संसर्गोपि बोध्यः । एवं शाब्दबोधस्याधिकविषयकत्वे
तात्पर्यज्ञानादीनामधिकविषयकत्वं बोध्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । शाब्दबोध-
स्याधिकविषयावगाहित्वे एव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावलाभं राज्ञः पुरुष

न च भूमिकर्मकगमनकर्त्रादौ महीरुहकर्मकगमनकर्तृत्वाद्य-
भाव प्रतीयते इति वाच्यम् । कर्तृवाचकपदासमभिध्याहारस्थले तद-
संभवात् । न च तत्राप्याख्यातार्थान्वयबोधानुरोधेन कर्तृवाचक
पदाध्याहारस्यावश्यकतया अध्याहृतपदोपस्थाप्यकर्तर्येव तादृशाभावो
नन्वा बोधयिष्यते इति वाच्यम् । आख्यातार्थविशेष्यकस्याप्यन्वयबोधस्य
संभवेनाध्याहारस्यानावश्यकत्वात् । भूमेर्गमनं न महीरुहस्येत्यादौ-
द्वितीयासमानार्थकषष्ठ्यर्थाभावबोधकतया आवश्यकत्वाच्च । नहि
तत्राप्याश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगमनाभावः प्रतीयते इति
सम्यक् । अनुयोग्यनुपस्थितेर्नञोऽनुयोगिविनिर्माणेनाभावबोधकताया
अव्युत्पन्नत्वादिति चेन्न ।

इत्यादौ संसर्गता निराकरणावसरे प्रदर्शितमिहापि तथैव युक्तम् । अतएवाग्रे
“शाब्दबुद्धेरधिकविषयत्वे” इत्यादिना प्राचीनमते गौरवं दर्शयिष्यति ।

प्राचीनमतमाक्षिपति । अथेति । न महीरुहमिति । द्वितीयार्थः फलं-
संयोगादिः । तस्य नञर्थेऽभावेऽन्वयः । तथा चाधेयतासंबन्धेन भूमिविशिष्ट-
संयोगविशिष्टोऽथ च जनकतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमहीरुहवृत्तिसंयोगा-
भाववान्यो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः प्राचीनमते । वै०
जनकतासं० ।

नव्यमते आधेयत्वं द्वितीयार्थः । तस्य नञर्थेऽभावेऽन्वयः । तथा च भूमि-
निरूपितवृत्तितावान्महीरुहिनिरूपितवृत्तित्वाभाववान्यः संयोगस्तज्जनकव्या-
पारानुकूलकृतिमानिति बोधः । वृत्तित्वाभावश्च स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकः, स च वृत्तिनियामकः । तथा । नञर्थः । तदसंभवादिति ।
महीरुहकर्मकगमनकर्तृत्वाभावबोधनासंभवादित्यर्थः । षष्ठ्यर्थेति । आधेय-
त्वैत्यर्थः । आवश्यकत्वाच्चेति । अत्र भूमिवृत्तिसंयोगवैशिष्ट्यम् अथ च
महीरुहिनिरूपितवृत्तिसंयोगस्य जनकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः
प्रतीयेत स चाऽप्रसिद्ध इति भावः । भूमिनिरूपितवृत्तितावान्, अथ च
महीनिरूपितवृत्तित्वाभाववान्यः संयोगस्तदनुकूलो व्यापार इति बोधस्यावश्य-
कत्वादिति । तत्र । भूमेर्गमनं न महीरुहस्येत्यादौ । अव्युत्पन्नत्वादिति ।
अनुयोग्यविषयकनञर्थबोधस्याऽप्रसिद्धत्वादिति भावः । तस्य च । संयोग-
जनकत्वाभावस्य च । अतिरिक्तप्रतियोगिताकरूपने इति । संयोगजनक-
त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितापेक्षया संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकरूपने इत्यर्थः ।

वृत्यनियामकसंबन्धस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे दोषः कः ।
अथ जनकतादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगाद्यभावस्यातिरिक्तस्य
कल्पनेगौरवमिति चेन्न । तादृशाभावस्य संयोगजनकत्वाद्यभावसमन्य-
तत्वेन तत्स्वरूपत्वात्तस्य चोभयवादिसिद्धत्वात्, अतिरिक्तप्रतियोगि-
ताकल्पने गौरवमिति चेद्—अस्तु एतद्गौरवम् । उपदर्शितबहुविध-
लाघवेन ईदृशगौरवस्याऽकिञ्चित्करत्वात् ।

अथ फलस्य द्वितीयार्थत्वे वृत्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वेपि द्रव्यं गच्छति न गुणमित्यादौ गुणादिनिष्ठस्य संयोगादि-
रूपफलस्याऽप्रसिद्ध्या नञर्थान्वयबोधानुपपत्तिरिति चेन्न । तत्र
तादृशाधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृत्यर्थाभावस्यैव द्वितीयार्थ-
फले नञा बोधनोपगमात् । गुणो गुणं न गच्छतीतिवाक्यस्योभयमते
एवाऽप्रमाणत्वात् । अस्तु वा तत्राऽभावस्य द्विधा भानोपगमेन गुणा-
भाववत्फलानुकूलस्पन्दश्रयत्वाभाववान् गुण इत्याकारक एवान्वय-
बोधः ।

परे तु वृत्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि
द्रव्यं गच्छति नाभावमित्यादौ गतिविरहः । तथाहि । समवायसंबन्धा-
वच्छिन्नाधेयतैव द्वितीयार्थो वाच्यः । अन्यथा कालिकसंबन्धावच्छिन्न-
प्रामादिवृत्तिसंयोगादिकमादायाऽतिप्रसंगात् । तथा चाभावादिनिरूपत
तथाविधाधेयताऽप्रसिद्ध्या तदभावबोधाऽसंभवः । निरूपितत्वसंबन्धस्य
च वृत्यनियामकतया समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतायां तत्संबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृत्यर्थाभावबोधो न संभवत्येवेत्याहुरिति ।

उपदर्शितबहुविधलाघवेनेति । सामग्रीप्रतिबन्धकतायां प्रतिबन्धकत्वावच्छे-
दकत्वे च लाघवेनेत्यर्थः । ईदृशगौरवस्य । अतिरिक्तप्रतियोगिताकल्पना
गौरवस्य । नञर्थान्वयबोधानुपपत्तिरिति । गुणवृत्तिसंयोगाप्रसिद्ध्या तद-
भावस्य नञर्थत्वाऽसंभवेन तद्विषयकान्वयबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । तत्र । द्रव्यं
गच्छति न गुणमित्यादौ । प्रकृत्यर्थाभावस्येवेति । गुणाभावस्यैवेत्यर्थः ।
एवकारेण गुणवृत्तिसंयोगाभावस्य व्यावृत्तिः । बोधनोपगमादिति । तथाचाधे-
यत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगुणाभाववान्यो द्रव्यवृत्तिसंयोगस्तदनुकूलव्या-
पारवानितिबोधोपगमादित्यर्थः । ननु गुणो गुणं न गच्छतीत्यादौ आधेयत्व-

अत्रोच्यते । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
आधेयत्वं संसर्गः । विभक्तेः संख्यामात्रमर्थः । फलावच्छिन्नव्यापारो-
घात्वर्थ इत्येवोचितम् । अस्तु च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण नामार्थधा-
त्वर्थयोरपि साक्षादन्वयबोधस्तथासति अतिप्रसङ्गस्य प्रागुपदिष्ट-
प्रकारेण वारणसंभवात् ।

संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगुणःभाववत्संयोगानुकूलव्यापारवानितिवोधस्य -
गुणे तादृशव्यापारावगाहित्वेन भ्रमत्वात्प्रमात्वानुपपत्तिरत आह । अप्रमाण-
त्वादिति । तथाचेष्टापत्तिरिति भावः । प्रमाणत्वे त्वाह । अस्तु वेति तत्र ।
गुणो गुणं न गच्छतीत्यत्र । अभावस्य द्विधा भानोपगमेनेति । एकस्यैव नञो
गुणाभावव धकत्वम् स्पन्दाश्रयत्वाभावबोधकत्वं चेतिभावः । नव्यमते दोषमाह
परेत्वात् । समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतैवेति । एवकारेण सामान्यत
आधेयताया व्यवच्छेदः । अन्यथा । समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वाऽनिवेशे ।
ग्रामाद्वृत्तिसंयोगादिकमादायेति । कालिकसंबन्धावच्छिन्नग्रामनिरूपिता-
धेयतावत्संयोगादिकमादायेत्यर्थः । अतिप्रसंगादिति । ग्रामं त्यजति चैत्रे ग्रामं
गच्छतीतिप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । चैत्रसंयोगस्य समवायेन ग्रामेऽसत्त्वेपि
कालिकेन सत्त्वादितिभावः । तथा च आधेयतायां समवायसंबन्धावच्छिन्नत्व-
निवेशे च । तथाविधेति । समवायसंबन्धावच्छिन्नेत्यर्थः । तदभावबोधाऽ
संभव इति । अभावनिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिस्त्वाभावबोधाऽसंभव-
इत्यर्थः । समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतायां निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावाभावबोधोपि न संभवतीत्याह । निरूपितत्वसंबन्धस्य चेति ।
तत्संबन्धावच्छिन्नेति । निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नेत्यर्थः । न संभवत्येवेति ।
इदन्तुबोध्यम् । द्वितीयार्थ आधेयत्वमेव, न तु समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वम्,
ग्रामं गच्छति इत्यादौ द्वितीयार्थ आधेयतावत्त्वं च “संयोगे” समवायसंबन्धा-
वच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेण । एवं च द्रव्यं गच्छति नाभावमित्यादौ
अभावनिरूपिताधेयत्वाभावः समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूप-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः “केवलान्वयी” संयोगे वर्तते इति नाऽप्रसिद्धिः ।
नापि वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । एवं च फलस्य
द्वितीयार्थत्वे न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

ननु गुणपदोत्तरमभावपदोत्तरं च कथं द्वितीया—गुणस्य—अभावस्य च
क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वाभावात् । कर्मणि द्वितीयेतिसूत्रेण कर्मबोध-

न चैतत्कल्पे लाघवानवकाशः । फले स्वतन्त्रशक्त्यकल्पने सामग्री-
प्रतिबन्धकतायां द्वितीयादिजन्यफलपस्थितिः, धातुजन्यव्यापारोपस्थिति-
रित्यभयोपस्थित्यपेक्षया धातुजन्यविशिष्टविषयकोपस्थितेरेकस्या निवेशेन
लाघवात् वस्तुतस्तु शाब्दबुद्धेरधिकविषयत्वे राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वत्वा-
देःसंसर्गतानिराकरणावसरे सामग्रीप्रतिबन्धकतायां लाघवस्य दर्शित-
त्वाद् द्वितीयादेराधेयत्वमर्थः, फलावच्छिन्नव्यापारश्च धातोरित्येव
युक्तम् ।

कपदोत्तरमेव द्वितीयायाः साधुत्वविधानादिति चेन्न । कर्मत्वान्वयित्वप्रकारक-
केच्छीयविशेष्यताश्रयबोधकप्रातिपदिकाद् द्वितीयायाः साधुत्वे सूत्रतात्पर्यात् ।
कर्मत्वान्वयित्वं च साक्षात्, नञर्थद्वारा वा बोध्यम् । प्रतियोग्यभावान्वयौ च
तुल्ययोगक्षेमौ अत्र मूलम् । यत्र प्रकृतधात्वर्थकर्मत्वं यस्य कदाचिदपि प्रसिद्धं
तत्र तत्कर्मत्वस्याभावो नञा प्रकृतधात्वर्थे बोध्यते । यथा भूमिं गच्छति न
महीरुहमित्यादौ महीरुहवृत्तिकर्मताकत्वाभाववद्गमनं प्रतीयते तत्र साक्षात्कर्म-
त्वान्वयित्वं महीरुहस्येति तद्वाचकपदाद् द्वितीया । द्रव्यं गच्छति न गुणमि-
त्यादौ गुणाभाववत्कर्मतानिरूपकं द्रव्यकर्मक्रमनं प्रतीयते इति नञर्थद्वारा
कर्मत्वान्वयित्वं गुणादेरतस्तद्वाचकपदाद् द्वितीयेति ।

फलस्य द्वितीयार्थत्वे तस्य च व्यापारे जनकतासंयन्धेनान्वयो वाच्यः, स च
वृत्त्यनियामकस्तस्य चाभावप्रतियोगितावच्छेकत्वे नव्यमतमाह । अत्रोच्यते
इत्यादिना । ननु ग्रामस्याधेयतासंसर्गेण धात्वर्थसंयोगेऽन्वये नामार्थधात्वर्थयोः
साक्षात् भेदेनान्वयापत्तिरत आह । व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति । आधेयतासंयन्धा-
वच्छिन्नग्रामादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितधात्वर्थसंयोग (फल निष्ठविशेष्यताशा-
लिशाब्दबोधं प्रति द्वितीयान्तग्रामादिपदगम्यादिधातुसमभिव्याहारज्ञानत्वेन
कार्यकारणभावोपगमेनेत्यर्थः । तथासति ईदृशकार्यकारणभावोपगमे सति ।
ध्यातृप्रसंगस्येति । ग्रामो गच्छतीत्यादौ आधेयतासंयन्धावच्छिन्नग्रामनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपितसंयोगनिष्ठविशेष्यताशालिबोधप्रसङ्गस्येत्यर्थः । प्रागुपदाशत
प्रकारणेति । द्वितीयान्तग्रामादिपदसमभिव्याहृतगच्छतीत्यानुस्वान्तस्य
कारणत्वेनेत्यर्थः । अनन्तधातूनां तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिकल्पने गौर-
वमाशङ्कते । नचेति । लाघवं दर्शयति । फले स्वतन्त्रशक्त्यकल्पनेनेति ।
द्वितीयाया इत्यादिः । अस्य लाघवादित्यनेनान्वयः ।

खण्डशक्तिपक्षे फलविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितगम्यादिनिष्ठ-

कर्माख्यातस्य फलमर्थः । अन्यथा ग्रामो गम्यते इत्यादौ ग्रामादेः व्यापारजन्यक-श्रयस्वरूपकर्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेः । आदृशविशेष्यविशेषणभावापन्नयोः पदशक्यता तादृशविशेष्यविशेषणभावापन्नयोरैव शाब्दबोधो भानसंभवात् न तु विपरीताविशेष्यविशेषणभावापन्नयोः । यत्तु फले धातोः पृथक् शक्त्युपगमाद् व्युत्पत्तिवैचित्र्येण कर्माख्यातसमाभव्याहारस्थले व्यापारविशेषणतया भासमानस्य फलस्य कर्माख्यातस्थले तादृशस्थतया भानमिति ।

तन्न । पृथक् शक्तिस्वीकारे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां विशिष्ट-विषयकोपस्थितिस्थले उपस्थितिद्वयनिवेशे गौरवात् । गम्यादेः संपूर्वयुजि-प्रभृतिसमानार्थकताभ्रमवतामिव विशेषदर्शनामपि गमनं न स्पन्द इत्यादिवाक्यात्संयोगादौ स्पन्दभेदान्वयबाधापत्तेर्दर्शिताया दुर्बलत्वाच्च, संयोगादविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिषट्ठितायास्तथाविधान्वयवो-धसामग्र्या अक्षतत्वात्, तत्तद्धातूपस्थाप्यव्यापारांशे तत्तद्विशेषणक-बोधतात्पर्यज्ञानस्य तादृशान्वयबाधप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवादिति । फलस्य द्विधामानं चेदनुभवविरुद्धं तदा पुनरनायस्या फलव्यापारयोः खण्डशः शक्तिद्वयमेव स्वीकरणीयम्, आख्यातस्याश्रयत्वमेव तत्रार्थः । अधिकमत्रे वक्ष्यते ।

विशेष्यताका एका—अपरा च व्यापारविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपित-विशेष्यताका । विशिष्टशक्तिपक्षे फलावच्छिन्नव्यापारविषयकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितगम्यादिनिष्ठविशेष्यताकेच्छारूपैकैव शक्तिर्विषयतासंबन्धेन व्यापारे फलेपीत्यस्मद्गुरुचरणाः ।

लाघवादिति । भिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतायां योग्यताज्ञान-फलोपस्थिति-व्यापारोपस्थितोनां तिसृणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना-विरहेण प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावषट्कम् । नव्यमतेतु फलप्रकारतानिरूपित-व्यापारविशेष्यताशाल्युपास्थितेर्विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येपि एकेन योग्यता-ज्ञानेन सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण च प्रतिबन्धप्रतिबन्धक-भावचतुष्टयमिति रीत्या लाघवादिति भावः ।

कर्माख्यातस्य । ग्रामो गम्यते इत्यत्राख्यातस्य । फलं संयोगादिः । तच्च ग्रामे विशेषणम् । अन्यथा । आख्यातस्य फलावाचकत्वे । व्यापारविशेषणी-भूतसंयोगस्य न ग्रामे विशेषणत्वसंभवः, एकत्र विशेषणत्वेनान्वितस्यान्यत्र

अथ द्वितीयाया आधेयत्वार्थकत्वे व्यापारे तदन्वयतात्पर्येण सप्तम्या इव द्वितीयाया अपि प्रयोगार्पितः । न हि गृहे पचतीत्यादिवत् गृहं पचतीति कश्चित्प्रयुङ्क्ते । मैवम् । धात्वर्थतावच्छेदकफलांशे आधेयत्वान्वये तादृशद्वितीयायाः साकाङ्क्षत्वकल्पनाद् व्यापारे तदुपस्थापिताधेयत्वान्वयाऽसंभवात् । सप्तम्यर्धानाधेयत्वोपस्थितिसप्तमीसमभिव्याहारज्ञानघटिताया एव सामग्र्यास्तादृशान्वयबोधनियामकत्वात् । द्वितीयासप्तम्योः समानार्थकत्वेपि व्युत्पत्तिभेदज्ञापनायैव पृथक् पृथक् सूत्रेणैव तयोर्विधानात् ।

विशेषणत्वेनान्वयायोगादिति भावः । ननु व्यापारप्रकारकसंयोगविशेष्यक एव बोधोस्तु विशेष्यभूतसंयोगश्च ग्रामे विशेषणं भविष्यतीत्याशङ्क्यामाह । यादृशेति । एवकारव्यावर्त्यमाह । नन्विति । तथा च फलस्य द्विधा भानमावश्यकमिति भावः । तथा च चैत्रसमवेतकृतिजन्यसंयोनिकूलव्यापारजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इति बोधः ।

कर्त्राख्यातस्थले व्यापारविशेषणतया भासमानस्यापि संयोगस्य कर्माख्यातस्थले व्यापारविशेष्यतया भानं संभवतीत्याह । यत्त्विति । व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति । फलविशिष्टव्यापारविषयकबोधे द्वितीयान्तकर्मसमभिव्याहृतकर्त्राख्यातसमभिव्याहारज्ञानस्य, एवं व्यापारविशिष्टफलविषयकबोधे प्रथमान्तकर्मपदसमभिव्याहृतकर्माख्यातसमभिव्याहारज्ञानस्य च कारणत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । तद्विशेष्यतया । व्यापारविशेष्यतया । तथा च चैत्रसमवेतकृतिजन्यव्यापारजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इति बोधः । प्रतिबन्धकतायां । भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायाम् । इदमुपलक्षणम् । शाब्दबोधकारणत्वे चेत्यपि बोध्यम् । गौरवादिति । गौरवं चानुपदमेवोक्तम् । भ्रमवतामिति । गमिसंयुजां समानार्थकौ इति भ्रमवतामित्यर्थः । विशेषदर्शिनामपि । अभ्रान्तानामपि दुर्वारत्वाच्चेति । स्पन्दभेदप्रकारकसंयोगविशेष्यकशाब्दबोधकारणीभूतायाः संयोगविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यसंयोगोपस्थितेः सत्त्वादिति भावः । गमघातूपस्थाप्यसंयोगविशेष्यकस्पन्दभेदप्रकारकबोधे गमघातूपस्थाप्यव्यापारः स्पन्दभेदप्रकारकशाब्दबोधपर इति तात्पर्यज्ञानस्येत्यर्थः । तथा च फलस्य व्यापारांशेऽविशेषणतया ग्रामे विशेषणत्वं युक्तमेव । यत्र धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफले आधेयत्वान्वयविवक्षा तत्र द्वितीया । यत्र धात्वर्थव्यापारे आधेयत्वान्वयविवक्षा तत्र सप्तमी इति व्यवस्थापयितुमुपक्रमते ।

अथाद्यःसंयोगावच्छिन्नरूपस्य पतधात्वर्थत्वात् धात्वर्थतावच्छे-
दकीभूतफले आधेयत्वान्वयतात्पर्येण भूमिं पततीति प्रयोगापत्तिः ।
न च द्वितीयोपस्थिताधेयत्वप्रकारकफलविशेषकान्वयबोधे गम्यादि-
जन्यफलोपस्थितितत्समभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्येव प्रयोजिका,
न तु पतधातुजन्यतदुपस्थितिघटिता सामग्रीति नातिप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । पतधातुनैव यत्र संयोगावच्छिन्नगमनं लक्षणादिनोपस्थापितं
तत्र संयोगे द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयात् ।

अथेति । तादृशद्वितीयायाः । आधेयत्वार्थकद्वितीयायाः । तदुपस्थापितेति ।
द्वितीयोपस्थापितेत्यर्थः । आधेयत्वान्वये एवेति । एवकारेण व्यापारे आधे-
यत्वान्वयस्य व्यवच्छेदः । घटिताया एवेति । एवकारेण व्यापारे
विभक्त्यर्थान्वये द्वितीयासमभिव्याहारघटितकारणकलापस्य सामग्रीत्वव्यवच्छेदः ।
तादृशान्वयबोधनियामकत्वादिति । व्यापारधर्मिकाधेयत्वप्रका-
कबोधनियाम-
कत्वादित्यर्थः । व्युत्पत्तिभेदज्ञापनायैवेति । फलविशेषकाधेयत्व-
प्रकारकान्वयबोधं प्रति द्वितीयासमभिव्याहारज्ञानं कारणम् । व्यापार-
विशेषकाधेयत्वप्रकारकबोधं प्रति च सप्तमीसमभिव्याहारज्ञानं कारणमिति
बाधनायैवेत्यर्थः । पृथक् पृथक् सूत्रेण । कर्मणिद्वितीया, सप्तम्यधिकरणे ।
चेति सूत्राभ्याम् । तयोः । द्वितीयासप्तम्योः । फले । अद्यः संयोगे ।
सामग्र्येवेति । एवकारेण पतधातुजन्यफलोपस्थिति — तत्समभिव्याहार-
घटितसामग्रा व्यवच्छेदः । तदेवाह । नस्ति । नातिप्रसङ्ग इति ।
न भूमिं पततीति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः । लक्षणादिनेति । इयमेव भागत्याग-
लक्षणेत्युच्यते । सा च शक्यैकदेशबोधकत्वम् । द्वितीयार्थाधेयत्वान्व-
यादिति । गमधातुजन्यफलोपस्थितितत्समभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्याः
प्रयोजकत्वे पतधातुलक्ष्यार्थसंयोगे द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयो न स्यात् । एवं च
भूमिं पततीति प्रयोगापत्तिर्दुर्वारैवेति भावः । उक्तापत्तिं निराकरोति ।
अत्राहुरिति । अधिकरणानवच्छिन्नत्वमिति । फलविशेषकद्वितीयोपस्था-
प्याधेयत्वप्रकारकबोधं प्रति स्वप्रकृत्यर्थीभूताधिकरणानवच्छिन्नफलनिष्ठविषय-
ताशाल्युपस्थितिः कारणमित्यर्थः । स्वं-द्वितीया । प्रकृत्यर्थीभूतेत्युपादानाल्लो-
ष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ धात्वर्थसंयोगस्योर्ध्वदेशावच्छिन्नत्वेपि संयोगे न द्वितीयार्था-
धेयत्वान्वयानुपपत्तिः । संयोगस्य द्वितीयाप्रकृत्यर्थीभूताधिकरणानवच्छिन्नत्वात् ।
तादृशविषयताशालीति । अधिकरणानवच्छिन्नविषयताशालीत्यर्थः ।

अत्राहुः—धातुजन्यशुद्धसंयोगावच्छिन्नस्पर्शोपस्थितेः शाब्दबोध-
कारणताया अवच्छेदकघटकसंयोगविषयतायां अधिकरणानवच्छिन्नत्वं
विशेषणं देयम् । तथा च तादृशविषयताशालिसंयोगाद्युपस्थिति-
घटितसामग्र्या एव संयोगविशेष्यकद्वितीयोपस्थाप्याधेयत्वान्बोध-
प्रयाजकत्वापगमनातिप्रसङ्गः । नचैवमपि फलावच्छिन्नव्यापारबोधक-
तया पतेः सकर्मकत्वापत्तिर्दुर्वारोति वाच्यम् । आश्रयानवच्छिन्नफला-
वच्छिन्नव्यापारबाधकत्वस्यैव तादृशप्रवहान्नियामकत्वात् । उत्तर-
देशानवच्छिन्नसंयोगः फलं गम्यर्थतावच्छेदकमिति नानुपपत्तिः ।
अत एवाग्निसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्य जुहोत्यर्थतया धात्व-
र्थतावच्छेदकसंयोगाश्रयस्याप्यग्ने तत्कर्मता । आश्रयानवच्छिन्नाव-
च्छेदकताश्रयफलवत्त्वविरहात् । संयोगनिष्ठाया अवच्छेदकताया
आश्रयेणाग्नित्वावच्छिन्नत्वात् ।

नचाग्निविशेषितसंयोगस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वेऽग्नौ घृतं जुहोती-
त्यत्रानन्वयप्रसङ्गः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति वाच्यम् ।
तत्र संयोगनिष्ठायामुद्देश्यतायां बन्धेराधेयतासंसर्गेणावच्छेदकतया
सप्तम्यर्थस्याग्नित्ववृत्तित्वस्य च विधेयतया उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरै-
क्यानवकाशात् । वस्तुतस्तु तत्र बन्धेरनन्वयेऽपि न क्षतिः । व्युत्पन्नानां
तादृशप्रयोगस्याप्राप्त्यापत्तिरिति संस्कृते बन्धौ जुहुयादित्यादिस्थले च
विधेयांशोऽधिकारगाहनान्नास्त्येवानुपपत्तिः । घृतादेशचाश्रयानवच्छिन्न-
धात्वर्थतावच्छेदकक्रियारूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वोपपत्तिः ।

सामग्र्या एवेति । एवकारेण धातुजन्यफलविषयकोपस्थितेर्व्यवच्छेदः ।
नातिप्रसंग इति । न भूमि पततीति प्रयोगापत्तिरिति भावः । ननु गमघातोः
सकर्मकत्वानुपपत्तिः, धात्वर्थसंयोगस्योत्तरदेवावच्छिन्नत्वादित्यत आह ।
उत्तरदेशानवच्छिन्नेति । संयोगानुकूलव्यापार एव गम्यार्थ इति भावः ।
अत एव । आश्रयानवच्छिन्नफलाश्रयस्य कर्मत्वादेव । अग्निसंयोगेति ।
संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वे नयति जुहोत्योः समानार्थकत्वं
स्यावतोऽनीति । अग्निसंयोगावच्छिन्नक्रिया घृतादिनिष्ठा तदनुकूलो व्यापारः
पुरुषनिष्ठो बोध्यः । फलवत्त्वविरहादिति । संयोगवत्त्वविरहादित्यर्थः ।
आश्रयानवच्छिन्नत्वामावादिति भावः । उक्तार्थमेवाह । अग्नित्वावच्छिन्न-
त्वादिति । एवं चाऽग्नि घृतं नयतीतिवत् अग्नि घृतं जुहोतीति न प्रयोगः ।

यत्तु धात्वर्थतावच्छेदकत्वं धानुवृत्तिप्रवृत्तिशोभ्यांशो घातात्प्रकारत्वम्,
तच्च क्रियायामेव न संयोगांशोर्वाति नाग्नेर्जुहोतिकर्मतापत्तिरिति ।

किन्तु अग्नौ घृतं जुहोतीत्येव प्रयोगः । न च पदे जुहोतीति प्रयोगानुपपत्तिः,
तत्र संयोगस्याऽन्वयनवच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । आधारावच्छिन्नसंयोगा-
नुकूलव्यापारानुकूलव्यापारे कक्षणोपगमात् । ननु बन्धिसंयोगमुद्दिश्य बन्धि-
वृत्तित्वविधानेऽन्वयानुपपत्तिमाशङ्कते । नचेति । अग्निविशेषितेति ।
आधेयतासम्बन्धेनाऽऽधेयताद्वारा वाऽग्निविशेषितेत्यर्थः । लाघवादाधेयता
संसर्गेणाऽग्नेरेव धात्वर्थतावच्छेदकतयोद्देश्यतावच्छेदकत्वम्, नाग्निवृत्तित्वस्य,
सप्तमीविभक्त्यर्थाधेयत्वस्य प्रागुक्तलाघवेन प्रकारत्वम्, एव च बन्धिवृत्तित्वस्य
विधेयत्वान्नोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यमिति समाधत्ते । तत्रोक्तं । अग्नौ-
घृतं जुहोतीत्यत्र । ननु व्यापारे एवं सप्तम्यर्थाधेयत्वान्वयस्य पूर्वमुक्तत्वादत्र
संयोगेऽन्वयाभिधानमसंगतमिति चेन्न । द्वितीयार्थाधेयत्वस्य फलेऽन्वयबोधं
प्रति स्वप्रकृत्यर्थरूपाधिकरणानवच्छिन्नफलनिष्ठविषयताराल्युपस्थितिः
कारणम् तद्वत्सप्तम्यर्थाधेयत्वस्य फलेऽन्वयबोधं प्रति स्वप्रकृत्यर्थरूपाधिकरणा-
वच्छिन्नफलनिष्ठविषयताराल्युपस्थितेः कारणत्वकल्पनान्नानुपपत्तिः ।
अग्निविशिष्टसंयोगेऽग्निवृत्तित्वस्यान्वये पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । वस्तुतस्त्विति ।
तत्र । संयोगे । अनन्वयेपोत्यपिनाऽनुपदोक्तात्वयोपादानं सूचितम् ।
अप्रामाणिकत्वादिति । अप्रामाणिकत्वोपगमादित्यर्थः । इदमत्रावधेयम् ।
वस्तुतस्तु इत्यारभ्य नास्त्येवानुपपत्तिरित्येतत्स्थाने 'अत एव विवेचका बन्धौ
जुहोतीति न प्रयुज्जते, प्रयुज्जते च संस्कृते बन्धौ जुहोतीत्यादिकमेव ।
तत्र बन्धौ इत्यनुक्तेऽग्नौ संस्कृतत्वाऽज्ञाभात्तदुक्तिरावश्यकी । न हि धात्वर्थ-
तावच्छेदकबन्धौ संस्कृतादिपदार्थाऽन्वयसम्भवः' इति पाठः कुत्रचिद्दृश्यते ।
अयमेव सन्दर्भयोग्यः । अतएव । धातुत एव बन्धिवृत्तित्वस्य लाभाद्बन्धौ
इत्यस्याऽनावश्यकत्वादेव । तत्र । बन्धौ जुहोतीत्यत्र । नर्हाति । धात्वर्थेऽ-
भेदसंबन्धेन प्रातिपादिकार्थान्वये द्वितीयान्तत्वग्रहस्यापेक्षितत्वेपि फले व्यापारे
वा तदन्वये एव, न तु तदतिरिक्तधात्वर्थान्वये । तेन यथा तदतिरिक्तधात्व-
र्थान्वये बन्धिमिति द्वितीयान्तवाक्यस्य निराकाङ्क्षता तथा संस्कृते इति
सप्तम्यन्तस्यापि अभेदान्वये समानवचनकावशेष्यवाचकपदविरहान्निराका-
ङ्क्षतेति । धात्वर्थतावच्छेदके बन्धौ न संस्कृतान्वयसम्भव इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु इत्यादिपाठे तु प्रथमतोऽन्वयमुपपाद्य अनन्वयेपि न क्षतिः

तदसत् । अजां ग्रामं नयतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूल-
व्यापारादरूपे धात्वर्थे संयोगादेः साक्षादप्रकारतया तदाश्रयस्य ग्रामादेः
कर्मत्वानुपपत्त्या नीवहादेर्द्विकर्मकत्वकव्याघातात् ।

रित्युक्तेः सन्दर्भविरोधः स्पष्ट एव आधेयतासंबन्धे तद्विशिष्टे तदाधेयत्वस्याप्या-
धेयतासंबन्धेन तदन्वयवदेव ऽनुभवविरुद्धतया ऽनन्वयेपीत्यनन्वयपक्षः । कथं-
चिदुपादेयः संयोगनिष्ठायाः हुधातुशक्यतानिरूपितावच्छेदकतायामाश्रया-
वच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि व्यापारात्मकफलनिष्ठायामवच्छेदकतायामाश्रयावच्छिन्न-
त्वविरहेण व्यापाररूपफलाश्रयत्वेन घृतादेः कर्मत्वमुपपन्नमित्याह । घृतादे-
श्चेति । क्रियारूपेति । व्यापाररूपेत्यर्थः ।

ननु संयोगस्य साक्षादधात्वर्थतावच्छेदकत्वात्तदाश्रयस्याग्नेः कर्मत्वविर-
हादाश्रयानवच्छिन्नत्वविशेषणं व्यर्थमित्याशङ्का निराचष्टे । यत्स्वित्यादिना
धातुवृत्तिग्रहविशेष्यांशो हाति । अग्निसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोहु-
धातुवाच्यमित्याकारकवृत्तिग्रहमुख्यविशेष्ये इत्यर्थः । तथा च तत्तद्भातुप्रयोज-
कतात्पर्यज्ञानसहकारितत्तद्भातुवृत्तिग्रहमुख्यविशेष्ये साक्षात्प्रकारीभूतफलाश्रयत्वं
तत्तद्भातुकर्मत्वम् । यदा गमधातुः संयोगावच्छिन्नव्यापारतात्पर्येण प्रयुज्यते
तदा न पूर्वदेशे, यदा विभागावच्छिन्नतात्पर्येण प्रयुज्यते तदा नोत्तरदेशे
तत्कर्मत्वव्यवहारः । सामान्यतस्तत्तद्भातुकर्मत्वं शक्तिज्ञानरूपवृत्तिग्रहमुख्य-
विशेष्यप्रकारीभूतसंयोगविभागादिफलमादाय पूर्वोत्तरदेशयोरपीव्यत एवेति ।
क्रियायामेवेति । अग्निसंयोगानुकूलव्यापारेत्यर्थः । संयोगावच्छिन्न-
क्रियेति । संयोगानुकूलव्यापारेत्यर्थः । तदाश्रयीभूतेति । संयोगाश्रयीभूतेत्यर्थः ।
द्विकर्मकत्वव्याघातादिति । द्विकर्मकत्व न स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम् ।
भूमि पततीति प्रयोगापरितरपि बोध्या । भूम्यादेर्वृत्तिग्रहमुख्यविशेष्यप्रकारीभूत-
संयोगवत्त्वात् । न चाधिकरणानवच्छिन्नत्वमपि विशेषणीयमिति वाच्यम् ।
बन्धादेः कर्मत्वस्य तावतैव वारणसंभवे साक्षादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
गौणकर्मत्वमेवात । तथा चारव्यातेन मुख्यकर्मत्वस्यैवामिधानेन ग्रामे
तदभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । अथेति । अत्रेति । अजां ग्रामं नयतीत्यत्र
अतएव । साक्षादधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभादेव । तादृशकर्मत्वम् ।
गौणकर्मत्वम् । गौणकर्मत्वानभिधाने प्रमाणमाह । प्रधानेति । द्विकर्मणां घातूनां
प्रधानकर्मणि आरव्येये । लादीनाहुः । लादयः प्रधानकर्मबोधका इति
भावः ग्रामादेरपि गौणकर्मत्वात्कर्मणि द्वितीयेत्यनेन द्वितीया बोध्या ।

अथात्र प्रागादेः प्रधानकर्मत्वं नास्त्येवाऽपि तु गौण कर्मत्वमेव । अत एव तादृशकर्मत्वमाख्यातेन नाभिधीयते प्रधानकर्ममाख्याये लादीनाहुद्विकर्मणां' त्वनुशासनादिति । अज्ञां प्रामो नीयते इत्यादि-
को न प्रयोग इति चेत्तर्हि तत्र प्रामादेरिवात्रापि धात्वर्थतावच्छेदकताव-
च्छेदकफलशालित्वेन गौणकर्मत्वापत्त्या वन्हि घृतं जुहोतीति प्रयोगा-
पत्तिर्दुर्गोरेवेति । अस्मन्मते चाश्रयानवच्छिन्नसंयोगविषयताशालिधातु-
जन्योपस्थितिघटितसामप्रत्या एव संयोगे द्वितीयार्थान्वयबोधप्रयोजक-
तया नैतादृशप्रयोगापत्तिः ।

यत्तु अधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दो न पतत्यर्थः । अपि तु गुरुत्व-
जन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्न एव । अत एव फलावच्छिन्न-
व्यापाराबोधकत्वान्न सकर्मकत्वमिति ।

तत्र । फलस्य धात्वर्थाऽचटकत्वे स्पन्दे एव सप्तम्यर्थान्वयस्योपग-
न्तव्यतया पर्णादिनिष्ठस्य भूतलावृत्तितया भूतले पततीति प्रयोगानु-
पपत्तिः, पर्णादिगतस्पन्दस्य परंपरया भूतलादिवृत्तित्वमितिचेत्तर्हि वृत्ता-
त्पततातिवत् वृक्षे पततीत्यपि स्यात् । अस्मन्मते चाऽन्यत्र व्यापारे सप्त-
म्यर्थान्वयोप अत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादधःसंयोगरूपधात्वर्थतावच्छेदक
एव तदन्वयबोध इत्यदोषः ।

अन्ये तु भूम्यादेः कर्मत्वविवक्षायां भूमिं पततीतिप्रयोग इष्ट एव ।
अत एव द्वितीयाश्रितेत्यादिसूत्रेण नरकं पतित इत्यादिस्थले द्वितीया-
समाप्तविधानमुपपद्यते । धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफले द्वितीयार्था-
न्वये एवाश्रयानवच्छिन्नफलोपस्थितेरपेक्षा अग्निं जुहोतीति वारणाय
स्वीक्रियते इति वदन्ति ।

अत्रापि । वन्ही घृतं जुहोतीत्यत्रापि । स्वमतेन समाधत्ते । अस्मन्मतेइति ।
प्रयोजकतयेति । तथा च द्वितीयार्थाधेयत्वप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्याश्रया-
नवच्छिन्नसंयोगविषयताशाल्युपस्थितेः प्रयोजकतयेत्यर्थः । नैतादृशप्रयोगा-
पत्तिरिति । न वन्हि घृतं जुहोतीति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः । जातिविशेषेति ।
पतनत्वेत्यर्थः । तस्य स्पन्दस्य । परंपरया । स्वाश्रयप्रतियोगिकसंयोग-
संबन्धेन । इत्यपि स्यादिति । स्वाश्रयप्रतियोगिकविभागवत्वरूपपरंपरासंबन्धेन
पर्णागतस्य स्पन्दस्य वृक्षेपि सत्वादिति भावः । तस्मादधः संयोगावच्छिन्न-
स्पन्द एव पतत्यर्थ इति ध्येयम् । अन्यत्र । गृहे पततीत्यत्र । अत्र । भूतले-

तदपि न शोभनम् । तथा सति भूम्यादिपदोत्तरं कदाचित्सप्तमी कदाचिद् द्वितीयेत्यत्र नियामकाभावप्रसंगात् । व्यापारांशो आधेयत्व-
विवक्षायां सप्तमी, फलांशो आधेयत्वाववक्षायां द्वितीयेत्यस्योक्तयुक्त्या
फलांशो सप्तम्यर्थाधेयत्वान्वयस्याश्रयं स्वीकरणीयतया वक्तुमशक्य-
त्वादिति ।

ब्राह्मणाय धनं ददातीत्यादौ स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूलेच्छा
धात्वर्थः । तादृशस्वत्वरूपधात्वर्थतावच्छेदकफले एव द्वितीयार्थान्वयः ।
उपेक्षायामतिप्रसंगदारणाय परस्वत्वान्वेशः ।

पततीत्यत्र । व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति । सप्तम्यर्थाधेयत्वप्रकारकफलविशेष्यक-
बोधं प्रति पतधातुसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वकल्पनेनेत्यर्थः । फले-
एवेति । एवकारेण स्पन्दव्यावृत्तिः । अधः संयोगरूपफलाश्रयत्वविरहाद्
वृत्ते पततीति न प्रयोगः । इत्यस्येति ! अस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यनेना-
न्वयः । उक्तयुक्त्येति । फलस्य धात्वर्थाऽवयवकत्वे स्पन्दे एव सप्तम्यर्थान्वय-
स्योपगन्तव्यतया पर्णादिनिष्ठस्य तस्य भूतलावृत्तितया भूतले पततीति-
प्रयोगानुपपत्त्येति भवः । अथाश्रयानवच्छिन्नफलाश्रयस्यैव कर्मत्वे नरकं
पतित इत्यस्यानुपपत्तिरिति चेन्न । अधः संयोगावच्छिन्नव्यापारार्थकपतधातु-
समभिव्याहारे नरकपदाद् द्वितीया नेष्यते—भोगानुकूलपातित्यार्थकपतधातु-
समभिव्याहारे नरकपदाद् द्वितीया । तत्र द्वितीयार्थो विषयत्वम् । तस्य
भोगेऽन्वयः । भोगश्च साक्षात्कारः । नरकपदं च सुखासंभिन्नदुःखवाचकम् ।
नरकं पतित इत्यत्र दुःखविशेषविषयकभोगानुकूलपातित्यवानिति बोधः ।
एतादृशार्थे एव द्वितीयाश्रितेत्यादिसूत्रेण समासविधानम् ।

तादृशस्वत्वरूपेति । स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वरूपेत्यर्थः । द्वितीया-
र्थान्वय इति । द्वितीयार्थ आधेयत्वम् । अयंभावः । ब्राह्मणाय धनं ददातीत्यत्र
“कर्मणा यमभिप्रै तिससम्प्रदानमिति सूत्रेण ब्राह्मणस्य संप्रदानसंज्ञा—
कर्मणा—‘क्रियाजन्यफलेन’—स्वत्वादिना यमभिसंबद्धमिच्छति स सम्प्रदान-
मिति सूत्रार्थः । तथा च क्रियाजन्यफलप्रकारककर्तृभवेतेच्छाविशेष्यत्वं संप्रदा-
नत्वम् । प्रकरता च निरूपकत्वसंबन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । तेनकर्मणि न प्रसंगः ।
धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिरूपकत्वमिति यावत् । निरूपितत्वं चतुर्थ्यर्थः । तस्य
द्वितीयस्वत्वेऽन्वयः आश्रयत्वमारव्यातार्थः । तथा च धनवृत्तिस्वस्वत्व-
ध्वंसविशिष्टपर “ब्राह्मण” निरूपितस्वत्वानुकूलेच्छाश्रय इति बोधः । यत्र

दानं च न संप्रदानस्वत्वजनकम्, अपितु तत्स्वीकार एवेति मते तु स्वस्वत्वध्वंसानुकूलपरस्वत्वप्रकारिकेच्छैव ददात्यर्थः । तत्र स्वस्वत्वध्वंसरूपफलाश्रयत्वाद्धनस्य कर्मता ।

धनं प्रतिगृह्णातीत्यादौ स्वस्वत्वजनकेच्छारूपस्वीकारविशेषो धातोरर्थः । स्वस्वत्वरूपफले च द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः । तण्डुलं पचतीत्यादौ रूपादिपरावृत्तिजनकतेजःसंयोगो धातोरर्थः । रूपपरावृत्तिफले च तण्डुलादिवृत्तित्वान्वयः । ओदनं पचतीत्यादौ ओदनादिपदस्य तन्निष्पादकतण्डुले लक्षणा । अवयविति पाकानभ्युपगमे च तण्डुलादिपदस्य तदारम्भकपरमाणुषु लक्षणा । ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ गलाधोनयनं धात्वर्थः । तच्च गलाधःसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारः । तादृशक्रियारूपफले एव ओदनवृत्तित्वान्वयः । उक्तरीत्या गलाधोदेशस्य न कर्मत्वम् एवमन्यसकमेकधातूनामप्यर्थाः स्वयमूह्याः ?

स्वधनस्य परसाधारणीकरणं तत्र परस्त्वानुकूलेच्छायाः स्वत्वाद्दानव्यवहारपत्तिवारणाय स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टेति । तथा च स्वस्वत्वस्य विद्यमानत्वान्नापत्तिः । स्वत्वं यथेष्टविनियोगार्हत्वम् । उपेक्षायामिति । उपेक्षा च ममेदं माभूदिति स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलेच्छैव, तत्र दानत्वप्रसंगवारणाय परस्त्वानुकूलेति । यदि च साधारणधनेऽसाधारण्यविरहप्रयुक्तोपेक्षायां सत्यामपि पुरुषान्तरस्य सर्वथैव तस्येदमस्तु न ममेतीच्छातः पुरुषान्तरानुमत्युपेक्षां विना यथेष्टविनियोगप्रयोजकस्य स्वस्वत्वान्तरस्योत्पत्तिः पूर्वस्वत्वविनाशश्च प्रमाणिको यदि तदा दानव्यवहारवारणाय परेति विशेषणम् । नचाऽनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया परस्य “संप्रदानस्य” चतुर्थीप्रकृत्यैव लाभात्तस्य ददात्यर्थत्वं नोचितमिति वाच्यम् । धनं ददातीत्यत्र संप्रदानस्य प्रतीतिविरहेण धातुनैव तत्प्रतिपादनात् । वस्तुतः परस्य नास्त्येव धात्वर्थघटकता । अत एव ब्राह्मणाय धनं ददातीत्यत्र न पौनरुक्त्यम् । धनं ददातीत्यत्र लक्षणयैव तद्बोधः । न च तत्र तद्बोध एव नास्तीति वाच्यम् । परस्य सामान्यतोऽप्रतीतौ कस्मै इति तद्विशेषाकाङ्क्षाया अनुपपत्तेः । इच्छायाः स्वत्त्वानुकूलत्वबोधनेन स्वीकारमन्तरेणापि दातुरिच्छातःप्रदत्तधने संप्रदानस्वत्वमुत्पद्यत एवेति सिद्धम् । न च दानसमकालं संप्रदानत्वेनाभिमतस्य यत्र ममेदं मा भवतु, अत्येदं भवतु इतीच्छाकाले चैत्राय गां ददातीति प्रयोगापत्तेः । गोपदार्थस्य गोद्वयस्योभयत्र “सत्वध्वंसे सत्वे चान्वययोग्यत्वादिति चेन्न । स्वत्वप्रकारकत्ववि-

गां दोग्धि पय इत्यादौ द्विकर्मकधातुसमभिव्याहृतगवादिपदोत्तर-
द्वितीया क्रियाजन्यफलशालित्वादन्यदेव कर्मत्वं बोधयति । कारकाधि-
कारीयेणाकथितंचेति सूत्रेणापादानत्वादिभिन्नधातुप्रतिपाद्यान्वयिधर्मान्त-
रावच्छिन्नस्यापि कर्मसंज्ञाभिधानात् । गवां पयो दोग्धीत्यादौ धातुप्रति-
पाद्यान्वयिगवादिसंबन्धो न विवक्षितः, अपि तु क्षीराद्यन्वयी सः
इति कर्मत्वाविवक्षया द्वितीयानवकाशः, किन्तु शैषिकी षष्ठ्येवेति ।
अत्र धातुप्रतिपाद्यत्वं तदर्थतावच्छेदककोटिप्रतिष्ठसाधारणम् । गां
दोग्धीत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टे एव द्वितीयार्थान्वयात् ।
तथा हि क्षरणानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः द्वितीयार्थश्च जनकत्वसंब-
न्धेन क्षरणान्वयी विभागः । विभागे चाऽऽधेयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थगवा-
देरन्वयः । एवं च धात्वर्थतावच्छेदकक्षरणरूपप्रधानकर्मक्षीरान्वित
द्वितीयार्थवृत्त्यन्वय इति गोनिष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूल-
व्यापारकर्त्ता मैत्र इतिः गां पयो दोग्धीति वाक्याधीनो बोधः ।

शिष्टेच्छायां स्वत्वध्वंसानुकूलत्वेन शाब्दबोधे भाने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन
स्वत्वेपि स्वत्वध्वंसस्य भानोपगमात् । प्रकृते गोनिष्ठस्वत्वध्वंससमानाधिकरणं
यत्स्वत्वं तत्प्रकारकेच्छाविरहेणाऽदोषात् । प्रकृते स्वत्वस्य हिरण्यनिष्ठत्वात् ।
परस्वत्वानुकूलेच्छा इत्यत्र परशब्दः कर्तृभिन्नसंप्रदानपरः, न तु कर्तृभिन्नपर
इति ध्येयम् ।

स्वीकारविशेष इति । विशेषपदोपादानादानप्रयोज्यस्वत्वजनकीभूते-
च्छारूपप्रतिग्रहलाभाद्बलक्रयादितो घनस्वीकारस्थले प्रतिग्रहव्यवहारस्य ना-
पत्तिः । बोधस्तु घनवृत्तिस्वत्वजनवेच्छावानित्याकारकः । रूपादिपरावृत्तीति ।
पूर्वरूपादित्यर्थः । आदिना रसगन्धस्पर्शपरिग्रहः । परावृत्तिर्ध्वंसः । तण्डुलं
पचतीत्यत्र तण्डुलवृत्तिपूर्वरूपध्वंसजनकतेजःसंयोगानुकूलकृतिमानिति बोधः ।
अग्निः पचति तण्डुलमित्यादौ तण्डुलव्यावृत्तं यत्तादृशतेजःसंयोगाश्रयत्वं
तद्धान्वन्धिरिति बोधः । तादृशेति । गलविलावः संयोगावच्छिन्नेत्यर्थः । फले-
एवेति । एवकारेण संयोगव्यावृत्तिः । उक्तउक्त्या । आश्रयानवच्छिन्नधात्वर्थ-
तावच्छेदकीभूतसंयोगाश्रयस्यैव कर्मत्वव्यवस्थापनेन ।

क्षरणानुकूलव्यापारो दुहधात्वर्थः । क्षरणत्वं च द्रवत्वजन्यतावच्छेदक-
(पयोनिष्ठ) क्रियावृत्तिर्जातिः, सा च स्पन्दनत्वमिति यावत् । तादृशक्रियाश्रयत्वेन
अयसो मुख्यकर्मत्वम् । गवादिपदोत्तरद्वितीया अन्यदेव कर्मत्वं बोधयतीति ।

न च विभागोऽपादानत्वमेवेति तद्विवक्षायां द्वितीयानवकाशेति वाच्यम् । धातुवृत्तिप्रहविशेष्यान्वयिनो विभागस्यैवाऽपादानत्वरूपत्वात् । वृत्तात्पर्यं पततीत्यादौ स्पन्दरूपविशेष्यांशे एव पञ्चम्यर्थविभागान्वयात् ।

वस्तुतो विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलो व्यापारो दुह्यर्थः । गोपदोत्तरद्वितीयार्थश्च विभागान्वयिनी वृत्तिरेव । न चैवं धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपं कर्मत्वमेवात्रापि प्रतीयते इति नाऽकथितं चेत्यस्य विषय इति वाच्यम् । धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य धातुवृत्तिप्रहविशेष्यांशो साक्षाद्विशेषणत्वरूपत्वात् ।

अन्यदेवेत्येवकारेण क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वस्य व्यावृत्तिः । तदेवाह । अपादानत्वादिभिन्नेति । अपादानत्वादिभिन्नं यदुहधातुप्रतिपाद्यक्षरणान्वयिविभागादिरूपधर्मान्तरं तदवच्छिन्नस्यापीत्यर्थः । तादृशविभागाश्रयस्य गोः कर्मत्वमिति भावः । धातुप्रतिपाद्यान्वयि । धातुप्रतिपाद्यक्षरणान्वयि । तेन “विभागेन” सह गवादिसंबन्धो न विवक्षित किन्तु सः धातुप्रतिपाद्यान्वयी विभागरूपो धर्मः क्षीराद्यन्वयी इति । अतः क्षीरस्यैव कर्मत्वम्, न तु गोरिति भावः । धातुप्रतिपाद्यत्वं क्षरणे संपादयति । तदर्थतावच्छेदकेति । धात्वर्थतावच्छेदकेत्यर्थः । धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टे एवेति । क्षरणे एवेत्यर्थः । एवकारेण क्षीरादिव्यावृत्तिः । द्वितीयार्थाऽन्वयादिति । द्वितीयार्थविभागान्वयादित्यर्थः । क्षरणानुकूलेति । क्षरणत्वं जातिरित्युक्तम् । यद्यपि क्षरणमन्तःप्रदेशविभागानुकूलो व्यापारविशेषो द्रवद्रव्यनिष्ठः प्रतीयते । तथापि अत्र क्षरणस्य तादृशव्यापारत्वेन न धात्वर्थघटकता किन्तु स्पन्दत्वव्याप्यजातिवैशेष्येणैव लाघवादिति ध्येयम् । अस्मिन्पक्षे गोर्न कर्मत्वम् । धात्वर्थतावच्छेदकीभूतक्षरणानाश्रयत्वात् । अपितु तदन्वितविभागान्वयित्वरूपं गौणकर्मत्वमकथितं चेति सूत्रप्रतिपाद्यम्, तच्च धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलशालित्वरूपं बोध्यम् । ननु गामित्यत्र द्वितीयाया विभागार्थकत्वे पञ्चमी स्यादित्याशङ्कते । नचेति । विभागस्यैवेति । एवकारेण धात्वर्थतावेच्छदकीभूतफलान्वयिनो विभागस्य व्यावृत्तिः । प्रकृते च क्षरणफले एवं द्वितीयार्थविभागोन्वेतीति न पञ्चमी प्रसक्तिरिति भावः । स्पन्दरूपविशेष्यांशे एवेति । एवकारेणाघोदेशसंयोगव्यावृत्तिः । पञ्चम्यर्थविभागान्वयादिति । अयं भावः । वृत्तात्पर्यं पततीत्यत्र ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रेणाऽपादानसंज्ञा-

वृत्त्य ! ययोविभागस्तयोर्मध्ये क्रियारहितमपादनं स्यादिति सूत्रार्थः । अपादाने पञ्चमीति पञ्चमी । अत्र भेदप्रतियोगितावच्छेदत्वं - विभागश्च-
द्वयं पञ्चम्यर्थः । क्रिया केवलं धात्वर्थः । आधेयतासंबन्धेन वृत्त्यस्य भेदे विभागे
चान्वयः । आश्रयतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य, जनकतया विभागस्य क्रिया-
यामन्वयः । वृत्तवृत्तिविभागानुकूलवृत्तवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकक्रियाश्रयः
पर्णमिति बोधः । अथवा विभागो जनकत्व च पञ्चम्यर्थः, प्रकृत्यर्थस्यावधिम-
त्त्वसंबन्धेन विभागे, तस्य निरूपकत्वसंबन्धेन जनकत्वे, तस्य चाश्रयतया
क्रियायामन्वयः । वृत्तावधिकविभागनिरूपितजनकतावाक्रियाश्रयः पर्णमिति-
बोध इति ।

अन्तः प्रदेशावच्छिन्नविभागानुकूलव्यापार एव क्षरणम् । तथैव क्षरणस्य
प्रतीतिः, तथा च विभागस्यापादानत्वेऽपि तस्य धातुत एव लाभान्न विभक्त्यता,
एवं चात्रापि द्वितीयार्थो वृत्तित्वमेवेत्याह । वस्तुतस्तु इति । विभागावच्छि-
न्नेति । विभागानुकूलत्वर्थः । एवं । विभागस्य धात्वर्थवटकत्वे । धात्वर्थता-
वच्छेदकत्वस्येति । धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमित्यत्रेत्यादिः । साक्षाद्वि-
शेषणत्वरूपत्वादिति । तच्च विभागानुकूलव्यापारस्यैवेति भावः । क्षरणानुकू-
लव्यापारमात्रमिति । मात्रपदेन विभागानुकूलत्वव्यवच्छेदः । अत्रेदं-
बोध्यम् । यदि लाघवात्क्षरणत्वं जातिस्तेन रूपेण क्षरणानुकूलव्यापारे दुहधातोः
शक्तिस्तदा विभागानुकूलव्यापारावच्छिन्ने लक्षणैव । यदि च तत्र जातिस्तदा
विभागानुकूलव्यापारावच्छिन्ने शक्तिः, स्पन्दत्वेन रूपेण क्षरणानुकूलव्यापारे
लक्षणैव । अस्मिन्पक्षे च विभागबोधाय पञ्चम्यपेक्षा पञ्चम्यर्थविभागान्वये
तु नात्र पक्षे मुख्यविशेष्यतया धातुजन्योपस्थितेरपेक्षेति ध्येयम् । एतेन
विभागस्य विभक्त्यर्थत्वविवक्षणेन । ना नियम इति । यत्र विभागो धात्वर्थ-
वटकस्तत्र द्वितीया, यत्र स विभक्त्यर्थस्तत्र पञ्चमीति नियम इत्यर्थः । एक-
रूपेण दुहधातोरर्थमाह । अथवेति । धात्वर्थतावच्छेदकवटक एवेति ।
विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलव्यापार एव धात्वर्थः । एवकारेण क्षरणानुकूल-
व्यापारस्य व्यावृत्तिः । वृत्ताद्विभजते इत्यत्रेवेति । वृत्ताद्विभजते इत्यत्रा-
पादानताया अवधितारूपत्वात् । वृत्तावधिकत्वविशिष्टविभागश्रयः पर्णमिति
बोधः । पञ्चमीति । तथा च गोऽवधिकत्वविशिष्टविभागानुकूलक्षरणानुकूल-
व्यापारवानिति बोधः । द्वितीयेति । तथा च तदा गोवृत्तिविभागेत्यादिबोधः ।
ननु पयोनिष्ठक्षरणजन्यविभागरूपफलस्य गवीव पयस्यपि सत्वात्पयोनिष्ठक्षरणस्य
गोनिष्ठविभागजनकत्वमिव पयोनिष्ठविभागजनकत्वाच्च पयः पयो दोग्धीति

यत्र च क्षरणानुकूलव्यापारमात्रं धात्वर्थतया विवक्षितम्, क्षरण-
न्वयविभागश्च विभक्त्यर्थतया तत्राऽपादानत्वबोधिका पञ्चमी । एतेन
कदाचिद् गां दोग्ध पयः, कदचित् गाभ्या दोग्ध पय इत्यत्र ज्ञानियमः ।
अथवा गोभ्या दोग्ध पय इत्यत्रापि विभागो धात्वर्थतावच्छेदककाटि-
प्रविष्ट एव, वृक्षाद्विभजते इत्यत्रेवावधत्वरूपाऽपादानत्वविवक्षायां पञ्चमी
आश्रयत्वविवक्षायां च द्वितीया । अवधित्वं चाश्रयादन्वदेव संबन्ध-
विशेषः । अत्र क्षरणान्वयिनः परसमवेतत्वस्य द्वितीयाथत्वात्पयो-
निष्ठक्षरणस्य पयोनिष्ठविभागजनकत्वेऽपि न पयः पयो दोग्धीति प्रयोगः ।
परत्वं च विभागान्वयितावच्छेदकावाच्छ्रुतापेक्षया बोध्यम् ।

दुह्यते गौः क्षीरमित्यादौ क्षरणजन्यविभागाश्रयत्वं गवादिनिष्ठम-
प्रधानकर्मत्वमाख्यातार्थः । अप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनात् । क्षीर-
वृत्तित्वस्य धात्वर्थक्षरणे एवान्वयः । धात्वर्थक्षरणे च धात्वर्थव्यापार-
न्वयः । तथा च विभागावच्छिन्नक्षीरनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारजन्य-
क्षरणजन्यविभागाश्रयो गौरित्वाकारको बोधः । अथवा विभागक्षरण-
व्यापारेषु विशकलितेषु धातोःशक्तित्रयं विशिष्टलाभोऽन्वयवलात् ।
कर्माख्यातस्थले चाकाङ्क्षावैचित्र्येण तेषां विशेष्यविशेषणभाववैपरी-
त्यात् । व्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागपर्यन्तस्य धातुत एव लाभः ।
आश्रयत्वमेवाऽऽख्यातार्थः । एवं च क्षरणविभागयो न द्विधा भानम् ।
गौणकर्मसमभिव्याहृते दुह्यन्ते क्षीराणां त्यादौ आत्मनेपदेन केवलेन
धातुसहितेन वा विभागावच्छिन्नक्षराश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वस्य बाध-
नेऽपि एकदा उभयविधकर्मत्वबोधनस्याव्युत्पन्नतया दुह्यन्ते क्षाराण गौ
रित्यादयो न प्रयोगाः ।

प्रयोगापत्तिमुद्धरति । अत्रेति । क्षरणान्वयिनः । विभागस्य । द्वितीयाथ-
त्वादिति । तथा च परसमवेतविभागस्य द्वितीयाथत्वादित्वर्थः । परत्वंचेति ।
विभागान्वयितावच्छेदकीभूतपयस्त्वाच्छिन्नापेक्षेत्यर्थः । तथा च पयोनिष्ठ-
क्षरणजन्यपयोभिन्नसमवेतविभागस्य गव्येव सत्त्वान्नोक्तापत्तिरिति भावः । तथा
च दुह्यते गौः क्षीरमित्यत्र चैत्रवृत्तिव्यापारजन्यं यत्क्षीरवृत्तिक्षरणं तज्जन्य-
विभागाश्रयो गौरिति बोधः । उभयविधकर्मत्वस्य । गौणप्रधानकर्मत्वस्य ।
कर्तृसमवेतव्यापारजन्यक्षराश्रयत्वस्य चेत्यर्थः । अव्युत्पन्नतयेति । सकृ-
दुचरित इति न्यायादिति भावः ।

पौरवं गां याचते विप्रः इत्यादौ स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचत्यर्थः। प्रधानकर्मगवान्वितद्वितीयाथो विषयत्वं धात्वर्थतावच्छेदकदानेऽन्वेति। सविषयकज्ञानादिरूपविषयोपहितइच्छाबोधकधातुस्थले इच्छाविषय-विषयत्वमेव प्रधानकर्मत्वम्। अत एव घटो जिज्ञास्यते इत्यादौ घटादेः सन्नन्तकर्मता। अथैवं यद्वस्तुविषयकं दानमप्रसिद्धं तद्वस्तुरूपकर्मसम-भिव्याहृतधातुघटितवचसः का गति रिति चेद् या गतिगंगनं दिहन्ते इत्यादिकस्य भ्रान्तपुरुषीयगगनादिप्रकारकदर्शनेच्छाबोधकवाक्यस्य, गगनविषयकत्वप्रकारकदर्शनेच्छाबोधस्तत्रेति चेदिहापि गोविषयिताप्रका-रतानिरूपतस्वत्वेच्छानिष्ठविषयताशालीबोधस्तद्वाक्यस्य विशेषादर्शि-विषयता च समा। विवेचनीयंचेदमत्रे।

याचधात्वर्थमाह। स्वोद्देश्यकदानेच्छेति। पौरवो मनुद्देश्यकं दानं करोतु इतीच्छेत्यर्थः। परस्वत्वप्रकारकत्वविशिष्टस्वत्वध्वंसानुकूलेच्छादान-पदार्थः। स्वनिरूपितस्वत्वप्रकारकत्वविशिष्टा या परस्वत्वध्वंसानुकूलेच्छा तद्विषयिणीच्छेति यावत्। स्वशब्दो विप्रादिपरः। परश्च दातृत्वेन तदिष्टः। इच्छाविषयविषयत्वमेवेति। एवकारेणोच्छाविषयत्वस्य व्यवच्छेकः। प्रकृते च दानेच्छाविषयो दानं“तच्चेच्छारूपं”तद्विषयत्वमेव प्रधानकर्मत्वमिति भावः। अतएव। इच्छाविषयविषयस्य प्रधानकर्मत्वादेव। यत्र चैत्रस्य “चैत्रस्यापीदं भवतु इतीच्छा मैत्रस्य जायतामि”तीच्छा तत्र चैत्रो मैत्रं याचते इति प्रयोगापत्ति-वारणाय। परस्वत्वप्रकारकत्वेति। मैत्रस्येदं न ममेतीच्छाजायतामित्याकारिका चैत्रस्वनिष्ठदानेस्येच्छा तत्र चैत्र आत्मानं याचते इति प्रयोगवारणाय स्वोद्दे-श्यकेति। स्वनिष्ठदानस्य स्वोद्देश्यकत्वाभावान्नापत्तिः। दानविशिष्टेच्छाया-धात्वर्थतालाभाय तत्। वै०स्वविषयकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसं० अयं स्वार्थं न याचते किन्तु परार्थमिति व्यवहारात्परोद्देश्यकदानेच्छाया अपि याचनत्व-निर्वाहः। यद्गवादिविषयकदानमप्रसिद्धं तद्गवादिविषयकदानविषयिणीच्छा न याचधातुना बोधयितुं शक्यते इत्याशङ्कते अथेति। एवं। इच्छाविषय-विषयस्य प्रधानकर्मत्वे। दानमप्रसिद्धमिति। इच्छाविषयऽप्रसिद्धमित्यर्थः। तद्वस्तुकर्मसमभिव्याहृतेति। तद्वस्तुकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतेत्यर्थः। वचसः। गां याचते इति वचसः। दर्शनेच्छाबोध इति। दर्शनविशेष्यकेच्छा-बोध इत्यर्थं गगनविषयकदर्शनस्याऽप्रसिद्ध्या गगनविषयकदर्शनेच्छाया असं भवेपि गगनविषयकं दर्शनं भवतु इति गगनविषयकत्वप्रकारकदर्शनविशेष्य-

पौरवपदोत्तरद्वितीयायास्तु वृत्तिरेवार्थः । तस्या दानेऽन्वयः । पौरवस्य तादृशदानाश्रयत्वमेवाऽप्रधानकर्मत्वम् । न चैवमिच्छाविशेष-
रूपदानाश्रयत्वं कर्तृत्वमेवेति वाच्यम् । धातुजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यीभूत-
दानाश्रयत्वस्यैव तत्कर्तृत्वरूपत्वात् । अत्र च दानस्य तादृशप्रतिपत्तौ
इच्छारूपधात्वर्थे निशेषणत्वात् । चैत्रेण पौरवो गां याच्यते इत्यादा-
वपुस्तत्क्रमेण चैत्रवृत्तीच्छाविषयगोर्कर्मकदानाश्रय इत्यन्वयबोधः ।
यद्यपि निरुक्त्याञ्चामिचैवेति दुह्याचरुधिप्रच्छिभिच्छिचिचामित्यत्रार्थ-
परभिद्युपादानेनैव चरितार्थतया याचेरुपादानमनर्थकम् ।

तथापि याचमानः शिवं सुरानित्यादौ याचतेर्न निरुक्तमिच्छार्थकतेति
तदुपादानम् । तत्र हि व्यापारजन्यत्वप्रकारकेच्छा धात्वर्थः । इच्छायां
प्रधानकर्मकल्याणान्वितद्वितीयार्थविषयिताया अन्वयः । व्यापारे
च सुरान्वितवृत्तित्वस्य द्वितीयार्थस्यान्वयः । तथा च सुरवृत्तिव्यापार-
जन्यत्वप्रकारककल्याणेच्छाश्रय इत्यन्वयबोधः । गां ब्रजं रुणद्धीत्यादौ
देशान्तरसञ्चारविरोधिव्यापारो धात्वर्थः । सञ्चारविरोधित्वं सञ्चारानु-
त्पादप्रयोजकत्वम् । अनुत्पादे प्रधानकर्मगोवृत्तित्वान्वयः । देशविशेषण
भेदे ब्रजमिति द्वितीयान्तार्थब्रजप्रतियोगित्वान्वयः । रुध्यते गां ब्रज-
इत्यादौ अन्वयबोधः स्वयम्बूहनीयः ।

केच्छायाः सभवात्, यथा गगनं दिदृक्षते इत्यादौ गगनविषयकत्वप्रकारक-
दर्शनविशेष्यकेच्छावानिति बोधः । तथा तां गां याचते इत्यत्रापि तद्गो-
विषयकत्वप्रकारकस्वोद्देश्यकदानेच्छाश्रयो विप्र इत्यन्वयबोधः । स्वत्वेच्छा-
दानम् । यथा आन्तानां गगनं दिदृक्षते इति प्रयोगस्तथा प्रकृतेपीत्याह ।
तद्वाक्यस्येति । अप्रधानकर्मत्वमिति । न च साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूत-
दानाश्रयत्वान्मुख्यकर्मत्वमेव युक्तमिति वाच्यम् । सविषयकधात्वर्थस्य विषयत्व-
स्यैव मुख्यकर्मतारूपत्वात् । अत्र च । पौरवं गां याचते विप्र इत्यादौ । दानस्य
विशेषणत्वादित्यनेनान्वयः । तादृशप्रतिपत्तौ । धातुजन्यबोधे । पौरववृत्तिगो-
विषयकदानेच्छाश्रयो विप्र इति बोधे । दानाश्रयइति । पौरव इति शेषः ।
याचेरुपादानमनर्थकमिति । अत्र याचेरर्थपरत्वमावश्यकम्, अन्यथा नृपमर्थं
प्रार्थयते इति न स्यात् । एवं च भिक्षेरुपादानमनर्थकमित्येव वक्तुमुचितम् ।
नापि विनिगमनाविरहः । प्रथमोक्तयाचेर्ग्रहकाले भिक्षेऽनुपस्थितत्वेन तद्वैयर्थ्य-

गुरुं धर्मं पृच्छतीत्यादौ जिज्ञासाबोधकव्यापारो धात्वर्थः । बोधे गुरुवृत्तित्वस्य—जिज्ञासायां धर्मविषयकत्वस्याऽन्वयः । शिष्यं धर्मं ब्रूते इत्यत्र ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगो धात्वर्थः । ज्ञाने धर्मविषयकत्वस्य शिष्यवृत्तित्वस्य चान्वय इति । तत्र चारुतरम् । तथासति यत्र जिज्ञासा-विषयकचैत्रज्ञानेच्छया प्रश्नस्तादृशशब्दाच्च सामग्रीवलेन मैत्रस्यापि पृच्छकजिज्ञासाज्ञानं तत्र मैत्रं पृच्छतीति प्रयोगस्य, एवं यत्र चैत्रज्ञाने-च्छया ब्रूते दैवशाच्च मैत्रस्थापिज्ञानं तत्र मैत्रं ब्रूते इति प्रयोगस्य चापत्तेः । साक्षाद्भात्वर्थविशेषणज्ञानरूपफलाश्रयतया तत्र गुर्वादीनां-प्रधानकर्मतया अप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनविरोधेन पृच्छयते गुरु धर्मम् स पृष्टस्तेन कस्तयंभो । शिष्य उच्यते धर्ममित्यादिस्थले च लकारादिना तत्कर्मत्वाभिधानानुपपत्तेश्च । परन्तु जिज्ञासाज्ञानोद्देश्यक प्रवृत्त्यधीनशब्दः पृच्छतेरर्थः । ज्ञाने गुरुवृत्तित्वस्यान्वयः । शब्दे च धर्मविषयकत्वस्याऽन्वयः । शब्दस्य च विषयता व्यापारानुबन्धिनी । ज्ञानस्य परंपरया शब्दरूपधात्वर्थविशेषणत्वात् । तदाश्रयीभूतगुरोर्गोण कर्मता । धर्मस्य च धात्वर्थविषयतया प्रधानकर्मता । ब्रूवश्च ज्ञानोद्देश्य-कप्रवृत्त्यधीनशब्दोऽर्थः । ज्ञाने शिष्यवृत्तित्वस्य, शब्दे च धर्मविषयकत्व-स्यान्वयः ।

बुद्धेरसम्भवात् । भिक्षे ग्रहकाले चार्थपरस्य याचेरुपस्थितत्वेन भिक्षेरानर्थक्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति चेन्न । सकलप्रकरणपर्यालोचनं विना न याचनार्थक सकलधातूनां भवत्वनुपादानग्रहः, तदग्रहेच नार्थपरत्वग्रहः । तदग्रहे च न वैयर्थ्यशङ्कापीति तस्यां सकलपर्यालोचनस्यापेक्षितत्वे याचेरपिवैयर्थ्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वात्, प्रथमोपात्तस्य प्रथमं सार्थकत्वे प्रायशो जिज्ञासोदयात्त-त्सार्थकयाव याचेरुपादानमनर्थकमित्याशङ्काया अप्युचितत्वादिति । कल्याणे-च्छेति । कल्याणविशेष्यकेच्छेत्यर्थः । सा च कल्याणं सुरवृत्तिव्यापारजन्यं भवतु इत्याकारिका । देशविशेषणभेदे । देशान्तरशब्दस्य अन्यो देश इति व्युत्पत्तिलभ्ये । प्रतिबोगित्वान्वय इति । तथा च ब्रजवृत्तिप्रतियोगितानि-रूपकभेदाश्रयाधिकरणको यो गोवृत्तिसञ्चारोत्पत्त्यभावस्तत्प्रयोजकव्यापारानुकू-लकृद्विज्ञानितिबोधः । स्वयमूहनीय इति । चैत्रसमवेतकृतिजन्यव्यापार प्रयोजकगोवृत्त्यभावप्रतियोगिसञ्चारोत्पत्त्यधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगी ब्रज इति

अजां ग्रामं नयतीत्यादौ ग्रामं भारं वहतीत्यादौ चोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापाररूपं प्रापणं धातोरर्थः । तत्र च क्रियारूपफले अजाभारादिवृत्तित्वान्वयः । संयोगादिरूपफले च ग्रामादिवृत्तित्वस्यान्वयः । तथा च ग्रामवृत्तिसंयोगजनकाजादिवृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्यबोधः । अजां ग्रामं नीयते—रह्यते भारोग्रामचैत्रेणत्यादौ उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियारूपं फलं कर्माख्यातार्थः । तत्र च धात्वर्थस्य तादृशव्यापारस्य जन्यतासंबन्धेन, तस्य चाश्रयतासंबन्धेन अजाभारादिरूपप्रधानकर्मणि अन्वयः । ग्रामादिवृत्तित्वान्वयस्तु संयोगे एव । एवं च चैत्रवृत्तिकृतिजन्योऽसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्तज्जन्यग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलकर्मबानजादिरित्यन्वयबोधः । न च कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थे एवान्वयनियमात्पत्ययोपस्थाप्यसंयोगे कथं ग्रामादिवृत्तित्वान्वय इति वाच्यम् । भूतले घट इत्यादौ घटादिपदार्थेष्वधिकरणसप्तम्यन्वयात्तादृशनियमाऽसिद्धेः । अस्तु वा धात्वर्थतावच्छेदकतथा भासमाने संयोगे एव तदन्वयः । फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिमते चाश्रयत्वमेवात्मनेपदार्थः । संयोगावच्छिन्नरूपधात्वर्थ एव व्यापाररूपधात्वर्थविशेष्यतयाऽऽश्रयत्वविशेषणतया चान्वेति । तदेकदेशे संयोगे एव ग्रामादिवृत्तित्वान्वयः । चैत्रीयकृतिजन्यव्यापारजन्यग्रामावृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाश्रयाऽजादिरित्याकारको बोधः । ज्ञानानुकूलसवदश्च द्रव्यं निरूपयतीत्यादौ धातोरर्थः । तादृशविशिष्टैकार्यस्य एकदेशे ज्ञानांशे आधेयत्वान्वयबोधे च न द्वितीयायाः साकारुक्षता स्वीक्रियते अपितु विषयतया अन्वयबोधे एवेति शियं द्रव्यं निरूपयतीत्यादिनं प्रयोगः । यत्तु धात्वर्थो ज्ञानमेव, तदनुकूलव्यापारश्च णिजर्थः । इति तदसत् । धातोश्चुराद्यन्तर्गततया स्वार्थे एव णिचो विधानम् । अन्यथा निरूपयतीत्यस्य ज्ञापयतीत्यादि समशीलतया शिष्यं ज्ञापयतीत्यादिवच्छिष्यं निरूपयतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् ।

बोधः । धर्मविषयकत्वस्यान्वय इति । तथा च धर्मविषयकजिज्ञासाविषयकगुरुवृत्तिबोधानुकूलव्यापारवानिति बोधः । अन्वय इति । तथा च धर्मविषयकशिष्यवृत्तिज्ञानानुकूलसवदप्रयोगवान् गुरुरिति बोधः । तथा सति । जिज्ञासाबोधकव्यापारस्य प्रच्छन्नाभावार्थत्वे सति । जिज्ञासाविषयकचैत्रज्ञानेच्छया । चैत्रो मदीयजिज्ञासाविषयकज्ञानवान् भवतु इतीच्छया । एवं । ज्ञानानुकूलसवदप्रयोगस्य च धात्वर्थत्वे । गुर्वोदीनामिति । गुरोर्जिज्ञासाबोधाश्रयतया—शिष्यस्य

अज्ञां प्राप्तं यापयति शिष्यं शास्त्रं ज्ञापयति ब्राह्मणमन्त्रं भोजयति यजमानं मन्त्रं पाठयति घटं जनयति नाशयति इत्यादौ णिच्प्रत्यय-
प्रकृतिभूतधात्वर्थकर्तृवाचकाज्जादिपदोत्तरद्वितीयायाः मुख्यभाक्तसाधा-
रणं कर्तृत्वमेवाथः । गतिबुद्धीत्यादिसूत्रेण कर्तुः कर्मसंज्ञाविधानात् ।
गतिज्ञानोत्पत्त्यादिरूपितं कर्तृत्वं आश्रयत्वमेव । गलाघःसंयोगानुकूल-
क्रियानुकूलव्यापाररूपभोजनकण्ठतारवाद्यभिघातरूपपाठनिरूपितं च
तदनुकूलकृतिमत्त्वम्, नाशनिरूपितं च प्रतियोगित्वम् । तस्य च
निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः । नव्यमते च यत्राश्रयत्वं कर्तृत्वं
तत्राधेयत्वं द्वितीयार्थः । यत्रानुकूलकृतिमत्त्वं तत्र कृतिजन्यत्वम्, यत्र
प्रतियोगित्वं, तेषां चाश्रयतासंबन्धेनैव धात्वर्थेऽन्वयः । गत्यर्थादि-
भ्योऽन्यत्र च णिच्प्रत्ययप्रकृतिधात्वर्थकर्तृवाचकपदान्न द्वितीया, तादृश-
कर्तुः कर्मात्तात्तदेशावषयत्वात् । तेन पाचयत्योदनं रुहायेनेत्यादय एव
प्रयोगाः न तु पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः ।

ज्ञानाश्रयतया चेत्यर्थः । तत्कर्मात्वाभिधानानुपपत्तेरिति । प्रधानवर्मत्वाभिधा-
नानुपपत्तेरित्यर्थः । पृच्छतेरर्थ इति । एवं च मैत्रं पृच्छतीति नापत्तिः । मैत्रं प्रति-
जिज्ञासाज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्तेरभावात् । व्यापारानुबन्धिनी । शब्दानुकूलकृत्या-
दिरूपव्यापारानुबन्धिनी याचितमणिमण्डनन्यायेन । परंपरया । स्वोद्देश्य-
कप्रवृत्तिद्वारा ।

तदाश्रयीभूतेति । ज्ञानाश्रयीभूतेत्यर्थः । धात्वर्थाविषयतयेति । शब्द-
विषयतयेत्यर्थः । तथा च गुरुवृत्तिजिज्ञासाज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनधर्मविषय-
कशब्दानुकूलकृतिमान् शिष्य इति बोधः । ब्रजश्चेति । तथा च शिष्य-
वृत्तिज्ञानोद्देश्यकधर्मविषयकशब्दानुकूलकृतिमान् गुरुरितिबोधः । संयोगा-
वच्छिन्नेति । उत्तरदेशसंयोगानुकूलेत्यर्थः । कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्था-
एवान्वय इति नियममनुसृत्याह । अस्तु वेति । संयोगे एवेति । एवकारेण ।
कर्माख्यातात्संयोगव्यावृत्तिः । विषयतयेति । द्वितीयार्थो विषयित्वमिति
भावः । तथाच द्रव्यनिरूपितविषयितावज्ञानानुकूलशब्दप्रयोक्तेति बोधः ।
समशीलतया । ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापाररूपतया ।

मुख्यभाक्तसाधारणं कर्तृत्वमिति । मुख्यं कर्तृत्वं कृतिरूपं द्वितीयार्थः
इति भावः । धात्वर्थानुकूलकृतिमत्त्वं मुख्यकर्तृत्वम् । धात्वर्थाश्रयत्वं गौण-
कर्तृत्वमिति विवेकः । कर्मसंज्ञाविधानादिति । अयं भावः । णिजन्तरस्य

तनाद्यन्ता घातव इत्यनेन घातुसंज्ञा विधीयते । क्रियाजन्यफलज्ञानाजितया णिच्-
प्रत्ययप्रकृतिघातुकर्तुः कर्मत्वम् । तच्च कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रेणैव प्राप्तम् ।
कर्तुः क्रियाजन्यफलज्ञाश्रयतया यदोद्धिततमं “यद्व्यन्ताभिज्ञापविषयः” तत्कारकं
कर्मसंज्ञं स्यादित्यर्थः ।

अतो गतिबुद्धीतिसूत्रं नियमार्थम् । नियमश्च गत्याद्यर्थकघातूनामेवाऽणौ
कर्तुः कर्मत्वमित्याकारकः । तत्कृजन्तु पाचयत्योदनं सहायेनेत्यत्र द्वितीया-
विरहः ।

नव्यास्तु गतिबुद्धीतिसूत्रं विधायकमेव । अन्यथा णिज्जिघासकहेतु-
मिति चेति सूत्रे हेतुपदेन कर्तृप्रयोजकस्यैव विवक्षिततया कर्तृसंज्ञां विना
णिचोऽप्राप्ततया उपजीव्यत्वात्परत्वाच्च कर्तृसंज्ञाया बलवत्त्वात् “शत्रूनगम-
यत्स्वर्गमित्यादौ शत्रादिपदोत्तरतृतीयापत्तेः । तदुक्तम् ।

परत्वादन्तरङ्गत्वात् उपजीव्यतया तथा ।

प्रयोज्यस्यास्तु कर्मत्वं गत्यादेर्विधितोचिता ॥

तथा च गत्यादिसूत्रं कर्तृसंज्ञापवादकमिति भावः । सूत्रार्थस्तु गतिर्गमनम् ।
बुद्धिर्ज्ञानम् । प्रत्यवसानं भक्षणम् । एतदर्थकघातूनां, शब्दकर्म येषां तेषां
अकर्मकाणां च सर्वेषामण्यन्तावस्थानां यः कर्ता स एयन्ते कर्मसंज्ञः स्यादिति ।
नचैवं शत्रुपदस्य कर्मसंज्ञया कर्तृसंज्ञाबाधेन स्वर्गादेः कर्मेप्सिततया कर्तुरी-
प्सितत्वाभावात्कर्मसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रे
कर्तृपदस्य घातूपात्तव्यापाराश्रयपरत्वात् । कर्तृसंज्ञाविरहेऽपि तस्य शत्रुपदे
सत्त्वात् । गतिबुद्धीतिसूत्रस्य विधायकत्वे पाचयत्योदनं सहायेनेत्यत्र कर्तुरी-
प्सिततमेतिसूत्रेण सहायस्य कर्मत्वापत्तिरिति तु न शङ्क्यम् । कर्तृसंज्ञया
कर्मसंज्ञाबाधात् । न हि कर्तुरीप्सिततमं कर्मेतिसूत्रं गतिबुद्धीति सूत्रस्यैव
कर्तृसंज्ञापवादकमिति वदन्ति ।

कर्तृत्वमुदाहरति । गतीति । गतिनिरूपितं कर्तृत्वं यथा अजां ग्रामं
यापयतीत्यत्राऽजायां गमनाश्रयत्वरूपम् । ज्ञाननिरूपितं तत् यथा शिष्यं
शास्त्रं ज्ञापयतीत्यत्र शिष्ये ज्ञानाश्रयत्वरूपम् । एवं घटं जनयतीत्यत्र घट
उत्पत्त्याश्रयत्वरूपम् । ब्राह्मणमन्नं भोजयतीत्यत्र ब्राह्मणे या गलविलाषः संयो-
गानुकूला क्रिया ग्रासनिष्ठा तदनुकूलभोजनरूपव्यापारानुकूलकृतिमत्त्वरूपम् ।
यजमानं मन्त्रं पाठयतीत्यत्र यजमाने कण्डताल्वाद्यभिषातजन्यो यः पाठस्तदनु-

केचित्तु पाकादिकर्तुः पाकादिकर्मत्वविरहेऽपि यद्यन्तसमुदायस्यापि धातुत्वेन तत्कर्मतया सहायादेः, पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः प्रयोगा अपि साधवः । अतएवाऽजग्रहत्तं जनको धनुस्तदित्यादयोऽभट्टिप्रयोगाः । गतिबुद्धीत्यादिसूत्रं च नियमपरतयागत्यर्थकधातुयोगे कर्तृप्रत्ययाऽसाधुत्वज्ञापकम् । तेन पाचयत्योदनं सहायेनेतिवत् अजया ग्रामं यापयतीत्यादयो न प्रयोगा इत्याहुः ।

कूलकृतिमत्वरूपम् । घटं नाशयतीत्यत्र घटे नाशनिरूपितप्रतियोगित्वरूपम् । तस्य च । निरुक्तकर्तृत्वस्य च । निरूपकतासंबन्धेनेति । तथा च निरूपकतासंबन्धेनाऽजादिनिष्ठकर्तृताविशिष्टो यो ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः । एवं शिष्यनिष्ठज्ञानाश्रयत्वरूपकर्तृताविशिष्टं यज्ज्ञानं तदनुकूलव्यापारवानिति बोधः । एवं ब्राह्मणनिष्ठकर्तृताविशिष्टभोजनानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः । एवं यजमाननिष्ठकर्तृताविशिष्टपाठं, एवं घटनिष्ठोत्पत्त्याश्रयत्वरूपकर्तृताविशिष्टोत्पत्ति, एवं घटनिष्ठनाशप्रतियोगित्वरूपकर्तृताविशिष्टनाशमादाय तदनुकूलव्यापारवानिति बोधः । ईदृशरीत्या मुख्यभाक्ताधारणकर्तृत्वं द्वितीयार्थो बोध्यः ।

ननु अजां ग्रामं न यापयतीत्यादौ निरूपकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाजादिनिष्ठकर्तृत्वाभावो ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलव्यापारे बोधनीयः, स च न संभवति निरूपकतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वादित्यत आह । नव्यमते । इति । यत्र । अजां ग्रामं यापयतीत्यत्र । तथा च ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलजावृत्तिक्रिया (व्यापार) निर्वाहकव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः । यत्र । ब्राह्मणमन्नं भोजयतीत्यत्र । कृतिजन्यत्वं द्वितीयार्थ इति पूर्वेणान्वयः । यत्तु द्वितीयार्थः कृतिरेव, तस्या जन्यतासंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः । तन्न । नञ्समभिव्याहारे पूर्वोक्तदोषतादवस्थात् । जन्यतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् । तथा च ब्राह्मणसमवेतकृतिजन्याननवृत्तिगलाघः संयोगानुकूलक्रियानिर्वाहकव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः । यत्र । नाशयतीत्यत्र । प्रतियोगित्वं । कर्तृत्वमिति शेषः । अनुयोगित्वं । द्वितीयार्थ इति पूर्वेणान्वयः । तथा च घटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगिताश्रयनाशानुकूलव्यापारवानिति बोधः । तेषां । आधेयत्व-कृतिजन्यत्वानुयोगित्वानां । धात्वर्थे । ज्ञाने भोजने नाशे च । आश्रयतासंबन्धेनैवेति । एवकारेण निरूपकतासंबन्धस्य व्यावृत्तिः ।

एषामयमाशयः । हेतुमति चेत्यनुशासनाद् णिजर्थो हेतुकर्तृत्वम् । तत्र स्वतन्त्रकर्तृप्रेरणा, अन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा । कर्तृत्वं च कचित्प्रत्ययः कचिदाश्रयत्वादिकं, यादृशधातूत्तराख्यातेन यादृशकर्तृत्वं बोध्यते, तदुत्तरणिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो बोध्यते । अतएव पाचयतीत्यादौ पाकादिकृतिनिर्वाहकः ज्ञापयतीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वनिर्वाहकः नाशयतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वनिर्वाहको व्यापारः प्रतीयते । निर्वाहकत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषः, नतु जनकत्वम्, अतो-नाशयतीत्यादौ नानुपपत्तिः । एवं च गत्यन्तधातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकं फलं कर्तृत्वमेव, निर्वाह्यस्यैव फलत्वात् । तदाश्रयतया स्वतन्त्रस्य कर्तुः कर्मता, तादृशफलविशेषणतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षायां पाचयत्योदन-सहायमित्यादयः प्रयोगाः । यदा तु पाकादिविशेषणतया सहायादिकर्तृत्वं विवक्षितं तदा पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादयः ।

तेन । णिच्प्रत्ययप्रकृतिभूतगत्याद्यर्थकधातूनां कर्तुरेव कर्मत्वनियमेन । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । नात्विति । णिच्प्रत्ययप्रकृतिभूतगत्यर्थकधातूनां कर्मत्वमेवेतिानयमः । पाचयत्योदनं सहायेनेतिवदजया ग्रामं यापयति इति न प्रयोग इत्याशयेनाह । केचित्त्विति । पाकादिकर्तुः । सहायादेः । तत्कर्म-तया । गत्यन्तसमुदायकर्मतया । अतएव । णिच्प्रत्ययप्रकृतिभूतधातुकर्तुः कर्मत्वस्य साधुत्वादेव । भाट्टप्रयोगा इति । अन्यथा तमित्यत्र तेनेति स्याद् ग्रहधातोर्गत्याद्यनन्तर्गतत्वादिति भावः । ननु सर्वत्रैव यदि णिच्प्रत्ययप्रकृति-भूतधातुकर्तुः कर्मत्वं स्यात्तदा गतिबुद्धीतिसूत्रं व्यर्थस्यात् कर्त्तुरीप्सततमं कर्मेति-सूत्रेणैव गतार्थत्वादित्यत आह । सूत्रं चेति । नियमपरतयेति । णिच्प्रत्यय-प्रकृतिभूतगत्यर्थकधातूनां कर्मत्वेमेवेति नियमपरतयेत्यर्थः । तेन । नियमेन । तथा च णिच्प्रत्ययप्रकृतिभूतानां गत्यर्थकधातुभिन्नधातूनां कर्त्तुःकर्तृत्वंकर्मत्व-मपीति भावः । हेतुकर्तृत्वं । प्रयोजककर्तृत्वं अन्यनिष्ठेति । प्रयोज्य-निष्ठेत्यर्थः । अतएव । आख्यातप्रतिपाद्यकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारबोधकत्वादेव । निर्वाहकत्वं यदि जनकत्वं तदा नाशस्य प्रतियोगितानिर्वाहकत्वानुपपत्तिरत आह । निर्वाहकत्वं चेति । एवं च । प्रयोज्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारस्य णिजर्थत्वे च । निर्वाह्यस्यैव । प्रयोज्यनिष्ठकर्तृत्वस्यैव । अस्वतन्त्रस्य । प्रयोज्यस्य । यदा सहायस्य व्यापारे ऽन्वयः, तदा पाचयत्योदनं सहायमिति प्रयोगः । बोधस्तु सहायवृत्तिर्यः पाकानुकूलव्यापारस्तदनुकूलव्यापारवानित्या-

अथ यत्र चैत्रमैत्रोभयकर्तृक एक एव पाकस्तत्र चैत्रमात्रं प्रयोजयति यज्ञदत्ते मैत्रेणान्नं पाचयतीति प्रयोगापत्तिरिति तत्रापि णिजर्थविशेषण धात्वर्थकर्तृत्वे एव तृतीयान्तार्थमैत्रादवृत्तित्वस्यान्वयोवाच्यः । एवं च मैत्रं पाचयतीत्यादिवाक्यजन्यबोधवैलक्षण्याद् द्वितीयातृतीययोस्तात्पर्यभेदेन व्यवस्थाया न संगतिरिति चेन्न । अगत्या तत्र पाकादिविशेषणकृतेः पारतन्त्र्येण व्यापारविशेषणीभूतणिजर्थकृतौ अभेदान्त्रयमुपगम्योक्तादिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात् । पदार्थैकदेशे कृतौ पाकादेरिव कृतेरप्यन्वयोऽव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । वस्तुतः कर्तृत्वं व्यापारश्च पृथगेव णिजर्थः । विशिष्टलाभोऽन्वयवलात् । केचित्तु अनुकूलव्यापार एव णिजर्थः । तदन्वयिनी गमनभोजनक्रियैव धात्वर्थताच्छेदकं फलं तत्संबन्धिनस्तादृशक्रियाकर्तुर्यन्तकर्मता । तादृशक्रियासंबन्धश्चाश्रयत्वकृतिमत्त्वान्यतरो ग्राह्यः । अतो गमनादिसंबन्धिकालादौ नातिप्रसङ्ग इत्याहुः ।

कारकः । यदा तु सहायस्य पाके विशेषणत्वं सहायकर्तृको यः पाकस्तदनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारवानिति बोधस्तदा पाचयत्येदं सहायेनेति प्रयोग इत्याह । तादृशफलविशेषणतयेति । पाककर्तृत्वरूपफलविशेषणतयेत्यर्थः । अस्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षायामिति । अस्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वस्य तादृशफलविशेषणतया विवक्षायामित्यर्थः । सहायेनेति । पाकविशेषणीभूतकर्तृत्वस्य फलत्वाभावान्न द्वितीयेति भावः । पाकादिविशेषणस्य तृतीयाविवक्षाया माशङ्कते—अयेति । अस्वतन्त्रकर्तुः पाकादिविशेषणतया विवक्षितत्वे इत्यर्थः । प्रयोगापत्तिरिति । निरूपकतया मैत्रवृत्तिकर्तृत्वस्य पाके विशेषणत्वादिति भावः । मैत्रकर्तृको यः पाकस्तदनुकूला चैत्रसमवेता या कृतिस्तन्निर्वाहकव्यापारस्य यज्ञदत्ते सत्वादिति यावत् । इतीति । तद्वारणायेति शेषः । तत्रापि । मंत्रेणान्नं पाचयतीत्यत्रापि । णिजर्थविशेषणधात्वर्थकर्तृत्वे एवेति । अन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपणिजर्थे विशेषणोभूताऽन्यनिष्ठकर्तृत्वे एवेत्यर्थः । पाकानुकूलकर्तृत्वे एवेति भावः । एवकारेण पाकादिव्यावृत्तिः । अन्वयो वाच्य इति । तथा च मैत्रवृत्तिपाकानुकूला या कृतिस्तन्निर्वाहकव्यापारस्य प्रकृते बाधितत्वान्नपत्तिरिति भावः । एवं च । णिजर्थकृतौ एव तृतीयान्तार्थमैत्रवृत्तित्वस्यान्वये च । तात्पर्यभेदेन । विवक्षाभेदेन । तृतीयान्तार्थसहायकर्तृकत्वस्य पाके द्वितीयान्तार्थस्य सहाय

अत्र च तादृशकर्मतावाचकपदात्कदाचिद्वितीया कदाचित्तृतीया
इत्यत्र नियामकाभावः । तादृशपदोत्तरयोस्तयोस्तुल्यार्थकतया विवक्षा-
भेदरूपनियामकाभावादिति तु चिन्तनीयम् ।

वृत्तित्वस्य कृतौ इति विवक्षाभेदेन । व्यवस्थायाः । उक्तव्यवस्थायाः ।
न संगतिरिति । मैत्रवृत्तिराकानुकूला या कृतिस्तन्निर्वाहकव्यापारस्यैव प्रतीत्या
समानार्थकत्वाद् द्वितीयातृतीययोरव्यवस्थाप्रसंग इत्यर्थः । तृतीयान्तार्थमैत्र-
कर्तृकत्वस्य पाके एवान्वयः । किन्तु निजर्थकृतौ मैत्रकृतेरभेदान्वयमुपगम्या
पक्षेर्वारणादिति समाधत्ते । अगत्येति । निजर्थकृतौ इति । निजर्थश्चाऽन्य-
निष्ठकर्तृतानिर्वाहको व्यापारः । तद्विशेषणीभूतकृतौ इत्यर्थः । अन्यनिष्ठकृतौ
इति यावत् । उक्तातिप्रसंगस्य । मैत्रेणान्नं पचतोति प्रयोगापत्तेः । वारणीय-
त्वादिति । मैत्रकर्तृको यः पाकस्तदनुकूला मैत्रसमवेतकृतिरेव न तु चैत्र-
समवेतकृतिस्तयोर्भेदात्, मैत्रसमवेतकृतेश्च यज्ञदत्तव्यापारनिर्वाह्यत्वाभावादिति
भावः । पदार्थैकदेशे । कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपनिजर्थघटके । धर्मिपारत-
न्व्येणेति । पाकरूपधर्मिपारतन्व्येणेत्यर्थः । व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति । एक-
देशान्वयस्वीकारात् । अन्यथा पाकादेरपि कृतावन्वयो न स्यादिति भावः ।
धर्मिपारतन्व्यणैकदेशान्वयास्वीकारेत्वाह । वस्तुतः । इति । अन्वयबलादिति ।
आकाङ्क्षाबलादित्यर्थः । तथा च न पाकादेरेकदेशान्वय इति भावः ।

अनुकूलव्यापार एवेति । एवकारेणाऽन्यनिष्ठकर्तृतानिर्वाहकेत्यस्य
व्यवच्छेदः । तत्संबन्धिनः । गमनादिरूपक्रियासंबन्धिनः । तादृशेति ।
उत्तरदेशसंयोगानुकूलेत्यर्थः । तथा च अजां ग्रामं यापयतीत्यादौ अजायाः
घात्वर्थव्यापारजन्यगमनाश्रयत्वेपि घात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावे न
कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रप्राप्त्यभावेन गतिबुद्धीत्यस्य संज्ञाविधायकत्वमेव ।
अपवादं च तृतीयाविधायकसूत्रस्य । भासते इति । तथा च चैत्रवृत्तिव्यापार-
निर्वाह्या या ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रिया तदाश्रयीभूताऽजा इति बोधः ।
व्यापार एवेति । एवकारेण घात्वर्थक्रियाया व्यवच्छेदः । स्वकर्तृत्वेति ।
स्वनिरूपितकर्तृत्वैत्यर्थः । स्वं क्रिया । अतः । व्यापारमात्रस्य निजर्थत्वात् ।
कर्तृत्वे । तस्य । गन्तोत्तराख्यातस्य । तच्च । कर्तृत्वं च । तथा च चैत्र-
वृत्तिव्यापारविशिष्टा या ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रिया तदाश्रयीभूताऽजा इति
बोधः । वै० स्वनिर्वाह्यकर्तृतानिरूपकत्वसं० । गन्तोत्तरेति । एवकारेण

अजा ग्रामं याप्यते चैत्रेण इत्यादौ चैत्रकर्तृकव्यापारनिर्वाह्यं यद् ग्राम-
वृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाकर्तृत्वं तदाश्रयोऽजा इति बोधः । तत्र संयोगाव-
च्छिन्नक्रिया धातुलभ्या । संयोगे ग्राममित्यादिद्वितीयान्तार्थग्रामादिवृत्ति-
त्वावयवबलाद्ग्रामादिवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रिया लभ्यते तादृश्या णिजर्थ-
कर्तृत्वेऽन्वयः । कर्माख्यातादिषमभिव्याहारनियन्त्रितव्युत्पत्तिबलाच्च
तादृशक्रियान्वितकर्तृत्वं तृतीयान्तार्थचैत्रादिकर्तृत्वविशेषितव्यापाररूप-
णिजर्थे निर्वाह्यत्वसंबन्धेन विशेषितम् । अजादिरूपकर्माभूतकर्तृ-
विशेषणोभवदाख्याताश्रयत्वे विशेषणतया भासते । ये तु गातेबुद्ध्या-
त्यादिसूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वं वर्णयन्ति तेषामयमाशयः । व्यापार एव
णिजर्थः । तत्र धात्वर्थक्रियायाः स्वकर्तृत्वनिर्वाहकत्वं संसर्गः । अतो न
कर्तुः कर्मत्वं सूत्रान्तरप्राप्तम् ।

अयन्तानुत्तरयकृत्समभिव्याहारस्य व्यावृत्तिः । एगं । अयन्तोत्तराख्यातस्य
कर्तृत्वार्थकत्वे । तेन । तिङादिना । अयन्तसमुदायोत्तरमेवेति । एवकारेण
केवलधातोर्व्यवच्छेदः । तेन । तिङा । तदर्थनिरूपितेति । धात्वर्थनिरू-
पितेत्यर्थः । ण्यर्थविशेषितधात्वर्थनिरूपितकर्तृत्वमेवेति । स्वनिर्वाह्यकर्तृता-
निरूपकत्वसंबन्धेन अयर्थव्यापारविशिष्टधात्वर्थनिरूपितकर्तृत्वमेवेत्यर्थः । तादृ-
शापवादविषयतेति । कर्तरि शब्दित्यपवादविषयतेत्यर्थः । व्यापारविशेषितेति ।
स्वनिर्वाह्यकर्तृतानिरूपकत्वसंबन्धेन व्यापारविशिष्टेत्यर्थः । एवं च विनिगमना-
विरहेण धात्वर्थक्रियानिरूपितकर्तृत्वबोधनात् शपः प्राप्त्या यकोऽसाधुत्वमिति
भावः । यादृशविशिष्टार्थः । फलानुकूलव्यापाररूपोर्थः । तादृशविशिष्टार्था-
न्वितेति । फलानुकूलव्यापारान्वितेत्यर्थः । कर्तृत्वाभिधानमेवेति । एवकारेण
व्यापारजन्यफलव्यावृत्तिः । प्रकृतेपीति । याप्यते गम्यते इत्यादापीत्यर्थः ।
यापयतीत्यत्र स्वनिरूपितकर्तृतानिर्वाहकसंबन्धेन क्रियाविशिष्टव्यापारो धात्वर्थः ।
याप्यते इत्यत्र स्वनिर्वाह्यकर्तृतानिरूपकत्वसंबन्धेन व्यापारविशिष्टक्रियाधात्वर्थो
बोध्यः । गमनादिकर्तुः । अजादेः । तस्यैव । गमनादिकर्तुरेव । एवकारेण
ग्रामादेर्व्यावृत्तिः । इत्यनुशासनादिति । अयन्तावस्थायां कर्तृभूते कर्मणि
कर्मभूते कर्तरि वा लादयः स्युरित्यनुशासनार्थः । अतः । अजाया विशेष्यत्वेन
प्रथमान्तस्यापेक्षितत्वात् । न प्रयोगा इति । किन्तु अजा ग्रामं याप्यते
इत्यादय एव । पूर्वत्र देवेति । स्वनिर्वाह्यकर्तृतानिरूपकत्वसंबन्धेनेत्यर्थः ।

याप्यते ग्राममजा इत्यादौ स्वनिर्वाहककर्तृतानिरूपकत्वसंबन्धेन अजादौ विशेषणतया भासते । तादृशव्यापारे तृतीयान्तार्थस्य चैत्रादिकर्तृकत्वस्य धात्वर्थेकदेशे संयोगादिफले च द्वितीयान्तार्थस्य ग्रामवृत्तित्वस्य विशेषणतया भानम्, एयन्तोत्तराख्यातस्यापि कर्तृत्वमेवार्थः । तत्र च तस्य वृत्तिः वलुप्तैव । तच्चोक्तस्य धात्वर्थस्य विशेष्यतया प्रथमान्तपदार्थस्य च विशेषणतया भासते । न च यकसमभिव्याहृताख्यातोपस्थाप्यकर्तृत्वस्याऽन्वयबोधोपगमे गम्यते चैत्र इत्यतोऽपि गमनकर्त्ता चैत्र इत्यन्वयबोधः स्यादिति वाच्यम् । एयन्तोत्तरयकसमभिव्याहृताख्यातस्यैव कर्तृत्वान्वयबोधनियामकत्वात् । अथैवमजा याप्यते इत्यादौ कर्तृत्वस्याख्यातबोध्यत्वे कर्त्तरि शब्दित्यपवादविषयतया यकोऽसाधुतापत्तिः । न च यादृशधातूत्तरं यत्प्रावर्धधातुकं विहितं तादृशधात्वर्थानिरूपितकर्तृत्वस्य तेन विवक्षायामेव कर्त्तरिशब्दित्यादेशवदादिविधायकत्वात्, प्रकृते एयन्तसमुदायस्योत्तरमेवाख्यातं तेन तदर्थनिरूपितकर्तृत्वं च न बोध्यते अपितु पृथग्विशेषितधात्वर्थान्वित कर्तृत्वमेवेति न तादृशापवादविषयतेति वाच्यम् । कर्माख्यातस्थले विशेष्यविशेषणवैपरीत्येन व्यापारविशेषितक्रियाया अपि एयन्तधात्वर्थत्वात् ।

मैवम् । लकारसामान्यवृत्त्या यत्र कर्तृत्वं प्रतीयते तत्रैव कर्त्तरिशब्दित्यस्य विधायकता, अत्र कर्मत्वसमशीले कर्तृत्वे आत्मनेपदत्वेन शक्तिः । वस्तुतः फलव्यापारयोः पृथग्धात्वर्थतामते गच्छतीत्यादाविव गम्यते इत्यादावपि लकारेणाश्रयत्वरूपकर्तृत्वाभिधाने यगनुपपन्न इति पररमैपदसमभिव्याहृतधातुना यादृशविशिष्टोर्थः प्रत्याय्यते तादृशविशिष्टार्थान्वितकर्तृत्वाभिधानमेव शब्दविषयः । एवं च प्रकृतेऽपि नानुपपत्तिरिति व्येयम् ।

तद्विशेषणेति । धात्वर्थविशेषणेत्यर्थः । तथा च चैत्रकर्तृकव्यापारनिर्वाहसहायवृत्तिकर्तृतानिरूपकपाकात्मकव्यापारजन्यविक्रित्याश्रयस्तण्डुल इति बोधः ।

प्रयोगवारणायेति । चैत्रवृत्तिसंयोगानुकूलव्यापारस्य चैत्रे सत्त्वात् । चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्रामे इव चैत्रेपि सत्त्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । चैत्रेण गम्यते चैत्र इति प्रयोगवारणायेत्यपि बोध्यम् ।

ग्रामो याप्यते अर्थो बोध्यते इत्यादौ भावनाविशेष्यतया ग्रामादेर्भा-
नेपि गमनादिकर्तुः कर्मत्वविवक्षायां तस्यैवाऽऽख्यातार्थविशेष्यतया
बोधो व्युत्पन्नः । एयन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्यनुशासनादतोऽज्ञां ग्रामो याप्यते
शिष्यमर्थबोध्यते इत्यादयो न प्रयोगाः । ग्रामो याप्यते अर्थो बोध्यते
इत्यादौ फलं विषयत्वादिरूपं च मुख्यभाक्ताधारणं कर्मत्वमेवाख्या-
तार्थः । फलव्यापारयोः पृथग् धात्वर्थतामते आश्रयत्वमेवाख्यातार्थः ।
धात्वर्थव्यापारविशेष्यतया तादृशाश्रयत्वविशेषणतया च धात्वर्थफलस्य
भानेपि एयर्थव्यापारस्य जन्यतासंबन्धेनैव धात्वर्थक्रियाज्ञानादि-
विशेषणत्वं पूर्ववदेव ।

अज्ञां ग्रामो याप्यते इत्यादिकस्तु न प्रयोगः । द्वितीयया कर्मत्वबोधने
धात्वर्थव्यापारविशेष्यतया एयर्थबोधसामग्र्याः प्रयोजकत्वात् । यगादि-
समभिव्याहृतस्थले च धात्वर्थविशेषणतयैव एयर्थस्य बोधात् ।
प्यन्तधातोः सकर्मकत्वे तदुत्तरभावाख्यातस्य भावे चाकर्मकेभ्य
इत्यनुशासने वाऽसाधुत्वाच्च न तादृशप्रयोगः । ग्रामं याप्यते इति भावा-
ख्यातप्रयोगस्तु इष्ट एव । प्यन्तकर्मासमभिव्याहारादेकदा कर्तृत्वकर्मत्व-
बोधकताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया अज्ञां ग्रामो याप्यते इत्यादयो न
प्रयोगाः । एवं तण्डुलः सहायेन पाच्यते चैत्रेणेत्यादौ धात्वर्थे सहाया-
दिकर्तृत्वस्य तद्विशेषणएयर्थव्यापारे च चैत्रादिकर्तृत्वस्य तृतीयान्तार्थस्य
बोधः । शेषपूर्ववदितिदिक् ।

तस्य । परसमवेतत्वस्य । धात्वर्थे । क्रियायाम् । व्यापारे इति यावत् ।
ननु परत्वं भेदाश्रयत्वम्, भेदस्य केवलान्वयितया नोक्तापत्तिवारणमित्यत
आह । परत्वे चेति । भेदेनेत्यर्थः । एकदेशेऽपि । परसमवेतत्वघटकेपीत्यर्थः ।
आकाङ्क्षावैचित्र्यादिति । पदार्थेनेत्यत्र विभक्त्यर्थातिरिक्तपदार्थेनेति
विवक्षणादित्यर्थः । प्रकृत्यर्थस्य । ग्रामादेः । एवं च । परसमवेतत्वस्य
क्रियाविशेषणत्वे च । आपत्तिं वारयति । स्वनिष्ठेति । चैत्रनिष्ठेत्यर्थः ।
एवमुत्तरत्रापि । बाधादिति । तस्याः स्वस्मिन्नेव समवेतत्वादिति भावः ।
चैत्रान्यसमवेतस्य गमनस्य चैत्रेऽसत्त्वादिति यावत् । एवं चैत्रसमवेतकृति-
जन्यस्य चैत्रान्यसमवेतव्यापारस्याऽप्रसिद्धत्वेन तज्जन्यसंयोगस्य चैत्रेऽ
संभवाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः । स्वभिन्नसमवेतत्वेपीति ।

ग्रामं गच्छतीतिवत्स्वं गच्छतीतिप्रयोगवारणाय परसमवेतत्वमपि द्वितीयार्थं इष्यते । तस्य च धात्वर्थेऽन्वयः । परत्वे चैकदेशेऽपि आकाङ्क्षावैचित्र्यात्प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितयाऽन्वयः । एवं च ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ ग्रामभिन्नसमवेता ग्रामनिष्ठसंयोगजनिका या क्रिया तदाश्रयतावाञ्चैत्र इत्यन्वयबोधः । स्वनिष्ठसंयोगजनकक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्य बाधात्स्वमात्मानं गच्छतीति न प्रयोगः ।

यत्र चोभयकर्मभ्यां मल्लयोः संयोगस्तत्र मल्लान्तरसमवेतक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनिकायाः स्वभिन्नसमवेतत्वेऽपि तादृशक्रियाश्रयतायाः स्वस्मिन्वाधात् मल्लः स्वं गच्छतीति न प्रयोगः । न च स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वसमवेतक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यतया तद्भानेऽपि अबाधितं स्वनिष्ठसंयोगजनकत्वं विषयीकृत्य शाब्दबोधसंभवात्तदर्थमात्रतात्पर्येण स्वं गच्छतीतिप्रयोगो दुर्वारएवेति वाच्यम् । परसमवेतत्वाविषयकस्य द्वितीयाधीनफलजनकत्वबोधस्य कुत्राप्यनभ्युपगमेन तादृशबोधे तद्भासकसामग्र्या अपेक्षणीयत्वात् ।

स्वभिन्नसमवेतत्वेनेत्यर्थः । तादृशक्रियाश्रयतायाः । मल्लान्तरसमवेतक्रियायाः । ननु यथा हर्यादिशब्दानां नानार्थकत्वेऽपि तात्पर्यवशात्काश्चिद्विवक्षित एवार्थोभासते तथा द्वितीयायाः परसमवेतत्वरूपार्थस्याऽभानेऽपि आपेयत्वस्य भाने बाधकाभावाच्चैत्रः स्वं गच्छतीति प्रयोगार्थास्तदवस्थैवेत्याशङ्कते । न चेति । तद्भानेऽपि । परसमवेतत्वाभानेऽपि । तदर्थमात्रतात्पर्येण । स्वनिष्ठसंयोगजनकत्वमात्रतात्पर्येण । तादृशबोधे । द्वितीयायाः फलस्य तदन्वितापेयत्वस्य वा बोधे । तद्भासकसामग्र्याः । परसमवेतत्वभासकसामग्र्याः । तदुपस्थितिभ्रमप्रमासाधारणयोग्यताज्ञानादेरित्यर्थः । तथा च परसमवेतत्वेऽयोग्यत्वग्रहे द्वितीयाधीनफलविषयकबोधोत्पादिकायाः परसमवेतत्वबोधकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्या अभावान्न तादृशबोधसंभव इति भावः । दुर्वारतयेति । चैत्रे चैत्रघटोभयत्वेन चैत्रभेदसत्वादिति भावः । तद्वारणायैति शेषः । द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य । ग्रामादेः । प्रकृत्यर्थातावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनैवेति ग्रामत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनैवेत्यर्थः । एवकारेण द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धस्य व्यावृत्तिः । अन्यथो वाच्य इति । भेदे इत्यादिः । एवं च भेदे स्वत्वावच्छिन्न-

अथ स्वस्यापि द्वित्वावच्छिन्नभेदवत्वात्त्वं गच्छतीति प्रयोगस्य दुर्वारतया द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसंबन्धेनैव भेदेऽन्वयो बोध्यः । तथा च चैत्रो द्रव्यं गच्छति मल्लो
मल्लं गच्छतीत्यादिवाक्यस्याऽप्रमाणतापत्तिः । चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियायां
प्रकृत्यर्थावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वमल्लत्वाद्यर्वाच्छिन्नभिन्नाऽसंभवेतत्वात् ।
तत्तद्व्यक्तित्वानुपस्थितावपि शाब्दबोधोदयेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगितासंबन्धेनान्वयोपगमाऽसंभवात् । उक्तयुक्त्या संबन्धघटको-
पस्थितेरपि शाब्दबोधेऽपेक्षितत्वात् ।

प्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन स्वस्यान्वयविरहान्नापत्तिः । तथा च । प्रकृत्यर्थाव-
च्छेदकावच्छिन्नत्वसंबन्धेनाऽन्वयविवक्षणे च । ननु चैत्रे द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेदाऽसत्वेऽपि एवं मल्ले मल्लत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविरहेऽपि
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदस्य सत्त्वान्नोक्ताऽप्रामाण्यमत आह । तत्तद्व्यक्तित्वा-
च्छिन्नानुपस्थितावपीति । ननु संबन्धस्याविशेषणत्वेन तस्य तदघटकस्य
चोपस्थितिरपेक्षणीयेति तद्व्यक्तित्वानुपस्थितिकालेऽपि तदवच्छिन्नस्य संसर्गता-
संभवत्येवेत्यत्र आह । उक्तयुक्त्येति । तत्तद्वर्मावच्छिन्नतत्तत्संबन्धावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपिततत्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वविशिष्टबोधपरत्वेन तात्पर्य-
ज्ञानस्य हेतुतया तत्र संबन्धस्यापि विशेषणत्वेन तदर्थसंबन्धस्य संबन्धघट-
कस्य चोपस्थितेरपेक्षणीयत्वादित्यर्थः ।

ननु इदं वाक्यमेतद्विषयताविशिष्टशाब्दपरमिति तात्पर्यज्ञानमेव कारणम् ।
वै० स्वनिरूपितसंसर्गतानिरूपिततद्वर्मावच्छिन्नविषयताकत्वसंबन्धेन । एवं
च संसर्गस्यानुपस्थितस्यापि भानान्न तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यो-
पस्थित्यपेक्षा । तात्पर्यज्ञानस्य सर्वत्र शाब्दबोधे चाऽहेतुत्वपक्षे न तत्तद्व्यक्ति-
त्वानुपस्थितिकाले शाब्दाऽसंभव इत्यत आह । एकवर्मावच्छिन्नेति ।
घटवति घटोनास्तीत्यादिप्रतीतिरप्रामाण्यं सर्वानुमतम्, तदर्थं विशेषणताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गावगाहित्वमेवोक्तप्रतीतिः स्वीकार्यम्, तच्चोक्त-
प्रतीतिकारणादेवेति प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगित्वसंसर्गत्वे एव भानत्वादव्यस्याऽप्रमाणत्वान्मानाभावादित्यर्थः ।

ननु द्रव्यत्वाद्युपलक्षितस्यैव भेदे विशेषणतया भानमस्तु, तथा च
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि संसर्गत्वं संभवत्येवेत्यत आह ।

एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्यधर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च, प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् । अन्वयितानवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संबन्धत्वाऽसंभवाच्च । इति चेत्तर्हि क्रियाभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव द्वितीयार्थोऽस्तु । भेदे प्रकृत्यर्थस्या-
धेयतासंबन्धेतान्त्रय इति न काचिदनुपपत्तिः । न चैवमपि विहगो भूमि-
प्रयातीतिवद् विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगो दुर्भारः । विहगनिष्ठभूमि-
संयोगजनकतत्क्रियाया विहगान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया
विहगनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविहगवृत्तिसंयोगजनकक्रियाश्रयत्वस्या -
बाधितत्वादिति वाच्यम् । विहगो विहगं गच्छतीत्यादौ विहगादिप्रकृत्यर्थ-
वृत्तित्वविशिष्टसंयोगस्य क्रियायां जनकत्व-स्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वोभयसंबन्धेतान्त्रयोपगमात् ।

प्रतियोगिविशेषितेति । अन्वयितानवच्छेदकेति । तथा च द्रव्यं
गच्छतीत्यादौ अन्वयितानवच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताया
न संसर्गत्वमिति भावः । ननु नञुपस्थाप्याभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्व-
नियमेपि द्वितीयार्थभेदबुद्धेरुपलक्षितवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवोपेयमतो द्रव्यं
गच्छतीत्यादौ तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि संसर्गत्वसंभव इति
चेन्न । तथासति स्वं गच्छतीत्यस्यापि प्रामाण्यपत्तेः । स्वस्मिन्नपि द्वित्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदत्वादतो द्वितीयार्थभेदबुद्धेरपि विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहित्वं बोध्यम् । तथा च चेन्नो द्रव्यं गच्छति-मल्लो मल्लं गच्छतीत्यस्य-
चाऽप्रमाणतापत्तिः । चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियाया द्रव्यमल्लभिन्नाऽतमवेत-
त्वादत आह । तर्हीति । क्रियान्वयिभेदेति । क्रियान्वयिप्रतियोगिकभेदेत्यर्थः ।
भेदश्च स्वनिष्ठसंयोगजनकक्रियावान्तेत्याकारको ग्राह्यः । तथा च कर्माभूत-
ग्रामादिवृत्तिर्भेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवेत्यर्थः । एवकारेण पदसम-
वेतत्वव्यावृत्तिः । एवं च कर्माभूतग्रामादिवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
क्रियाजन्यफलशालित्वमिति फलितम् । ग्रामं गच्छतीत्यत्र कर्माभूतग्रामवृत्ति-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकक्रियाजन्यफलशालित्वाद् ग्रामस्य कर्मत्वम् ।
न काचिदनुपपत्तिरिति । चैत्रो द्रव्यं गच्छतीत्यत्र कर्माभूतद्रव्यवृत्तिभेद-
प्रतियोगितावच्छेदक (चैत्रवृत्ति) क्रियाजन्यफलशालित्वाद् द्रव्यस्य कर्मत्व-
मुपपन्नम् । मल्लो मल्लं गच्छतीत्यत्र कर्माभूतमल्लान्तरवृत्तिभेदप्रतियोगि-

विहगनिष्ठक्रियायास्तद्विहगनिष्ठसंयोगजनकत्वेन तज्जनकतासंबन्धेन-
तत्संयोगवत्त्वेऽपि विहगवृत्तित्वविशिष्टतत्संयोगाश्रयतद्विहगनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभावाज्ज्ञोक्तोभयसंबन्धेन विशिष्टसंयोगवत्त्वमित्यनति-
प्रसंगात् । एवं सति परसमवेतत्वं संबन्धघटकमेव नतु द्वितीयार्थ इति
चेत् का क्षतिः । विहगो विहगेन गम्यते इत्यादावपि जन्यत्व-स्वावच्छि-
न्नभेदसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन क्रियायाः संयोगेऽन्वयइष्यते तत्त-
त्क्रियावच्छिन्नभेदवति भूम्यादावेव तादृशभेदसामानाधिकरण्यसंबन्धेन-
तत्क्रियाविशिष्टसंयोगवत्त्वोपगमात् । तत्र तत्क्रियाश्रयविहगेतद्वाधेन-
नातिप्रसंग इति ध्येयम् ।

तावच्छेदकीभूत“मलज्जान्तरवृत्ति”क्रियाजन्यफलशालित्वान्मलस्य कर्मत्वम् ।
चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यत्र कर्मभूतचैत्रस्य क्रियाश्रयत्वाच्चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकं कर्मान्तरं तज्जन्यफलशालित्वाभावान्नापत्तिः । उभयसंबन्धे-
नाऽन्वयोपगमादिति । तथा च कर्मभूतग्रामादिवृत्तिसंयोगविशिष्टव्यापा-
रानुकूलकृतिमान् इति बोधः । वै० स्वजनकत्व-स्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेन । विहगो विहगं (स्वं) गच्छतीत्यस्य नापत्ति-
रित्याह । विहगनिष्ठक्रियाया इति । तद्विहगनिष्ठक्रियाया इत्यर्थः ।
तद्विहगनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादिति । विहगान्तरनिष्ठ-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विहगान्तरस्य तद्विहगवृत्तित्वविशिष्टसंयोगा-
नाश्रयत्वादिति भावः । एवं सति । स्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वस्य संसर्गत्वे सति । संबन्धघटकमेवेति । एवकारेण द्वितीयार्थत्व-
व्यवच्छेदः । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य परसमवेतत्वरूपत्वादिति भावः ।
इष्यते इति । विहगकर्तृकव्यापारविशिष्टसंयोगाश्रय इति बोधः । वै०
स्वजन्यत्व-स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्योभयसं० । तत्त-
त्क्रियावच्छिन्नभेदवति । तत्तत्क्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति । भूम्या-
दावेव । एवकारेण विहगव्यावृत्तिः । तादृशेति । तत्तत्क्रियावच्छिन्नप्रति-
योगिताकैत्यर्थः । तत्र । विहगो विहगेन गम्यते इत्यत्र । तत्क्रियाश्रयविहगे ।
संयोगजनकक्रियाश्रयविहगे । तद्वाधेन । तत्तत्क्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदसामानाधिकरण्यसंबन्धेन तत्तत्क्रियाविशिष्टसंयोगादिमत्ववाधेन ।

तिङ्ग्यसंयोगे स्वजन्यत्व-स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसंबन्धेन धात्वर्थ-
व्यापारस्यान्वयेन चैत्रकर्तृकव्यापाराश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्य चैत्रेऽ-

ज्ञानादिरूपस्य विषयकवस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायाः प्राचीनमते निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थान्वयि विषयत्वमर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया घटं जानाति न पटं मिथ्यादावनुपपत्तेस्तत्र विषयित्वार्थकत्वमेव नवीना उपवर्णयन्ति । तत्र च प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेन तस्य च धात्वर्थे आश्रयतासंबन्धेनान्वयः । घटादिनिष्ठं ज्ञानादिकर्मत्वं च ज्ञानादिविषयित्वमेव । विषयित्वादौ च द्वितीयाया लक्षणेन न तु शक्तिरिति सांप्रदायिकाः । वस्तुतस्तु विषयितात्वस्य संयोगत्वाद्यपेक्षया आधेयतात्वाद्यपेक्षया चागुरुतया किमर्थावच्छिन्ने शक्तिः कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकं दुर्लभम् । एकस्मिन्प्रयोगे भूयस्त्वप्यशक्यनिर्णयमिति तत्रापि शक्तिः सिद्धयतीत्यवधेयम् ।

सत्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इति न प्रयोगः । एकस्मिन्नेकसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वासंभवात् । स्वप्रतियोगित्वविशिष्टसंयोगस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति भावः । चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः । तत्रापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसंबन्धेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तलभ्यस्य चैत्रीयत्वविशिष्टसंयोगस्य जनकत्व-स्वाश्रयवृत्तित्वोभयसंबन्धेन क्रियायामन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगसमानाधिकरणव्यापारस्य चैत्रेऽसत्त्वादिति प्राहुः । तत्र विषयतायां । तथा च घटं जानातीत्यत्र घटवृत्तिविषयतानिरूपकज्ञानवानिति बोधः । अनुपपत्तेरिति । निरूपकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटवृत्तिविषयत्वाभाववत् अथ च निरूपकत्वसंबन्धेन घटवृत्तिविषयतावद् यद्ज्ञानं तदाश्रय इति बोधस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । तत्र च । विषयितायां च । प्रकृत्यर्थस्य । घटादेः । तस्य च । विषयित्वस्य च । धात्वर्थे । ज्ञाने । तथा च घटनिरूपितविषयितावद्ज्ञानाश्रय इति बोधः । तत्रापि । विषयित्वेपि । बोध्यते इति । तथा च चैत्रवृत्तिज्ञानीयविषयतावान्वट इति बोधः । लौकिकविषयत्वमिति । तथा च घटं पश्यतीत्यत्र घटनिरूपितलौकिकचानुपविषयिताशालिज्ञानवानिति बोधः । लौकिकविषयत्वमिति । तथा च घटो दृश्यते इत्यत्र चानुषप्रत्यक्षनिरूपितलौकिकविषयताश्रयो घट इति बोधः । लौकिकत्वनिवेशस्य फलमाह । उपनीतेति । ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरूपनदः ।

चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ कर्माख्यातस्थले आख्यातेन घटादौ धात्वर्थनिरूपितविषयत्वं बोध्यते । चालुपत्वाद्यत्राच्छन्नवाचक दृश्यादि-
समभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयित्वं तादृशकर्माख्यातस्य लौकिक-
विषयत्वमर्थः । उपनीतसौरभादिविषयकसुरभिचन्दनमित्याकारकचालु-
षादिदशायां सौरभं पश्यतीति सौरभं दृश्यते इत्याद्यप्रयोगात् ।

अथैवं पुष्पं जिघ्रतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । घ्राणजप्रत्यक्षस्य
पुष्पाद्यंशे लौकिकत्वविरहात् । तादृशधातुयोगे विषयित्वादिसामान्यस्य
कर्मप्रत्ययार्थत्वे गन्धसाक्षात्कारे उपनयमर्यादयाऽऽकाशादिभाने आकाशं
जिघ्रतीतिप्रयोगप्रसंगेन तत्रापि लौकिकविषयिताया एव कर्मप्रत्ययार्थ-
तयोपगन्तव्यत्वादिति चेन्न । घ्राणातोर्हि गन्धलौकिकप्रत्यक्षत्वं शक्य-
तावच्छेदकं घ्रागन्धोपादाने इत्यनुशासनात् । तत्समभिव्याहृतद्वितीया-
याश्चाधेयत्वमेवार्थः । तस्य च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण गन्धादिरूपधात्वर्थक-
देशेनाऽन्वयः ।

सा च चालुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेतस्मृतिविषयत्वरूपा । तादृशप्रत्यासत्ति-
जन्यज्ञानविषयः उपनीतः । एवं । लौकिकत्वनिवेशे । प्रयोगानुपपत्तिरिति ।
पुष्पनिरूपितलौकिकविषयिताया घ्राणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षेऽसत्त्वादित्यर्थः । तत्र
हेतुमाह । घ्राणजप्रत्यक्षस्येति । घ्राणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयिताया इत्यर्थः ।
लौकिकालौकिकसाधारणविषयितानिवेशे त्वाह । तादृशेति । आकाशादिभाने ।
अत्राकाशे गन्ध इति प्रत्यक्षे । तत्रापि । पुष्पंजिघ्रतीत्यत्रापि । उपगन्तव्य-
त्वादिति । तथा च पुष्पं जिघ्रतीतिप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः । गन्धप्रत्यक्ष-
त्वमिति । गन्धनिरूपितलौकिकविषयितायाप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः । तत्सम-
भिव्याहृतेति । घ्राणातुसमभिव्याहृतेत्यर्थः । तस्य च । आधेयत्वस्य च ।
व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति । घ्राणात्वर्थगन्धातिरिक्तपदार्थनेत्यर्थादित्यर्थः । एवं ।
द्वितीयाया आधेयतार्थकत्वे । तादृशेति । सविषयेत्यर्थः । कर्मप्रत्ययस्यैवेति ।
एवकारेण विषयावच्छिन्नसविषयकवस्त्वाभिधायकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य
व्यवच्छेदः । तदर्थकत्वनियमादिति । विषयित्वार्थकत्वनियमादित्यर्थः । अस्य
च । घ्राणातोस्तु । घ्रागन्धोपादाने इत्यनुशासनवलेनेतिशेषः । तादृशनियमस्य ।
सविषयकार्यबोधकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य विषयितार्थकत्वनियमस्य ।
अवाचितत्वादिति । घ्राण्तेरभावादित्यर्थः । आमोदपदार्थाधेयत्वस्य । आमोद-

एवं च पुष्पं जिघ्रतोत्पादितः पुष्पवृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षाश्रयतावा-
नित्याकारक एव बोधः । न तु पुष्पनिरूपितलौकिकविषयिताशालि-
प्रत्यक्षाश्रय इत्याकारक इति नानुपपत्तिः । न चैवं सविषयार्थबोधक-
धातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य विषयितार्थकत्वनियमभंगप्रसंग इति
वाच्यम् । विषयानवच्छिन्नतादृशवस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतकर्म-
प्रत्ययस्यैव तदर्थकत्वनियमात् । अस्य च गन्धात्मकविषयवच्छिन्न-
प्रत्यक्षाचकतया तादृशनियमस्यावाधितत्वात् । न च घ्राधातुसमभिव्या-
हृतद्वितीयाया गन्धान्विताधेयत्वार्थकत्वे आमोदमुपजिघ्रन्तीत्यादेर्नुप-
पत्तिः । गन्धविशेषरूपामोदपदार्थाधेयत्वस्य गन्धे बाधादिति वाच्यम् ।
विषयवच्छिन्नप्रत्यक्षार्थकघ्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया एवाधेयत्वार्थ-
कत्वनियमात्, तत्र विषयानवच्छिन्नस्यैव प्रत्यक्षविशेषस्य लक्षण्या
घ्राधात्वर्थतोषगमेन विषयिताया तदर्थत्वात् ।

वृत्तित्वस्य । द्वितीयाया एवेति । एवकारेण विषयानवच्छिन्नतादृशद्वितीयाया
व्यवच्छेदः । तत्र । आमोदमुपजिघ्रति इत्यत्र तु इत्यर्थः । विषयानवच्छिन्न-
स्यैवेति । गन्धात्मकविषयानवच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । प्रत्यक्षविशेषस्य । लौकिक-
विषयिताशालिप्रत्यक्षविशेषस्येत्यर्थः । विषयिताया एवेति । एवकारेणाधेयता-
व्यावृत्तिः । तदर्थत्वात् । द्वितीयायात्वात् । तथाचाऽऽमोदनिरूपितलौकिक-
विषयिताश्रयज्ञानवानिति बोधः । समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धा-
वच्छिन्नप्रकारतैवेति । एवकारेण विषयिताया व्यावृत्तिः । तादृशप्रकारता
च पुष्पादिनिष्ठा । तस्याश्च । तादृशप्रकारतायाश्च । तथा च समवायसंबन्धा-
वच्छिन्नाधेयत्वसंबन्धावच्छिन्नपुष्पनिष्ठप्रकारतानिरूपितगन्धनिरूपितलौकिक-
विषयिताशालिप्रत्यक्षाश्रय इति बोधः । तेन । आधेयतायां समवायसंबन्धा-
वच्छिन्नत्वनिवेशेन । प्रत्ययस्य । एतत्कालवृत्तिः पुष्पवृत्तिर्गन्धइत्याकारकस्य ।
तादृशज्ञानीयगन्धादिविषयितायां । घ्राधात्वर्थप्रत्यक्षनिष्ठगन्धनिरूपितलौकिक-
विषयितायां । कालादिप्रकारतानिरूपितत्वविरहादिति । समवायसंबन्धावच्छि-
न्नाधेयतासंबन्धावच्छिन्नकालादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वविरहादित्यर्थः । काल-
निरूपितगन्धनिष्ठधेयतायाः कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वादिति भावः । अतएव ।
वस्तुतस्तु कल्पादरादेव । उपाधिनिष्ठगन्धग्रहतात्पर्येणैव । मृत्तिका पुष्पादि-
निष्ठगन्धग्रहणतात्पर्येणैव । आनने गन्धः वायौ गन्ध इति मृत्तिकापुष्परूपो-

वस्तुतस्तु पुष्पं जिघ्रतीत्यादौ समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रकारतैव द्वितीयार्थः । तस्याश्च गन्धनिरूपितलौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षात्मकधात्वर्थैकदेशे विषयितायां निरूपितत्वसंबन्धेनाऽन्वयः । तेन इदानींतनपुष्पे गन्ध इत्यादिप्रत्ययस्याधेयतासंसर्गेण कालादिप्रकारकत्वेपि तादृशप्रत्यक्षदशायां न कालं जिघ्रतीत्यादिप्रयोगः । तादृशज्ञानीयगन्धादिविषयितायां कालादिप्रकारतानिरूपितत्वविरहात् । अतएव 'तदाननं मृतसुरभिर्क्षितीश्वरो रहस्युपाग्राय न तृप्तिमाययौ' आग्रातवान् गन्धवहं सुगन्धमित्यादौ च उपाधिनिष्ठ गन्धग्रहतात्पर्येणैव जिघ्रतेः प्रयोगात् ।

तादृशगन्धे चाऽऽननगन्धवहादिवृत्तित्वस्य बाधेऽपि न क्षतिः । तादृशगन्धस्याननाद्यवृत्तित्वेपि आनने गन्ध इत्याकारकबोधीयगन्धविषयिताया आननादिप्रकारतानिरूपितत्वेन वाक्यार्थावाधात् । वाय्वानीतचम्पकगन्धस्य यत्र वाय्वादिवृत्तित्वेनैव ग्रहः, चम्पकं जिघ्रतीति प्रयोगो नेष्यते एव ।

यत्तु आधेयतामात्रं द्वितीयार्थः, न तु समवायावच्छिन्नत्वविशेषितमाधेयत्वम् । तथा च मुख्यादिसंस्तृप्तमृत्तिकागन्धे परंपरासंबन्धेन मुख्यादिवृत्तित्वस्य सत्त्वान्न तादृशस्थलेऽनुपपत्तिरिति । तदस्मत् । तथासति कालं जिघ्रतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् ।

पाघिवृत्तिगन्धविषयकभ्रमात्मकप्रतीतेर्जायमानत्वेन आननवाय्वादिनिष्ठा या समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपितत्वस्य गन्धनिरूपितलौकिकविषयितायां सत्त्वान्न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । द्वितीयाया आधेयत्वार्थकत्वे पूर्वकल्पे' प्राधातोर्गन्धविषयकलौकिकप्रत्यक्षार्थकत्वे च मृत्तिकासमवेतगन्धस्य गन्धमात्रस्य च क्रमेण आनने वायौ च समवायेन वृत्तित्वविरहात्, आननवृत्तिमृत्तिकासमवेतगन्धविषयकलौकिकप्रत्यक्षबोधने, एवं वायुवृत्तिपुष्पादिसमवेतगन्धविषयकलौकिकप्रत्यक्षबोधने चोक्तवाक्यद्वयस्य नाप्रामाण्यमित्याह । न क्षतिरिति । नाप्रामाण्यमित्यर्थः । अप्रामाण्यविरहे हेतुमाह । तादृशगन्धस्येति । मृत्तिकापुष्पादिसमवेतगन्धस्येत्यर्थः । गन्धविषयितायाः । गन्धनिरूपितलौकिकविषयितायाः । आननादिप्रकारतानिरूपितत्वेनेति । अग्रप्रमासाधारणनिरूप्यनिरूपकभावापन्नप्रकारतानिरूपित-

पुष्पमाग्रायते इत्यादौ च निरुक्तप्रकारत्वमाख्यातार्थः । आश्रयता-
संबन्धेन पुष्पाद्यन्विते तस्मिन् धात्वर्थप्रत्यक्षस्य निरूपितत्वसंबन्धेन
तद्विशेषणतापन्नगन्धविषयतायाश्च तादृशसंबन्धेनाऽन्वयः । एकधर्मि-
विशेषणतयोपस्थितस्य स्वातन्त्र्येणान्यविशेषणतयाऽन्वयबुद्धेरेवाऽव्यु-
त्पन्नत्वात् । अत्र च प्रत्यक्षपारतन्त्र्येणैव गन्धविषयिताया आख्याता-
र्थेऽन्वयेन व्युत्पत्तिविरोधविरहात् ।

अस्तु वा गन्धः लौकिकविषयिता प्रत्यक्षं च विशकलितमेव
धातोर्थः । कर्त्राख्यातादिसमभिव्याहारे गन्धविषयितायाः प्रत्यक्ष-
विशेषणतया कर्माख्यातसमभिव्याहारस्थले च प्रत्यक्षविशेष्यतयेति न
कश्चिद्दोषः । जिघ्रत्यर्थगन्धविषयितानिरूपितनिरुक्तप्रकारितानिरूपक-
त्वमेव पुष्पादिनिष्ठं जिघ्रातिकर्मत्वमिति दिक् ।

त्वेनेत्यर्थः । चम्पकगन्धस्य । चम्पकावयवसमवेतगन्धस्य । वायुवृत्तिवैव-
ग्रहः । वायो गन्ध इत्याकारकः । एवकारेण चम्पके गन्ध इत्यस्य व्यावृत्तिः ।
नेष्यते एवेति । चंके तादृशप्रकारताविरहादिति भावः । वायुं जिघ्रतीत्येव
प्रयोगः इष्टः । परंपरासंबन्धेन । स्वसमवायिसंयुक्तत्वसंबन्धेन । स्वं गन्धः ।
तादृशस्थले । तदाननमृतपुरमि” इत्यादिस्थले । दुर्वारत्वादिति । कालिक-
संबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धावच्छिन्नकालनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वस्य गन्ध-
निरूपितलौकिकविषयितायां सत्वादिति भावः । कर्माख्यातस्थले विशेषमाह ।
निरुक्तप्रकारत्वं । समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारत्वम् ।
तस्मिन् । निरुक्तप्रकारत्वे । तद्विशेषणतापन्नगन्धविषयतायाश्चेति । धात्वर्थ-
गन्धनिष्ठलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षविशेषणीभूता या गन्धनिष्ठविषयता
तस्याश्चेत्यर्थः । तादृशसंबन्धेन । निरूपितत्वसंबन्धेन । अन्वय इति । तथा
च प्रत्यक्षनिरूपिता या गन्धनिष्ठविषयता तन्निरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्ना-
धेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयं पुष्पमिति बोधः । ननु प्रत्यक्षविशेषणी-
भूतविषयताया निरूपितत्वसंबन्धेन प्रकारताविशेषणत्वे एकत्र विशेषणत्वे-
नोपस्थितस्येत्यादिनियमविरोध इत्यत आह । एकधर्मीति । एकत्र विशेषण-
तापन्नस्यान्यत्र स्वातन्त्र्येण विशेषणत्वायोगादिति नियमः । प्रकृते च न
स्वातन्त्र्येण विशेषणमित्याह । अत्र चेति । पुष्पमाग्रायते इत्यत्र चेत्यर्थः ।
आख्यातार्थः । प्रकारत्वे । कर्त्राख्यातादिसमभिव्याहारे । पुष्पं जिघ्रतीत्यत्र ।

अथ दृश्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयितार्थकत्वे सौरभं न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयिताशालिचानुपाद्यप्रसिद्ध्या आकाशं न पश्यतीत्यादौ चाकाशादिनिरूपितलौकिकविषयिताया अप्रासिद्ध्या तादृशविषयिताशालिचानुपाश्रयत्वाद्यभावरूपवाक्यार्थाप्रसिद्धिः । न च सौरभं न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयित्वाभावः चानुपादौ प्रतीयते इति वाच्यम् । एवमपि आकाशादिनिरूपितलौकिकविषयित्वाऽप्रसिद्ध्या आकाशं न पश्यतीत्यादावप्रतीकारात् । न च लौकिकविषयितायां निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावः प्रतीयते इति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशाभावप्रसिद्धेः ।

गन्धविषयितायाः । गन्धनिरूपितविषयितायाः । प्रत्यक्षविशेषणतया । अन्वयइत्यग्रमेणान्वयः । पुष्पवृत्तिगन्धनिरूपितविषयिताशालिप्रत्यक्षाय इति बोधादिति भावः । कर्माख्यातसमभिव्याहारस्थले च । पुष्पमाग्रायते इत्यत्र च अन्वय इति स्ववृत्तिप्रत्यक्षीयगन्धनिरूपितविषयितानिरूपिताधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयः पुष्पमिति बोधादिति भावः ।

चानुपत्वाद्यवच्छिन्नवाचकदृश्यादिपदसमभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयित्वमर्थ इत्युक्तं तत्राशङ्कते । अथेति । चानुपाद्यप्रसिद्ध्या । अस्य तादृशविषयिताशालिचानुपाश्रयत्वाद्यभावरूपवाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यनेनान्वयः । सौरभनिरूपितलौकिकविषयितायाः प्राणजप्रत्यक्षे प्रसिद्ध्या अभावश्चानुपादौ प्रतीयतामित्याशङ्कते । नचेति । चानुपादौ प्रतीयते इति । तथा च सौरभनिरूपितलौकिकविषयित्वाभाववच्चानुषमिति बोधः । एवमपि । सौरभं न पश्यतीत्यत्र चानुपे सौरभनिरूपितलौकिकविषयित्वाभावोपपादनेन वाक्यार्थबोधसमर्थनेपि । प्रतीयते इति । तथा च निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभाववत्लौकिकविषयिताशालिचानुपप्रत्यक्षाश्रय इति बोधः । तादात्म्यस्य वृत्त्यनियामकस्यापि भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादाह । संसर्गाभावेति । एतेन । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन । तत्र । आकाशं न पश्यतीत्यादौ । प्रतीयते इति । तथा च निरूपकतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचानुपादिद्वलौकिकविषयित्वाभाववानाकाश इति

एतेन निरूपकतासंबन्धेन चानुपादिनिष्ठलौकिकविषयिताया
अभावस्तत्राकाशादौ प्रतीयते इति निरस्तम् । अन्वयबोधस्य प्रथमा-
न्तार्थमुख्यविशेष्यतायाः सर्वानुभवसिद्धाया भङ्गप्रसङ्गाच्च । चानुपा-
दिनिष्ठविषयितात्वावच्छिन्नस्य पदाद्वैक्याच्चानुपस्थितत्वेन तदभावस्या-
काशादौ भानाऽसंभवाच्च । भवान्वयबोधे च लौकिकविषयिताप्रकारेण
चानुपादेर्भावात् । अभावान्वयबोधे चानुपप्रकारेण तस्या भानम-
युक्तम् ।

अस्तु वा वृत्त्यनियामकोपि संबन्धोऽभावप्रतियोगितावच्छेदक-
स्तथापि निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विषयिताविशेष-
निष्ठाकाशाद्यभावस्य भानोपगमो न संभवति । तथा सति आकाशं
पश्यति चैत्र इत्याकारकवाक्यजन्यबोधदशायां आकाशं न पश्यति चैत्र
इत्यादिवाक्याच्छब्दबोधप्रसंगात् । आकाशं पश्यति मैत्र इति भ्रम
दशायां आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्याच्छब्दबोधस्य दुरपन्हव-
तया लौकिकविषयितात्वसामानाधिकरण्येनैव तदभावबोधकं तद्वाक्य-
मुपगन्तव्यम् । तादृशबोधश्च लौकिकविषयितात्वसामानाधिकरण्यभात्रे-
णैवाकाशादिनिरूपितत्वाभाववगाहिदशितयोग्यताज्ञानाप्रतिबध्य एव ।

बोधः । दोषान्तरमाह । भङ्गप्रसङ्गाच्चेति । आकाशस्य प्रथमान्तत्वाभावा-
दिति भावः । अनुपस्थितत्वेनेति । दृशघातोश्चानुपे शक्तिः । लौकिक-
विषयत्वं द्वितीयार्थः । विशिष्टोपस्थापकाभावादिति भावः । तदभावस्य ।
चानुपादिवृत्तिविषयित्वाभावस्य । दोषान्तरमाह । भवान्वयबोधे इति ।
आकाशं पश्यतीत्यत्र आकाशनिरूपितलौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षाश्रय इति
लौकिकविषयिताप्रकारकबोधे इत्यर्थः । अभावान्वयबोधे च । चानुप-
प्रत्यक्षनिष्ठलौकिकविषयित्वाभाववानाकाश इति बोधे च । तस्याः । लौकिक-
विषयितायाः । न भानमस्ति किन्तु चानुपविशेष्यतया भानात्प्रतियोग्य-
भावान्वयो चेत्यादिनियमविरोध इति भावः । विषयिताविशेषः । लौकिक-
विषयिता । तथा सति । आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यत्र लौकिकविषयितायां
निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावभावे सति । शाब्दबोध-
प्रसगादिति । सामानाधिकरण्येन तदभावनिश्चयस्य सामानाधिकरण्येन
तद्वत्ताबुद्धयविरोधित्वादिति भावः । अवरोधित्वमुपपादयति । आकाशं

न च चैत्रीयचानुषादिवृत्तिलौकिकविषयितात्वावच्छेदेनैव तादृशा-
भावो दर्शितवाक्येन प्रत्याय्यते इति चैत्रीयचानुषादिनिष्ठलौकिकविष-
यितायां आकाशीयत्वाद्यवगाहिचैत्र आकाशं पश्यतीति वाक्यजन्यबोधः
प्रतिबध्नात्येव तादृशवाक्यजन्यधियाभिहितं वाच्यम् । तादृशविषयितात्वेन
विषयिताया अनुपस्थितेस्तदवच्छेदेनाभावप्रत्यायनासंभवात् । चैत्र
आकाशं पश्यतीति वाक्यजन्यबोधे चैत्रांशे दर्शनाश्रयत्वं विशेषणम्,
दर्शनांशे लौकिकविषयिताविशेषणमिति रीत्यैव पदार्थानां भानात्,
चैत्रीयचानुषादिनिष्ठलौकिकविषयितात्वं नाकाशादिधर्मितावच्छेदकं किन्तु
शुद्धलौकिकविषयितात्वमेवेति तस्य शुद्धलौकिकविषयितात्वावच्छेदेना-
काशाद्यभाववगाहिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया निरुक्तधर्मावच्छेदेना-
काशाद्यभाववगाहिज्ञानस्य तदप्रतिबध्यत्वाच्च ।

एतेन तत्राऽऽकाशादिपदस्याकाशादिनिरूपितत्वार्थकतां स्वीकृत्य
द्वितीयायाः खण्डशो निरूपितत्व-लौकिकविषयितात्वोभयार्थकतां वा
स्वीकृत्य लौकिकविषयितायां आश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद-
भावबोधोपगमेऽपि न निस्तारः । घट आकाशं न पश्यतीत्यादौ नितरा-
मेवार्गतः ।

पश्यति मैत्र इत्यादीति । तुरपन्हवतयेति । आवश्यकतयेत्यर्थः । तदुप-
पत्त्यर्थमिति शेषः । लौकिकविषयितात्वसामानाधिकरण्येनैवेति । एव-
कारेणाऽवच्छेदावच्छेदेन लौकिकविषयितात्वस्य व्यावृत्तिः । तदभावबोधकं ।
निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावबोधकम् । तद्वाक्यं ।
आकाशं न पश्यति चैत्र इति वाक्यं । उपगन्तव्यमिति । आकाशं न
पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्यजन्यबोधस्य लौकिकविषयितात्वावच्छेदेन निरूपित-
त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावविषयकत्वं न संभवति लौकिक-
विषयितात्वसामानाधिकरण्येनाकाशप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्वात् ।
अवच्छेदावच्छेदेन तदभाववत्ताबुद्धिं प्रति सामानाधिकरण्येन तद्वत्तानिश्चयस्य
प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । आकाशं न पश्यति चैत्र इति वाक्यजन्यबोधस्य
(लौकिकविषयितात्वसामानाधिकरण्येनाकाशाभावप्रकारकस्य) तु न तद्वत्ता
निश्चयप्रतिबध्यत्वमित्याह । तादृशबोधश्चेति । आकाशं न पश्यतीति वाक्य-
जन्यलौकिकविषयितायां निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभाव-

प्रकारकबोधश्चेत्यर्थः । दर्शितयोग्यताज्ञानाप्रतिबध्य एवेति । दर्शित-
योग्यताज्ञानं । आकाशं पश्यति मैत्र इत्याकारकं । तदप्रतिबध्य एवेत्यर्थः ।
सामानाधिकरण्येन तदभाववत्ताबुद्धौ अवच्छेदावच्छेदेनैव तद्वृत्तानिश्चयस्य
प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । तथा चाऽऽकाशं पश्यति चैत्र इत्याकारकबोध-
दशायामपि आकाशं न पश्यति चैत्र इति वाक्यजन्यबोधप्रसंगो दुर्वार एवेति
भावः । लौकिकविषयितायां निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशा-
भावस्य भानाऽसंभवादाकाशं न पश्यतोत्यादावप्रतीकार एवेति ध्येयम् ।

आकाशं पश्यति चैत्रः इति भ्रमदशायां आकाशं न पश्यति चैत्र इति
वाक्याच्छान्दप्रसङ्गो नास्तीत्याशङ्कते । न चेति । चैत्रीयचानुषलौकिक-
विषयितात्वावच्छेदेनैवेति । एवकारेण लौकिकविषयितात्वस्य व्यावृत्तिः ।
तादृशाभावः । निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावः ।
दर्शितवाक्येन । आकाशं न पश्यति चैत्र इति वाक्येन । प्रत्याप्यते इति ।
तथा च निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभाववती या चैत्रीय-
चानुषवृत्तिलौकिकविषयिता तच्छालिप्रत्यक्षाश्रयश्चैत्र इति बोधः । वाक्य-
जन्यबोधः । निरूपितत्वसंबन्धेनाकाशवती या चैत्रीयचानुषवृत्तिलौकिक-
विषयिता तच्छालिप्रत्यक्षाश्रय इत्याकारकः । प्रतिबध्नात्येवेति । चैत्रीय-
चानुषनिष्ठलौकिकविषयितात्वावच्छेदेनाकाशाभावबुद्धौ चैत्रीयचानुषनिष्ठ-
लौकिकविषयितात्वसामानाधिकरण्येन तादृशविषयितात्वावच्छेदेन वाऽऽकाशा-
वगाहिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । तादृशवाक्यजन्यध्यायमिति ।
आकाशं न पश्यति चैत्र इति वाक्यजन्यां निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाकाशाभावप्रकारकचैत्रीयचानुषवृत्तिलौकिकविषयिताधर्मिकध्यायमि-
त्यर्थः । आशङ्कां निरस्यति । तादृशविषयितात्वेन । चैत्रीयचानुषवृत्ति-
लौकिकविषयितात्वेन । विषयितायाः । लौकिकविषयितायाः । तदवच्छेदेन ।
चैत्रीयचानुषवृत्तिलौकिकविषयितात्वावच्छेदेन । अभावप्रत्यायनाऽसंभ-
वादिति । निरूपितत्वसंबन्धेनाकाशप्रत्यायनाऽसंभवादित्यर्थः । एवं च सति
लौकिकविषयितात्वसामानाधिकरण्येनैवाकाशाभावान्वये आकाशं पश्यति
चैत्र इति भ्रमदशायां आकाशं न पश्यति चैत्र इति वाक्याच्छान्दबोध-
प्रसंगो दुर्वार इति भावः । चैत्रीयचानुषवृत्तिलौकिकविषयितात्वावच्छेदेनाऽ-
काशाभावप्रत्यायनेपि न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपपत्तिरित्याह । चैत्र
आकाशं पश्यतीति । तस्य । आकाशं पश्यति चैत्र इति वाक्यजन्यबोधस्य ।

यत्तु नवर्थस्य द्विधा भानोपगमेन आकाशाद्यनिरूपितलौकिकविषयिताशालिचानुपाश्रयत्वाभाववान् घट इत्याकारकस्तत्रान्वयबोध इति । तदपि न । तथासति चैत्रो घटं न पश्यति मैत्र आकाशं न पश्यतीत्यादि वाक्यजन्यशाब्दबोधादविलक्षणबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य तादृशवाक्यादनुपपत्तेः । नहि तत्रापि तादृश एव शाब्दबोधः । तथासति चैत्रो यदा घटादिकं न पश्यति अपि तु पटादिकमेव तदा घटाद्यनिरूपितलौकिकविषयिताशालिचानुपाश्रयत्वाभावस्य तत्र बाधाच्चैत्रो घटं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । यदा च भावमात्रं पश्यति तदा भावानिरूपितलौकिकविषयिताशालिचानुपाश्रयत्वाभावसत्वाद् भावं न पश्यति चैत्र इति प्रयोगापत्तेश्च ।

निरुक्तधर्मावच्छेदेन । चैत्रीयचानुपवृत्तिलौकिकविषयितात्वावच्छेदेन । तदप्रतिबन्धयत्वाच्चेति । आकाशं पश्यति चैत्र इति ज्ञानाप्रतिबन्धयत्वाच्चेत्यर्थः । सामान्यवृत्तानिश्चयस्य सामान्यघटितविशेषाभाववत्तानुद्ध्यप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपक्षेपि लौकिकविषयितायामाकाशाभावोपपादयतां मतमुपन्यस्य निरस्यति । एतेनति । चैत्र आकाशं पश्यतीति वाक्यजन्यबोधदशायां आकाशं न पश्यति चैत्र इति वाक्याच्छाब्दबोधप्रसङ्गेनेत्यर्थः । तत्र । आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यत्र । न निस्तार इति । लौकिकविषयितात्वावच्छेदेनाकाशनिरूपितत्वाभावः आश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधयितुमशक्यः, विरोधिन आकाशं पश्यति चैत्र इति निश्चयस्य सत्वात्, विषयितात्वसामानाधिकरण्यानाकाशनिरूपितत्वाभावबोधने तु उक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावानुपपत्तिरूपो दाप इति भावः । नितरामेवागतिरिति । आश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशनिरूपितत्वाभाववत्लौकिकविषयितावच्चानुपाश्रयत्वस्य घटे बाधादिति भावः । तत्र । घट आकाशं न पश्यतीत्यत्र । तथासति । नवर्थस्य द्विधा भानोपगमे सति । तादृशवाक्यात् । घट आकाशं न पश्यतीति वाक्यात् । अनुभवसिद्ध इति । बाधकाभावादिति शेषः । तत्रापि । चैत्र आकाशं न पश्यतीत्यादावपि । तादृशएवशाब्दबाधइति । घटादिनिरूपितत्वाभाववत्लौकिकविषयिताराशालिचानुपाश्रयत्वाभाववांश्चैत्र इति बोध इत्यर्थः । एवकारेण घटादिनिरूपितलौकिकविषयिताशालिचानुपाश्रयत्वा-

एवमाकाशं न पश्यति घट इत्यादौ आकाशाद्यनिरूपितलौकिक-
विषयताशास्त्रिचानुषाश्रयत्वाभावस्य वाक्यार्थत्वे यदाऽऽकाशाद्यत-
रिक्तपदार्थविषयकचानुषाश्रयत्वभ्रमो घटादौ तदाऽऽकाशाद्यनिरूपित-
लौकिकविषयताशालिचानुषाश्रयत्वनिश्चयरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन तादृश-
वाक्यजन्यशब्दबोधानुपपत्तिः । यथा चैत्रो घटं पश्यतीत्यादिनिश्चय-
दशायां पटं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधोत्पादोऽनुभव-
सिद्धः, तथैवोक्तभ्रमदशायामाकाशं न पश्यति घट इत्यादिवाक्यजन्य-
शब्दबोधोत्पादोपीति न तत्रेष्टापत्तिः संभवति ।

यच्चाऽलौकिकविषयताशून्यचानुषाद्यवच्छेदेनाकाशादिविषयकत्व-
घटादिवृत्तत्वोभयाभाव एवाऽऽकाशं न पश्यतीतिवाक्यात्प्रतीयते ।
उपनीताकाशादिविषयकचानुषे आकाशादिविषयकत्वचैत्रादिवृत्तत्वो-
भयसत्त्वेन चैत्र आकाशं न पश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, घटादौ
तादृशचानुषाद्यश्रयत्वभ्रमदशायां घट आकाशं न पश्यतीति वाक्या-
च्छान्दबोधानुपपत्तिश्चेत्यलौकिकविषयताशून्यत्वेन चानुषादिकं
विशेषितम् । आकाशादिविषयकचानुषाद्युपनीतभानस्यापीतरांशे
लौकिकत्वात्तादृशानुपपत्तितादवस्थमतो लौकिकत्वविशेषणमुपेक्षितम् ।
अत्रालौकिकविषयताशून्यचानुषत्वाद्यवच्छन्नस्य घटं न पश्यतीत्यादौ
शक्त्या धात्वर्थत्वासंभवापि प्रकृते तस्यैव लक्षणया धात्वर्थत्वमुपेयते,
विषयतासामान्यमेव तत्र द्वितीयाथः । निरूपकत्वमपि लक्षणया
तदर्थः । आश्रयत्वं द्वित्वं निरूपकत्वं चाख्याताथः । आश्रयत्वे व्युत्पत्ति-
वैचित्र्यात्प्रथमान्तपदार्थघटादेस्तस्य च निरूपकत्वे विशेषणतयाऽन्वयः ।
तादृशनिरूपकत्वाद्वितीयान्तार्थाकाशादिविषयकत्वयोश्च प्रकारतया द्वित्वा-
न्वयः । द्वित्वाद्यवच्छन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन तादृशोभयस्य न्यार्था-
भावे तस्य चान्वयितावच्छेदकानिरुक्तधर्मावच्छेदेन धात्वर्थेऽन्वयः ।
तादृशधात्वर्थश्च प्रकृते मुख्यविशेष्यतयैव भासते ।

भाववांचैत्र इत्यस्य व्यावृत्तिः । तत्र चैत्रे । नञर्थस्य द्विधाभानं दोषा-
न्तरमाह । यदाचोत । भावानिरूपितेति । भावानिरूपितत्वाभाववादित्यर्थः ।
दोषान्तरमप्याह । एवमिति । तादृशवाक्यजन्येति । घट आकाशं न
पश्यतीति वाक्यजन्येत्यर्थः । शब्दबोधानुपपत्तिरिति । आकाशविषयक-

अथवा स्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकता-
संबन्धेन धात्वर्थस्य तादृशोभयाभावेऽन्वयः । तस्य चाख्यातार्थानिरूप-
कत्वे, तस्य च प्रथमान्तपदार्थे घटादौ घटादेः प्रतियोगितावच्छेदक-
घटकतया तादृशाभावनिरूपकत्वात् । एवं चान्वयबोधस्य प्रथमान्त-
पदार्थमुख्यविशेष्यकत्वनियमस्यापि न क्षतिरिति । तदपि न सम्यक् ।
घटादिविषयकचान्तुषादेः कालिकादिसंबन्धेन पटादिवृत्तितया पटाघटं
न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । आकाशादिविषयकत्वावच्छिन्ने चान्तुषे
कालिकादिसंबन्धेन घटादिवृत्तित्वनिश्चयदशायां घट आकाशं न
पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेश्च । समवायेन घटादिवृत्तित्वाकाशादिविषय-
कत्वोभयाभावस्यैव स्वीकरणीयतया अभाव आकाशं न पश्यतीत्यादौ
अभावसमवेतत्वाप्रसिद्ध्या वाक्यार्थोऽपसिद्धेर्दुर्बोत्त्वात् । चैत्रादेरतीत-
चान्तुषस्य घटादिविषयकत्वेऽपि समयविशेषे चैत्रो घटं न पश्यतीति
प्रयोगाद्वर्तमानतादृशचान्तुषत्वाद्यवच्छेदेनोभयाभावभानस्य प्रतियोगि-
कोटौ वर्तमानत्वमन्तर्भाव्यत्रित्वावच्छिन्नाभावभानस्य वा स्वीकरणी-
यतया यदा किञ्चिदंगं लौकिकेऽघटादिचान्तुषं तस्य वर्तते तदा चैत्रा घटं
न पश्यतीति प्रयोगापत्तेर्दुर्बोत्त्वाच्च ।

चान्तुषाश्रयत्वभ्रमाभावादिष्टापत्तिर्नसंभवतीति भावः । उक्तभ्रमदशायाम-
पीति । पटविषयकचान्तुषाश्रयो घट इति भ्रमदशायाम् । शाब्दबोधो-
त्पादोपीति । अनुभवसिद्ध इति पूर्वगान्वयः । पटं पश्यति घटः आकाशं न
पश्यति घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधयोर्विरोधाभावादिति भावः । तत्र ।
आकाशं न पश्यति घट इति वाक्यजन्यशाब्दबोधानुपपत्तौ । उपनीता-
काशादिविषयकचान्तुषे । इह विधिति वज्राका इति चान्तुषे । तादृश-
चान्तुषेति । उपनीताकाशादिविषयकचान्तुषेत्यर्थः । इतरांशे । वज्राकांशे ।
तादृशानुपपत्तितादवस्थामिति । चैत्र आकाशं न पश्यतीति प्रयोगानुप-
पत्तितादवस्थमित्यर्थः । लौकिकत्वादिति । तथा चेहाकाशे वज्राका, इति
चान्तुषे उभयस्यैव सत्त्वादुक्तचान्तुषत्वावच्छेदेनोक्तोभयाभावबोधो न
संभवतीत्यतो लौकिकविषयिताशून्यत्वनिवेदः । एवं च तादृशसमूहलवन-
चान्तुषे लौकिकविषयिताशून्यत्वविहान्नानुपपत्तिः । तस्यैव । अलौकिक-
विषयितशून्यचान्तुषस्यैव । तत्र । घट आकाशं न पश्यतीत्यत्र । तदर्थः ।
द्वितीयार्थः । तस्य च । आश्रयत्वस्य च । तादृशानिरूपकत्वेति । घटनिष्ठा-

वर्तमानाऽलौकिकविषयिताशून्यचानुपत्वाद्यवच्छेदेन चैत्रवृत्तित्व-
घटविषयकत्वोभयाभावसत्त्वात् । समानेन्द्रियजन्योपनीतमानादौ लौकि-
कप्रत्यक्षसामग्र्या विरोधित्वस्य निष्प्रामाणिकतया लौकिकविषयितानि-
यामकोपनायकज्ञानादिसमवहिततल्लौकिकसन्नकर्षाद्, घटां दानरूपित-
लौकिकालौकिकोभयविषयिताशालिवर्तमानचानुपादेरप्युत्पत्त्या तादृश-
चानुपादिदशायामुक्तप्रयोगापत्तेः । आकाशां दानरूपताऽलौकिकविष-
यिताशालिवर्तमानचानुपाद्यं शे घटादिवृत्तित्वस्याकाशीयत्वादिना लौकि-
कविषयितायाश्च भ्रमदशायां घट आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्याच्छा-
ब्दबोधोपापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ।

श्रयतानिरूपकत्वैत्यर्थः । अत्र निरूपकत्वं घटवृत्तित्वरूपमेव । तस्य च ।
अभावस्य च । निरुक्तधर्मावच्छेदेन । अलौकिकविषयिताशून्यचानुपत्वा-
वच्छेदेन । धात्वर्थे । चानुपप्रत्यक्षे । तथा च घटांनष्टाश्रयतानिरूपकत्वाऽऽ-
काशविषयकत्वोभयाभाववदलौकिकविषयिताशून्यचानुपमिति बोधः । प्रथ-
मान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधानुरोधेनाह । अथवेति । स्वनिष्ठेति । स्वं धात्वर्थः
अलौकिकविषयिताशून्यप्रत्यक्षं तन्निष्ठो योऽन्योन्याभावः घटवृत्तित्वाऽऽकाश-
विषयकत्वोभयाभाववान्नेति भेदस्याऽसत्त्वादभावान्तरीयप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वादुभयाभावस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । तस्य । उक्तोभयाभावस्य । तस्य ।
निरूपकत्वस्य । घटादौ । अन्वय इति पूर्वेण संबन्धः । तथा चालौकिक-
विषयिताशून्यचानुपप्रत्यक्षव्यापकघटवृत्तित्वाकाशविषयकत्वोभयाभावनिरूपको
घट इति बोधः । प्रतियोगितावच्छेदकघटकतयेति । निरुक्तोभयाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकघटकतयेत्यर्थः । तादृशाभावादनिरूपकत्वादिति । निरुक्तो-
भयाभावप्रतियोगितानिरूपितवृत्तितात्त्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वसंब-
न्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वादित्यर्थः । एतादृशावच्छेदकतावत्त्वमेव प्रकृते
निरूपकत्वम् । इति प्रयोगानुपपत्तेरिति । अलौकिकविषयिताशून्यचानुपे
पटवृत्तित्वघटविषयकत्वोभयस्यैव सत्त्वादिति भावः । समयविशेषे । यदा
घटप्रत्यक्षं नास्ति तदा । वर्तमानतादृशचानुपत्वावच्छेदेनेति । वर्तमान-
लौकिकविषयिताशून्यचानुत्वावच्छेदेनेत्यर्था । त्रित्वावच्छिन्नाभावस्य वेति ।
वर्तमानत्वचैत्रवृत्तित्वपटविषयकत्वैतत्त्रित्वावच्छिन्नाभावस्य वेत्यर्थः । यदा
किंचिदंशे । आकाशांशे । तस्य । चैत्रस्य । चैत्रो घटं न पश्यतीत्यत्र

घटादिनिरूपितालौकिकविषयिताशून्यचानुषत्वाद्यवच्छेदेन घटादि-
विषयत्वघटितोभयाभावभानोपगमेऽप्यनिस्तारात् । एतेनाऽऽख्यातार्थ-
वर्तमानत्वाद्यवच्छिन्नसमवायावच्छिन्नाश्रयत्वत्वाद्यवच्छिन्ने आकाशादि-
विषयकप्रतियोगिकत्वं लौकिकान्यविषयिताशून्यचानुषप्रतियोगिकत्वं
घटाद्यनुयोगि क्तवैतत्त्रितयत्वावच्छिन्नाभावो भासते । अतः अभावः
आकाशं न पश्यतोऽत्यादौ नानुपपत्तिः । तत्र विषयितावत्प्रतियोगिकत्वं
द्वितीयार्थः । निरुक्तचानुषप्रतियोगिकत्वं त्रित्वं च धातोरर्थः । घटाद्य-
नुयोगिकत्वं च प्रथमान्तार्थः इत्यपि निरस्तम्, इति चेत्, अगत्या घट
आकाशं न पश्यति इत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमुपगन्तव्यमिति ।

इति द्वितीयाप्रथमखण्डः ॥

अलौकिकविषयिताशून्यचानुषे चैत्रवृत्तित्वघटविषयकत्वोभयाभावभाने
दोषान्तरमाह । समानेन्द्रियजन्योपनीतभानादाविति । सुरभिचन्दन-
मित्यादावित्यर्थः । उपनायकज्ञानादिसमवहितेति । ज्ञानलक्षणासमवहि-
तेत्यर्थः । चानुषादेरप्युत्पत्त्या । सुरभिचन्दनम् सुरभिर्घट इति प्रत्यक्षो-
त्पत्त्या । उक्तप्रयोगापत्तेरिति । चैत्रो घटं न पश्यतीति प्रयोगापत्तेरित्यर्थः ।
घट आकाशं न पश्यतीत्यत्र घटवृत्तित्वाऽऽकाशविषयकत्वोभयाभावभाने
दोषान्तरमाह । आकाशादीति । भ्रमदशायामिति । आकाशनिरूपिताऽऽ-
लौकिकविषयिताशालिवर्तमानचानुषे प्रत्यक्षे घटवृत्तित्वस्य आकाशनिरूपित-
लौकिकविषयिताशालित्वस्य भ्रमदशायामित्यर्थः । आश्रयत्वत्वाद्य-
वच्छिन्ने । प्रत्यक्षाश्रयत्वे । अतः । प्रत्यक्षाश्रयत्वे एव उक्तत्रितयाभाव-
भानात् । प्रत्यक्षे समवायेनाभाववृत्तित्वाभावस्याऽविबक्षणादिति यावत् ।
तथा च वर्तमानत्वावच्छिन्नसमवायसंबन्धावच्छिन्नाश्रयत्वं आकाशविषयक-
प्रतियोगिकत्व-लौकिकान्यविषयिताशून्यचानुषप्रत्यक्षप्रतियोगिकत्वं घटाद्यनुयो-
गिकत्वैतत्त्रितयाभाववदिति घट आकाशं न पश्यतीति वाक्याद्वोषः ।
तत्र । घट आकाशं न पश्यतीत्यत्र । विषयितावदिति । विषयिताश्रयेत्यर्थः ।
निरस्तमिति । वर्तमानत्वावच्छिन्नसमवायसंबन्धावच्छिन्नाश्रयत्वे लौकिका-
न्यविषयिताशून्यचानुषप्रत्यक्षप्रतियोगिकत्वविरहप्रयुक्तोक्तत्रितयाभावसत्वाच्चै-
त्रस्य प्रत्यक्षदशायामपि चैत्रो घटं न पश्यतीति प्रयोगापत्तिर्दुर्वारैवेत्यर्थः ।

इति द्वितीया प्रथमखण्डः ।

भारतीय विद्या प्रकाशन

पो० बॉ० १०८, कचौड़ी गली

वाराणसी-२२१००१ (भारत)